

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિરૂ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૮૫૬ વ્રાંક

પુસ્તકનું નામ મિલન મંદિર

વિષય ૨, ૩૪૭ : ૨

મિલન-મંદિર.

(અપૂર્વ સામાજિક નવલકથા.)

પ્રયોજક:-

રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ગૃહિણી કે દેવી ? સમાજ, વાર્તાવિહાર, ગુલસાના, મહાન અલેક્ઝાંડર
વગેરે પુસ્તકોના પ્રયોજક.

માંડવીની પાળમાં-સુરસરોહની યોગ-અમદાવાદ.

પ્રકાશક:-

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

શાહાપુર-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ બી.

પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૧.

સને ૧૯૧૫.

કૃતિમત રૂ. ૧-૪-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૫૫૫

પ્રકાશકે સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

અમદાવાદ—શાહાપુર વનમાળી વાઢાની ખોળમાં હરીબાઈ
ફલપતરામે ખોતાના “અન્ધોદય” પ્રેસમાં છાપી.

સ્નેહ સમર્પણ.

જે પુષ્પના વિલીન થવાથી, રાત્રિ દિવસ ચિત્ત
ચિંતાતુર રહે છે તેજ પ્રાણાધિક, જીવન-
વિયોગી પ્રેમપુષ્પના અમર આત્મ-
તત્વના સ્મરણ-ચિહ્ન તરીકે
આ નવલકથા હું તેને
પ્રેમપૂર્વક સમર્પણ
કરું છું.

પ્રયોજક:-

પ્રસ્તાવના.

“ उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ” अमरकोश ।

“ It is certain and the higher class of novelists never fail to recognise and claim that the functions of a novel are more numerous, higher and more sacred than the mere pandering to the taste of the novel-reading public... That reality in flesh and blood under the guise of fiction can supply the ordinary reader with subtler moulds and finer casts for the formation of his inner-self than abstract discussions and this is especially so with a people who must be made and not simply left to read.”

G. M. Tripathi.

ઉપરોક્ત વાક્યો પરથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવલકથાઓની ગણના કેટલી મહત્વની છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે. જ્ઞાનનાં વિવિધ સ્ત્રોતોને જો નવલકથાદ્વારા જનસમાજ આગળ મૂકવામાં આવે તો તેનું સુયોગ્ય પરિણામ આગળ સિવાય રહે નહિ. વળી પ્રત્યેક દેશમાં જનસમાજની વૃત્તિ નવલકથાઓ વાંચવા તરફ વિશેષ છે એ નિઃસંદેહ છે. તો પછી સામાજિક પરિસ્થિતિ, રીત રિવાજ, સુધારાને નામે સમાજમાં પ્રવેશ કરતો સડો, સમાજની-આર્યસંસારની દુર્દશા વગેરે સ્ત્રોતો દૃષ્ટિમાં રાખી, તેનું નવલકથામાં નાદ્રશ્ય ચિત્ત આલેખી જો પરાક્ષ રીતે ઓધક તત્વ પાત્રોની પરિસ્થિતિ અને વાતચિત્ત પરથી જનસમાજ સમજી શકે એ પ્રમાણે ચતુરાઈથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તેથી સમાજનું થોડું ઘણું પણ હિત થયા સિવાય રહે નહિ. નવલકથાકારે વાંચકોની રૂચીને અનુસરીને નવલકથાદ્વારા તત્વજ્ઞાન રૂપી ઔપચ વાંચકોને આપવાનું હોવાથી એ કાર્યમાં પૂરતી કુશળતાની જરૂર છે-પૂરતા જ્ઞાનની તેમજ પૂરતા અનુભવની પણ જરૂર છે.

પ્રસ્તાવના.

નં કે યુજરાતી સાહિત્ય હમણું હમણું ઉન્નત થતું જવ.માં આવે છે—સાહિત્ય વિભાગમાં અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે તથા તેમાં ધણેખરે હિસ્સો નવલકથાઓનોજ હોય છે; પરંતુ ઉપરોક્ત લક્ષ્યબિંદુને અનુસરીને કેટલી નવલકથાઓ લખાઈ છે ? વાંચકાની મોહાધીન વૃત્તિઓને ઉશ્કેરવા જેવી નવલકથાઓ લખી, પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખવી તેના જેવું પાપકાર્ય અન્ય એક પણ નથી. નવલકથાકારો નં નવલકથાઓ લખતાં પહેલાં ડૉ. રવિદ્રનાથ, શ્રીસુરેન્દ્રમોહન મટ્ટાચાર્ય, શ્રીશીવનાથ શાસ્ત્રી, શ્રીહરિ-સાધન મુખોપાધ્યાય, શ્રીપ્રભાતકુમાર ચૌરેસ્ટર વગેરે બંગાળી નવલકથાકારો, મેરી કૉરેલી, વિદી કૉલિન્સ, વિલિયમ ડીન હાવેલ્સ વગેરે આંગ્લ નવલકથાકારો, શ્રી. વાં ગોં આપટે, શ્રી. નાં હં આપટે શ્રી. નારો સદાશિવ રિસબૂડ વગેરે મહારાષ્ટ્રીય નવલકથા-કારોની નવલકથાઓ તેમજ એ પ્રતિભાશાળી લેખકાના અન્ય ગ્રંથોનો બરાબર અભ્યાસ કર્યા પછીજ નવલકથાઓ લખવાની પ્રવૃત્તિ કરે તો ઘણું સારું પરિણામ નિપજવાની આશા રાખી શકાય છે.

આ નવલકથા આધુનિક આર્યસંસારના પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ છે. સંસારની ઉન્નતિ અવનતિ કેમ થાય છે, કુટુંબમાં કલેશનું બીજ કેમ રોપાય છે, અર્વદંધ યુવકો—પોતાને સુશિક્ષિત સમજનાર—સુધા-રાના હિમાયતી તરીકે ઓળખાતા યુવકો અંધદષ્ટિથી પ્રેમને મૂળ લવસમાં કેમ ફસાય છે, આર્ય રમણી પોતાના સતીત્વનું પ્રાણાંત પર્યંત કેવી રીતે પ્રતિપાલન કરે છે, હિંદુધર્મની મહત્તા કેટલી બધી છે, ભાગ્ય મનુષ્યની સ્થિતિને પક્ષમાં કેવી પક્ષટાવી નાખે છે, સૌન્દર્યનું મૂળ શું છે, વગેરે અનેક મહત્વના પ્રકારોને લક્ષ્યમાં રાખી આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. બોધક તત્વને આલેખતાં નવલકથા અરસિક ન શર્દ જાય એ માટે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી છે, એઆયોઅને નિર્ણય કરવાનું કાર્ય સુચ પાકેનું છે; છતાં આજ સુધીમાં મહારી નવલકથાઓનો સાહિત્યવિદ્યાસી સંજ્ઞનોએ જેવા સત્કાર કર્યો છે તેવોજ સત્કાર આ નવલકથાઓ થશે તો હું મહારો

પ્રસ્તાવના.

તેમજ આવા મહાયુદ્ધના સમયમાં ખૂબ તરફ દરકાર નહિ કરતાં આ નવલકથાને સર્વોચ્ચ સુંદર ગનાવવાનો પ્રકાશક મહાશયે લીધેલો અમ સફળ થયો સમજીશ.

સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી નવલકથાકાર **શ્રીસુરેન્દ્રમોહન મહાચાર્ય** મહાશયની એક નવલકથા વાંચ્યા પછીજ મહેં આ નવલકથા લખવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે; પરંતુ મહેં મહારા તરફથી મૂળ પુસ્તકમાં ઘણો સુધારો વધારો કર્યો છે, અર્થાત્ આ નવલકથા એક બંગાળી નવલકથાનું રૂપાંતર છે—અનુવાદ નથી.

પ્રથમ આ નવલકથા મહારી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી કથાકુંજ-નવલકથામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો મહારો વિચાર હતો; પરંતુ આવી નવલકથા જન વિશેષ સુંદર સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય તો સારું એવો વિચાર થવાથી મહેં અહિંના સુપ્રસિદ્ધ બુકસેલર અને પ્રસિદ્ધ કર્તા—હરમોવનદાસ હરજીવનદાસવાળાને આ નવલકથાની વાત કરી, તથા તેમણે મહેને યોગ્ય ઉત્સાહ આપી આ નવલકથાને પોતાની તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી; તેથીજ આ નવલકથા આવા સુંદર સ્વરૂપમાં ગુર્જર વાચનપ્રિય પ્રજાની સેવામાં સાદર થાય છે, અને તેનું માન મહારા પરમ સ્નેહી શ્રીહરિલાલનેજ ઘટે છે.

કેટલીક અનિવાર્ય ઉપાધિઓને અંગે આ પ્રથમાવૃત્તિમાં ચિત્રો મુકવાની યોજના થઈ શકી નથી. દ્વિતીયાવૃત્તિ વખતે કેટલાંક ચિત્રો મુકવાનો વિચાર છે.

અતે વાંચક વર્ગને વિનંતિ એટલીજ છે કે, અત્યેક મનુષ્ય દોષપત્ર છે, અને હું પણ એક સામાન્ય મનુષ્ય છું—નેથી દોષો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તત્વને પ્રહણ કરવું. **સ્વચ્છમ્.**

તા. ૨૮-૧૦-૧૫

માંડવીની પોળ—અમરનાથદ.

સાહિત્ય-સેવક.

મજલાલ બહવજી ઠક્કર,
મેનેજર, કથાકુંજ-નવલકથામાળા.

અનુક્રમણિકા.

ખંડ પહેલો—પ્રથમ પરિચય અને કલહાગ્નિની શરૂઆત.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ લું.	માતા-પુત્ર.	૧
૨ જી.	ચંચળની ચતુરાઈ... ..	૪
૩ જી.	વિદાય.	૭
૪ થું.	પૂર્વ પરિચય.	૧૧
૫ મું.	પૂર્વ પરિચય. (ચા. જી.)	૧૪
૬ હું.	રજનીચંદ્ર ડોક્ટર થયો. ..	૧૮
૭ મું.	પતિ-પત્નીનું મિલન. ..	૨૨
૮ મું.	ઐરીનો દાસ. ..	૨૭
૯ મું.	વશુ વિનાના નર પશુ.	૩૦
૧૦ મું.	મંદાકિનીનો મિળજ !	૩૨
૧૧ મું.	દુર્ભાગી દંપતી.	૩૫
૧૨ મું.	પતિ-વિયોગ.	૩૭

ખંડ બીજો—માયાનું બંધન.

૧ લું.	માયાનું બંધન.	૪૩
૨ જી.	પ્રેમની પ્રતિમા !... ..	૪૬
૩ જી.	રમણી કે રાક્ષસી ?	૫૦
૪ થું.	સ્નેહ કે સ્વાર્થ ?	૫૬
૫ મું.	પાંચસોનું પાણી.... ..	૬૩
૬ હું.	કુરુક્ષેત્રની સ્થાપના.	૬૫
૭ મું.	વિવાહની વાત.	૭૧

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૮ મું.	હું વિવાહ કરવાનોજ નથી !	૭૪
૯ મું.	હાય પૈસા ! હાય પૈસા !	૭૭
૧૦ મું.	સ્નેહવ્રતાની ઉદાર !.	૭૯
૧૧ મું.	સમજકેર.	૮૨
૧૨ મું.	કંકાસ દુઃખનું મૂળ છે.	૮૬
૧૩ મું.	અંધુના ચરિત્ર માટે હરિશ્ચંદ્રની આશંકા. ..	૯૦
૧૪ મું.	હરિશ્ચંદ્રનું અહમ્મદનગર તરફ પ્રયાણ. ...	૯૪

ખંડ ત્રીજો-નિષ્કામ સ્નેહ.

૧ હું.	મંદાકીનીની બિમારી.	૯૯
૨ જી.	કૃષ્ણચંદ્રની હૃદય-અથા. . . .	૧૦૪
૩ જી.	ઔષધની વ્યવસ્થા. . . .	૧૦૯
૪ થું.	મિત્રની મુલાકાત.	૧૧૩
૫ મું.	ઘર જમાઇ પ્રત્યે સાસરિયાનો સ્નેહ.	૧૨૧
૬ હું.	અંધુ-મિલન.	૧૨૫
૭ મું.	શિક્ષિત કે અશિક્ષિત ? !	૧૩૦
૮ મું.	હનુમાનજીના પૂર્ણરીતી નીચતા. . . .	૧૩૩
૯ મું.	મનુષ્ય કે દેવતા ?	૧૩૯
૧૦ મું.	પુષ્પાવતીની મોહવ્રજા.	૧૪૩
૧૧ મું.	નિષ્કામ સ્નેહ.	૧૫૦
૧૨ મું.	પરોપકારનો બદલો.	૧૫૨
૧૩ મું.	રાક્ષસીની નવીન જાળ.	૧૫૯

ખંડ ચોથો-માયા બંધનનો નાશ.

૧ હું.	હરિશ્ચંદ્રનો સુકુમાર પ્રત્યે સ્નેહ.	૧૬૫
૨ જી.	સદુપદેશ.	૧૬૯
૩ જી.	સપેદાશ-માયા બંધનનો નાશ.	૧૭૩

અનુક્રમેણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૪ થુ.	અપૂર્વ જ્ઞાન.	૧૭૭
૫ મું.	ભાતુ-સ્નેહનું એક અપૂર્વ ચિત્ર.	૧૭૯
૬ હું.	રજનીચંદ્રનો પત્ર.... ..	૧૮૪
૭ મું.	ધર જમાઈની દુર્દશા.	૧૮૭
૮ મું.	જમાઈ કે જનવર ? !	૧૯૧
૯ મું.	જૂની આંખે નવાન તમાશેા	૧૯૪
૧૦ મું.	શું સારું ? અપમાન કે મૃત્યુ ?	૧૯૮
૧૧ મું.	સતી-સાધ્વીનો નમુનો.	૨૦૦
૧૨ મું.	સદાને માટે વિદાય.	૨૦૪
૧૩ મું.	પાપનો પૈશ્વાતાપ.... .	૨૦૮

ખંડ પાંચમો-સતીત્વની પરીક્ષા.

૧ હું.	પતિનું મુખ એજ પત્નીનું મુખ છે	૨૧૩
૨ જી.	દેવ કે દાનવ ?	૨૧૭
૩ જી.	મહાન યોગી કે વિપય-મોગી !	૨૨૧
૪ થુ.	પાપીના પાપની પરિસીમા	૨૨૪
૫ મું.	સૌદર્યજ સંકટ લાવે છે.	૨૨૯
૬ હું.	જળ-સમાધિ.	૨૩૪
૭ મું.	પાપીનું પાપ પકડાયું.	૨૩૯
૮ મું.	નિરાશામાં આશા... ..	૨૪૪

ખંડ છઠ્ઠો-કર્મ-ફળ.

૧ હું.	માતુ-ઉપાસક.	૨૫૧
૨ જી.	ધર્મી પર ધાડ.	૨૫૬
૩ જી.	ભયંકર કાવતું.	૨૬૧
૪ થું.	ખૂન.	૨૬૬

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૫ મું.	ખૂન પર ખૂન કે આત્મહત્યા ?	૨૭૦
૬ હું.	સ્વપ્ન કે સત્ય ?	૨૭૪
૭ મું.	નવીન પરિચય.	૨૭૮
૮ મું.	નિરપરાધીનો નમુનો !	૨૮૫
૯ મું.	સતીને માટે સાસરું દેવમંદિર છે.	૨૯૩

ખંડ સાતમો-કર્મકળ (ચાલુ.) અને મિલન-મંદિરની સ્થાપના.

૧ હું.	ખૂની કાણ ? રાજસાહેબ !	૩૦૨
૨ બું.	દિવ્ય-અગ્નિ.	૩૦૬
૩ બું.	રણોલી તરફ પ્રયાણ.	૩૦૭
૪ થું.	સતીના સતીત્વનો પરિચય.	૩૦૯
૫ મું.	માતા પુત્રનો મેળાપ.	૩૧૧
૬ હું.	બંધુ-મિલન અને ઈશ્વરની ઉદારતા. .. .	૩૧૩
૭ મું.	ભાગ્યોદય.	૩૨૨
૮ મું.	મિલન-મંદિર.	૩૩૪
૯ મું.	કર્મકળ.	૩૩૭

મિલન-મંદિર.

ખંડ પહેલો.

પ્રથમ પરિચય

અને

કલહાગ્નિની શરૂઆત.

॥ ओ३म् ॥

મિલન-મંદિર.

ખંડ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

માતા-પુત્ર.

“ભાઈ! તને એક વાત કહેવાને આવી છું.” આમ કહીને માતા પુત્રની પાસે બેઠી.

એ ઓરડામાં બેઠેલા કાઠી નહોતું. લગભગ આઠેક વાગ્યા હતા. પિત્તળની દીવી ઉપર મૂકેલા એક કાડીઆમાં દીવેલનો દીવો સળગતો હતો, તથા એક ન્હાનું ઘડીઆળ ‘ટક ટક’ અવાજ કરી રહ્યું હતું.

રમેશચંદ્રે માતાના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરી ગંભીર સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો:—“ શું છે ? ”

પુત્રે એવા સ્વરનો ઉપયોગ કર્યો કે, એવા પ્રકારના સ્વરની પ્રત્યાશા માતાએ રાખી નહોતી. માતા સમજી ગઈ કે, પુત્રે હું તેને જે કાંઈ કહેવા આવી છું, તેનાથી બિન પ્રકારનો ભાવ ધારણ કર્યો-છે. છતાં તે શાંત રહી નહિ. તેણે કહ્યું:—“ તમને સર્વેને નિરાધાર મૂકી ત્હારા પિતા પરલોકવાસ કરી ગયા છે. એમના પરલોકવાસ પછી અનેક પ્રકારનું દુઃખ વેઠીને, અસંખ્ય માણસોની ખુશામદ કરીને, પુષ્કળ ઉલ્લાસઓ કરીને મહેં તમને મ્હોટા કર્યા છે. મ્હારા

દુઃખની કડપના તમને કોઈને આવી શકે તેમ નથી. નવીન અને દગ્ગો છત્રને આ માયાવી સંસારમાંથી ચાલ્યો ગયો. અહારા દુઃખની સીમા નથી. પ્રભુ ! તમને ચારે ભાષાઓને ચિરાયુ રાખો, એટલે હું જાણું આ ભવસાગરને તરી પાર ઉતરી. તમે કદાપિ જૂદા થશો નહિ. ”

રમેશચંદ્રે કહ્યું:—“કાણુ જૂદા થવાનું કહે છે; પરંતુ તમારા દીકરાઓ ખારે માસ ઘેર બેઠા બેઠા પેટ ભરે, અને તેમને જ કાંઈ કહેવામાં આવે તો તેમની શેઠાણીઓનો મિત્તળ આકાશ પાતાળને એક કરી નાખે, એ કાંઈ સારું કહેવાય નહિ. ”

માતાએ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ભાઈ ! તુજ સહુથી મહાંદા છે. સહુનો શિરછત્ર છે. તુ શાંતિ ધારણુ નહિ કરે તો ખીજું કાણુ કરશે ? હું જાણું છું કે, તું એકલો તે કેટલી કમાણી કરી શકે ? ધરનું ખર્ચ પણ ધણું વધારે છે; પરંતુ કૃષ્ણચંદ્રને ખેતીનું કમકાજ કરવાનું કહ્યું છે. તે પોતાના કામમાં ધણી મહેનત કરે છે. ઈશ્વર કરશે તો તે પણ તને મદદકર્તા થઈ પડશે. રજનીચંદ્ર પણ ધ્યાનથી અભ્યાસ કરે છે. હરિશ્ચંદ્ર સર્વેથી ન્હાનો છે. તુજ તેને લાડ લડાવી અભ્યાસ કરવા દેતો નથી.—કાંઈ કમકાજ કરવા દેતો નથી; તેથી કરીને તે ભટક્યા કરે છે. અત્યાર મુધી તહે જ્યારે સઘળું સહન કર્યાં કર્યું છે, તો હજુ પણ થોડા સમય મુધી ધૈર્ય ધારણુ કરીને સહન કર. દયાળુ દેવની દયાથી થોડા સમયમાંજ તેઓ તને મદદકર્તા થઈ પડશે. ”

રમેશચંદ્રે કહ્યું:—“માણ ! હું પૈસાની પરવા નથી કરતો. ભાગ્યમાં હશે તે પ્રમાણે મળ્યા કરશે; પરંતુ ઘરમાં વિના કારણુ કશું કંકાસ શા માટે થવો જોઈએ ? એકજ માણસને ખાણીને ખાંડ શા માટે કરી નાખવું જોઈએ ? ”

‘એકજ માણસ’ તે ખીજું કોઈ નહિ; પરંતુ રમેશચંદ્રની પત્ની ચંચળ. માતા તરતજ પુત્રનાં વચ્ચેનાં સહસ્ય સમજી ગઈ. તેણે કહ્યું:—“ભાઈ ! ચંચળ વહુનો સ્વભાવજ એવો છે. તે સહુને ખોસાની મરજીમાં આવે તેમ કહે છે. આજકાલની વહુઓ મોટી મહુનાં વચ્ચેનાં સહન કરે ખરી કે ? ”

રમેશ:-તા સહન કરે તો શું કરે ? તે જો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીને ચાલવા માગતી હોય તો ખીજીઓએ તેને અનુકુળ થઈને ચાલવું જોઈએ.

માતા:-ભાઈ ! અધાના સ્વભાવ સરખા ક્યાંથી હોય ? પરંતુ ભાઈ ! આ ધરજંગલની બાબતથી તું વિચિત્ર થઈશ નહિ. સ્ત્રીઓના સ્વભાવજી બ્રહ્માએ એવા ઘણા હોય ત્યાં કોઈ શું કરી શકે ? ત્યારે જેવા ધરના મુજબી માણસે ધરકલેશ તરફ તો આંખ આડા કાન કરવા જોઈએ.

•રમેશચંદ્રે થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કર્યો; પછીથી તેણે કહ્યું-“ હું તો ઘેર રહેતો પણ નથી; પરંતુ ત્યારે ઘેર આવું છું ત્યારે કાંઈ ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારે જાણું છું. આમ થવાથી મ્હારે મન અસ્થિર થઈ જાય છે, ”

માતા:-હું એ જાણું છું; પરંતુ ભાઈ ! તું ખાત્રી રાખજે કે, જ્યાં સુધી હું જીવતી છું, ત્યાં સુધી કોઈના તરફ અન્યાય થાય તેમ નથી. ધરજંગલનો સઘળો ભાર મ્હારે માથે મૂકીને તું ત્યારે શાંતિથી ન્હારી નોકરી સંભાળ.

રમેશ:-પણ બા, હમણાં મંદાકિની વડુ બહુ મ્હોડે ચઢી ગયેલાં હોય એમ જણાય છે.

માતા:-ભાઈ ! હું એ જાણું છું. મંદાકિની વડુ કેવી રીતે શાંત થાય એ સંબંધી મ્હારાથી બનતી મહેનત પણ કંઈ છે. ત્યારે એ વિષય તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. વળી સ્ત્રીઓની સઘળા વાત સાચી હોતી નથી. વડુની વાત સાંભળી ત્યારે ગુસ્સે થવું જોઈએ નહિ.

રમેશ:-ખરી વાત છે; તે કાંઈ મૂર્ખ નથી.

માતા:-આપણી આબરૂ જેથી કરીને સચવાઈ રહે તે પ્રમાણે આપણે વર્તવું જોઈએ; તું સુહિત્તિ છે. ત્યારે ઉપરજી મ્હારે સઘળો ભરોસો છે.

રમેશ:-માણ ! એ બધી વાત હવે પડતી મૂંઝા. જુઓ, કાલે સ્થવારે હું ઘેરથી ચાલ્યો જવાનો છું. સુકુમારને કોઈ રીતે દુઃખ ના પડે તેની સંભાળ રાખજો. મહેં સાંભળ્યું છે કે, તેને ઉધરસ થઈ છે.

માતા:-ભાઈ ! સુકુમાર તો મ્હારો નયનમણિ છે. તેની ઉધરસનો ઉપાય પણ ચાલુજ છે. તેને માટે તું નિશ્ચિંત રહેજો. સુકુમાર સર્વેને ધણો બહાલો લાગે છે. હરિશ્ચંદ્ર તો તેના સિવાય એક ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી. એ તેના ગળાનો હાર છે. હં, પણ ભાઈ ! તું કાલે ન જાય તો ચાલી શકે તેમ નથી ?

રમેશચંદ્રે કહ્યું:-“ ના, પારડી નોકરી આગળ આપણી ઇચ્છાનુસાર ચાલી શકાય નહિ. વળી હમણાં કામ ધમધે કાર ચાલતુ હોવાથી મ્હારે જોમ અને તેમ જલદીથી જવાની જરૂર છે. ”

આ સમયે ચંચળવલુએ ઉંઘી ગયેલા બાળક સુકુમારને લઈને ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, તથા સુકુમારને શય્યામાં સુવાડી દીપકની દીવટને સનેજ કરી ઓરડામાંથી તે ચાલી ગઈ. પોતાની પુત્ર સાથેની વાતચિત ચંચળવલુએ સાંભળી લીધી છે એવું અનુમાન માતા. વહુનાં ગુસ્સાથી થયેલાં સંજ્ઞ પગલાં ઉપરથી કરી શકી. રમેશચંદ્રના જાણુકામાં પણ પત્નીની વર્તણૂકનું કારણ આવી ગયું.

પ્રકરણ ૨ જી.

ચંચળની ચતુરાઈ.

એકએક સુધી રહેલો સુકુમાર આત્મહર્ષક સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:-
“ મ્હારે ન્હાના કાકા પાસે જવું છે. ”

રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ હતી. મંદમંદ પવન વિહરતો હતો. કોઈ કોઈ સમયે પપૈયાનો મધુર પોકાર કાને સંભળાતો હતો. સમસ્ત માનવજાતિ નિદ્રાધીન હતી.

સુકુમારનો આત્મહ અટક્યો નહિ. પતિ પત્નીએ તેને ધણુંય સમજાવ્યો, ધણુંય ભૂલાવ્યો, અનેક રમવાની વસ્તુઓ આપી, પરંતુ

સુકુમારના મનનું સમાધાન થયું નહિ—કોઈપણ પ્રકારે તે રડતો જાનો રહ્યો નહિ.

રમેશચંદ્રે કહ્યું:—“ આવો છોકરો તો ક્યાંય જાયો નહિ. શું તે વારંવાર આમજ કરે છે કે ? ”

ચંચળે વિરકત સ્વરે કહ્યું:—“ અરે વારંવાર તો શું, પણ હમેશાં આ પ્રમાણે કર્યા કરે છે. રાત્રિ દિવસ તે તેની પાસેજ પડ્યો રહે છે. ”

રમેશ:—હવે શો ઉપાય ?

ચંચળ:—જઈને આપી આવા.

રમેશ:—હરિશ્ચંદ્રે જ્ઞાતની પરસાગમાં સુઈ રહે છે કેમ ?

ચંચળ:—હા.

રમેશચંદ્રે આરજાનું આરણ્ય ઉઘાડી સુકુમાર સાથે જ્ઞાત નીકળ્યો, તથા પરસાગ પાસે જઈને હરિશ્ચંદ્રને હાંક મારી. આ સમયે હરિશ્ચંદ્ર ઘેર નિદ્રામાં નિમગ્ન હતો. મોટા ભાઈની હાંક સાંભળતાંજ તે ઉઠીને એડો થયો. તેણે આંખો ઓળી ગયા પછી દીવાસળી સળગાવીને દાંવા કર્યો. ન્હાના કાકાને જાતાંજ સુકુમાર તેને ગળે વળગી પડ્યો. હરિશ્ચંદ્રે તેને પોતાની પાસે સુવાળ્યો, એટલે રમેશચંદ્રે પોતાના શયનાલયમાં આવી પત્નીને પૂછ્યું:—“ હવે સુકુમાર પાછો અહિં નહિ આવે કે ? ”

ચંચળ:—ના.

રમેશ:—ત્યારે તો સાહે હરિશ્ચંદ્રનો આપણા સુકુમાર ઉપર ઘણો પ્રેમ છે.

ચંચળ:—હા ઘણાજ પ્રેમ છે !

રમેશ:—હરિશ્ચંદ્રનો હવે તો વિવાહ કરવા જઈએ. લગભગ અઢાર ઓગણીસ વર્ષની ઉમ્મરનો થયો હશે.

ચંચળ:—તો વિવાહ કરો.

રમેશ:—આવા ભાવથી કેમ બોલે છે ? ”

ચંચળ:—કેવા ભાવથી બોલું છું ? તમે તો મોટા ધનવાન છો. ભાઈનો વિવાહ તમે કરો તેમાં મ્હારે શું બોલવાનું હોય ?

રમેશ:-અરે, મ્હારી પાસે તો એક રાતો પૈસો પણ નથી !

ચંચળ:-ન હોય તો દેવું કરો.

રમેશ:-હા, તેમજ કરવું પડશે. ચારસો રૂપિયાનાં ઘરેણાં હશે તો ચાલી શકશે, તથા જે કાંઈ પહેરામણી મળશે તેમાંથી બીજું ખર્ચ ચલાવી લેવાશે.

ચંચળ કાંઈ બોલી નહિ, પરંતુ રમેશ સમજી ગયો કે, પત્નીના મુખ ઉપર અપાઠ માસના વાદળાનો ઘોર અંધકાર છવાઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું:-“ હવે એ બાબત તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું જોઈએ નહિ. ”

ચંચળે વિશેષ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:-“ એ તો ફીક છે: પરંતુ આ છોકરાનો કાંઈ વિચાર ક્યો કે ? તેનું શરીર સાફ રહેતું નથી. ઉધરસ પણ થઈ છે.

રમેશ:-ઉધરસ થઈ હોયતો એ પૈસાનું દૂધ અને સાકર લાવીને પાચો.

ચંચળ:-ફીક, એ તો એમજ થશે, પરંતુ જે કામ કરો તે પૂરો વિચાર કરીને કરજો. મ્હારા સુકુમારના ભવિષ્યને માટે તમારે કાંઈ એકદું કરી રાખવું જોઈએ. ન કરે નારાયણ ને મ્હારા નશીબમાં કાંઈ સારો ખોટો પ્રકાર અને તો મ્હારા લાડકવાયા દીકરાને ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી પડે તેનો ખ્યાલ છે કે ?

રમેશ:-ભિક્ષા શા માટે માગવી પડે ? કદાચ હું નહિ બચું તો મ્હારી પાછળ મ્હારા ભાઈઓ તેને ઉછેરીને મ્હોટો કરશે.

ચંચળે સહજ રોપમાં આવી જઈને કહ્યું:-“ કાકાઓ તેને કેવો મ્હોટો કરશે એ તો અત્યારથીજ માલમ પડી આવે છે, હું તમારે પહે પકું છું, મ્હારે તમારી પાસેથી ઘરેણાં ગાંઠાં જોઈતાં નથી. સારાં સારાં કપડાં જોઈતાં નથી, મ્હારે માત્ર મ્હારા પુત્રનું ભવું થાય એજ વિચારવાનું છે, તેથી હું તમને વિનંતિ કરીને કહું છું કે, તમારે મ્હારા સુકુમારને માટે પ્રત્યેક માસે થોડા થોડા રૂપિયા બચાવવા પડશે. મ્હારે ગળે હાથ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા કરો. તમારે મ્હારી આ વિનંતિ માન્ય કરવીજ પડશે. ”

રમેશે થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કર્યા કર્યો, પછીથી તેણે પત્નીની વિનંતિ તેને ગળે હાથ ચૂકીને કબુલ કરી. તેણે કહ્યું:—“માસિક જેટલી રકમ પ્રાપ્ત થશે તેમાંથી અડધી રકમ સુકુમાર માટે બચાવી રાખીશ અને અડધી રકમ હરસંસારના ખર્ચ માટે ઉપયોગમાં લઈશ.”

ચંચળ:—મહારી એક બીજી વિનંતિ કબુલ કરવી પડશે.

રમેશ:—શી ?

ચંચળ:—દેવું કરવું નહિ. “ઋણકર્તા પિતા શત્રુ—” મહારા સુકુમારના શત્રુ થશે નહિ.

રમેશ:—હું કદાપિ દેવું કરીશ નહિ.

અપાઢ માસના આકાશમાંથી વાદળાંઓ દૂર થઈ ગયાં—ચંચળનું મુખ પ્રસન્ન થયું. તેના અધરોઠ ઉપર સ્મિત હાસ્ય નૃત્ય કરવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૩ નું.

વિદાય.

સ્કુલવારના નવ વાગ્યાની અંદર રમેશચંદ્ર જમી પરવારીને તૈયાર થયો, બાદ ગાડીમાં બેસીને તેને વડોદરા જવાનું હતું; તથા ત્યાંથી કાર્ટટ્રેનમાં બેસીને તે સુરત ઉતરવાનો હતો.

ગાડી લાવવાનું કામ હરિશ્ચંદ્રે પોતાને માથે રાખ્યું હતું, હરિશ્ચંદ્રે ગાડીવાળાને ત્યાં જઈને અગાઉથીજ ગાડી લાવવાની સૂચના કરી હતી; પણ ગાડીવાળો વખતસર આવ્યો નહિ. તેને જે વખતે આવવાનું કહ્યું હતું તે વખત ઉપર એક કક્ષાક વીતી ગયો, રમેશચંદ્રે હરિશ્ચંદ્રને પૂછ્યું:—“દશ વાગી ગયા, છતાં હજી સુધી ગાડીવાળો આવ્યો નહિ, એનું શું કારણ ?”

હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો:—“હું શું જાણું ! મ્હેનો તેને બહુ વખત કહ્યું હતું. હમણાંજ તે આવવો જોઈએ.”

રમેશચંદ્રે ગભરાઈ જઈને કહ્યું:—“હવે ક્યારે આવશે ? બપોર તો ઘસા આવ્યા; ચાર ગાઉ સુધી જવાનું છે, અને ગાડીવાનનું તો

કાંઈ કામ ફેકાણુંજ નથી ! ”

આ સાંભળી ચંચળે મ્હોડું ચઢાવીને કહ્યું:—“ જ્યારે પારકી નોકરી કરવાને તમારે જવાનું છે તો ગાડીની વ્યવસ્થા કરવાને પણ તમારેજ જવું હતું. પારકાના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યાથી શું થાય ? ”

પત્નીનાં વચનોથી રમેશચંદ્રને પોતાની ભૂલ થઈ હોય એમ લાગ્યું, તથા હરિશ્ચંદ્ર પણ તેને ગુન્હેગાર જણાયો ! તેણે વિરક્ત સ્વરે કહ્યું:—“ હું નહોતો ધારતો કે એનાથી ગાડીની વ્યવસ્થા નહિ થાય, અને મ્હારે રખડી મરવાનો વખત આવશે. હવે શું કરવું ? સાથે ભાર પણ વધારે છે; નહિ તો વળી ગાડી વિના ચલાવી લેત. આજે નોકરી ઉપર હાજર થવુંજ જોઈએ ! ”

એવામાં કૃષ્ણચંદ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ગાડી સંબંધીની ગરબડ સાંભળીને તેણે હસતાં હસતાં હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:—“ કેમ હરિયા ! ગાડી ક્યાં છે ? જો મને કહ્યું હોત તો હું એકને બદલે બે ગાડી ટાવીને હાજર કરત. ”

હરિશ્ચંદ્રને બંધુનાં વચનોથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. ખરી રીત જોવા જતાં તેનો કાંઈ ગુન્હો નહોતો. ગાડીવાળો કાંઈ એણે તેનો નોકર હતો ! હરિશ્ચંદ્રે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ આપણે બન્નરમાં ચાલો, ત્યાંથી ગાડી મળી આવશે. ”

રમેશચંદ્રે ગુસ્સામાંજ કહ્યું:—“ અને આ સઘળો સરસામાન કાણુ ઉંચકી લેશે ? ”

હરિશ્ચંદ્ર-કૃષ્ણચંદ્રભાઈ, તમે પણ સાથે ચાલો; હું મ્હોટા ભાઈની દુકાન અને એક પોટલું ઉંચકી લઉં છું, બાકીની બે પોટલીઓ તમે ઉંચકી લ્યો.

કૃષ્ણચંદ્ર:—ભલે એમ કરો; પરંતુ બન્નરમાંથી ગાડી મળે તો સારું.

હરિશ્ચંદ્ર:—બન્નરમાં નહિ મળે તો મને ત્યાંથી ગાડી લઈ આવીશ; તમારે ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી.

આમ કહીને હરિશ્ચંદ્ર એક હાથમાં પોટલું અને એક હાથમાં

ટૂંક લાઇને બહાર નીકળ્યો એવામાં સુકુમારે દોડતાં દોડતાં આવીને ન્હાના કાકાના ધોતીઆનો છેડો પકડ્યો. ચંચળે તેને ખેંચવા માંડ્યો, પરંતુ તેણે તો ન્હાના કાકાનું ધોતીયું નજ છોડ્યું.

હરિશ્ચંદ્રે પોટલીને નીચે મૂકી સુકુમારને પોતાની કમર ઉપર બેસાડ્યો. પછીથી તેણે કૃષ્ણચંદ્રના સામુ બંદને કહ્યું:-“ ભાઈ ! તમારાથી આ પોટલું ઉંચડી શકય તે ઉંચડી લ્યો, નહિ તો હું ફરીથી આવીને લઇ જઇશ. ”

કૃષ્ણચંદ્રે પોટલું ઉંચડી લીધું. ત્યાર પછી ત્રણે ભાઈઓ બગ્ગરમાં જઈ પહોંચ્યા. બગ્ગરમાં બે ગાડીઓ ઉભી હતી; તેમાંની એક ગાડી ભડે કરીને તેમાં સધળો સગ્ગસામાન મૂક્યો. હવે રમેશચંદ્રને શાંતિ વળી. એ ગાડીમાં બીજાં બે માણસો બેસવાનાં હતાં, તેથી ગાડીવાન આવનાર માણસોની રાહ બંદ રહ્યા હતા, આથી કરીને રમેશચંદ્રે તેને કહ્યું. “ ભાઈ હવે ગાડી ક્યારે હાંકીશ ? અગર થવા આવ્યા, છતાં તું તો તજી ઉભોજ રહ્યો છે. ”

“ રહોટા ભાઈ ! તજ બે માણસો આવવાના છે. તેઓ આવે એટલે ગાડી હાંકુ. ” ગાડીવાને ઉત્તર આપ્યો.

“ પરંતુ તાપ વધતો જાય છે, તેથી જલ્દીથી ગાડી હાંકે તો સારું. ” રમેશચંદ્રે કહ્યું.

“ લ્યો, ત્યારે તમે ગાડી સંભાળજો. હું તેમને બોલાવી લાવું છું. ” આમ કહીને ગાડીવાન તરતજ પેલા માણસોને બોલાવવા આડ્યા ગયા. આ સમયે રમેશચંદ્રે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:-“ હરિયા ! તું હવે રહોટો થયો છે છતાં બહાર રખડ્યા કરે છે, અને લણુવા ઉપર બિલકુલ લક્ષ્ય આપતો નથી તેનું શું કારણ ? ”

કપાળ પરનો પરસેવો સાફ કરી હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો: “ હું તો કાંઈ રખડવા જતો નથી. ”

રમેશ:-ત્યારે તું સાચો, અને ઘરનાં માણસો જુઠાં કેમ ?

હરિશ્ચંદ્ર તમને કોણે કહ્યું ?

રમેશ-કૃષ્ણચંદ્રે.

હરિશ્ચંદ્ર-હું તો એમના કહેવા પ્રમાણે ચાલું છું. ને ખેડી કહેતો હોઈ તો એમને પૂછી જુઓ.

રમેશચંદ્રે કૃષ્ણચંદ્રના સામું જોયું તો કૃષ્ણચંદ્રે સ્મિતહાસ્ય કર્યું.

રમેશચંદ્રે કૃષ્ણચંદ્રને કહ્યું:-“ હમણાં તો જેમ ચાલે છે, તેમ ચાલવા દે. થોડા દિવસમાંજ હું એને માટે કાંઈ વ્યવસ્થા કરીશ. તું એને કાંઈ કહીશ નહિ. ”

કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:-“ પરંતુ હું ક્યાં એને કાંઈ કહું છું ? ગામમાં પલેગ ચાલે છે છતાં પોતાની મરજી પડે ત્યાં ફર્યા કરે છે. વળી ભણવા ગણવાનું મકી તે પેસા શાશ્વતાનંદ યોગીના આશ્રમમાં જઈને ખેડી રહે છે, એ કાંઈ સાફ કહેવાય કે ? વળી હમણાં હમણાંના તો ભાઈ સાહેબ પ્રાણાયામ કરતાં શિખ્યા છે ને શ્વાસ રધવા જતાં કાંઈ આપું અવગું થઈ જશે તો પછી ? ! ”

એવામાં ગાડીવાન આવી પહોંચ્યો બંધુમંડળની વાત અહિંથી અટકી પડી. બીજા માણસો સાથે રમેશચંદ્ર પણ ગાડીમાં ખેડો. સુકુમાર હજી સુધી હરિશ્ચંદ્રની કમર ઉપરજા ખેડી રહ્યા હતા ગાડીમાં ખેડો પછી રમેશ સુકુમારને ચુંબન કરવા ગયો; પરંતુ સુકુમારે પોતાના ન્હાના કકાને ગળે વળગી પડીને પોતાનું મોં ફેરવી દીધું.

હરિશ્ચંદ્રે રમેશચંદ્રને પૂછ્યું. “ છુટા પૈસા છે કે ? ”

રમેશ-હા છે, કેમ ?

હરિ.-એ ત્રણ આપોને !

રમેશ:-શું કરીશ ?

હરિ.-સુકુમાર માટે ખાવાનું લેવું છે !

રમેશચંદ્રે તરતજ પોતાના ખિસ્સામાંથી ચાર પૈસા બહાર કાઢીને હરિશ્ચંદ્રના હાથમાં મૂક્યા. ગાડીવાને ગાડી હાંકી. આવળે, સંભારીને જઈને, કગળ પત્ર લખતા રહેજે. એમ અરસપરસ ભલામણો થઈ ગયા પછી બંને ભાઈઓ ચિંતાતુર ચિતે પાછા ફર્યા. પાછા જતી વખતે હરિશ્ચંદ્રે જગરમાંથી સુકુમારને માટે ખાવાનું લીધું, અને ત્યાર પછી વાતચિત કરતા કરતા બંને ભાઈઓ ઘેર આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

પૂર્વ પરિચય.

વડોદરા પ્રાંતમાં જાણી નામનું એક ગામ છે, આ જાણી ગામમાં રામચંદ્ર કરીને એક બ્રહ્મક્ષત્રી રહેતા હતા. તેઓ મહોટા વતનદાર હોવાથી જાણી ગામમાં એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ ગણાતા હતા; પરંતુ હાલના જમાનામાં ગુજરાતના ધણીખરા વતનદારો નિર્ધન સ્થિતિમાં પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરે છે. રામચંદ્રની સ્થિતિ પણ કેટલાંક કારણોને લીધે દુઃખપૂર્ણ હતી. આવી સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, પિત્રાઇઓની તકરારમાં તેમની ધણીખરી જમીન ન્યાયાલયમાં લઢવાના ખર્ચમાં ચાલી ગઇ હતી. આ પ્રકારને લીધે તેમને માથે થોડું ઘણું દેવું પણ થયું હતું. લેણદારોની વસુક્તાનમાં અવશેષ રહેલી જમીન તણાઇ ગઇ; અને જે થોડી ધણી જમીન રહી તેના ઉપરજ ગૃહસંસારનો ખર્ચ ચલાવવાનો વખત આવ્યો.

સંસારમાં સુખ દુઃખનું ચક્ર હમેશાં ફરતુંજ રહે છે. એક સમયે જે રાજરાજેશ્વર હોય છે, તે ક્ષણ માત્રમાંજ રહે રખડો બિખારી થઇ જાય છે. જે માણસ દુઃખી હોય છે, જેણે પોતાના જીવનમાં સુખનું સ્વપ્ન પણ જોયું નથી હોતું, તેને પોતાની દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિ માટે વિશેષ લાગણી થતી નથી, પરંતુ જે માણસ સુખપૂર્ણ અવસ્થામાંથી લાઝ્યચક્રના પરિવર્તનને પરિણામે દુઃખદ સ્થિતિને આધીન થાય છે, તેને પોતાના જીવન ઉપર ઘણો કંટાળો આવે છે.

ન્યારે રામચંદ્રની સ્થિતિ સારી હતી ત્યારે તેમને ત્યાં ચાર માસમાં તેર પર્વણીઓ થતી હતી. ગિરાધાર તેમજ દીન દુઃખી માણસોને તેમને ત્યાં આશ્રય મળતો હતો. સ્વજન પરિજનોના આનંદ કોલાહલથી આખું ઘર રાત્રિ દિવસ આનંદમગ્ન માલૂમ પડતું હતું; પરંતુ લાઝ્યનું પરિવર્તન થતાની સાથેજ સઘળો આનંદ શીક્ષીમાં છુપાવી રાખેલા કપુરની માફક ઉડી ગયો. ખેતરો સાંથવા, દાણ ઉધારવી, ખેતરોમાંનું અનાજ ઘેર લાવવું એ

સર્વ કાર્યો પોતાને હાથેજ કરવાનો કમનસીબ સમય આવી ચઢ્યો. સાધારણ રીતે ગૃહસંસારનું ખર્ચ આલી શકે એટલું પણ જમીનનું ઉત્પન્ન થતું નહિ. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે પિત્રાઇઓના કસ્ટને પરિણામે, રામચંદ્રની માનસિક સ્થિતિ તો નિર્ભય બની ગઇ હતીજ, અને ધીમે ધીમે તેમની શારીરિક સ્થિતિ પણ નિર્ભય થવા લાગી. ઘરમાં રામચંદ્રના મંદવાડની પથારી પથરાઇ. દવાદારના ખર્ચમાં અસાધારણ દેવું થઇ ગયું ! પરંતુ **કેવલમિશ્વરેઠ્ઠાવલિયસિ** એ મહાસુત્ર પ્રમાણે સઘળા યત્નો, ડૉક્ટરો તેમજ વૈદોના ઉપચારો નિરર્થક થઇ પડ્યા, અને રામચંદ્રે સંસારની ચિંતાને સાથે લઇ સ્વર્ગ-લોક તરફ યાત્રા કરી. પંખી પ્રવાસી પ્રાણુરૂપી પિંજરને ખાલી કરી કોઇ અગમ્ય દેશમાં ચાલ્યો ગયો.

રામચંદ્રની ગૃહિણી સરસ્વતી પોતાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં બાળ-અન્યાઓનું પતિની ગેરહાજરીમાં મહાદુઃખે પ્રતિપાત્ન કરવા લાગીઃ પંતું લેણદારોએ તેને એક પણ દિવસને માટે જપીને શાન્તિથી એસવા દીધી નહિ, તેઓને આ ગરીમ વિધવા તેમજ તેનાં નિરાધાર બાળઅન્યાઓ ઉપર બિચકુલ દયા આવી નહિ. તેમણે બાળ સાથે લેણા રૂપિયાનો દાવો કર્યો, તથા હુકમનામું મેળવી સાનમાં લખેલી જમીનની હરરાજ કરાવી. નિરાધાર વિધવાએ સારા સાગ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા માણસો પાસે જઈને પોતાની દુખદ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું; પરંતુ કોઇએ પણ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ ! સ્વાર્થો સંસારમાં બોલવામાં સર્વ બહાદુર હોય છે; પરંતુ અનાથનાં આંસુ સાફ કરી તેને આશ્રય આપનાર યાતે સહાયતા કરનાર મનુષ્ય વિરલાજ હોય છે. સરસ્વતીને માટે પણ એમજ થયું. તેના દુઃખની દાઝ કોઈને પણ થઈ નહિ તેનાં ગરમ આંસુઓ સાફ કરી કોઈએ તેને આશ્વાસન સુઢાં આપ્યું નહિ. રામચંદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નવીનચંદ્રનું લગ્ન તડોદરામાં પ્રાણુલાલ વકોલની મ્હોટી પુત્રી સાથે થયું હતું. તેની પત્નીનું નામ મારાઝેરી હતું. નવીનચંદ્રનું લગ્ન તેની બાપાવસ્થામાં થયું હતું. નહેવાઇ મહાશયનો પરબેકવાસ થયાના સમાચાર માણસ

પડતાંજ પ્રાણુધાત્ર જાણી આગ્યા. વહેવાઇના ધરની દુઃખી સ્થિતિ જોઈ તેમને ઘણો લાગણી થઇ આવી: જો કે તેમની સ્થિતિ સારી નહોતી, છતાં તેમણે વહેવાઇના કુટુંબને યથાશક્તિ સહાયતા કરી. બેલુદારને બોલાવી તેમનો પાસેથી થોડી ઘણી જમીન વચાણ રાખી, અને તેનો કંરભાર પોતાના જમાઇ નવીનચંદ્રને સોંપ્યો. આ સિવાય તેમણે બીજી થોડી ઘણી પૈસાની મદદ પણ કરી; તથા પ્રત્યેક માસે અમુક રકમ મેકલી આપવાની ઉદારતા દર્શાવી.

નવીનચંદ્ર તે સમયે અદાર વર્ષનો હતો. રમેશ, કૃષ્ણ, રજની વગેરે એ સમયે આઠ આઠ દશ દશ વર્ષની ઉમ્મરના બાળકો હતા, અને હરિ તો માત્ર દશ મહિનાનો ઉછરતો બાળક હતો.

નવીનચંદ્ર એકત્રોજ ખેતીચાડીની સંભાળ રાખતો હતો. દમેશાં તે ખેતરમાં જતો હતો, મળુરેને લઇ ખેતરો નીકાવતો હતો, અને પાક થતાં ગાડાં ભરીને સમગ્ર અનાજ ઘેર લાવતો હતો. એક વતનદારનો પુત્ર કે જેણે પોતાના પિતાની હયાતીમાં ગામની ભાગોળ સુદ્ધાં જોઇ નહોતી તેને વૈશાખ માસના સપ્ત તાપમાં ખેતરની અંદર મળુરી કરતાં કેવું અસાધારણ દુઃખ થતું હશે, તેની કલ્પના અનુભવી સિવાય બીજા કોઈને થવી અસંભવ છે. વિદ્યાબ્યાસ કરવાનું નિરૂપાયે છોડી દઇ નવીનચંદ્ર સંસાર ખર્ચ ચત્રાવવાને માટે ખેતરમાં અથડાતો થયો. રમેશચંદ્ર કાંઈક મ્હોટો થતાં તે પોતાના વડિલ અંધુને યથાશક્તિ મદદ કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણચંદ્ર અને રજનીચંદ્ર તે સમયે બાલ્યાવસ્થામાં હોવાથી તેઓ શી સહાયતા કરી શકે ? વળી પિતૃદીન થયેલો હરિચંદ્ર તો હજી મુખી ભાતૃસ્નેહના પવિત્ર આનંદસાગરમાં સ્નાન કરી રહ્યો હતો !

કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં, એવામાં કૂરભાગ્ય વિશેષ કૂર થયું. ગામમાં કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલુ થયો, આ અસાધ્ય ઉપદ્રવે અનેક મનુષ્યોના બોજ લીધા ! નવીનચંદ્ર પણ પોતાના કુટુંબને રડતું રડતું, આ ભયંકર રોગનો બોજ થઇ પડી પરતોઠકાત્રા કરી ગયો. ઘણા દિવસ સુધી આ નિરાધાર કુટુંબવાળા ઘરમાં હાહાકાર થઈ

રહો. ત્યાર પછી કેટલોક સમય વીતી જતાં પુનઃ શાન્તિની સ્થાપના થઇ. નવીનચંદ્રનો પરલોકવાસ થયા પછી આ કુટુંબને પૈસા માટે જીલ્લી હાડમારી ભોગવવી પડી. નવીનચંદ્ર માથાકુટ કરી જે કાંઈ ખચકાશ કરતો હતો તે બંધ થઇ. તેના શ્વસુર જમાઇની હયાતિમાં જે મદદ કરતા હતા તે મદદ તેમણે જમાઇના પરલોકવાસ પછી બંધ કરી દીધી ! તેમણે પોતાની પુત્રીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધી એટલે પછી આ નિરાધાર કુટુંબને મદદ કરવાનું તેમણે યોગ્ય ધાર્યું નહિ; સ્વાર્થ આનુંજ નામ !

પ્રકરણ ૫ મું.

પૂર્વ પરિચય (ચાલુ.)

હવે સંસારનો ભાર રમેશચંદ્ર પોતાના શિરે ઉપાડી લીધો. પરંતુ પૈસાનો અભાવ હોવાથી માત્ર જન મહેનતથી બધી બાબતો સચવાઇ નહિ. પૈસાના અભાવથી ખેતીવાડીનું કામ સર્વાંશે બંધ પડી ગયું.

રમેશચંદ્ર નિરાશ થઇ ગયો, સંસાર કેવી રીતે ચલાવવો એ સંબંધીનો વિચાર આવતાંજ તે ગભરાઇ જવા લાગ્યો; પરંતુ શાન્તિ ધારણ કરી પત્ની તેમજ માતાની સહાયતાથી તે પોતાના ન્હાના ભાઇઓનું પ્રતિપાલન કરવા લાગ્યો, છેવટે માતાની સત્તાહ સંમતિ લઇને નિરૂપાયે રમેશચંદ્ર નોકરી કરવાને માટે ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો. નિરાધાર વિધવા કૃષ્ણચંદ્રની સહાયતાથી ઘરસંસાર સંભાળવા લાગી.

રજનીચંદ્રની ઉમ્મર એ સમયે બાર વર્ષની હતી. દ્વીરાલાલ દેસાઇ નામના જાણી ગામના એક પરોપકારી પુરૂષ મુબંધમાં કેશવજી દેવજી નામના શેઠને ત્યાં સારા પગારથી નોકરી કરતા હતા. કાંઈ કામને લીધે તેઓ થોડા દિવસની રજા લઇ મુબંધ આવ્યા હતા, આ પ્રસંગેના લાભ લઇને દુઃખી વિધવા તેમની પાસે ગઇ, તથા પોતાની દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિની હકીકત નમ્ર સ્વરે નિવેદન કરીને તેણે

તેમને કહ્યું કે:—“ રજનીને તમારી સાથે મુંબઈ લઈ જાઓ તો બહુ સારું; કારણ કે અહિં તેના અભ્યાસની વ્યવસ્થા સારી રીતે થઈ શકે તેમ નથી. તમારા ઘરમાં એ ચાર માણસો છે, તો એને પણ તમારો પોતાનો સમજીનેજ તમારે ત્યાં રાખ્યા. પ્રભુ ! તમને તમારા ઉપકારનો બદલો અવશ્ય આપશે. ”

હીરાલાલ ત્યાં લાવીને મુંબઈ જતી વખતે રજનીચંદ્રને પોતાની સાથે લઈ ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે તેના અભ્યાસની સારી વ્યવસ્થા કરી આપી. આવી રીતે રજનીચંદ્ર હીરાલાલની સહાયતાથી ટેકાણે પડી ગયો. આ સમયે હરિશ્ચંદ્ર છાણીની નિશાળમાં ગુજરાતી છટ્ટા ચાપડી ભણતો હતો; પરંતુ ભણુવા ઉપર તેનું વિશેષ લક્ષ્ય નહોતું. તે આનંદી હતો, અને આજકાલની તાલુકા સફલોના માસ્તરે એટલે સાક્ષાત્ત યમદેવનાજ ! તેમનું મહામુત્ર એજ કે, ‘ સોરી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે ધમધમ ’ આથી કરીને તે એ દિવસ નિશાળમાં જતો તો ચાર દિવસ સુધી નિશાળનું બારણું સુદ્ધાં જોતો નહિ.

રમેશચંદ્રને ભણ્યામાં બાર રૂપિયાના માસિક પગારથી ઠીકરિયા ગામના ધનામદારને ત્યાં નોકરી મળી તેને ઘણા ખરે વખત ગામ ઉપરજ રહેવું પડતું હતું, એટલે ખરચ બારેબાર નીકળતું હતું. તે દર મહિને ચાર રૂપિયા હાથ ખરચના રાખી બાકીના આઠ રૂપિયા ઘેર મોકલવા લાગ્યો. આ આઠ રૂપિયામાં કૃષ્ણચંદ્ર ઘર ચલાવતો હતો અને ખેતીવાડીની સંભાળ રાખતો હતો; આવી રીતે ફટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં.

છેવટે રમેશચંદ્રને એક સારી નોકરી મળી. માસિક પગાર રૂપિયાના પગારથી તે સુરતના નવાખને ત્યાં કારભારી થયો. ચાર પાંચ વર્ષ પછી તેણે લગ્ન કર્યું, તથા કૃષ્ણચંદ્રને પણ પરણાવ્યો. રજનીચંદ્રને માટે તેને વિશેષ કાંઈ કરવું પડ્યું નહિ; તે એ સમયે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થઈ મુંબઈની મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. હીરાલાલ દેશાઈની સહાયતાથી સુરતના રામકૃષ્ણ દેશાઈની પુત્રી રમેહલતા સાથે રજનીચંદ્રનું લગ્ન થયું. રામકૃષ્ણ દેશાઈ પોતાની

પાછળ એક વિધવા તથા એક ગુણવતી પુત્રી મૂકીને પરલોકવાત્સી કરી ગયા હતા. વિધવાની આર્થિક સ્થિતિ પણ કંઈ સારી નહોતી; પરંતુ સુયોગ્ય જમાઈ મળવાથી તેનો આત્મા સવિશેષ શાન્ત થયો.

હવે રમેશચંદ્રનો સંસાર સારી રીતે ચાલવા લાગ્યો. ગામડા ગામમાં રહેવાનું, ખેતરનું અનાજ ખાવાનું, ઘરનાં શાકભાજી અને ઘરની ભેંસનું સુમિષ્ટ દૂધ દૂધ તેમજ ઘી ખવાનું વગેરે અનેક પ્રકારની સગવડતાથી આ દુઃખી સંસારમાં પુનઃ સુખમર્ચનું દર્શન થવા લાગ્યું. રમેશચંદ્રનો પગાર પણ સારો હોવાથી સઘળી આર્થિક અડચણો દૂર થઈ. નવીનચંદ્રની પત્ની તારાગૌરી પણ હવે સાસરેજ રહેવા લાગી. જો કે તેના પિતાનો વિચાર તેને સાસરે મોકલવાનો નહોતો; પરંતુ ત્યારે તેણે ત્યાં સુધી ‘ મ્હારાં સાસુજી જીવે છે, ત્યાં સુધી હું તેમના સેવા ચાકરી કરીશ ’ એમ કહ્યું. ત્યારે તેમણે પુત્રને સાસરે પહોંચાડી દીધી. તેણે સાસરે આવીને ઘરમાંનું સઘળું કામકાજ પોતાને શિરે ઉપાડી લીધું.

કૃષ્ણચંદ્ર ખેતીવાડીનું કામકાજ સંભાળતો હતે; જનમહેનત કરકસર તથા ખંતથી તે સારી પયદાશ કરતો હતો; પરંતુ ત્યારે ભાગ્યમાં દુઃખજ નિર્માણ થયેલું હોય છે તો તે કાંઈ પણ રસ્તે આવીને દર્શન દેછેજ. પૈસા સંગ્રહીતી અડચણ દૂર થઈ-છોકરાઓ મ્હોટા થઈને કાંઈક ટેકાણે પડ્યા ન પડ્યા એટલામાં તો ઘરમાં કસદનું બીજ રોપ્યું. અર્થાત્ સર્વના હૃદયમાં પુનઃ અશાન્તિએ સ્થાન લીધું.

મહિને પચાસ રૂપિયા કમાનાર રમેશચંદ્રની પત્ની ચંચળ એમ વિચારતી હતી કે, પોતાનો ધણી મહિને પચાસ રૂપિયા પયદા કરે છે, એટલે તેના જેવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સમસ્ત વિધ-મહાંડમાં બીજી એક પણ નથી. આથી કરીને તે પોતાના અભિમાનની આમથી ઘરનાં સર્વ મનુષ્યોને બાળીને ભસ્મ કરવાનો થત્ત કરતી હતી.

કૃષ્ણચંદ્રની પત્નીનું નામ મંદાકિની હતું. તેને કાંઈ સંતાન હજી સુધી થયું નહોતું. તે એમ વિચારતી હતી કે બે માણસનું અર્થ તે સુધી વધે ? બીજાના તાપ્તામાં સા આરે દબાઈ રહીએ ?

પોતાનો પતિજ મૂર્ખ છે કે તે આખો દિવસ ગદ્દા વૈતરૂં કરીને, શરીરનો પરસેવો છતારીને બીજાની સત્તામાં પડ્યો રહે છે. પોતાનો પતિ જે પ્રમાણમાં મહેનત કરે છે તે પ્રમાણમાં પોતાનું સન્માન ક્યાં છે ? કેમ ધરનાં સર્વ માણસો પોતાની આજ્ઞામાં રહેતાં નથી ? ! હવે જૂદાં થવામાં શો દોષ છે ? જે જૂદાં થઈને આટલું કામ કરે તો મંદાકિની વહુના શરીર ઉપર અવકારોનો ભાર એટલો બધો થઈ જાય કે જેને ઉચકી શકવાને માટે પણ તે બીચારી અસમર્થ થઈ પડે !

રજનીચંદ્રની પત્ની અદ્યાપિ સંસારજળમાં એટલી બધી ગુંથાયલી નહોતી. તે હમણાં નવયૌવનના હિ ડોળે હિંચકા ખાતી હતી. પોડશી અર્ધાન્ શ્યામા હતી. ઘણો ખરો સમય તે મ્હેટી વહુ જ્યન્તીનાજ સહવાસમાં રહી વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી હતી.

હરિચંદ્રનો તો હજી સુધી વિવાહ સુદાં થયો નહોતો. તે કોઈ પણ વાતમાં વિશેષ લક્ષ્ય આપતો નહોતો. જ્યાં શોક હોય, રોગ હોય, અનાથનું હૃદયભેદક રૂદ્ધ હોય, ત્યાં જનનિર્ધર્મને બાબુએ મૂડી તે બૂખ્યો રહીને પોતાની શક્તિનો સઘળો ઉપયોગ કરતો હતો ! ગામમાં કોઈ સાધુસત આવે તો તેમની પાસે એસી ધર્મ કથાઓ સાંભળતો હતો ને તેમની યથાશક્તિ સેવા ચાકરી કરતો હતો. તેમને આવશ્યક વસ્તુઓ લાવી આપતો હતો, તથા રાત્રે પદ્માસન વાળી પ્રાણાયામ કરવાનો તેનો નિત્યનિયમ હતો ! આ સર્વ કાર્યોમાંથી વખત મળતાંજ તે સુકુમારને રમાડતો, તેને બાગ બગીચામાં લઈ જતો અને પાસે એક બે પૈસા હોય તો બજારમાં જઈ તેને ખાવાનું અપાવી સંતુષ્ટ કરતો હતો. સુકુમારને સંતુષ્ટ થયેલો જોઈ તેને અપૂર્વ આનંદ થતો હતો.

પોતાનાં આ સર્વ કાર્યોથી તે નિજનંદમાં મગ્ન રહેતો હતો પરંતુ તેને ખબર નહોતી કે, તેનાં કાર્યો તરફ ધરનાં માણસો એમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતાં નથી.

સરસ્વતી મહાસાગરની મૃદિલી હતી, તે જાણતી હતી કે પોતાના

પુત્રો તથા પુત્રવધુઓ ધરમાં અશાન્તિનો અગ્નિ સળગાવે છે; પરંતુ તે ધરમાં સળગતા અશાન્તિના અગ્નિને શાન્ત કરી શકતી નહોતી. આમાં બે કારણો હતાં. એક તો તેનો સ્વભાવજ નમ્ર હતો અને બીજું તેનામાં નંદિઓ એવી કુશળતાનો અભાવ હતો, આમ હોવાથી તે ધરમાં કોઈને કાંઈ કહી શકતી નહોતી; વળી પરિસ્થિતિ પણ એવી હતી કે જો તે કોઈને કાંઈ કહેવા જતી તો તે તરત અભિમાનથી મરવા પડતું હતું.

જેઘતી દેખરેખના અભાવે ધરમાં શું થાય છે? કાણુ શું કરે છે? તેની સરસ્વતીને બિલકુલ માહિતી નહોતી. આથી તે કોઈને કાંઈ કહી શકવાને સમર્થ નહોતી. જો કદાચ બહુ થતું અને તેની પાસે કોઈની ફરિયાદ આવતી તો તે પૂરતી તપાસ કર્યા સિવાય કહેવાના આરોપીના ઉપર વાગ્યાણો છોડતી હતી. આવા પ્રકારને લીધે ધરમાં સરસ્વતીનું બિલકુલ માન નહોતું. જે ધરમાં ગૃહિણી કુશળ નથી હોતી તે ધરમાં સદા સર્વદા કલહ કંકાસજ કાયમ રહે છે. ગૃહિણીજ ગૃહનું આદર્શ આભુષણ છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

રજનીચંદ્ર ડૉક્ટર થયા.

આશ્વિન માસ ચાલતો હતો. દીપોત્સવીના દિવસો ખાસે આવ્યા છે; હિંદુ નારીઓ ધરબાર લીપવામાં, તાંબા પિત્તળનાં વાસણો અજવાળવામાં તેમજ ધરને સ્વચ્છ કરવામાં પ્રવૃત્ત જણાય છે. દીપોત્સવીના આનંદજનક તહેવારોમાં સર્વેનાં મન પ્રકૃષ્ઠ જણાય છે. આ સમયે કામ કંધાને લીધે બારે માસ પરદેશમાં પડ્યા રહેતા મિયતમોની સાથે તેમની વિરહચેલી પ્રેમદાઓનો સહવાસ થાય છે. સ્વગ્ન પરિજનોને મળી તેઓ આનંદથી અધીરાં જતી જાય છે. નાનાં વાળકોના આનંદની તો સીમાજ રહેતી નથી. તેઓ નવીન વૃક્ષાં મહેરીને, મુખરા પૂરીઓ પાછળે તેમજ દારૂઆતું ફેલીને આનંદ કરીએલ કરતાં માનુષ

પડે છે. મનુષ્યોની માફક પ્રકૃતિ પણ આ સમયે નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વન ઉપવન તથા બાગ બગીચાઓમાં, ખેતરોમાં તેમજ વાડીઓમાં ઉમેલી લીલી હરિયાળી મનને હરી લે છે. કુદરતના નવીન સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને તેનો ખરેખરો પવિત્ર આનંદ આપનારો દીપોત્સવી જેવો મહેલો નહેવાર દિવ્યો સિવાય બીજા કોઈ જનિમાં લાગ્યેજ દષ્ટિગોચર થાય છે.

વાઘમારસને દિવસે રજનીચંદ્ર ઘેર આવ્યો છે. રમેશચંદ્ર રજનીચંદ્રના આવના પહેલાં બે દિવસ પૂર્વે ઘેર આવ્યો છે.

રજનીચંદ્ર મેડિકલ કોલેજની છઠ્ઠી પરીક્ષામાં પાસ થયા છે તેને અદમ્યમદનગરની ગવર્નમેન્ટ હોસ્પિટલમાં મહિને દોઢસો રૂપિયાના પગારની જગ્યા મળી છે. દીપોત્સવી પછી તે પોતાની નવી જગ્યા ઉપર હાજર થવાને જનાર છે.

મુંબઈથી ઘેર આવતી વખતે રજનીચંદ્ર મુસાફરી માટેના થોડા ત્રણો સરસામાન ખરીદ્યા હતા, આ સગસામાનમાં એક હારમોનિયમ પણ હતું. વિદેશમાં અવકાશને સમયે ચિત્તને આનંદ આપવાને માટે તે પોતાના એક મિત્ર પાસેથી હારમોનિયમ માગી લાવ્યો હતો.

સંધ્યાનો સમય થયો છે. આખું ગામ દીવાઓથી પ્રકાશિત થઈ રહેલું જણાય છે. શરદાઋતુનો ચંદ્ર ઉજળળ જ્યોત્સ્ના સાથે ગગન મંડળમાં પ્રકાશી રહ્યો છે. વસુંધરા ચંદ્ર દર્શનથી મલકાઈ રહી હોય એવો લાસ થાય છે પૃથ્વી ઉપર અમૃત ઝરી રહ્યું છે.

રજનીચંદ્રનો સરસામાન હજુ સુધી પરસાળમાં પડ્યો હતો, અને તે હાથ મુખ ધોતો હતો. સરસ્વતી ઉમરા પાસે બેઠી હતી. રમેશચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર રજનીચંદ્રનો સરસામાન એક હેઠણે ગોઠવીને મૂકતા હતા. એવામાં હરિશ્ચંદ્ર સુકુમારને લઇને ત્યાં આવી અહરો. રજનીચંદ્રે હાથ મુખ ધોઈ માતાને તથા વડીલખંધુઓને પ્રણામ કર્યા. એક બીજાએ એક બીજાને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ત્યાર પછી રજનીચંદ્રે સુકુમારને પાસે લીધો અને તેને માટે મુંબઈ ખરીદ કરી આણેલાં કોટ, પેન્ટલન વગેરે વસ્ત્રો તેણે

પોતાની એક દંકમાંથી બહાર કાઢ્યાં. આ વસ્ત્રો સાથે રજનીચંદ્ર કેટલાંક રમકડાં પણ લાવ્યો હતો. 'સુકુમારે એ સર્વે વસ્તુઓમાંથી પોતાના અને હાથમાં જેટલી વસ્તુઓ લેવાય તેટલી લીધી. પછીથી તેણે હરિશ્ચંદ્ર પાસે જવાની ઉતાવળ કરવા માંડી. રજનીચંદ્રે સુકુમારને પોતાની પાસે બેસાડવાનો ધણો યત્ન કર્યો; પરંતુ સુકુમારની હઠ આગળ તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તે રજનીચંદ્ર પાસેથી છુટીને દોડતો દોડતો હરિશ્ચંદ્ર પાસે ગયો. હરિશ્ચંદ્રે તેને પ્રવીન વસ્ત્રો પહેરાવવા માંડ્યાં.

રમેશે રજનીને પૂછ્યું:—“લાઈ! તને ક્યાં નોકરી મળી?”

રજની—અહમ્મદનગર.

રમેશ.—ત્રણે દુર સુધી જવું પડશે.

રજની:—હા; પરંતુ એ જગ્યાની મ્હે ત્હારી મચ્છાથીજ માગણી કરી હતી.

રમેશ.—કારણ ?

રજની:—ત્યાંનાં હવા પાણી સારાં છે.

હરિશ્ચંદ્રે સુકુમારને છુટ પહેરાવતાં પહેરાવતાં પૂછ્યું:—“ત્હોટા લાઈ! તમે ત્યાં ક્યારે જવાના છો?”

રજની:—દીપોત્સવી પછી. કેમ. ત્હારે કાંઈ કમ છે?

હરિશ્ચંદ્ર:—હું પણ તમારી સાથે આવીશ.

કૃષ્ણચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ત્યાં સાધુ સંન્યાસીઓ ઘણા છે, ખરું ને?”

હરિશ્ચંદ્રે શરમાઈ ગયો, તેથી રમેશચંદ્રે કહ્યું:—“હરિયો ત્યાં જાય એમાં શું ખાટું છે? રજની! ત્યાં ત્હારી કાયમ જગ્યા થાય એટલે તું હરિયાને ત્હારી સાથે લઈ જાશે.”

કૃષ્ણચંદ્ર:—પણ ત્યાં જઈને એ શું કરશે?

રમેશચંદ્ર:—રજનીની પાસે રહીને એ કાંઈક શિખશે, અને ભવિષ્યમાં એ પૈસા કમાઈ ખાશે.

કૃષ્ણચંદ્રે ફરીથી હસીને કહ્યું:—“તમને કોકટરનો ધણો ધણો રહેલો જણાતો હશે!”

રમેશચંદ્ર:-સહેલો તો ક્યાંથી જાણાય ? પરંતુ તુંજ કહેને કે, આપણા ગામમાં રામશંકર ડોક્ટર છે તેને શું આવડે છે ? તેને તો અનુભવ પણ નથી; પરંતુ જો હરિશ્ચંદ્ર રજનીચંદ્ર પાસે થોડો સમય રહે તો તેને થોડું ધણું તો જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થાય તો એ એ પૈસા કમાઈ ખાય.

આ વાર્તાલાપ આટલેથીજ અટક્યો. આ સમય દરમ્યાન હરિશ્ચંદ્ર મુકુમારને બુટ પહેસવી રહ્યો હતો. હરિશ્ચંદ્રની દષ્ટિ આ સમયે હારમોનિયમ તરફ જઈ પહોંચી હતી. તેણે રજનીચંદ્રને પૂછ્યું:-“ ભાઈ ! આ હારમોનિયમ છે કે ? ”

રૂપપુત્રે સ્મિત હાસ્ય કરી મહેલું મારતાં કહ્યું:-“ હા, હારમોનિયમ છે ડોક્ટરી કરવા જવાનું છે, તેથી રોગીને સંભળાવી તેનો રોગ દુર કરવાને માટે ભાઈ સાથે લઈ જનાર છે. ”

રજનીચંદ્ર મનમાં ને મનમાં હ-યો. હરિશ્ચંદ્રે હારમોનિયમની પાસે જઈને તેનું અરામર અવલોકન કર્યું પછીથી તેણે કહ્યું:-“ વાલ વાલ, હારમોનિયમ તો ઘણું સાફ જણાય છે ને ! ”

આ વખતે મુકુમાર તોતડા :વરે બોલી ઉઠ્યો:-“ નાના કાકા ! આબુ બગાડો ? (વાળુ વગાડો !)

હરિશ્ચંદ્રે મુકુમારને પોતાની કમર ઉપર બેસાડ્યો, તથા હારમોનિયમને હાથગીને તે એક એકાંત ઓરડામાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

આ સમયે રજનીચંદ્રે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:-“ ભાઈ ! એ તો પારકું છે, સાચવીને વગાડજે. ”

હરિશ્ચંદ્ર.-ઝરે હું હમણાંજ પાછું લાવું છું.

સરસ્વતી ઉમરા પાસે બેઠી હતી; તે હરિશ્ચંદ્રનું વર્તન જઈબોલી ઉઠી:-“ સહુના કરતાં એનું તે જ્ઞાન વધારે છે. એનું શું થશે, તેની મ્હને ઘણી ચિંતા થાય છે. ! ”

રમેશચંદ્રને હરિશ્ચંદ્રના ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. તેણે માતાને કહ્યું:-“ આ ! એ તો એમજ હોય, એ સૌથી ન્હાનો છે, તેથીજ

આમ કરે છે. મ્હોટો થશે એટલે પોતાની જાતે સમજશે. રજની એક બે વખત નોકરી ઉપર જઈ આવે એટલે તેને પણ અહમ્મદનગર મોકલી દઈશું. ”

સરસ્વતી:—અહમ્મદનગર આપણા ગુજરાતમાં આવ્યું કે ?

રજનીએ સ્મિત કરી ઉત્તર આપ્યો:—“ ના. ”

સરસ્વતી:—ત્યારે એ કયા દેશમાં આવ્યું ? ત્યાં જવાથી જાતિ-બ્રત્ત તો ન થવાય ને ?

રજની:—અરે, અહમ્મદનગર તો આપણા હિંદુસ્તાનમાં આવેલું છે, માત્ર બે ત્રણ દિવસમાંજ ત્યાં પહોંચી શકાય છે.

સરસ્વતી:—પગાર શો કર્યો છે ?

રજની:—હમણાં તો મહિને દોઢસો રૂપિયા; પરંતુ ધીમે ધીમે વધશે.

સરસ્વતી:—ત્યારી ઉંમર જતા જતાં આટલો બધો પગાર તને આપે કે ?

રજની હસી પડ્યો. રમેશચંદ્રે કહ્યું:—“ કેમ ન આપે ! આટલું બધું ભણ્યો એ શું નકામું થઈ પડે કે ? ”

સરસ્વતી:—ત્યારે તો આપણું દુઃખ ટાળ્યું ! રજનીને આવી સારી નોકરી મળી છે, માટે કાલેને કાલે આપણે સત્યનારાયણની કથા કહેવડાવે.

પ્રકરણ ૭ મું.

પતિ-પત્નિનું મિલન.

રાત્રિના દસ વાગ્યાનો સમય થયો છે. દીપોત્સવીનો આનંદ-ઉત્સવ હમણાં શાન્ત જણાય છે. સમસ્ત ગ્રામ શાન્તિથી નિદ્રાધીન થયું છે. પ્રવાસી વિનાનો ગ્રામ્યમાર્ગ રાત્રિની શાન્તિને ઝાતી ઉપર ધારણ કરી મૌન ભાવે વિરામ લે છે. કોઈ કોઈ સમયે ફૂતરાંઓ તથા શિયાળવાંઓની ધુમે સંભળાય છે. આંખવાડીઆમાંથી કવચિત્ કવચિત્ કોયલ મધુર ટહુકો કરે છે, અને ચિરહી અજળાઓના

અભિમાનને ઉતારી નાખે છે. રજનીચંદ્રના શયનાલયમાંથી હારમો-નિયમનો મધુરસ્વર કાને પડે છે.

શયનાલયમાં દોવો બળી રહ્યો છે. રજનીચંદ્ર ખુરશી ઉપર બેઠો. એના હારમોનિયમ ઉપર આંગળિયો ફેરવતો ગાવા લાગ્યો કે:-

“ ચિત્ત ચેરી એ ચાલી, ચાલી એ,
ચલકતી ચાલ ચાલતી, શરમાતી ભત્તી મદમાતી;
જરી બહારતી ને શંકાતી, પ્રમદા મંડળની પંકાતી,
ચપલ ચક્રુથી અમૃત પાતી મદન તણા ગુણ ગાતી
ગાતી ભત્તીજ રહી ફ

શયનાલયમાં પડેલા એક સુંદર પલંગમાં અનિદ્રાસુંદરી સ્નેહ-લતા કોમળ કમલિનીની માફક સ્પર્ધ રહી છે ! રજનીચંદ્ર વગાડી વગાડીને તેમજ ગાઈ ગાઈને થાકી ગયો; પરંતુ તેણે પત્ની તરફથી વાલવાલનો પ્રશંસાસ્પર્શક સ્વર સાંભળ્યો નહિ; આથી તેણે નિરાશ થઈ જઈને હારમોનિયમ બગવવાનું તથા ગાવાનું અંધ કર્યું, અને પછી પલંગ પાસે જઈ પત્નીએ તેના મુખ ઉપર ઓઢેલી શાલ ખેંચી કાઢી. વસંતનો પૂર્ણચંદ્ર મેઘ મુક્ત થયો. તોપણ રજનીચંદ્રની ધ્રુવતા ઓછી થઈ નહિ. સ્નેહલતા સ્મિત હાસ્ય કરતી કરતી ઉડીને બેઠી થઈ ! સ્નેહલતાના સ્મિત હાસ્યમાં અતુલનીચ-દૈવી-સુંદરતા હતી. તેના અંગ પ્રત્યંગમાં નવયૌવન ઉભરાઈ જતું હતું.

રજનીચંદ્ર સ્નેહલતાનું સૌંદર્ય જોઈને મુગ્ધ બની ગયો; પરંતુ એ સૌંદર્ય એના મર્મપ્રદેશને બેઠી શક્યું નહિ. તેણે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:-“ આટલું બધું રૂપ ? આટલા બધા રૂપ સાથે એક પણ ગુણ નથી. ” ગુંથવું બરવું, હારમોનિયમ વગાડવું, પ્રેમના પત્રો લખવા તથા સૂતાં જાગતાં બસ પ્રેમનાજ વિચારો કર્યા કરવા, નવલકથાઓ વાંચવી એ વગેરેને રજનીચંદ્ર મહાન ગુણો સમજતો હતો. બોળી સુકુમાર બાળા સ્નેહલતાનામાં આ સર્વ ગુણો (!) નો નિવાસ ક્યાંથી હોઈ શકે ?

સ્નેહલતા ઉઠીને ખેડી થઈ. રજનીચંદ્રે નવવધુના મસ્તકની વેણી ઉપર પોતાનો હસ્ત મૂક્યો. સ્નેહલતાની વેણી વિખરાઈ ગઈ, અને કાળા નાગ જેવો તેનો ફેશકલાપ તેની પીઠ ઉપર નૃત્ય કરવા લાગ્યો. સ્મિતહાસ્ય કરી સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ મ્હને આમ સ્નાવાછો શા માટે ? ”

રજનીચંદ્ર. હસી પડ્યો, તેણે પૂછ્યું:—“ હું ગાઉં છું તે તું સાંભળતી કેમ નથી ? ”

સ્નેહલતાએ ધ્રુજતા સ્વરે કહ્યું:—“ હું સાંભળતી નહાંતી તો શું મ્હેં કાંઈ કાનમાં આંગળીઓ ધાલી હતી કે ? ”

રજની:—તું ગાન સમજી શકતી નથી.

સ્નેહલતા ફરીથી હસી પડી. હાસ્યની ઘટા આ વખતે કાંઈક વિશેષ હતી. તેણે કહ્યું:—“ સમજી શકતી નથી, તેથી તો સાંભળતી નથી. ”

રજની—એ માટે મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રતિ રહસ્યભેદ કરવાને સમર્થ થવી જનકાએ.

સ્નેહલતા:—તેથી શું થાય ?

રજની:—આનંદ થાય.

સ્નેહલતા:—આનંદ થવાનું કાંઈ કારણ ?

રજની:—એ કારણ હું તને કેવી રીતે સમજાવી શકું ? સંગીત-ચર્યા, કાવ્યચર્યા, વિજ્ઞાનચર્યા વગેરેથી કેટલો બધો આનંદ થાય છે તે ત્હારા જેવી લયંકર અજ્ઞાની અબજા કેવી રીતે સમજી શકે ?

સ્નેહલતા:—ધરને સાફ રાખવું, કપડાં ધોવાં, રસોઈ બનાવવી, ધંધર ભક્તિ કરવી, ખાંડવું, વાટવું તથા વડીલોની સેવા ચકરી કરવી એ સ્ત્રીઓને માટે કેટલાં આનંદદાયક કાર્યો છે તેની આપ નામદારને ક્યાંથી ખબર હોય ? જો આપ નામદાર સ્ત્રી થયા હોત તો એ આનંદનો અનુભવ મેળવી શકત.

રજની:—તું લયંકર મૂર્ખ સ્ત્રી છે, તેથીજ આમ કહે છે.

સ્નેહલતા:—તમે મહાન પંડિત છોને, તેથીજ સાંસ્કારિક આનંદ-જનક કાર્યોનો તમને અનુભવ નથી !

રજની:-જીઓ શું મનુષ્ય નથી ? જીઓનામાં અન્ય મનુષ્યોના જેવી ઉચ્ચતર વૃત્તિ નથી ? પુરૂષ તથા સ્ત્રી એકજ છે. બન્નેની વૃત્તિ સમાન હોય છે. શિક્ષણ મળતાં બન્ને સમાન થાય છે.

સ્નેહલતા ઉચ્ચ સ્વરે હસી પડી. તેનું હાન્ય બધ પડ્યુંજ નહિ ! મહાત્ પડિત રજનીચંદ્ર પત્નીને હાસ્ય કરતી જોઈને વિરક્ત બની ગયા ! તેને એ હાન્ય નિરર્થક જણાયું ! સ્નેહલતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું —“ નહિ નહિ, જે વૃત્તિથી વિશેષ વિદ્યાસ સુખનો ઉત્પ થાય છે, તે વૃત્તિ રમણીઓમાં હોતી નથી. ”

વિરક્ત સ્વરે રજનીચંદ્ર પૂછ્યું :—“ તુ વિચાર કરીને કહે જંતુએ કે એ વૃત્તિ કયી છે ? ”

સ્નેહલતાનું હાન્ય બધ પડ્યું નહોતું. હસતાં હસતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો —“ મુછા. ”

રજનીચંદ્ર વિશેષ વિરક્ત બની ગયા. તેણે કહ્યું :—“ જંતુ સત્યજ કહું છું કે તુ મહામર્ખ છે. મુછને શું વૃત્તિ કયી શકાય કે ? ”

પ્રથમ પ્રમાણે હસતાં હસતાંજ સ્નેહલતાએ કહ્યું :—“ તમારા શાસ્ત્ર અનુસાર તે વૃત્તિ ગણાતી નથી, તે પણ જીઓને જ્યાં મુછ નથી ત્યારે તેમનામાં તમારા જેવી વિદ્યાસ વાસના પણ નથી. ”

રજનીચંદ્ર —હારાં આ વચનોનો કાંઈ અર્થ નથી. સદ્ગુણ પુરૂષ કાંઈ સુશિક્ષિત નથી.

ત્યાર પછી થોડા સમય મુધી પત્નીપત્ની શાંત રહ્યાં. કેટલાક સમયને અંતરે રજનીચંદ્રે વાત ફેરવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું :—“ દીવાળી વીતી ગયા પછી તરતજ તારે અલમ્બદનગર જવું પડશે; તું શું કરીશ ? ”

પ્રથમ જળપ્રવહ જોસથી વહેતો આગળ ચાલ્યો જતો હોય અને એવામાં બાધ આવતાં તે એકાએક અટકી જાય તેજ પ્રમાણે રજનીચંદ્રના આ પ્રશ્નથી સ્નેહલતાનું હાસ્ય બધ પડી ગયું. તેણે સ્થિરદૃષ્ટિથી કરુણાપૂર્ણ નજરે ત્યાંમિ તરફ નજર કરીને પૂછ્યું :—“ ત્યારે શું તમે એટલા બધા વહેલા જશો ? ”

રજનીચંદ્ર:-હા.

સ્નેહલતા:-પહેલાં તો નમે દરેક દીવાળી ઉપર ઘેર આવીને ઘણા સમય સુધી રહેતા હતા.

રજની:-તે સમયે હું અભ્યાસ કરતો હતો, તેથી જ્યાં સુધી કોલેજ બંધ રહેતી હતી, ત્યાં સુધી ઘેર રહેતો હતો. હવે તો નોકરી કરવા જવાનું છે ! તું મ્હારી સાથે આવીશ ?

સ્નેહલતા:-નમે મ્હને સાથે લઈ જશો તો મ્હને આવવાને શી હરકત છે ?

રજનીચંદ્ર બરાબર સંતુષ્ટ થયો નહિ. તેના મનમાં એમ હતું કે આ વિદેશે જવાની વાત ઉપર વિરહની આશંકાનું મ્હોટું નાટક ભજવાશે. અનેક ગાઠ નિશ્વાસો મૂકાશે, અનેક હૃદયભેદક વચનો નીકળાશે, ત્યાર પછી વિદેશે જવાને માટે ચરણોમાં પડાપડી થશે, આથે નથી લઈ જવાનો એમ જાણશે એટલે આત્મહત્યાની વાત કાઢશે; પરંતુ તેની ધારણા પ્રમાણે તો કશું થયું નહિ. સ્નેહલતાએ માત્ર એટલું જ કહ્યું કે:-“ સાથે લઈ જશો તો સાથે આવીશ, અને ઘેર મૂકી જશો તો ઘેર રહીશ. નમને જેમ ફીક લાગે તેમ કરો. તમારા સુખમાંજ મ્હારું સુખ છે, તેમજ કલ્યાણ છે. ”

રજનીચંદ્ર એ હૃદય, એ પ્રેમ પિછાની શક્યો નહિ. એ કાંઈ ન્હાની નદીનું સીમાસુક્ત વેગવાળું જળ નથી. અનંત છે, સીમા વિનાનું છે, પ્રશાંત સાગરજળ છે. સામયિક ઉચ્છવાસથી તે હાલી ઉઠે કે ધ્રુજ ઉઠે એવું નથી. સાધારણ સૂર્યતાપથી તે તપી જાય એવું નથી. સાધારણ વાયુ તોફાનથી તે કંપી ઉઠે એવું નથી. સ્નેહલતા એમ સમજે છે કે, સ્વામિ દેવતા છે, તેઓ પોતે સાઈ ધારીને જે કાર્ય કરશે એમાંજ પોતાના સુખનો સમાવેશ થયેલો છે. સ્વામિ-પ્રેમ આત્મસુખને માટે નથી. સ્વામિપ્રેમ દૈહિક-મિત્રનને માટે નથી.-સ્વામિપ્રેમ કેવળ મધુરી વાતચિત નથી.

પરંતુ રજનીચંદ્ર એ સમજી શક્યો નહિ તે માત્ર એટલું જ સમજ્યો કે આવી મૂર્ખ સ્ત્રી તેના જેવા સર્વ વિદ્યા-વિશ્વરત્ને માટે

તદન નાલાયક છે.

આવા ભ્રમથી અનેકના સર્વસ્વનો નાશ થયો છે, રજનીચંદ્રના સર્વસ્વનો પણ નાશ થશે કે કેમ તેની કોને ખબર !

રજનીચંદ્ર જે કદાચ પિછાની શકત, સમજી શકત તો તેને માલૂમ પડી આવત કે સ્નેહલતાનું હૃદય પ્રેમાનુસાગથી પરિપૂર્ણ છે. તેનાં આકર્ષક નેત્રામાં વિહ્વળ કરુણાપૂર્ણ માધુર્ય વિરાજી રહ્યું છે !

પ્રકરણ ૮ મું.

ઐરીના દાસ.

આજે ધનતેરસનો દિવસ છે. ભાવિક દિ દુઝ્યા લક્ષ્મીપૂજન કરીને દેવ દર્શન કરવા જતા જણાય છે. નવયુવતીઓ નવીન વસ્ત્રાલંકારોથી સુસજ્જિત થઈને કોઈ આંગણુમાં તેરછો પાડે છે, કોઈ સાથીઆ પૂરે છે, તો કોઈ બાળકને કમર પર બેસાડીને બીજી સાહેલીઓની સાથે વાતચિત કરે છે. ન્હાતાં બાળકો નવીન વસ્ત્રો પહેરવાને માટે આગ્રહ કરે છે, કોઈ આનંદથી દોડે છે, કોઈ રમે છે અર્થાત્ આજે જ્યાં જંદગી ત્યાં આનંદ આનંદજ જણાય છે.

સુકુમારને નવીન વસ્ત્રો પહેરાવી, હરિચંદ્ર વિખણમંદિરમાં જતો હતો. આ પ્રકાર જંદગીને રમેશચંદ્રે પત્નીને કહ્યું કે “ જે છોકરો જીવતો રહેશે તો ભક્ત પુરૂષ થશે. ”

ચંચળે સહજ હસીને કહ્યું “-“ આજકાલના ઢોંગી ધુતારા ભક્ત થવા કરતાં તો તદન મૂર્ખ રહેવામાંજ સાર છે, એવી મ્હારી માન્યતા છે. ”

આ વચનોથી રમેશચંદ્રને હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું “-“ કેમ ! સર્વે ભક્ત પુરૂષો કાંઈ ઓછાજ ઢોંગી ધુતારા હોય છે ? ”

ચંચળ : - તમે કોઈ દિવસે દેવમંદિરમાં જઈ પ્રેમલા પ્રેમલીઓની પ્રેમલીલા નિહાળી છે ? આજકાલનાં મંદિરો તો પિશાઓની વાસ-ભૂમિ જેવાં બધ પડ્યાં છે. હિંદુસ્તાનમાં લિખારડાઓની સંખ્યા

વધતી જાય છે, અને તેમને જ્યારે ભોજન કરવાનું નથી મળતું ત્યારે તેઓ માલપુઆ અને દૂધપાક ખાવાની લાલસાથી લક્ત પુરૂષ બની જઈ અનેક નારીઓના પાનિવ્રત્યનો ભંગ કરે છે.

રમેશ:-આવા પવિત્ર દિવસે એ પાપપૂર્ણ વાત કરીને આપણે શા માટે પાપનો સંચય કરેલા ? તું કહે છે એવા પ્રકારે મુખ્યત્વે કરીને વડોદરા, સુરત, મુમઇ વગેરે મહોટાં શહેરોનાં મંદિરોમાંજ અને છે. ગામડાંમાંનાં મંદિરોમાં લેશ મત્ર પણ અનાચાર હોતો નથી.

ચંચળ:-ગમે તેમ હોય તેમાં આપણને શું ? હાં, પરંતુ કાઈ લાઇના વિશ્વાસ ઉપર રહી તમે મ્હારા સુકુમારને બૂલી જશો નહિ. આ વખતે તમે જે પ્રમાણે રૂપિયા લાગ્યા હો તમે દરેક વખતે લાવતા રહેજો. આજકાલ એવા વખત છે કે કાંઈના ભરોસા રાખવો બિજાજી નથી.

રમેશ:-મ્હારી પાસે જે કાંઈ હતું તે બધું મ્હેં તને સોંપી દીધું છે હવે મ્હારી પાસે એક પાઈ પણ નથી !

ચંચળ:-કેમ, તમારે પૈસાનું શું કામ છે !

રમેશચંદ્ર:-હજી તો લગડાં ખરીદવાનાં છે.

ચંચળ:-ત્રગડાં તો તમે સુરતથી લઈ આપ્યા હોને ?

રમેશ:-એટલાં લગડાંથી ચાકી થકે તેમ નથી. દીપોત્સવીના વખતે હાવાથી સર્વેને કપડાં આપવાં જોઈએ.

ચંચળ:-આપવાં જોઈએ તો હું ક્યાં ના કહું છું; પરંતુ તમે મ્હને જે રૂપિયા આપ્યા છે, તેમાંથી એક પાઈ પણ હવે હું તમને આપવાની નથી. એ રૂપિયા તો મ્હારા સુકુમારની ત્રિજંતરીમાં જમા થઈ ગયા છે !

રમેશ:-મ્હારે બધા રૂપિયા નથી જોઈતા. મ્હેં તને જે ત્રણસો રૂપિયા આપ્યા છે, તેમાંથી બસો તું ત્હારી પાસે રાખ, અને સો રૂપિયા મ્હને આપ.

ચંચળ:-આપણી પાસેથી એક પાઈ પણ એજવત્તાની આશા રાખશો નહિ !

રમેશ:-ત્યારે હું સર્વેને શુ જવાળ દઈશ ! હજી તો ગામના લોકોનું દેવું માથા ઉપર ખંચાયેજ જાય છે. દીવાળી આવી પહોંચી છે, એટલે તેમને આપી દીધા સિવાય ચાલે તેમ નથી, વળી આવા તહેવારના દિવસોમાં ઘરમાં વાપરવાને માટે પણ થોડા ઘણા રૂપિયા જોઈએ કે નહિ ?

ચંચળ:-ત્યારે એમજ હતુ તો પંછી મદને બધા રૂપિયા શા માટે આપ્યા ?

રમેશ:-એ મ્હારો મહાંટો અપરાધ થયો છે, કેમ નહિ ?

ચંચળ:-મદને તમે કંટાળો આપ્યો નહિ: હું એક પૈસા પણ આપીશ નહિ, આપીશ નહિ.

રમેશ:-ત્યારે ખર્ચ ખુટાણુનુ શુ કરવું ?

ચંચળ:-શું કરવું ? ખેતરોમાં અનાજ ઉત્પન્ન થયુ છે, તે વેચી નાખો.

રમેશ:-પારે એક વર્ષ સુધી ઘરમાં ખાજો શુ ?

ચંચળ:-તવી કસકનું અનાજ આવશે તે.

રમેશ:-તેને આવતાં તો હજી ચાર મહિના લાગશે. ચાર મહિના સુધી ઘરનાં માણસો શુ ખાઈને જીવશે ?

ચંચળ:-તમે શા માટે ઘરનાં સઘળાં મનુષ્યોની કિકર કરો છો ? અનાજ વેચી નાખીને દેવાના રૂપિયા આપી દો. વળી હવે તો તમારા ન્હાના ભાઈને મહિને દોઢસો રૂપિયાના પગારની નોકરી મળી છે, માટે તમારે શી ચિંતા છે ? સહુ સહુનું કોડી લેશે !

ચંચળનાં છેવટનાં વચનો સાંભળી રમેશચંદ્ર દિઠમૂઠ બની ગયો. તે કાંઈ કહેવા જતો હતો એટલામાં તો ચંચળ ત્યાંથી ચપ્પાણી માફક અદ્રશ્ય થઈ ગઈ !

રમેશચંદ્રે પત્નિ પાસેથી રૂપિયા કઢાવવાની ઘણી મહેનત કરી પરંતુ તેની સઘળી મહેનત ચિદ્ધ થઈ પડી.

પ્રકરણ ૬ મું.

વશુ વિનાના નર પશુ.

કાલુએ આવીને સરસ્વતી પાસે તેવના પૈસાની ઉધરાણી કરી. સરસ્વતીએ રમેશચંદ્રને કહ્યું:—“ કાલુના તેવનો હિસાબ ચુકવી દે. ”

રમેશચંદ્રે કાલુની સાથે બેસીને તેનો હિસાબ ગણ્યો તો તેનું દેવું અગીઆર રૂપિયા નવ આના નથા અઠી પૈસા નીકળ્યું.

“ કાલે પૈસા મળશે. ” કહી રમેશચંદ્રે કાલુને વિદાય કર્યો. એ વિદાય થયો ન થયો એટલામાં તો દૂધવાળો પોતાનો હિસાબ લઈને હાજર થયો. તેને આપવાની રકમ આવિસ રૂપિયા આઠ આના નીકળી. તેને પણ બીજે દિવસે પૈસા મળશે એવું આશ્વાસન આપીને વિદાય કર્યો. કેટલાક સમયને અંતરે મોઢી આવી પહોંચ્યો તેની ધણી રકમ આપી હતી. તે લગલગ સો રૂપિયા માગતો હતો. ત્યાર પછી, ઘોખી, લગ્નમ વગેરે સર્વેએ આવીને પોતાની લેણી રકમ માટે ઉધરાણી કરી. રમેશચંદ્રે તે દિવસે તો સર્વેને વિદાય કર્યા, નથા તેમને આવતી કાલે પૈસા આપવાનું જણાવ્યું.

સર્વેને વિદાય કર્યા ખરા; પરંતુ દીપોત્સવીનો સમય હોવાથી સહુનું દેવું ચુકવી દીધા સિવાય અન્ય કાંઈ જીપાય નહોતો. વળી રમેશચંદ્ર ઘેર આવતી વખતે જ રકમ લઈ આવ્યો હતો તે તેણે પોતાની પત્ની ચંચળના હાથમાં મૂકી હતી. હવે તેની પાસેથી એક પાઈ પણ મળે એવી આશા નહોતી. ત્યારે હવે ઉપાય ? ધીમે ધીમે વખત ધણો વીતી ગયો. રમેશચંદ્ર ઘરમાં બેઠો બેઠો પૈસા સંબંધીની ચિંતા કરતો હતો, તથા વારંવાર તે ચંચળના ઉપર ગુસ્સે લગતો હતો; પરંતુ પાછો મોહ-મદિરાના નીસાથી તેનો ગુસ્સો ઉતરી જતો હતો.

આ સમયેજ કૃષ્ણચંદ્ર કાંઈ કારણને કીધે રમેશચંદ્ર પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાના મોટા ભાઈનું મન ચિંતાતુર બંધને

પૂછ્યું:—“ તમારી તબિયત સારી નથી કે, શું ? ”

રમેશચંદ્રે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ તબિયત તો સારી છે. ”

કૃષ્ણ:—નો પછી આમ ચિંતાતુર કેમ બની ગયા છો ?

રમેશ:—પૈસા માટે હું મોટા વિચારમાં પડી ગયો છું. ત્હારી પાસે એક પૈસો પણ નથી અને દીપોત્સવીનો પ્રસંગ હોવાથી સર્વેનું દેવું ચુકાવી દીધા સિવાય છુટકો પણ નથી. કાલે સર્વે માગતા-પાળાઓ ફરીથી પૈસા લેવા આવવાના છે, અને તેમને વાચંદ્ર કરી શકાય તેમ નથી.

કૃષ્ણ:—ત્યારે હવે શું કરીશું ભાઈ ?

રમેશ:—રૂપિયા કાલેજ બેઠાએ, વળી દીપોત્સવીના પ્રસંગે કોઈની પાસેથી ઉઘીના રૂપિયા મળી શકશે નહિ.

કૃષ્ણ:—ત્યારે હવે કરવું શું તેના નિશ્ચય ઉપર આવોને.

રમેશ:—આપણી પાસે અનાજ કેટલું છે ?

કૃષ્ણ:—વેચી નાખશો ?

રમેશ:—તે સિવાય બીજાં એક પણ ઉપાય નથી.

કૃષ્ણ:—૭ માસ ચાલી શકે એટલું અનાજ વેચવાથી હાલ તરત સાં રૂપિયા મળી શકે તેમ છે.

રમેશ:—નો તેમજ કરીએ.

કૃષ્ણ:—પરંતુ કાલેને કાલે કોઈ ખરીદ કરનાર મળશે કે ?

રમેશ:—એ માટે હરકત નહીં તેમ નથી. ત્હારી ઇચ્છા હોય તો આજે સાંજેજ વેચી નાખીએ.

કૃષ્ણ:—તો ઘણી ઉત્તમ વાત.

આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈઓએ મળીને અનાજ વેચી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ચંચળનો વિચાર તો નજર ફર્યો ! !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મંદાકિનીનો મિલન !

ગોકુળઆટ્ટનીને દિવસે પોતાના એક આત્મીયને ત્યાં નિમંત્રણ હોવાથી ચચળ, સ્નેહવતા વગેરે કપડાંલતાં પહેરી બહાર નીકળ્યાં છે. મંદાકિનીનો નિમંત્રણ ઉપર જવાનો વિચાર નથી. તેનો વિચાર શા માટે નિમંત્રણ ઉપર જવાનો નથી, તે અમે સમજી શકતા નથી. સાચુએ તેને ઘણી સમજાવી, ઘણી વિનંતીઓ કરી-સધવા સ્ત્રીઓ અજ્ઞનીના મલ્લ પ્રસાદને નથી ખાતી તો તેમનું અમંગળ થાય છે એવા ભય દર્શાવ્યા, પરંતુ મંદાકિનીએ પોતાના નિશ્ચયના ત્યાગ નજર કર્યો.

ત્યાર પછી મ્હોટી વાલુ જ્યંતીએ મંદાકિનીને સમજાવી સાથે લઈ જવાને માટે યથાશક્તિ યત્ન કર્યો; પરંતુ તેનો સધજો યત્ન વિકુળ થઈ પડ્યો. અને ઘરમાં કામ કરનારી રૂઢિમણી આવી પહોંચી. તે મલ્લ મુશિયતે મંદાકિની શા માટે નિમંત્રણ પર નથી આવતી તેનું કારણ સમજી શકી. મંદાકિનીએ તેને જણાવ્યું કે-
“ સારાં સારાં વસ્ત્રો તેમજ અલંકારો પહેર્યા સિવાય મ્હારો આવવાનો વિચાર નથી. ”

મંદાકિનીના આ હેતુ ત્યારે રૂઢિમણી દ્વારા જ્યંતીના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે મંદાકિની પામે આવીને કહ્યું કે-“ બહેન ! આમ તે કરીએ કે ? જેમની પાસે સારાં વસ્ત્રો તેમજ સારા અલંકારો ન હોય તેઓ નિમંત્રણ ઉપર ન જઈ શકે કે ? બહેન ! હમેશાં કાંઈ આવી સ્થિતિ કાયમ રહેવાની નથી. વળી સર્વ ગૃહસ્થોને ત્યાં સારાં સારાં વસ્ત્રો અને અલંકારો હોતાં નથી. ”

કોથી સિંહણના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી, રૂઢિમણી તરફ નજર કરી મંદાકિની બોલી ઉઠી:-“ તને આવું કાણે કહ્યું હતું કે, તું જેમ કાવે તેમ સહુને કહ્યા કરે છે. દિવસે દિવસે તું ઘણીજ અમરાક થઈ જતી જણાય છે. ”

ફક્તિમણી સમયને વિચારી જઈ શાન્ત રહી. જ્યંતીએ મંદા-
કિનીને પૂછ્યું:—“ જુદેન ! ત્યારે પછી તું શા માટે નિમંત્રણ ઉપર
આવતી નથી ? ”

મંદાકિની:—મ્હારી ઇચ્છા.

જ્યંતી:—ત્હારી ઇચ્છા ! વહુ થઈને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
વર્તી શકાય ખરૂં કે ?

મંદાકિની:—મ્હારે કાઈનો ઉપદેશ સાંભળવો નથી.

જ્યંતી:—હું કાંઈ કાંઈ નથી. તું હજી ન્હાની છે. તને યોગ્ય
ઉપદેશ આપવો એ મ્હારૂં કર્તવ્ય છે. જો તું મ્હારા ઉપદેશને નહિ
સાંભળે તો હું ત્હારો નિરસ્કાર કરીશ. તું મ્હારી ન્હાની
જુદેન જોવી છે.

મંદાકિની:—હું ખધું સમજું છું.

જ્યંતી:—સમજે છે, તો પછી આમ શા માટે કરે છે ?

મંદાકિની:—થું કરૂં છું ?

જ્યંતી:—મૂર્ખાંમી.

મંદાકિની:—મૂર્ખ છું, તેથીજ મૂર્ખાંમી કરૂંછું.

જ્યંતી:—મૂર્ખજ છે. જા કપડાં પહેર. સહુ બહાર ઉભાં રહ્યાં
છે, જલદી કર.

મંદાકિની:—મ્હેં ક્યાં સઉને ઉભાં રહેવાનું કહ્યું છે ?

જ્યંતી:—મ્હેં કહ્યું નથી, પરંતુ તેઓ તને મૂકીને કેવી રીતે
જઈ શકે ?

મંદાકિની:—લાત મારીને.

સ્નેહલતા મ્હોટેથી હસી પડી. તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ અરે
ચંચળ જુદેનને તમારી ખાંધ ઉપર બેસીને જવું છે, તેથીજ ઉભાં
રહ્યાં છે ! ”

સ્નેહલતાનું વાક્ય સાંભળી સધળાં હસી પડ્યાં. માત્ર મંદાકિ-
નીએ વિશેષ ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જઈને કહ્યું:—“ આટલો

અહંકાર તમને શોભતો નથી ! કાંઈક વિચાર કરીને હવેથી બોલવન, નહિ તો પછી મ્હારા જેવી કાંઈ ભુંડી નથી સમજ્યાં ! ”

મંદાકિનીના આ શબ્દોથી જ્યંતીને ઘણું માહું લાગ્યું.

બરાબર આજ સમયે ચારે ભાઈઓ નિમંત્રણ ઉપર ભોજન કરી સુકુમારને સાથે લઈને પાછા આવી પહોંચ્યા. રમેશ ચંદ્રે રૂક્મિણીને પૂછ્યું:—“ સહુ ઉભાં કેમ રહ્યાં છે ? વખત થઈ ગયો છે, જલદી જાઓ. ”

રૂક્મિણી:—મંદાકિની વહુ આવતાં નથી તેથી કાંઈ જઈ શકતું નથી.
રમેશ:—કેમ નથી આવતાં ?

રૂક્મિણી:—હું ગરીબ માણસ છું જાણું ?

કૃષ્ણચંદ્ર ઘરમાં ગયો હતો, તેથી મંદાકિની પણ ખુદારથી ઉઠીને ઘરમાં ચાલી ગઈ. રમેશચંદ્ર ખુદાર આવ્યો.

આ સમયે સુકુમાર હરિશ્ચંદ્રની કમર ઉપર હતો. જ્યંતીએ સુકુમારના ગુલામી અધરોડ ઉપર એક એ વખત ચુંબન કર્યું. ત્યાર પછી તેણે મ્હોટેથી કહ્યું:—કૃષ્ણચંદ્રભાઈ ! વહુને મોકલી દો. ”

ઘરમાંથીજ કૃષ્ણચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો.—“ ના, તે આવશે નહિ. ”

જ્યંતી:—રામ રામ; અજમીને દિવસે સંધવા વહુ મહાપ્રભાદ લેશે નહિ ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—સંધવાની વિધવા થશે તો મ્હારી મુક્તિ થશે, તથા તે સાથે તેનો પણ છુટકારો થશે.

સરસ્વતી અગાઉથી નિમંત્રણ ઉપર ગઈ હતી, તેથી વહુઓ પણ નિરૂપાયે મંદાકિનીને ઘેર મૂકી નિમંત્રણ ઉપર ચાલી ગઈ. હરિશ્ચંદ્ર સુકુમારને લઈને ખુદાર ઓટલા ઉપર ગયો. ત્યાં રજની, રમેશ, તથા હરિશ્ચંદ્ર સુકુમારની સાથે વાતચિત કરી આનંદ મેળવવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દુર્ભાગી દંપતી.

કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું —“ તું ગમે તેમ કહે પરંતુ તું સારું માણસ નથી.”

કોધથી એકામ બની ગયેલી મંદાકિનીએ કહ્યું —“ એમ હોય તો મ્હને મદારા આપને ઘેર મોકલી દો—એટલે તમારો સઘળો આપદા ટળી જશે.”

કૃષ્ણચંદ્ર.—હું ક્યાં તને મોકલવાની ખટપટમાં પડું. તું ત્હારી મરજીમાં આવે તેમ કર.

મંદાકિની—મ્હારું નશીબજ પ્રયત્ન છે, તેથી મ્હને સહુ બે આંગળાં ઝેર લાગે છે. હવે તો મ્હારું મરણ થાય તો હું છુંકું. હે યમ ! મ્હને લઈ જાઓ.

મંદાકિનીનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનાં આંસુ ગંતવામાં આવતા કૃષ્ણચંદ્રે તેના ઉપર કાંઈક દયા આવી. તેણે વ્યથિત સ્વરે કહ્યું —“ તું તંદન મૂર્ખ છે ! ”

મંદાકિની.—જેનું નશીબજ પ્રયત્ન છે, તે યશું માણસ ક્યાંથી ગળાય ? હું શું કરું ? મ્હને કાંઈ સૂઝતું નથી

કૃષ્ણચંદ્ર.—નિમંત્રણ ઉપર સહુ ગયાં તો પછી તું કેમ ન ગયા ?

મંદાકિની.—હું શું રક્ષિમણીથી પણ અધમ છું !

કૃષ્ણચંદ્ર.—આમ કેમ કહે છે ?

મંદાકિની.—રક્ષિમણી કરતાં પણ મ્હને સારાં કપડાં મળ્યાં નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર.—તું ભૂલે છે. રક્ષિમણી કરતાં ત્હારાં કપડાંની કીમત વધારે આપી છે. તેનાં વિલાયતી છે અને ત્હારાં દેશી છે. તેથીજ તને તેનાં કપડાં વધારે સુંદર અને કીમતી જણાય છે.

મંદાકિનીએ તો જાણે કે સમજી; પરંતુ રનેહલતાના હાથમાં સોનાની અંગડીઓ હતી, ત્યારે મ્હારા હાથમાં માત્ર ત્રણ લાંગેલી ચુડીઓજ ! ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-મ્હોટા ભાઈએ કાંઈ સ્નેહલતાને જાગડીઓ ખરીદી આપી નથી, એ તો મ્હોટાં ભાભીએ તેને પહેરાવી છે.

મંદાકિની:-શા માટે પહેરાવી છે એ તમે જાણો છો કે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-ના !

મંદાકિની:-તેના સ્વામી ગુણવાન છે તેના સ્વામીને દોહસો રૂપિયાના માસિક પગારની નોકરી મળી છે, તેથી !

કૃષ્ણચંદ્ર:-એથી તો ઉલટો આપણને લાભ છે.

મંદાકિની:-તમે હજી સુધી કાંઈ સમજ્યા જ નહિ. તેમને નોકરી મળી તેમાં આપણને શો લાભ થયો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-દરેક મહિને તે ઘરખર્ચ ચલાવવાને માટે મ્હોટી રકમ મોકલી આપશે; આપણો સહુનો અભાવ દૂર થશે.

મંદાકિની:-એતો વખત આવે જાય જાણશે. હાં, પણ આ વખતે તમે પણ કાંઈ ઓછી મહેનત કરી નથી. દરેક વર્ષ કરતાં આ સાલ પુષ્કળ અનાજ ઉત્પન્ન થયું છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-ખરી વાત છે. મને એક દિવસે દિસાખ ગણી જાયો હતો ત્યારે સઘળું ખર્ચ બાદ કરતાં સાં રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થયેલી માલૂમ પડી હતી.

મંદાકિની:-પરંતુ તેમાં તમારું શું વળ્યું ? તમે આટલી સખત મહેનત ઉઠાવી તો પણ કોઈએ તમારો આભાર માન્યો છે ? વળી લોહીનું પાણી કરી તમે જે અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું હતું તે તો સઘળું વેચાઈ ગયું ! તેમાંથી તમને એક પણ પૈસો મળ્યો છે કે ? સહુ સ્વાધીન છે-ખૂદ ગામથી કેટલા પૈસા આવ્યા, કેટલા ખરચાયા, કેટલા સિંધકે રહ્યા તે કાણ જાણે છે ? તમને એક પૈસાની જરૂર પડે તો તે કોઈ આપે તેમ છે ? ઘરનાં સઘળાં માણસો આગળ હું અને તમે તો કાંઈ હિસાબમાં જ નથી !

કૃષ્ણચંદ્રે કાંઈક નમ્ર. તેમજ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:-“હું સઘળું સમજું છું; પરંતુ સંસારના રંગ એવાજ હોય છે. હાથર કૂખ હશે

તો સુયોગ મળતાં બે પૈસા એકઠા કરવાનો યત્ન કરીશ.

મંદાકિની ચિંતાતુર ચિત્તે એસી રહી-તેણે મૌન ધારણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પતિ-વિયોગ.

“ હજી સ્વધાર થયું નથી છતાં તમે કમ ઉડ્યા ? ” પોતાનાં ઉદાસ કંઈલાપૂર્ણ નેત્રા સ્વામીના મુખની ઉપર સ્થાપન કરીને સ્નેહલતાએ કહ્યું.

રજનીચંદ્રે પૂછ્યું — “ તું કમ ઉડી છે વાં ? ”

વાયુના બેશને લીધે દીપકની જ્વાળામાં કાંઈક ઓગળી થઈ ગઈ છે. પણ પાંખીઓનો શ્રવણે પડતો મધુર ગુંગરવ મનુષ્યોને પ્રભા રાત્રી થયાની સૂચના આપે છે.

સ્નેહલતા આજે ઘણા કાર્યમાં નિમગ્ન બની ગયેલી જણાય છે. તે કયું કામ કરે છે તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. સ્વધારની ગાડીમાં રજનીચંદ્રે અહમદનગર તરફ ચાલ્યો જવાનો છે. ગઈ રાત્રે સંધ્યા સમયેજ તેનો સરસામાન અંધાઈ ગયો છે તથાપિ હજી સુધી સ્નેહલતાનું કામ પૂર્ણ થયું નથી. તે ક્યારની ઉડી છે, તેની રજનીચંદ્રને ખબર પણ નથી. તે ઉડીને ઘડીમાં એક વસ્તુ આમ મૂકે છે, તો ઘડીમાં તેજ વસ્તુ બીજી જાણીએ મૂકે છે. સ્વામિનાં કપડાં લતાંને ફેટલી વખત તેણે સાફસુક કર્યા છે તેની ગણના કરવા જતાં ભૂલથાપ ખાલી પડે છે. સ્વામિને માટે જે ભોજન કરવાની વસ્તુઓ તૈયાર કરી હતી તે વસ્તુઓને તેણે મહા મુનિષ્યતે ફાડીઓનો ભોગ થઈ પડતી બચાવી છે, તે આખા ઓરડામાં ફરીને આ પ્રમાણે કાર્ય કર્યા કરે છે, કારણ કે કદાચ ખડખડાટ થવાથી સ્વામિ જાગી ઉઠશે એવો તેને ભય હતો. પરંતુ પ્રભાતકાળ થતાં ન થતાંમાંજ રજનીચંદ્ર જાગી ઉઠ્યો, આથી ફરીને સ્નેહલતાના મનને ઘણું દુઃખ થયું. તેને

એવી આશંકા થઇ આવી કે, પોતાનીજ ખટપટના અવાજથી પતિદેવ જાગી ઉઠ્યા છે.

સ્વામિના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ હું વહેલી કેડી છું તેથી શું થયું ? મ્હારે તો કાંઈ વિદેશે જવું નથી કે, ઉળગરાનું મ્હારે રસ્તામાં દુઃખ ભોગવવું પડે. ”

રજનીચંદ્રે શય્યાસાગ કરીને ઝિમન લાગ્યે કરતાં કરતાં પૂછ્યું:—“ રસ્તે ઉળગરો શા માટે થાય ? ઉલટી નિદ્રાજ વધી પડવાની છે, સગાં વ્હાલાંને મૂળી વિદેશે જતાં એકઠી અવધામાં નિદ્રાજ એક માત્ર અવલંબન છે. ”

સ્નેહલતાના મનને આ શબ્દોથી ઘણું દુઃખ લાગ્યું. તેનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવ્યું. તરતજ તેણે શયનાલયમાંથી બહાર નીકળી નેત્રોમાંનું અશ્રુજળ સાફ કરી નાખ્યું.

ગરમ નિશ્વાસની સાથે એક વિરહ-કવિતાની આશા રજનીચંદ્રના હૃદયમાં ઉપસ્થિત થઇને હૃદયમાંજ વિસીન થઈ ગઈ. અરેરે ! તેની આ ઘણી મુર્ખ છે !

રજનીચંદ્રે ઘડીઆળ વંટાળે કહ્યું:—“ વખત થયો છે. રામજાને ગાંચ વાગે ગાડી લઈ આવવાનું કહ્યું છે. હવે માત્ર એકજ કલાકની વાર છે ! ”

માત્ર એકજ કલાકની વાર છે ! સ્નેહલતાનું સમસ્ત હૃદય કંપી ઉઠ્યું.

રજનીચંદ્રે શયનાલયમાંથી બહાર નીકળ્યો, અને પ્રાતઃકૃત્યાદિ કરીને મ્હાળાના તેમજ થોડો નાન્ટો કરવા ખેડો. સ્નેહલતા પતિ પાસે આવીને બેઠી.

ધીમે ધીમે રાત્રિનો અંધકાર દૂર થયો. પૂર્વ દિશામાં પ્રકાશી રીકળેલી જ્યોતિ સૂર્યનારાયણનું આગમન થોડા સમયમાં થશે એવી પૂચના કરવા લાગી. પ્રભાતનો શીતળ વાયુ વહેવા લાગ્યો.

એવ.માં સ્નેહલતા કાંઈ વસ્તુ લેવાને માટે બહાર જતી હતી એ સમયે તેને ઠોકર વાગી, તથા તે પડી જતી બચી ગઈ. આ

પ્રકાર જાંઘને રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ લતા ! તું ઘણી આકુળ વ્યાકુળ થાય છે ! ”

સ્નેહલતાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે નમ્ર સ્વરે કહ્યું: “ તમે કેમ આટલા બધા વહેલા આત્મા જવાનું નક્કી કર્યું ? પહેલાં તમે મ્હને કેટલી બધી આશા દર્શાવતા હતા ? ડોક્ટરી પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી દેશમાં રહીનેજ તમે ધંધો કરવાનું કહેતા હતા તો પછી હવે વિદેશે શા માટે જાઓ છો ? ” આ શબ્દો સ્નેહલતા એટલા બધા ધીમેથી બોલી કે રજનીચંદ્ર બરાબર સાંભળી પણ શક્યો નહિ.

ધીમે ધીમે ઘરમાંનાં સર્વે મનુષ્યો જાગી ઉઠ્યાં. હરિશ્ચંદ્ર જાંઘને ગાડીવાળાને બોલાવી લાવ્યો. રજનીચંદ્ર પોતાનો સરસામાન બહાર આટલા ઉપર લઈ જાંઘને મૂકવા લાગ્યો. સામાન મૂકી આવ્યા પછી તેણે શયનાલયમાં આવી કપડાં પહેર્યા તથા સ્નેહલતાને પૂછ્યું કે:— “ ત્યારે જાઉં કે ? ”

સ્નેહલતાએ મદા મુશિબને રૂઢ થઈ ગયેલા અરુપ્ત સ્વરે કહ્યું:—“ પાછા ક્યારે પધારશો ? ”

અરેરે ! રજનીચંદ્રને તેની ધારણા પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો નહિ. ક્યાં છે, ક્યાં છે, વિરહવેદનાપૂર્ણ મર્મભેદક કવિના ક્યાં છુપાઈ ગઈ છે. ?

રજનીચંદ્રે વિરક્ત સ્વરે કહ્યું:—“ ત્યારે અવકાશ મળશે ત્યારે આવીશ. ”

અરેરે ! રજનીચંદ્રે આવો ઉત્તર આપ્યો તો પણ સ્નેહલતાએ વિરહ કવિના સાંભળાવી નહિ. તેણે એક પણ લીટી ગાઈ નહિ કે:—

“ પતિદેવ પાછા ફરજો, દારી પર કરજી કરજો. ”

રજનીચંદ્ર તરતજ શયનાલયની બહાર નીકળી પડ્યો. બહાર એટલા નજીક તેની માતા તથા તેનું બંધુમંડળ આવીને ઉભું રહ્યું. એવામાં હરિશ્ચંદ્ર પણ ગાડીવાળાને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યો; તથા ગાડીવાનને સ્થળના મળતાંજ તેણે રજનીચંદ્રનો સંબોધન સર-

સામાન આડીમાં મૂકી દીધો. રજનીચંદ્રે પોતાનાં વડિલ સર્ગાજ્ઞાલાને પ્રણામ કર્યાં, તથા વડિલ માણસોએ તેને શુભાશીર્વાદ આપ્યા. ત્યાર-પછી રજનીચંદ્ર આડીમાં બેઠો. આવળો, કાગળ લખળો, શરીર સંભાળળો, વગેરે અવાળો વચ્ચે આડીવાને આડી હાંકી.

સ્નેહલતાના દેહમાંથી કાઢ બળાતકારે તેનો પ્રાણ ખેંચી લેતું હોય એવું તેને દુઃખ થયું. તે ચિંતાતુર ચિત્તે ભોંય ઉપર બેઠો, અને નેત્રોમાંના અશ્રુજળથી ભૂમિને ભીજવવા લાગી.

સહુ પોતપોતાના કામમાં લાગી ગયાં. જ્યંતી સ્નેહલતાની પાસે ગઈ. તેણે બેયું કે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રાહુગ્રસ્ત થયો છે, પ્રભાત-નલિની સ્નાન બની ગઈ છે ! સ્નેહલતાના સ્મિત વદન ઉપર વિષાદ-ચાંબીર્ય આવી વસ્યું છે. નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ ગયું છે.

જ્યંતીએ સ્નેહલતાના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું:—“ વાહરે, તુંતો છેકજ ગાંડી જણાય છે ! માણસને વિદેશ ન જવું પડે કે ? ચાલ, આપણે ઘરકામ આટોપી નાખીએ.” આમ કહીને જ્યંતી સ્નેહલતાને ઘરમાં ખેંચી ગઈ.

પરંતુ સ્નેહલતા એ દિવસે પોતાના કામમાં પૂરતું લક્ષ્ય આપી શકી નહિ. તેણે ત્રણ માટલાં ભાંગી નાંખ્યાં, ભાતમાં વિશેષ મિકું નાખી દીધું, દૂધના લોટામાં પાણી રેડી દીધું. જો આ સઘળી હકીકત ચંચળવહુના જાણવામાં આવી હોત તો તે “ કુરુક્ષેત્રની સ્થાપના ” કર્યાં સિવાય રહેત નહિ, પરંતુ અમારે કહેવું જોઈએ કે મ્હોટી વહુ જ્યંતીએ સ્નેહલતાથી એ દિવસે જે જે દોષ થયા તે સર્વે છુપાવ્યા હતા.

પહેલો ખંડ સમાપ્ત.

મિલન-મંદિર.

અંડ બીજો.

માયાનું બંધન.

ખંડ ૨ નો.

પ્રકરણ ૧ લું.

માયાનું અંધન.

રજનીચંદ્રે અહમ્મદનગર જઈને પોતાની જગ્યા સંભાળી લીધી. તે જો કે નવયુવક હતો તોપણ પોતાના શિષ્ટ સ્વભાવથી અને કાર્ય કરવાની ચતુરાઈથી થોડા દિવસમાંજ સહુનો પ્રિયપાત્ર તથા શ્રદ્ધાભાજન થઈ પડ્યો.

છ માસ વીતી ગયા એટલા સમયમાં તો રજનીચંદ્રે ધણી ખ્યાતિ મેળવી. તેને મિત્રમંડળનો અભાવ પણ રહ્યો નહિ.

આમ છતાં અશાંત પ્રેમપિપાસુ હૃદય પ્રેમને માટે રાત્રિ દિવસ ઝુગી મરતુ હતું. રજનીચંદ્રેનો પ્રાણ એક મુશિક્ષિતા પ્રળયિનીને માટે વ્યાકુળ વ્યાકુળ બની ગયો હતો.

આવળ માસ છે. સ્વવારથીજ 'ટપક ટપક' કરતો વરસાદ વરસે છે. આખો દિવસ વરસાદ વરસેલો હોવાથી ભૂમિ ભીગાઈ ગઈ છે. મધ્યાહ્નનો સમય થયો છે. આજે ભગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાનો પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર પહોંચાડી શક્યા નથી. વાદળોંઓની પાછળ છુપાઈ રહીને તેઓ પોત ને મારે આગળ વધે છે—પશ્ચિમ દિવ્યધ્વને આલિંગન કરવાને માટે વ્યાકુળતાથી મુસાફરી કરી રહ્યા છે. વૃષ્ટિ-ગિંદુઓથી ચારે દિશાઓ જળમયી જણાય છે. પ્રકૃતિ શાન્ત છે.

વર્ષાઋતુના આવા મધ્યાહ્નકાળે એકલા મનુષ્યનો પ્રાણ સોંપતી મેળવવાને માટે વ્યાકુળમય છે. રજનીચંદ્ર પોતાના દિવાનખાનામાં એકલો બેસી રહ્યો છે. તેનો પ્રાણ ધણો ઉદાસ જણાય છે. તેના ચિંતાતુર ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના વિચારો ઉપજીત થાય છે. ઘણે

દૂર આવેલું પોતાનું ગામ તેને યાદ આવે છે ! એ ગામમાં આવેલા પોતાના શાંત ઘરમાંના શાંત પ્રેમની શાંત પ્રેમકથાના વિચારોએ તેને ચિંતાતુર બનાવી દીધો છે ! વિદાય વખતનાં પેલાં અશ્રુપૂર્ણ મેત્રો, પેલું પ્રેમપરિપૂર્ણ સુકામળ મુખ યાદ આવે છે. રજનીચંદ્રને એમ વિચાર થઈ આવે છે કે, “ આવા દિવસે હું ઘેર હોત તો મ્હારું ચિત્ત આટલું બધું ઉદાસ ન રહેત. ”

ખીજી ક્ષણે વળી એવો વિચાર થઈ આવ્યો કે:—“ ઘેર હોત તેથી શું થાત ! ! તે કાંઈ જાણતી નથી—સમજતી નથી. તે માત્ર જાણે છે, ઘરનું કામકાજ. દાસ દાસી જે કરે છે તે કરવાનુંજ તેને માલૂમ છે. કાવ્યકળા તથા સંગીતકળા પ્રત્યે તેની સહજ પણ પ્રીતિ નથી. તો પછી એવી મૂર્ખ પ્રેમદાના મિલનથી મારી ઉદાસિનતા કેવી રીતે દૂર થાત ? ”

આ સમયે ગુજરાતી સમાજ ઉપર રજનીચંદ્ર ઘણો ગુસ્સે ભરાયો. તેણે વિચાર્યું કે:—“ ગુજરાતી સમાજમાં સ્ત્રીશિક્ષણ, યોવન વિવાહ તથા “ક્રાઈસિય” ની પ્રથાનો પ્રચાર થાય એ માટે હું હવેથી ગુજરાતી ભાષાનાં સુપ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો તેમજ માસિકામાં લેખ લખીશ. ” પરંતુ અરેરે ! રજનીચંદ્ર સમજી શક્યા નહિ કે તેનાથી ગુજરાતી સમાજ આગળ કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર શાહી, કલમ, કાગળ અને થોડો વખત નકામો જશે.

ત્યાર પછી રજનીચંદ્રને એવી આશંકા થઈ આવી કે, આ હૃદયની આ અનૃપ આકાંક્ષા શું હમેશાં આવી રીતે જાગ્રતજ રહેશે ! આ વાસતા શાંત નહિજ થાય કે શું ?

ચિંતાતુર રજનીચંદ્રે પોતાની ચિંતા દૂર કરવાને માટે હારમો-નિયમની પેટી પોતાની પાસે ખેંચી આણી, તથા જેવો તે હારમોનિયમ બળવવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં તેના એક નોકરે તેની પાસે આવી સલામ કરીને કહ્યું:—“ કાંઈ એક માણસ એક ચીઢી લઈને આપને મળવા માટે આવ્યો છે. તે ખ્હાર આપ રાહની જુએ છે. ”

રજનીચંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“ કાઈ મૃદસ્થ છે કે શું ? ”

નોકરે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના, સાહેબ ! કોઈના નોકર હોય એમ લાગે છે. ”

રજનીચંદ્રે નોકરને, “ ચીટ્ટી અહિં લઈ આવ.” કહીને રવાના કર્યો. પછીથી તેણે હાર્મોનિયમને પેટીમાં ગોઠવી દીધું. તેને એમ લાગ્યું કે હમણાંજ કોઈ રોગીને ત્યાં જવું પડશે.

નોકરે ચીટ્ટી લઈ આવીને રજનીચંદ્રના હાથમાં મૂકી. પત્રની ઉપરનું કવર ઘણુંજ સુંદર હતું. એક મોટા સુંદર કવરની ઉપર એક બાબુએ એક વિદ્યાયતી નમ્ર પરીનું ચિત્ર હતું, તથા બીજી બાબુએ રજનીચંદ્રનું ઈંગ્રેજીમાં શિરનામું લખેલું હતું.

રજનીચંદ્રે કવર ફેડીને પત્ર ખુલ્લું કર્યો. તીવ્ર મધુર વિદ્યાયતી સેન્ટની સુગંધિથી પત્ર સૌગંધપૂર્ણ હતો. પત્રની ઉપર મોનોગ્રામ છાપેલો હતો, તથા નીચે મુકતાના જેવા ગુજરાતી અક્ષરોથી પત્ર લખેલો હતો, એ પત્ર આ પ્રમાણે હતો:—

“ પ્રિય ડૉક્ટર સાહેબ ! ”

હું આપનાથી તદ્દન અજાણી છું; પરંતુ સંકટ સમયે શરમ રહી શકતી નથી. હું મોટા સંકટમાં આવી પડી છું. લગભગ સાત દિવસથી મ્હારાં માતૃશ્રી મુંઝવણથી મ્હારી પાસે આવ્યાં છે. હમણાં તેમને સખ્ત તાવ આવે છે. વારંવાર બેભાન બની જાય છે. આ લયંકર પ્રસંગે જો આપની સહાયતા મળશે નહિ તો આ સંકટમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો અન્ય એક પણ ઉપાય નથી. ગાડી તથા માણસ મોકલ્યાં છે. દયા કરી દારીને ત્યાં પધારવાની તરદી લઈ હમેશાંને માટે આભારી કરશો.

આપનીજ

પુષ્પાવતી બી, એ.

મિશનરી બાલિકા વિદ્યાલયની લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ
તથા

“ સ્ત્રીશિક્ષણ ”—માસિક પત્રની સંપાદિકા.

રજનીચંદ્રે આ પત્રને એ વખત વાંચી જાયો. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું કે:—“ જે સ્ત્રી આવી ભાવપૂર્ણ ભાષામાં પત્ર લખી શકે છે, તે સ્ત્રીના હૃદયમાં કેટલો અધો ગંભીર પ્રેમ હશે તેની કલ્પના હું કરી શકતો નથી ! ”

રજનીચંદ્ર ખૂબ જવાનાં વસ્ત્રો પહેરી, આવેલી ગાડીમાં જઈને ખેંડા. ગાડીની ઉપરનો ભાગ ઢાંકેલો હોવાથી તે વરસાદથી ભીગ્યા ગયો નહિ.

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રેમની પ્રતિમા !

અહમ્મદનગરની ખૂબ થોડે દૂર એક સુંદર અંગલામાં પુષ્પાવતી રહે છે. અંગલાની આસપાસ એક સુંદર, મનોહર પુષ્પોદ્યાન આવેલો છે. આગમાં પાણીનો એક કૃત્રિમ પ્રવાર જળાય છે. આ ઉદ્યાનમાં થઈનેજ અંગલામાં જવાય છે. ઉદ્યાનના પ્રવેશદ્વારથી અંગલાના પ્રવેશદ્વાર સુધીના રસ્તો લાલ ઈંટાથી તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

ગાડીવાને ઉદ્યાનના પ્રવેશદ્વાર નજીક ગાડી ઉભી રાખી. રજનીચંદ્રે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો. એક નોકર તેની આગળ ચાલતો હતો તથા રસ્તો દર્શાવતો હતો.

ધીમે ધીમે રજનીચંદ્રે નોકરની પાછળ પાછળ અંગલામાં પ્રવેશ કર્યો. અંગલાનાં દરેક ખાસણાંની આગળ તેમજ ખારીઓ ઉપર રંગબેરંગી પડદાઓ ઝુલી રહ્યા હતા. એક સુંદર દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને નોકરે કહ્યું કે:—“ ડૉક્ટર સાહેબ પધાર્યા છે. ”

વિના વિલંબે એક વિચિત્ર વસ્ત્રોથી વિભૂષિત થયેલી ઈંદ્રની અપ્સરા જેવી સ્વરૂપવતી યુવતી દિવાનખાનામાંથી ખૂબ આવી.

નાગદેવની કૃષ્ણના જેવી સૌગંધિત વેણી તેના પૃથ્વ પ્રદેશ ઉપર ઝુલી રહી હતી. વસ્ત્રો પશ્ચાત્ય રિવાજ પ્રમાણે પહેરેલાં હતાં. પગમાં

માન તથા લેડીઝ સહ હતા.

હવે તેના રૂપનું ઘણું વર્ણન કરવું જોઈએ: પરંતુ એ કામ કઠિન છે ! એ સુંદર સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને માટે લેખિની અસમર્થ છે. હાવભાવ-લીલામયી સ્થિતિયોવના કે જે મોટા મુનિઓની તપ-સ્થાને વિદ્ય પહોંચાડી શકી છે, અથવા તો મદનને ઉત્તેજિત કરનાર અધન વિનાના ભુવન મોહન રૂપ-કે જે રૂપથી વિશ્વનું યૌવન મુગ્ધ બુદ્ધ થઈ ગયું છે, તેની જેણે લક્ષીકત સાંભળી છે તે મનુષ્યો આ સુંદર સ્વરૂપની કલ્પના કરી શકે ! જો એ કલ્પના કરી શકવાને તમે શક્તિવાન ન હો તો ખીન્ને માગ ગ્રહણ કરો. અરાયર તારાઓનું જેવું ઉત્કલ્પન હાલ્ય, વિજળીની ચંચળતા, કુસુમની મુગંધિ, વસંતનો રંગ, પાપાળ પ્રતિમાનો આંધો, તથા કાવ્યના છંદ અને અવાજનું એકલા કરીને આ સુંદર સ્વરૂપની યુવતીના રૂપતત્વની કલ્પના કરી શકે. કહેવાનો સારાંશ એ છે કે, યુવતી અદ્વિતીય, સર્વશ્રેષ્ઠ સુદરી છે. જે કોઈ તેના સ્વરૂપનું દર્શન કરે તે તરતજ તેના ઉપર મુગ્ધ અને નય તેમ છે. આ રૂપનું દર્શન કરીને રજનીચંદ્ર કંપી ઉઠ્યા.

આવી ઉચ્છ્રંખલ યુવતીઓના રૂપાગ્નિમાં કેટલા પુરૂષો પત ગયેલાંને જણી ગયા છે. કેટલા તપસ્વીઓએ તપસ્થાની આહુતિ આપી છે ? રૂપનો મોહ કોઈ પણ સ્થળે સુખના કારણરૂપ થઈ પડતો નથી. રૂપ તો દુઃખનુંજ મૂળ છે. જેને રૂપ હોય છે તે દુઃખ પામે છે, તથા જે એ રૂપમાં દીવાનો અને છે તે પણ દુઃખ પામે છે.

પ્રથમ પુણ્યાવતીએજ વાત શરૂ કરી. તેનો સ્વર અંસરીના ક્રામળ સ્વર જેવા સુમિષ્ટ છે. પુણ્યાવતીએ કહ્યું:—“ આપની દયાનો પાર નથી. આવા વરસાદને દિવસે આપ દયા કરીને પધાર્યા છો, તેથી હું હમેશાને માટે આપની આભારી થઈ છું. માતાજી ઘરમાં છે. આપ મ્હારી સાથે ત્યાં પધારો, અમારું સંકટ કૃપા કરીને દૂર કરો.”

રજનીચંદ્ર શું ઉત્તર આપે તો એકાએક વિચારી શક્યો નહિ; તો પણ તેણે ઉત્તર આપેજ જોઈએ એમ ધારીને કહ્યું કે:—“ તમારી

પણુ મહારા પ્રત્યે ક્યાં ઓછી માયા-મમતા છે ? ” આમ કહીને તે પુષ્પાવતીની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

પુષ્પાવતીની આજ્ઞાથી એક નોકરે એક ઓરડાનાં દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યાં. એ ઓરડામાં એક શય્યાની ઉપર એક ઘરડી સ્ત્રી સૂઈ રહીને મુઝાયા કરતી હતી.

ડૉક્ટરે એ સ્ત્રીને હાંક મારી બોલાવી. એ સ્ત્રીએ તેના ઉઘાડી કંથું:—“ ઘણી તૃપા લાગી છે. ઘણા વખતથી પાણી નેદાએ છીએ; પરંતુ મળતું નથી. થોડું પાણી પાશે કે ? મહારી પાસે કાંઈ માણસ રહેતું નથી ! ”

ડૉક્ટરે પુષ્પાવતીના મુખ તરફ નજર કરી. ત્યાર પછી કંથું — “ રોગીની પાસે હમેશાં એક માણસ રાખવું નેદાએ. ”

પુષ્પાવતી:—શું કંઈ મહાશય ! અહિં એવું કાંઈ માણસ મળી આવતું નથી. અમારો એક રસોઇઓ છે, તે રસોઇનું કામકાજ કરે છે, અને અવકાશના વખતે અહિં બેસીને માતાજીની સંભાળ લે છે. વળી માતાજીને સ્પર્શ કરતાં મ્હને લય લાગે છે. માજી મુંબઈથી આવ્યાં છે. હમણાં મુંબઈમાં સખત પેંગ ચાલે છે ! આમ હોવાથી માજી કદાચ એવા લયંકર રોગનો ભોગ થઈ પડ્યાં હોય, એવી આશંકાથી હું તેમની સેવા ચાકરી કરતાં લય પામું છું. તેમને સ્પર્શ સુદ્ધાં કરતી નથી. જે માણસ સાવચેત રહે છે. તેનો વિનાશ થતો નથી. ડૉક્ટર સાહેબ ! આ સંબંધી તમારો શો અભિપ્રાય છે ? ”

રજનીચંદ્રે કંથું:—“ પ્રત્યેક જ્ઞાની મનુષ્યનો અભિપ્રાય તમારા જેવોજ હોય છે. આ કારણને લીધેજ રોગીની સેવા ચાકરી કરવાને માટે નર્સની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ”

પુષ્પાવતીની માતાએ કંથું:—“ ક્યાં છે પાણી ? પાણી પાઓ ! ”

એવામાં રસોઇઓ પાણી લઈ આવ્યો, અને તેણેજ રોગી સ્ત્રીના મુખમાં પાણી રેડ્યું. પછીથી ડૉક્ટરે રોગીના રોગની ચિકિત્સા કરી.

પુષ્પાવતીએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ આપને કેમ લાગે છે ? ”

રજનીચંદ્ર:—ભય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. કૃપેલરી ઓરકેઈટિસ છે.

પુષ્પાવતી:—કેટલા દિવસમાં આરામ થશે ?

રજનીચંદ્ર:—આઠ દશ દિવસમાં; પરંતુ સેવા ચાકરીની વ્યવસ્થા સારી રીતે થવાની જરૂર છે.

પુષ્પાવતી:—ડાકટર સાહેબ ! અમને કવી રીતે માણસ મળી આવે ? આપની હકીકત સાંભળી મ્હારો જીવ ધણો ગભરાય છે.

રજનીચંદ્ર:—તમારે ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. હુંજ સઘળી વ્યવસ્થા કરી આપીશ.

પુષ્પાવતી:—આપના વિશ્વ-પ્રેમની અપૂર્વ કડ્ડણાને માટે હું આપને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. ધન્ય છે આપના નિષ્કામ કર્મની વાસનાને ! પરંતુ આપને ‘ નર્સ ’ કયાંથી મળી આવશે ?

રજનીચંદ્ર:—સરકારી દવાખાનામાં કેટલીક ‘ નર્સ ’ છે. તેને રાજ કરીશું એટલે તે ખુશીથી આ કામ કરશે. એ વ્યવસ્થા હુંજ કરીશ. મ્હારી ભત્રામણુવી તે નિઃસ્વાર્થ ભાવે અહિં કામ કરવા આવશે એવી મ્હારી ધારણા છે.

પુષ્પાવતી:—આપ આદર્શ મનુષ્ય છો. આજથી હું આપની પવિત્ર ભૂતિને મ્હારા હૃદયમાં ધારણ કરી રાખીશ !

ડૉકટર સાહેબની છાતી ત્વરિત ગતિથી ધડકવા લાગી. તેમણે કહ્યું:—હું પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખી આપું છું. નોકરને દવાખાનામાં દવા લઈ આવવા માટે મોકલો,

પુષ્પાવતી:—દવાની કીમત શી થશે ?

રજનીચંદ્ર:—સરકારી દવાખાનામાં દવાની કીમત લાગતી નથી.

પુષ્પાવતી:—આપના અપૂર્વ પ્રેમનો ખદલો વાળી સકવાને હું અસક્ત છું; છતાં કૃપા કરીને મ્હારી સાથે પંચારો, આખો મ્હારા દિવસખાનામાં બધો. ત્યાં સર્વ પ્રકારની લેખન સામગ્રી છે.

તરતજ પુષ્પાવતી સાથે રજનીચંદ્ર એ ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો, તથા નોકરે એ ઓરડાનાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં.

પ્રકરણ ૩ જી.

રમણી કે રાક્ષસી ?

“ સુખે ગાલિયો છે, કુમળી કળી કોઈ બ્રમરને;
નથી એ બંધાઈ, અમુક બ્રમરાથી નકી નકી ”

કલાપી.

પુષ્પાવતીનું દિવાનખાનું ઘણું સુંદર જણાય છે. નીચેની જમીન ગાલિયાથી ઢાકાઈ રહેલી છે. ગાલિયાની ઉપર એક મોરોકોના લેધરથી મઢી લીધેલું ટેબલ પડેલું છે. ટેબલની ચારે બાજુએ વિવિધ પ્રકારનાં ખુરસીઓ ગોઠવેલી છે. દિવાલની આગળ ફેટલાંક મ્હોટાં કાચનાં કપાટો ગોઠવેલાં છે, તથા એ કપાટોમાં અનેક પુસ્તકો સુવ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવેલાં છે. તે સિવાય દિવાલની ઉપર અનેક વિદ્યાસ-વૃત્તિને સતેજ કરે એવાં ચિત્રો નજરે પડે છે. એક ખારીના ઉપરના ભાગમાં દિવાલની સાથે એક મ્હોટું ઘડીઆળ રાખેલું જણાય છે. ટેબલની પાસેજ એક બેંચ ઉપર ફેટલાંક વાઘપંત્રા જેવાં કે હારમોનિયમ, પિયાનો, વીણા વગેરે ગોઠવેલાં છે. ટેબલની ઉપર પણ ફેટલાંક પુસ્તકો માસિકો, વર્તમાનપત્રો, ખડિયો, હોલર, કાગળ વગેરે સુવ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવેલું નજરે પડે છે. આખા દિવાનખાનામાં અતરની સૌગંધ ફેલાઈ રહેલી છે.

પુષ્પાવતીએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને પોતાના કામળ કરપલ્લવથી એક અતિ મનોહર ખુરસીને સહજ હલાવીને કહ્યું:—
“ આપ બેસો. વિશ્રામ લ્યો. આપને ઘણું કંટ આપ્યું છે—શ્રમા કરજો. ”

રજનીચંદ્રે સ્મિત હાસ્ય કરી નવર કહ્યું:—“ તમે પણ બેસો ”
બન્ને જણાં એકજ ક્ષણે જુદી જુદી ખુરસીઓ ઉપર બેસાં.
પછી પુષ્પાવતીએ એક કાગળ રજનીચંદ્રની આમંત્ર મૂકતાં કહ્યું:—

“ પ્રિન્સિપલ હમણાંજ લખશે કે ? ”

‘ હા હમણાંજ લખું છું. ’ કહીને વિના વિલંબે રજનીચંદ્રે પ્રિન્સિપલ લખી તૈયાર કરી, યોગ્ય ઉપદેશ આપીને નોકરના હાથમાં મૂક્યું. નોકર તે લખને જ્વાલ્યો ગયો.

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ આપના માસિકપત્રના ગ્રાહકોની સંખ્યા કેટલી છે ? ”

પુષ્પાવતીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.—‘ ઘણી થોડી. એકસોથી વધારે નહિ હોય; તેમાં વળી લવાજમ ભરીને કાંઈ વાંચતું નથી. એ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ માત્રમ પડી આવે છે કે, ગુર્જર સમાજની ઉન્નતિ થવાને હજી ઘણા સમયની જરૂર છે. શું આપ પણ મ્હારા જેવા વિચાર નથી ધરાવતા ? જે દેશમાં શિક્ષિતા સત્તારીને હાથે પ્રસિદ્ધ થતું માસિકપત્ર પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમાં શોભા પામતું નથી તે દેશ અદ્યપિ લયંકર અજાનતાના અધકારમાંજ રહ્યો છે. એ બનિની ઉન્નતિની આશા આકાશ કુમુદ સમાન છે. ’

રજનીચંદ્રે એક ગાંઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ તમારું કહેવું તદ્દન વાતવિત્ત છે. ”

પુષ્પાવતી.— તાપે કદાપિ મ્હારું માસિક વાંચ્યું છે ?

રજનીચંદ્રે — હા, એ સૌભાગ્યથી હજી હું કમનશીબ રહ્યો છું.

પુષ્પાવતી:—અહિં એક પણ નકલ નથી કે હું આપને ખતાવી શકું. છતાં ચાલુ માસથી હું આપને એક નકલ મોકલતી રહીશ. આ જુઓ, આ માસના અંકના ખીજા ફાર્માનાં ‘ મુક્તીસીટસ ’ છે. લખાણ ઘણું ચમત્કારિક છે. થોડું મેટર ખૂટી પડ્યું હતું. તેથી ઉતાવળથી એક કવિતા લખી કાઢવી પડી છે. આપ આવ્યા ત્યારેજ મ્હારી કવિતા સંભાળ્યે પૂરી તૈયાર થઈ ગઈ હતી; નહિ તો આપ આવ્યા હોત તોપણ હું ઉઠી શકત નહિ. મ્હને લાગે છે કે, જે કદાચ એમ બન્યું હોત તો આપ મ્હારા અપરાધની ક્ષમા કરત. કારણ કે તમે સુશિક્ષિત છો. કબિલું સંભાન કેમ સાચરવું એ આપ સારી રીતે જાણો છો. કવિના આનને લંગ કરવું એ લયંકર

અપરાધ છે, એમ તમે પણ કબુલ કરી શકશો. આ જુઓ, મહારી કવિતા વાંચી જુઓ—આપને ના દર્શાવી શકું એવી એક પણ વસ્તુ હવે મહારી પાસે નથી.

પુષ્પાવતી:—તમારી મહારા પ્રત્યેની આવી પ્રેમવૃત્તિથી હું મહને પોતાને મહાભાગ્યશાળી સમજું છું.

પુષ્પાવતીએ પોતાના હાથમાંનો કવિતાનો કાગળ રજનીચંદ્ર આગળ ધર્યો. રજનીચંદ્રે પ્રેમપૂર્વક તે પોતાના હાથમાં લીધો, તથા વાંચવા લાગ્યો. પુષ્પાવતીએ આ પ્રમાણે કવિતા લખી હતી:—

“ પ્રેમ ફિલસુફી. ”

(ભૈરવી ગઝલ.)

“ જરૂર બળે નદીમાં નળ, નદીઓ તથેવ સમુદ્રમાં,
સમીરે લખંતા સ્વર્ગના કે મીઠી ઉર્મિથી સદા;
ના એકલું કે સૃષ્ટિમાં, સ્વર્ગીય કે કાનૂનથી,
સૌ એક ખીલમાં બળે, તો કેમ હું તંમા નહિ ?
ગિરિઓ ચુમે ઉચ્ચ વ્યોમ ને, મોજાં પરસ્પર ભેટતાં,
મારી મળે ના પુષ્પને ને બધુને તરછોડતાં:
સૂર્યકર ભેટે ભૂમિ, ચંદ્રપ્રભા ઉદ્ધિ ધ્રુમે,
શા કામનાં આ ચુંબનો સૌ ને મહને તું ના ચુમે ” †

આ કવિતા શેલીની કવિતાનો અનુવાદ છે એમ રજનીચંદ્ર સમજી શક્યો નહિ, તેથી તે કવિતા વાંચીને બહુ ખુશી થઈ ગયો; તથા તે પુષ્પાવતી તરફ સ્મિત મુખે ટગર ટગર નજર રહ્યો.

પુષ્પાવતીએ પૂછ્યું:—“ કેમ, કવિતા કેવી થઈ છે ? ”

રજનીચંદ્ર:—ગુજરાતી ભાષામાં આવી કવિતા થઈ શકતી હશે કે કેમ એ માટે પૂર્વે મહને સંદેહ હતો; પરંતુ તમારી અપૂર્વ કવિતા નજર મહારો બમ હવે દૂર થયો છે. તમારી કવિતાના ભાવે

† શેલીકૃત “ Love's Philosophy ” ને જ. મ. મ. મ. ન. પંક્તિઓને આધારે અનુવાદ.

મહારા હૃદયને સ્પર્શ કરીને મહારા બ્રાહ્મમાં એક પ્રકારના મિલનની આશા જન્મત કરી છે—આવી આકુળ-વાસના આચરન અને બન્ને પલ્લુ જન્મત કરી શકે તેમ નથી. ”

પુષ્પાવતી.—કવિતા રચવા માટે મહેં જે શ્રમ લીધો છે, તે સાર્થક થયો. આપને ઘણું કષ્ટ આપ્યું છે. હું ગરીબ રમણી આપને માટે શું કરી શકું ? જો રજા આપો તો હારમોનિયમ સાથે એક બે ગાયન ગાઈ સંભળાવી આપના વ્યથિત ચિત્તને શાંત કરવાનો યથાશક્તિ યત્ન કરું.

ગ્જનીચંદ્ર.—ખરેખર આજે મહારી એક સ્વર્ગીય દેવબાલાની સાથે મુલાકાત થઈ. આ મિલન આ જીવનમાં કદાપિ બૂલીશ નહિ. દયા કરીને તમે તમારા વાક્યને પૂર્ણ.

પુષ્પાવતી હારમોનિયમ પાસે ખેંચી મૂક મેળવવા લાગી. ત્યાર પછી મૂક મળતાંજ તે ગાવા લાગી કે—

“ નખરાળી જોળનવાળી, કોઈ બુલબુલને બોલતા;
મચકાતી મેઢીવાળી, આ બુલબુલને બોલાવો.
કોઈ સહુણા સગે માનું, મોડનમાળા પહેરી;
મન જંગનું નંતર જણાવું, લાલ કોઈ છે હરેરી ? આ.
હાવમાવ રસબેદ બતાવું, સમજવું સૌ વાતો,
ગયો વખત પાછો નહિ આવે, માનવી હોય મળ તો-આ ” †

મુગંધી.—સુવાસથી સુવાસિત થઈ રહેલા સુસન્નિજત દિવાન-ખાનામાં મધુર કંઠના મધુર સ્વરની લહરિયો ફેલાઈ ગઈ ! પુષ્પાવતીના ગુલાબી પુષ્પના જેવા અધરોષ મદ મદ કંપના હતા. મુખમંડળ ઉપર મુક્તાકળના જેવાં સ્વદર્શિદુઓ શોભી રહ્યાં હતાં. વાયુની પાસે ચુંબન કરાવતો કેશકલાપ કપોળ પ્રદેશ ઉપર તથા પૃષ્ઠ દેશ ઉપર તૃપ્ત કરી રહ્યો હતો. અંપકની કલિકાઓ જેની કોમળ લાથની કોમળ આંગળીઓ હારમોનિયમ ઉપર ફરી રહી હતી. કેન્સી પોલકામાં

હુપાઈ રહેલાં પયોધરે ઉંચાં નીચાં થતાં હતાં. રજનીચંદ્ર મોહમુખ અને જઈને દેવબાલા સમાન સ્વરૂપવતી પુષ્પાવતીનું ગાન સાંભળી રહ્યો હતો, તથા એ ગાનનું રહસ્ય તેના આંતર પ્રદેશને પ્રેમમિલનની આશાથી આકુળ વ્યાકુળ બનાવી દેતું હતું.

ઘણા સમય પછી ગાન બંધ રહ્યું. દેહ ઉડી ગયો પ્રાણ રહ્યો, પક્ષી ઉડી ગયું પિંજર રહ્યું; સ્વર ઉડી ગયો તેની લહરિયો કાયમ રહી. કામળ હાથમાં ઝુલી રહેલા ફેન્સી રૂમાલથી મુખ ઉપરનાં સ્વેદાંબુઓ સાફ કરીને પુષ્પાવતીએ કહ્યું.—“ શું હું આપને ચિંતાતુર બનાવું છું ? ”

ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ મ્હારા જીવનમાં આવો આનંદ હું આજે પ્રથમજ ભોગવું છું. હું આશા રાખું છું કે આ આનંદને અંત આવશે નહિ. ”

પુષ્પાવતી કંપી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આપ આવી અમંગળ વાતને હૃદયમાં વિચારશો નહિ. આપના દર્શનથી કાણ જાણું કે, એક પ્રકારનો ભાવ મ્હારા અંતરમાં ઉપનિયત થયો છે, તથા તેને પરિણમે હું આપને ભૂલું એ સર્વથા અસંભવિત છે. રોકટર સાહેબ ! દિલમાં દયા લાવીને કાંઈ કાંઈ સમયે આપનાં પવિત્ર પગલાંથી આ દાસીના દિવાનખાનાને પવિત્ર કરશો કે ? આપ નહિ પધારો તો મ્હને ઘણું દુઃખ થશે. ”

રજનીચંદ્ર:—જો તમને હરકત નહિ હોય, તો હું હમેશાં એક નખત તમારું દર્શન કરવાને આવીશ.

પુષ્પાવતી:—હરકત ! એમ કેમ બોલ્યા ? ખરા પ્રેમ-મિલનમાં હરકતનો પ્રભ રહેતો નથી. હાં, પરંતુ મૂળ વાત તો હું ભૂલી જાઉં છું. આપને મ્હારે શું વિઝિટ (મુલાકાતની રી) આપવાની છે ?

રજનીચંદ્ર:—વિઝિટ ! તમે વિઝિટ આપશો ! ? મ્હને તમે તમારો નેહી ગણશો એટલે હું મ્હને બધું મળી ચુક્યું સમજીશ.

પુષ્પાવતીએ રિમતહાસ્ય કરીને પિયાનાની સાથે કરીથી એક નાનું ગાન ગાયું. ગાન પૂરું થતાંજ રજનીચંદ્ર પુષ્પાવતીને વારંવાર

વન્યવાદ આપી, ઉડીને ઉભો થયો, તથા તેણે વિદાય માગી.

પુષ્પાવતી પણ ઉડીને ઉભી થઇ. તેણે કહ્યું:—“ પુનઃ ક્યારે પધારશે ? આપનાં પવિત્ર પગલાંથી આ દાસીના નિવાસને પાવન કરશે ? જે નિવેદન કરશે તો ગાડી મોકલીશ. ડોક્ટર સાહેબ ! માતાજીને લીધે હું મ્હોટા સંકટમાં ફસાઇ પડી છું. હું નિરાધાર અબળાનો આધાર માત્ર આપજ છો. ”

રજનીચંદ્ર:—તમે ગાડી મોકલવાનો શ્રમ લેશો નહિ. હું મ્હારી ગાડીમાંજ આવીશ. કાલે સ્વવારે હું જરૂર આવીશ.

પુષ્પાવતી:—આપની આ દાસીના ઉપર અપાર કૃપા થઇ છે ! નર્સ સંબંધી યથાયોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા કૃપા કરશે.

રજનીચંદ્ર વિદાય થયો. દિવાનખાનાની બહાર નીકળી દાદરના પગથીઆ ઉપરથી નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં તેણે એક વખત પાછા ફરીને પુષ્પાવતીના દિવાનખાના તરફ દટિ ફેંકી તો તેને માલુમ પડ્યું કે અદ્ય સમય પૂર્વે જે પ્રેમની પ્રતિમા પુષ્પાવતી તેની સાથે અપૂર્વ આનંદથી વાર્તાલાપ કરતી હતી તેજ તેના દિવાનખાનાના મુખ્ય દ્વારમાં ચિંતાતુર ચિત્તે ઉભી રહી છે !

રજનીચંદ્રના પગ બંધાઈ ગયા. તેણે વિચાર્યું કે આવા અમૃતમય પ્રસાદનો ભોક્તા મનુષ્ય થશે કે દેવતા ? એવામાં બાગમાં આવેલા એક દેવદાસના વૃક્ષ ઉપરથી એક કગડાનો કડોર સ્વર તેને કાને પડ્યો. રજનીચંદ્ર માત્ર ડોક્ટરી જાણતો હતો, તે કાગડાનું ચરિત્ર જાણતો નહિ. જાણતો હોત તો સમજી શકત કે કગડો કર્કશ કે જે તેની એવી સૂચના કરે છે કે:—“ યુવક ! એ અમૃતધારા નથી, એ હળાહળ વિષ છે ! એક પ્રકારની છળના છે ! યુવકોના ચિત્તમાં વિચિત્ર વેદના ઉત્પન્ન કરી તેમનું સમસ્ત જીવન દુઃખપૂર્ણ કરનાર વિષ-ધારા છે ! ”

પ્રકરણ ૪ થું.

સ્નેહ કે સ્વાર્થ ?

ઘણા દિવસથી પુષ્પાવતીની માતા આરોગ્ય થઇ છે. હમેશાંના અવરજવરથી રજનીચંદ્ર પોતાનો સમસ્ત પ્રાણ પુષ્પાવતીના ચરણોમાં અર્પણ કરી બેઠો છે. હવે તેનું સમસ્ત હૃદય પ્રેમજ્વાળાથી પગ્નિર્ણ થઇ ગયું છે.

આ સળગતી જ્વાળાને રજનીચંદ્રે સ્વેચ્છાથી પોતાની પાસે બોલાવી છે. ત્યાં સુધી તે પુષ્પાવતી પાસે જઇ શકતો નથી ત્યાં સુધી શાંતિ મેળવી શકતો નથી. ત્યાં જાય છે ત્યારે વળી પાછી તેની જ્વાળા વધી જાય છે. આ જ્વાળાને શાંત કરવાનો એક પણ ઉપાય નથી કે શું ?

ઉપાય હતો. સ્નેહલતા જે શાંત પ્રેમ-પ્રવાહથી પતિને પવિત્ર કરવાનો યત્ન કરતી હતી તે રજનીચંદ્ર સમજી શક્યો નહિ. તેના પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામી ચુકેલો પ્રાણ પવિત્ર ગંગાના નિર્મળ જળથી શીતળ થયો નહિ. શિક્ષણના મોહથી ગંગાજળને તુચ્છ ગણી તે ટેમ્પ્સ જીવન ભોગવવાને માટે-વિલાયતી વિલાસ ભોગવવાને માટે આતુર બન્યો. પ્રત્ય-પ્રેમના ઉપર પદાધાન કરીને પાશ્ચાત્ય-પ્રેમને માટે તે આતુર બન્યો; પરંતુ એ પ્રેમની સ્વાધીનતા, એ પ્રેમની વિશ્વ વ્યાપકતા, ક્ષુદ્ર દેશીય પ્રાણમાં ધારણ કરવાનું સ્થાન કયાં છે ? ત્યાં સંયમ નથી ત્યાં શાંતિ હોઇ શકે ખરી કે ?

એક દિવસે સ્હવારે સ્હા પી રહ્યા પછી એક વર્તમાનપત્રને લઇ રજનીચંદ્ર તે વાંચવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં નોકરે આવીને ત્રણ પત્રો તેના ટેબલ ઉપર મૂક્યા.

એક સરકારી પત્ર હતો, એ પત્ર વાંચીને તેણે ખીન્ને બોલ્યો. ખીન્ને પત્ર પુષ્પાવતીએ લખેલો હતો તેણે લખ્યું હતું કે:-“ આ પત્ર વાંચતાની સાથેજ મ્હને કૃપા કરીને મળી જશે. ઘણું જરૂરી કામ છે. કદાચ સંધ્યા સમયે આવશે તો હું નહિ મળી શકું.”

મ્હારે અહમ્મદનગરનો ત્યાગ કરી મુંબઈ જવાનું છે. ”

ત્રિજ્ઞે પત્ર ઘણે દૂર આવેલા છાણી ગામથી સ્નેહલતાએ લખ્યો હતો. રજનીચંદ્રે પત્રનાનો પત્ર પણ વાંચી બેઠો. એ પત્ર મ્હોટા મ્હોટા અક્ષરોએ લખેલો હતો. સ્નેહલતા બિચારી વિશેષ બહુલી નહોતી તેથી તેણે ઘણી સાદી તેમજ સરળ ભાષામાં પોતાનો પત્ર લખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે હતો.

“ પ્રાણાધિક પતિની સેવામાં.

જાણાવવાનું કે, તમે હવે પત્ર કેમ નથી લખતા ? મહેં ઉપરા ઉપરી ત્રણ ચાર પત્રો લખ્યા; પરંતુ એક પણ કાગળનો ઉત્તર મ્હને મળ્યો નથી. તમે મ્હને છેકજ ભૂલી ગયા છો ? મ્હને તો ભૂલી ગયા, પરંતુ તમારાં માતાજીને કેમ કરીને ભૂલી ગયા ? તમારા ભાઈઓ વગેરેને કેમ ભૂલી ગયા ? તમે મ્હોટા પગારદાર થયા ખગ; પરંતુ અહિં અમે ભૂખ મરી જઈએ છીએ તમે શા માટે બધો પગાર ખરચી નાખ્યા છો ? વળી જેઓ નોકરી કરતા હશે, તે શું ઘેર નહિ આવતા હોય કે ? મણિલાલના કાકા, કૃષ્ણપ્રસાદના ભાઈ એ સર્વે તમારી માફક નોકરી કરે છે, છતાં ઘેર આવે છે. આંતરે આંતરે ઘેર કાગળ પત્ર પણ લખે છે. દિવસ જાય છે, હું વિદ્યાર્થી કંઈક કે, કાલે પત્ર આવશે. ત્યારે ટપાલી આવવાનો હોય છે, ત્યારે આતુરતાથી તેની રાહ જોઈને બેસી રહું છું; પરંતુ ત્યારે તે આવે છે અને પત્ર આપ્યા સિવાય ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે મ્હને તેના ઉપર એટલો બધો ગુસ્સો લરાય છે કે હું તેને શું કંઈ ? ઉત્તર જઈ લખજાં. તમને મ્હારા સમ છે, તમે મ્હારે મુએ મ્હોડું જુઓ.

“ ધાર્યા પ્રમાણે વરસાદ નહિ પડવાથી જંગલોએ એટલું અનાજ ઉત્પન્ન થયું નથી. તમારા મ્હોટા ભાઈ રમેશચંદ્રથી પણ રૂપિયાની સગવડ થાય તેમ નથી. ઘરનાં માણસો ઘણાં દુઃખી થાય છે.

“ સુકુમાર સારો છે, હરિશ્ચંદ્રભાઈનો વિવાહ નથી કરતાં તે હવે સાઈ દેખાતું નથી; પરંતુ રૂપિયા ક્યાં છે ? જેમને બે મૂઠી અનાજ

મળી શકતું નથી તેઓ વિવાહ કેવી રીતે કરી શકે ? મંદાકિની વધુ ત્રણે કલહ કરે છે. માતાજી સારાં છે. ઘેર ક્યારે આવશે ?

લી. આપની દાસી.

સ્નેહલતા. ”

પત્ર વાંચી રહેતાંની સાથેજ રજનીચંદ્રના પ્રાણમાં એક પ્રકારનો અધિકાર છવાઇ ગયો ! ગામડાનું પેલું સરળ હાસ્યપૂર્ણ મુખ તેને યાદ આવ્યું ! તેને ગામડાના નિસ્તબ્ધ નિવાસના વિચારો આવવા લાગ્યા. માતૃસ્નેહ, ભ્રાતૃપ્રેમ, ભાઈઓનો સ્નેહ તથા બાળક સુકુમારનું નિર્દોષ મુખ તેને યાદ આવવા લાગ્યું. મનમાં એવા વિચાર થઇ આવ્યો કે—“ તેઓ સર્વે દ્રવ્યના અભાવથી દુઃખી થાય છે. અને હું તેમને એક પણ પૈસા નહિ મોકલતાં મ્હારી સઘળી પચાશ વિલાસ-વ્યસનમાં ગુમાવી દઉં છું. ”

રજનીચંદ્રની પાસે ખસેડેલો રૂપિયા સિદ્ધકે હતો, તેથી એ સઘળી વસ્તુ તેણે તેજ દિવસે ઘેર મોકલી આપવાનો વિચાર કર્યો.

સાર પછી પુષ્પાવતીને મળવા જવને માટે તે તૈયાર થયો. નોકરે ગાડી તૈયાર કરી. રજનીચંદ્ર ઇંગ્લેન્ડ એટલેકટનાં વસ્ત્રોથી વિભુષિત થઇ ગાડીમાં જઈને બેઠો, અને કોચમેનને પુષ્પાવતીના નિવાસ-સ્થાન તરફ ગાડી લઈ જવાની આજ્ઞા કરી.

પુષ્પાવતી સુંદર વસ્ત્રાલંકારોમાં સજ્જ થઈને પોતાના દિવાન-ખાતામાં બેઠી બેઠી વીણા વગાડી રહી હતી. રજનીચંદ્રે તેના દિવાન-ખાતામાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેણે વીણા નીચે મૂકી દઈ સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું :—“ તમારા વિના જીવને ચેન પડતું નહોતું તેથી આ વીણા વગાડી ચિત્તની ચિંતા દૂર કરવાનો ચત્ત કરતી હતી. ”

રજનીચંદ્ર :—ચિંતાને દૂર કરવાને માટે સંગીતવિદ્યા જેવી બીજી ક્ષેત્ર ઉત્તમ વિદ્યા નથી. વળી હું જાણું છું કે, મ્હારા સિવાય તમને ચમત્તું નથી અને તમારા સિવાય મ્હને ગમતું નથી. તમે પત્ર ન લખ્યો હોત તોપણ હું અવશ્ય આવત !

પુષ્પાવતી :—મોકલે સાહેબ ! હું તમારી કાજી છું ! હું તો એક

ચરીખ, સામાન્ય રમણી છું. મહારા બોલાવવાથી તમે શા માટે આવો ? મહારામાં એવા તે શા મુશ્કેલી છે, કે જેના પ્રભાવથી આપના જેવા સુવિખ્યાત ડૉક્ટર સાહેબ મહારા બોલાવનાંની સાથેજ મહારે ત્યાં પધારે ?

રજનીચંદ્ર:-પુખ્પાવતી ! હું તમારે ત્યાં શા માટે આવું છું, તે હું જાણતો પણ સમજી શકતો નથી; પરંતુ જે માટે એક ગ્રહ બીજા ગ્રહની તરફ દોડી જાય છે, જે માટે આજુની તરફ આજુ ખેંચાય છે તે માટેજ હું અહિં આવતો હોઉં એમ મને લાગે છે.

પુખ્પાવતી:-સમજી. આપનું એમ કહેવું છે કે, આપણી બંનેની વૃત્તિઓ સમાન છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. મહારામાં ને તમારામાં આસ્માન જમીનનું અંતર છે. હું સમજી શકતી નથી કે, મહારા કયા ગુણ ઉપર મુગ્ધ બની જઈને તમે મહારી તરફ આટલી બધી દયા દર્શાવો છો ? વળી ડૉક્ટર સાહેબ ! મને એવા લય થયા કરે છે કે, કદાચ કોઈ સમયે તમે આ દારીને ભૂલી જાવો ના ! ? હું તમને કરગરીને કહું છું કે, દારીને કદાપિ ભૂલી જશો નહિ-નારી વધ કરશે નહિ !

પુખ્પાવતીએ પોતાનાં નેત્રો ઉપર રૂમાલ ફાળ્યો. રજનીચંદ્રે વ્યાકુળ બની જઈને કહ્યું—“ પુખ્પાવતી ! આ શું કરો છો ? તમારા જેવાં જ્ઞાની, સુશિક્ષિતા રમણીએ રૂઢ કરવું યોગ્ય છે કે ? હું શું તમને ભૂલી શકીશ ?

પુખ્પાવતીએ નેત્રો ઉપર દાબેલા રૂમાલને ટેવતી ઉપર મૂકીને કહ્યું:—“ અદ્વિતીય નિરાકાર બ્રહ્મ તેમજ કરો; પરંતુ હું એ માટે રૂઢ કરતી નથી.—એ માટે આ દારી પોતાનાં નેત્રોમાંથી આંસુઓ વરસાવતી નથી. ”

રજનીચંદ્ર:-તો પછી તમે શા માટે રૂઢ કરો છો ? હું શું તમારી વેદનાને બળી શકીશ નહિ ?

પુખ્પાવતી:-શા માટે નહિ બળી શકો ? તમને નહિ કહેવા જેવું કોઈજ નથી. મહારે આજે રાત્રે મુંબઈ જવાનું છે. ત્યાં લગભગ

દશ દિવસ રહેવું પડશે. આ દશ દિવસ હું તમારાં દર્શન કરી શકીશ નહિ.

રજનીચંદ્ર:-હું પણ આ દશ દિવસ તમારાં દર્શન કર્યા સિવાય કેવી રીતે રહી શકાશ ?

પુષ્પાવતી:-પરંતુ શું કરવું ડોક્ટર સાહેબ ! જે પ્રકારને અટકાવી શકાય તેમ નથી, તેના ચક્ર નીચે ચગદાઈ મર્યા સિવાય કાંઈ છુટકો છે ?

રજનીચંદ્ર:-ત્યારે તમે આજે જ જશો ?

પુષ્પાવતી:-હા આજે જ; પરંતુ હું તમને વિનંતી કરું છું કે, હું જઈ તે પહેલાં એક કલાક આવીને તમે મને મળી જાવ.

રજનીચંદ્ર:-અવશ્ય આવીશ.

પુષ્પાવતી:-મીઠું એક વાત કહેવાની છે-એકાએક જવાની તૈયારી કરવી પડે છે: તેથી જ આ વાત તમને કહેવી પડે છે. જો આપની પાસે રૂપિયા હોય તો મને પાંચસો રૂપિયા ઉછીના આપજો. હું મુંબઈથી આવતાંની સાથે જ આપને પાછા આપીશ.

રજનીચંદ્ર:-પાંચસો રૂપિયા-આજે જ જાઉં છું ?

પુષ્પાવતી:-હા, સંધ્યાકાળ પહેલાં જ. કારણ કે સંધ્યાકાળ પૂર્વે જ જવાની બધી તૈયારી કરી રાખવાની છે. રાત્રે દશ વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું છે. ત્યારે સંધ્યાકાળે આપ આ દારીની પાસે આવો ત્યારે નિરાંતે વાર્તાલાપ કરવાનો વખત મળે એ માટે સંધ્યાકાળ પહેલાં આ વ્યવસ્થા થઈ જાય તો ઘણું સારું.

રજનીચંદ્રની પાસે સિલ્લકમાં બસો રૂપિયાથી વધારે રકમ નહોતી-પરંતુ પુષ્પાવતીની પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરતાં તેનો પ્રાણ કંપી ઉઠ્યો. તેણે પાંચ વાગ્યાની અંદર પાંચસો રૂપિયા પહોંચાડવાનું કશું કર્યું.

પુષ્પાવતીએ રજનીચંદ્રને અનેક ધન્યવાદ અર્પણ કર્યા. રજનીચંદ્રને દવાખાનામાં જવાનો વખત થયેલો હોવાથી તે વિકાસગીરી લઈ આવ્યો ગયો; વળી પાંચ વાગ્યાની અંદર તેને વજુસો રૂપિયા મેળવ-

વાના હતા. વિદેશમાં ઉછીની રકમ મેળવવાનો નેનો આ પ્રથમ ચત્ત હતો. તે ત્વરાથી દવાખાનામાં જઈ પહોંચ્યો.

દવાખાનામાં ગયા પછી રજનીચંદ્રે વૃદ્ધ કંપાઉન્ડર પન્નાલાલને એકાન્તમાં પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ જુઓ મહાશય ! એકા-એક મ્હને પાંચસો રૂપિયાની જરૂર પડી છે. સાંજના પાંચ વાગ્યા પહેલાં રૂપિયા બેઘએ, મ્હારી પાસે માત્ર બસો રૂપિયા છે, તો બાકીના ત્રણસો રૂપિયા ક્યાંથી ઉછીના મેળવવા તે જણાવી શકશો ? ”

પન્નાલાલે થોડા સમય સુધી વિચાર કરીને કહ્યું:—આપ રામ-ગોપાળ શેઠને ઓળખો છો ?

રજનીચંદ્ર:—હા, ઓળખું છું. હું તેમને ત્યાં ત્રણ ચાર વખત ચિકિત્સાને માટે જઈ આવ્યો છું.

પન્નાલાલ—તેઓ વ્યાજ લઈને નાણાં ધીરે છે. મ્હને લાગે છે કે તેઓ આપને પણ ધીરશે.

રજનીચંદ્ર:—આપ હમણાંજ તેમની પાસે જાઓ.

પન્નાલાલ ચાલ્યા ગયા. રજનીચંદ્ર દવાખાનાની ઓફીસ રૂમમાં બેસી રોગીઓ તપાસવા લાગ્યો, તથા મનમાં ને મનમાં એવું વિચારવા લાગ્યો કે પન્નાલાલ આવીને નિઃફળતા ન દર્શાવે.

ઘણા સમય પછી પન્નાલાલ પાછા આવ્યા. રજનીચંદ્રે પૂછ્યું:—“ આપ બધું નક્કી કરી આવ્યા છો કે ? ”

પન્નાલાલ.—તેઓ આપવાને માટે કમુલ છે; પરંતુ બે પ્રકારની હરકત છે.

રજનીચંદ્ર:—શી શી ?

પન્નાલાલ:—એક તો વ્યાજ કાંઈક વધારે છે.

રજનીચંદ્ર:—કેટલું ?

પન્નાલાલ:—રામગોપાળ શેઠ એમ જણાવ્યું કે “ સો રૂપિયાનું હું માસિક ત્રણ રૂપિયા વ્યાજ લઈને ઉછીના રૂપિયા આપું છું. પરંતુ ડાકઢર સાહેબ પાસેથી માત્ર બે રૂપિયા વ્યાજ લઈશ. ”

રજનીચંદ્ર:—બીજી શી હરકત છે ?

પન્નાલાલ:-આપે તેમની પેઢીમાં જન્મને રીતસર લખાણ લખા આપીને રૂપિયા લેવા બેઠાએ.

રજનીચંદ્ર:-ઘણું જરૂરી કારણ હોવાથી આ બન્ને શરતોને કબૂલ રાખીને રૂપિયા લીધા સિવાય છુટકો નથી. તેમણે મહને કેટલા વાગે બોલાવ્યો છે ?

પન્નાલાલ:-આપને જ્યારે ધુરસદ હોય ત્યારે. સહવારમાં બાર વાગ્યા સુધી પેઢી ખુલ્લી રહે છે તથા સાંજે ત્રણથી રાત્રિના દશ વાગ્યા સુધી ખુલ્લી રહે છે.

રજનીચંદ્ર:-હમણાં દશ વાગેજ આપણે રૂપિયા લઈ આવીશું. તમે પણ મ્હારી સાથે આવજો.

“ જેવી આજ્ઞા ” કહીને પન્નાલાલ રાગીઓને માટે ઔપચ તૈયાર કરવા માટે ગયા, તથા રજનીચંદ્ર પણ પોતાના કાર્યમાં રોકાયો.

દશ વાગ્યાનો સમય થયો. એક ગાડી મંગાવી, તેમાં વૃદ્ધ કંપાઉન્ડર પન્નાલાલને બેસાડીને રજનીચંદ્ર પણ બેઠા. અદ્ય સમયમાંજ પન્નાલાલ અને રજનીચંદ્ર રામગોપાળ શેઠની પેઢીમાં જઈ પહોંચ્યા.

રામગોપાળ શેઠે રજનીચંદ્રને યોગ્ય સંમાન આપ્યું. સાર થઈ રજનીચંદ્ર પાસે હાથચીઠ્ઠી લખાવી લઈને તેમણે તેને ત્રણેય રૂપિયા આપ્યા. રૂપિયા લઈને રજનીચંદ્ર ઘેર આવી પહોંચ્યો.

બોજન કરી લઈને રજનીચંદ્રે પાંચસો રૂપિયાની નોંટા ખિસ્સામાં મૂકી. એક વખત તેનો જીવ કંપી ઉઠ્યો. આટલા ગંધા રૂપિયા પોતે કોને શા માટે આપવા જાય છે ? ઘેર તેની માતા, સ્ત્રી, ભાઈઓ તેમજ ભાઈઓ દ્રવ્યના અભાવથી દુઃખી થાય છે. કદાચ આજક સુક્રમારને દૂધ પણ નહિ મળી શકતું હોય તો પછી તેમને રૂપિયા નહિ મોકલતાં તે કોને રૂપિયા આપવા જાય છે ? શા માટે તે આવી અપરિચિત સ્ત્રીને આટલી મ્હોટી રકમ આપવાને તૈયાર થયો છે ? શા માટે પુખ્તવાતીને રૂપિયા આપવા ? એ કાણ છે ? તેની સમથે તેને શા સંબંધ છે ? આજ અનેક વિચારો મગ્નતા શાન્ત સમય રજનીચંદ્રના મનમાં ઉપસ્થિત થયા. આજ વિચારે પણ દેવતાના

આશીર્વાદ સિવાય મોહમુગ્ધ મનુષ્યના મનમાં ઉપસ્થિત થતા નથી; પરંતુ આવા આશીર્વાદો પ્રાપ્ત કરી અયોગ્ય કર્તવ્યને દૂર કરી શકવાની શક્તિ ભાગ્યેજ કોઈ મનુષ્યમાં હોય છે. દેવતાના આશીર્વાદની સાથે સાથેજ દાનવની નિષ્કુર છળના મનુષ્યને છેતરવાનો યત્ન કરે છે. એ છળનામાં સઘળું તણાઈ જાય છે ! દાનવની છળનાનોજ વિજય થાય છે.

રજનીચંદ્રનું પણ તેમજ થયું. પુષ્પાવતીના પ્રભુ આગળ તે પોતાનાં સગાં વડાકાં તથા પોતાની પ્રેમમયી પત્નીને ભૂલી ગયા. તેને કર્તવ્ય અકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. તે ખિસ્સામાં રૂપિયા મૂકી, ગાડીમાં બેસીને પુષ્પાવતી તરફ ચાલી નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

પાંચસાનું પાણી.

“આપ પધાર્યા છો કે, હું આ એકાંત અવસ્થામાં માત્ર આપનાજ વિચારો કર્યા કરતી હતી.” મર્મભેદક કટાક્ષ બાણથી રજનીચંદ્ર ॥ હૃદયને ભેદી નાખી પુષ્પાવતીએ કહ્યું.

રજનીચંદ્રે મહા મુશિયતે એ અસહ્ય કટાક્ષ બાણની વેદનાને સહન કરી કહ્યું:—“તમે જ્યારે આવવાનું ફરમાવ્યું હતું ત્યારે પછી હું આગ્રા સિવાય રહું ખરો કે ? !”

પુષ્પાવતી:—ગંકટર સાહેબ ! શું તમે મ્હને મ્હાઓ છો ?

રજનીચંદ્ર:—પ્રેમને કેવી રીતે દર્શાવવો તે હું જાણતો નથી. જંત જાણતો હોત તો કહી શકત કે, પુષ્પાવતી ! હું તમારા ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ રાખું છું.

પુષ્પાવતી:—અરેરે ! હું અભાગિની છું, તેથીજ તમારા અપ્રવં પ્રેમનો કાંઈ બદલો વાળી શકતી નથી. ગંકટર સાહેબ ! તમે મ્હને અવિધાસિની ધારો છો ?

રજનીચંદ્ર:—પુષ્પા ! આમ કેમ બોલે છે ?

પુષ્પાવતી:—જ્યાં પ્રેમનો બદલો વાળી શકતો નથી, ત્યાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે, એમ મહાત્ પ્રેમિક શેક્સપિયર કહી ગયો છે.

રજનીચંદ્ર:—નહિ નહિ પુષ્પા ! હું તારા શાંત પ્રેમનો બદલો તારાં નેત્રોમાંજ જોઈ શકું છું.

પુષ્પાવતી:—હું સમજી, ડાકટર સાહેબ ! તમે ખરા પ્રેમિક છો. તમારા જેવા પ્રેમિક આ મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ હોય છે !

રજનીચંદ્ર:—પુષ્પા ! રૂપિયા લે,

પુષ્પાવતી:—રૂપિયા ? ડાકટર સાહેબ ! આવા આનંદને સમયે પાર્થિવ દ્રવ્યની વાત કાઢી મ્હારા સ્વર્ગીય પ્રેમના ધ્યાનનું ભંગ શા માટે કરો છો ? હું તમારા પ્રાણાધિક પ્રેમના સ્વર્ગીય સ્વપ્નમાં નિમગ્ન હતી, તમે શા માટે મ્હારા સુખ-સ્વપ્નને ઉડાવી દીધું ? તુરંત રૂપિયા જો લાવ્યા હો તો આ ટેબલ ઉપર મૂકા.

રજનીચંદ્રે દશ દશ રૂપિયાની પચાસ નોટોનું બંડલ પુષ્પાવતીની આગળ ટેબલ ઉપર મૂક્યું.

કેટલીક વખત આનંદપૂર્વક નોટોના બંડલ તરફ કટાક્ષ ફેંકી પુષ્પાવતીએ પૂછ્યું:—“ પાંચસો છે કે ? ”

રજનીચંદ્ર:—હા, તારા કહેવા પ્રમાણે પાંચસો રૂપિયા લાવ્યા છું.

પુષ્પાવતી:—હવે એ નકામી વાતને જવા દો. આવો આ વિયોગ પ્રસંગનું એક ગાન ગાઈએ.

હાર્મોનિયમનો મધુર સ્વર ગુંજારવ કરી રહ્યો. અમૃતની સાથે અમૃત મળ્યું. હાર્મોનિયમની સાથે પુષ્પાવતીનો સ્વર મળ્યો.

ઘણા સમય સુધી સંગીત ચાલ્યું. સંગીત સાંભળી, પ્રેમનો આ સ્વાદ લઈ, રાત્રે આઠ વાગે રજનીચંદ્ર પોતાના નિવાસ સ્થાન તરફ પાછો ફર્યો.

જ્યારે રજનીચંદ્ર ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મિત્ર ઘણું અસ્થિર હતું. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનું ઘરૂણુ દુઃખ સમા કરતું હતું. સમસ્ત શરીર તેને સક્રિય વિનાયું જણાતું હતું.

ઘેર આવીને તે એક વર્તમાનપત્ર વાંચવા લાગ્યો; પરંતુ પત્ર વાંચવું તેને ગમ્યું નહિ. પછીથી તે એક નવલકથા લઈને વાંચવા લાગ્યો; પરંતુ તેમાં પણ તે લક્ષ આપી શક્યો નહિ. પછીથી તેણે સ્નેહલતાના પત્રનો ઉત્તર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે:-

“ ત્હારો પત્ર મળ્યો છે; પરંતુ કામ એટલું બધું છે કે બિલકુલ વખત મળતો નથી. પત્ર લખવાનોજ સમય કયાં મળે છે ? તું પૈસા મોકલવાનું જણાવે છે, પરંતુ આટલી નજીવી આવકમાં મ્હારા જેવા એક ગૃહસ્થનુંજ ખર્ચ ખરાખર ચાલી શકતું નથી તો પછી હું તમને કેવી રીતે રૂપિયા મોકલી શકું ? ત્હે અનેક માણસોનાં ઉદાહરણો દર્શાવી મ્હને ઘેર આવવ.ને માટે લખ્યું છે; પરંતુ મ્હારી નોકરી કેટલી બધી જાંખમ ભરેલી છે, તેનો તને ખ્યાલ સુઢાં નથી. કેટલા માણસોના જીવન મરણનો ભાર મ્હારા શિર ઉપર છે તે તું કયાંથી જાણી શકે ? છતાં અવકાશ મળે ઘેર આવી જવા ભૂલીશ નહિ. ”

આ પત્ર રજનીચંદ્રે તેજ દિવસે રવાના કરી દીધો.

પ્રકરણ ૬ હું.

કુરૂક્ષેત્રની સ્થાપના.

યથા સમયે એ પત્ર સ્નેહલતાને મળ્યો. એ પત્ર વાંચીને સ્નેહલતા સુખ મેળવી શકી નહિ. તે તરતજ પતિને પત્ર લખવાને બેઠી. તેના મનમાં ધણી હકીકત લખવાના વિચારો થઈ આવ્યા હતા; પરંતુ લખતી વખતે તેને એ સર્વ હકીકત યાદ આવી નહિ. તેણે જે લખવા માંડ્યું તેમાં પણ ભૂલો થવા લાગી. મહા મુશ્કિતે ધણો સમય ગુમાવ્યા પછી તે એક પત્ર લખી શકી. તેમાં તેણે લખ્યું કે:-

“ પરમાત્મના પતિદેવની સેવામાં.

શક્તિની વિનંતિ કે, આપે પ્રત્યુત્તર લખવાની કૃપા કરી એજ મ્હારે માટે ધણા આનંદની વાત છે. ક્યારે મ્હારા પત્રનો મ્હને ઉત્તર

મળતો નથી ત્યારે મહને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે, તે માત્ર મહારાજ જીવ બાણે છે. દાસી ઉપર દયા લાવીને મહિને મહિને જરૂર પત્ર લખતા રહેજો. તમે લખોછો કે અમને તમે કાંઈ મોકલી શકો તેમ નથી; દોઢસો રૂપિયાના માસિક પગારમાં તમારા જેવા ગૃહસ્થનું ખર્ચ પણ ચાલી શકતું નથી; પરંતુ હું તમને પૃષ્ઠું છું કે, જે ગૃહસ્થને પોતાના એકલાના ખર્ચ માટે મહિને દોઢસો રૂપિયા જાઈએ તેમના ધરસંસારમાં ઓછામાં ઓછા કેટલાં રૂપિયા જોઈએ ? જે ગૃહસ્થ પુરૂષનાં ધરનાં માણસો ભૂખે મરી જાય તે ગૃહસ્થે મહિને દોઢસો રૂપિયા માત્ર પોતાનાજ ખર્ચમાં વાપરી દેવા એવું કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ? જો તમે ધર ખર્ચ માટે મહિને પચીસ રૂપિયા મોકલશો તો પણ સહુને ઘણો આનંદ થશે. ન્યારે નોકરી ઉપરથી રજા ન મળી શકતી હોય, તેમજ ઘેર કાંઈ રકમ પણ મોકલી શકાતી ન હોય તો પછી એવી નોકરી કરોછો શા માટે ? અહિં આપણા ગામના ડૉક્ટરને પણ મહિને પચાસ રૂપિયા મળે છે. આટલી કમાણીમાંથી તેઓ પોતાના સંસારનું ખર્ચ નિભાવતાં મહિને દશ વેસ રૂપિયા બચાવે છે, તો પછી તમારા જેવા એકલા પુરૂષનું ખર્ચ ત્રિસ રૂપિયામાં ન ચાલી શકે કે ? અને જો ન ચાલી શકે તો પછી પરદેશમાં નોકરી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અમને ઘણું દુઃખ પડે છે, તેથીજ તમને આટલું લખવું પડ્યું છે, માટે જો વધારે ઓછું લખાયું હોય તો માફ કરજો.

લી૦ તમારી દાસી.

સ્નેહલતાના પ્રણામ. ”

પત્ર લખી તેને કવરમાં ખીડી સ્નેહલતા ઉઠવા જતી હતી એવામાં ત્યાં મંદાકિની આવી ચઢી, તેણે મૃદુહાસ્ય કરીને કહ્યું:—
 “ વાહરે ! હમણાં તો પત્ર આવ્યો અને એકલામાં તો તેમો ઉત્તર સુદાં લખ્યો ! કદાચ અહમ્મદનગરથી કોઈ ધરેણું મળ્યું મિયાનવાનું માપ મોકલ્યું હશે ! ”

સ્નેહલતા હસી પડી; પરંતુ તેનું હાસ્ય પૂર્વ પ્રમાણે અચળ નહોતું. હમણાંનું તેનું હાસ્ય કૃષ્ણપક્ષની ચાંદનીની માફક ક્ષીણ થઇ ગયું.

હસીને સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ હા એક નવીન ધરેણું ધણવવાનું છે તેનું માપ મોકલી આપું છું.”

મંદાકિની:—શું ધરેણું ?

સ્નેહલતા:—સુવર્ણનું દાતરડું. એ તૈયાર થઈ આવેથી આપણે બન્ને આપણાં ખેતરોમાં જઈને મળુરી કરીશું.

સળગતા અગ્નિમાં ઘી નાખવાથી અગ્નિ જેમ પ્રચંડનાથી સળગી ઉઠે છે તેમ સ્નેહલતાના ઉત્તરથી મંદાકિની સળગી ઉઠી. લાલચોળ આંખા કરીને તેણે કહ્યું:—“ વાહરે ! આટલો બધો દિમાક શાના ઉપર કરે છે ? અમારો તું આવો નિરસ્કાર કરે છે ? આ ત્હારે અભિમાન ધૂળમાં મળી જશે ધૂળમાં, સમજ ? ”

સ્નેહલતા ગભરાઈ ગઈ. તે સમજ શકી નહિ કે એકાએક તેના મુખમાંથી શો ઉત્તર નીકળી પડ્યો હતો ! દાતરડાનું નામ લેવાથી આવો ભયંકર કવલ ઉપસ્થિત થશે એવી જ્ઞ તેને કલ્પના સુદ્ધા આવી હોત તો તે આમ બોલત નહિ; પરંતુ સ્નેહલતા સમજ શકી નહિ કે એક દાતરડા શબ્દ ઉપર કુરૂક્ષેત્ર નગશે. તેણે મંદાકિની તરફ જોઈ કહ્યું:—“હેન ! મહેં એવું તે શું કહ્યું કે જેથી તમે આટલાં બધાં ગુસ્સે ભરાઓ છો ? ”

મંદાકિનીએ વિશેષ મ્હોટેથી કહ્યું:—“ હાસ્તોને, ત્હારો વર વિદ્વાન છે, ડૉક્ટર છે. મ્હારો વર મૂર્ખ છે, અજ્ઞાની છે, ખેતરમાં મળુરી કરે છે; પરંતુ અમે શું કાંઈ કોઈનું ખાઈએ છીએ ? તું મ્હને દાતરડું લઈને મળુરી કરવા જવાનું કહે છે એ કાંઈ મ્હારે જેવું તેવું અપમાન થયેલું તને જણાય છે ? ત્હેં મ્હારે તથા મ્હારા વરનું ભયંકર અપમાન કર્યું છે ! ”

સ્નેહલતા મંદાકિનીના પગમાં પડી. ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું:—
“ મંદાકિની હેન ! કોઈ પણ પ્રકારના હેતુથી મહેં તમ. અક શબ્દ સુદ્ધાં કહ્યો નથી. તમારા પતિ મ્હારા વડિલ જેવા છે, હું કદાપિ

તેમણે અપમાન કરે ખરી કે ? હું તમારે પગે પડું છું, મ્હને માફ કરો.”

“ આટલો મિળજ અને આટલું અભિમાન રાખો છોને, તે એક દિવસે પૂરાં પસ્તાશો ! ” અને તેટલા કંચે સ્વરે આ વાક્યો બોલીને મંદાકિની સ્નેહવ્રતાની ઓરડીમાંથી બહાર નીકળી. તેના લયંકર અવાજથી, અને પગના ખખડાટથી ઘરમાંનાં ઘણાં ખરાં માણસો એકઠાં થઇ ગયાં. કૃષ્ણચંદ્ર પણ દોઢ ઠેકાણેથી બરાબર આજ સમયે આવી પહોંચ્યો. સહુથી પ્રથમ જ્યંતાએ પૂછ્યું:—

“ મંદાકિની ! શું થયું છે ? ”

મંદાકિની:—વાતું શું છે ! હું મજુર છું. સહુ મ્હારું અપમાન કર્યાં કરે છે. કર્મચંડાળ કાળ પણ મ્હને ગંદ શકતો નથી. આટલાં બધાં માણસો મરી જાય છે અને હું કેમ નથી મરી જતી ?

જ્યંતા:—થયું છે શું તે તો કહે ? તું તો બસ એકદમ કુરૂક્ષેત્રની સૃષ્ટિ કરી દે છે !

મંદાકિની:—મ્હારા લાગ્યેનો જ દોષ છે, હું કંકાસિયણ છું મ્હારો વર ખેડુત છે, મજુર છે, તેથીજ સહુ મ્હારું અપમાન કરે છે !

જ્યંતા:—પરંતુ કાણે તને એમ કહ્યું ?

મંદાકિની:—સહુ કહે છે.

જ્યંતા:—હમણાં કાણે કહ્યું ?

મંદાકિની:—જે કહી શકતું હોય તેણે. જેનો ઘણી મહિને દોઢસો રૂપિયાની સાહેબગીરી કરતો હોય તેણે. જેનો પગ અભિમાનથી જમીન પર પડતો નથી તેણે.

જ્યંતા:—સ્નેહવ્રતાએ ?

મંદાકિની:—તે નહિ તો બીજું કાણે ?

જ્યંતા:—તેણે શું કહ્યું ?

મંદાકિની:—ના ના, કાંઈ કહ્યું નથી—કાંઈ કહ્યું નથી. સમજો દોષ મ્હારો પોતાનો જ છે.

જ્યંતા:—તો પછી આમ કેવલ કેમ છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-શું થયું ? બોલતાં બોલતાં જીભ કેમ ચટકી મારી ?

મંદાકિની:-“શીજી શું થવાનું હતું ? સ્નેહલતાને મહેં પૂછ્યું કે અહમ્મદનગરથી આવેલા કાગળનો ઉત્તર આટલો બધો વહેતો કેમ લખ્યો ? તેના ઉત્તરમાં એ મિલનગતી પુતળીએ કહ્યું કે, સોનાનું દાતરડું મોકલાવી આપવાનું લખ્યું છે. મહેં પૂછ્યું કે, દાતરડું શા માટે મંગાવ્યું છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, એ દાતરડાથી ખેતરમાં જઈને, મજૂરી કરાશે. શું હું કાંઈ નહાની હતી કે, તેનાં વાગ્યાણાનું સ્વસ્થ ન સમજી શકું. મહારા વર ખેતરમાં ગય છે. અનાજની કાપણી કરે છે. તેવીજ તેણે અમને મજૂર કહી અમારૂં અપમાન કર્યું છે !

કૃષ્ણચંદ્ર એકાએક ઘણો ક્રોધે લરાયો. ક્રોધથી કંપતા સ્વરે તેણે કહ્યું:-“ આટલું બધું અભિમાન ! નહાના મહોડે આટલાં મહોડાં વચનો. હું ખેતરમાં મજૂરી કરું છું, તેથી મહારે માટેજ સોનાનું દાતરડું મોકલવાનું લખ્યું છે ! આ પ્રકારથી કાણુ ક્રોધે લરાયા સિવાય રહે ? હજી સુધી ધણીનો એક પૈસો તો ઘરમાં આવ્યો નથી અને આટલો બધો દિમાક ! ”

મંદાકિની આ વખતે રડવા લાગી. રડતાં રડતાં ઉચ્ચ સ્વરે તેણે કહ્યું:-અમે મજૂરી કરી કરીને ઘરખર્ચ નિભાવીએ ત્યારે અમારૂંજ આવું અપમાન ? હે પ્રભુ ! હવે તો આ દુઃખ-આ અપમાન સહન નથી થતું ! ”

કૃષ્ણચંદ્રે જ્યંતીને કહ્યું:-“ સાંભળો, લાબી ! તમે સ્નેહલતા વહુને કહી દેજો કે તેમને ખતીની મજૂરીને માટે માન ન હોય તો બલે તેઓ તેમની કમાણીના પૈસામાંથી અમારૂં પોષણ ન કરે. પરંતુ જો ફરીથી આવું અપમાન કરશે તો તેનું પરિણામ ઘણું ખોટું આવશે. હું કાંઈ કાંઈના આપનો ગુલામ નથી. ”

જ્યંતી:-ભાઈ ! તમે પણ પૂરી ખાત્રી કર્યા સિવાય શા માટે આમ ક્રોધે લરાઓ છો ? સ્નેહલતા તમારૂં અપમાન કરે એમ તમને લાગે છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-ત્યારે શું, સઘળો દોષ એકજ માણસનો છે ? તમારા આવા પક્ષપાતથીજ આપણો ધરસંસાર વિશેષ દુઃખી થતો જાય છે. ભાભી ! એક હાથે કદાપિ તાલી પડતી નથી, એ શું તમે જાણતાં નથી ?

જયંતી:-આઈ ! હું પક્ષપાત કરતી નથી. મંદાકિની વડુ ગજનું ગજ કરી બેસે છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-તો પછી, બધાંય મળીને એને મારી નાખો.

આ વખતે મંદાકિનીએ પોતાના રૂદનસ્વરથી સમસ્ત ઘરને તથા ગગનમંડળને ગજવી મૂક્યું, તથા તે સ.થે તેણે પોતાના ભાગ્યની નિંદા, ઈશ્વરની અવકૃપા, ઘરનાં સઘળાં માણસોની નિષ્કૃરતા વગેરે વિષયો ઉપરનાં વાક્યોથી ભયંકર ક્રોધાદલ કરી મૂક્યો.

કૃષ્ણચંદ્ર કહ્યું:-“ તું હમણાં ઘરમાં આવ. હવે હું આ દેખાવ બેઠેલો છું નથી. આ વખતે રમેશચંદ્રભાઈને ઘેર આવવા દે એટલે હું સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી નાખીશ.”

મંદાકિનીએ રૂદન સ્વરને ધીમે કરી નાખી પેતાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. કૃષ્ણચંદ્ર પણ તેની સાથે સાથે ગયો. ઓરડામાં ગયા પછી મંદાકિનીએ કહ્યું:-“ આજે તમે તમારા કાને સાંભળ્યું ! તમે દરેક બાબતમાં મ્હને દોષ દેતા હતા.”

કૃષ્ણચંદ્ર:-હવે મ્હારી ખાત્રી થઈ ચુકી. હું ભયંકર સંકટમાં કસાઈ પડ્યો છું ! શું કરું ? મ્હને કાંઈ સુઝતું નથી.

મંદાકિની:-આવું અપમાન કોણ સહન કરી શકે ? શું આપણે કાંઈ કોઈના આપના બે પૈસા ખાધા છે ? કોઈના ઘણીની કમાણી-માંથી કાંઈ લીધું છે ?

બીજી તરફ સરસ્વતીના ઓરડામાં આ કલહની સમાભોધના સૂર થઈ ગઈ હતી. જયંતીએ સાંભળે કહ્યું:-“ આ ! તમે કૃષ્ણચંદ્ર ભાઈને કેમ કાંઈ કહ્યું નહિ ? ”

સરસ્વતી:-શું કહું, બેટા ! હવે મ્હારે કહેવા કંઈવાતું કાંઈ રહ્યું નથી. હવે તો હું સ્વર્ગમાં ચાલી જઈ એટલે જીવું. આવા

પ્રકારે જોઈ જોઈને ખૂબી વાચાશક્તિ ઉડી ગઇ છે !

જયંતીઃ—કોઈ પણ પ્રકારની આત્રી ક્યાં સિવાય ગરીબ બિચારી સ્નેહલતાને સંબોધીને જન્મ ફાવે તેમ બોલવું એ શું યોગ્ય છે કે ? સ્નેહલતાના સર્ગુણોથી તેઓ હજી સુધી અજાણ્યાં છે કે ?

સરસ્વતીએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે સૌ આ કલહ સંબંધી પોતપોતાના મનમાં એક પ્રકારનો નિર્ણય કરીને પોતપોતાને કામે ચાલ્યાં ગયાં.

આ સમયે સ્નેહલતા પોતાની ઓરડીમાં બેસી રહીને રૂદ્ધ ક્યાં કરતી હતી. મંદાકિનીએ તેની સાથે કલહ કર્યો, તેને ગાળો દીધી એ માટે તે રડતી નહોતી; પરંતુ તે ગુન્હેગાર ઠરેલી હોવાથી રડતી હતી. તે બિચારી કોની પાસે જઈ શાન્તિ મેળવી શકે ?

પ્રકરણ ૭ મું.

વિવાહની વાત.

કાળની ગતિ અટકતી નથી. જીવન મરણ, સુખ તેમજ દુઃખ તરફ તે લક્ષ્ય આપતો નથી. તે તો મહાકાળમાં મળી જવાને આગળ વચ્ચેજ જાય છે. અત્યાર સુધીમાં દર્શાવેલા પ્રકારે બની ગયાને એક વર્ષ તેમજ કેટલાક માસ થઇ ગયા છે. રમેશચંદ્ર પણ ઘેર આવ્યો છે, તથા પોતાની સાથે મોટી રકમ લેતો આવ્યો છે.

સંધ્યા સમય થઈ ગયા પછી પતિ પત્ની ઘરમાં બેઠાં બેઠાં વાતચિત કરતાં હતાં. બાળક સુકુમાર તેમની બન્નેની વચ્ચે દોડાદોડી કરીને બન્નેના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરતો હતો.

ચંચળે કહ્યુંઃ—“ તમારું શરીર તો સાફ છેને ? ”

રમેશઃ—હા, હમણાં તો શરીર સાફ રહે છે.

ચંચળે પૂછ્યુંઃ—“ આ વર્ષની કમાણી કેવી છે ? ”

રમેશઃ—ઠીક છે. પરંતુ આ વર્ષે અનાજ ધાર્યા પ્રમાણે ઉત્પન્ન નહિ થવાથી સહજ નુકસાન થયું છે.

અંચળા—પરંતુ તમે અહિં કેટલા રૂપિયા લાવ્યા છે ?

રમેશ—દર વર્ષે જેટલા લાવું છું, તેટલાજ આ વર્ષે લાવ્યો છું.

અંચળા—પરંતુ કહેતા કેમ નથી કે કેટલા લાવ્યા છે ?

રમેશ—છસો.

અંચળા—મહારા સુકુમાર માટે કેટલા રૂપિયા રાખી મૂકવાના છે ?

રમેશ—તું જેટલા કહે તેટલા—મહારા કરતાં ત્હારી બુદ્ધિ ક્યાં ઓછી છે ? ત્હારી સલાહ પ્રમાણે કરવાથી આ થોડાં વર્ષમાંજ દોઢહજાર રૂપિયા એકઠા થઈ ગયા છે.

અંચળા—પચાસ રૂપિયા ધરમાં ખર્ચ માટે આપો, તથા બાકીના રૂપિયા સુકુમારને માટે રાખી મૂકવા મ્હને આપો.

રમેશ—પચાસ રૂપિયામાં શું થશે ? અનાજ થયું નથી તેથી તે ખરીદવું પડશે. દેવું પણ ઘણું થઈ ગયું છે. વળી હવે મ્હને એક વર્ષ સુધી પૈસા મળી શકવાના નથી.

અંચળા—તેમાં હું શું કરું ? છોકરાની તો ચિંતા રાખવીજ નોંધ્યેને ?

રમેશ—ખસો રૂપિયા ધરખર્ચ માટે આપી બાકીના ચારસો તુ સુકુમાર માટે રાખ.

અંચળા—ખસો રૂપિયા ! એટલાથી શું થાય ! સુકુમારની ચિંતા કાંઈનેય નથી. તમારા સંસારની દશા તો આવી છે અને કદાચ ન કરે નારાયણ અને કાંઈ સાઈ ખોટું થાય તો પછી મ્હારે તેમજ મ્હારા સુકુમારને ક્યાં જીવને ઉભાં રહેવું ?

રમેશ—એ સૌ હું સમજું છું; પરંતુ બીજી તરફ સંસાર પણ ચલાવવો જઈએ.

અંચળા—તમારે એકલાએજ સંસાર ઓછો ચલાવવાનો છે ! તમારા ન્હાના બાળને તમારા કરતાં પણ વધારે—મહિને દોઢસો રૂપિયાનો ખર્ચ મળે છે; તેઓ સંસાર ચલાવવાને કેટલા રૂપિયા આપે છે !

રમેશ—હું પાંચે છું કે તેનું ચિંતન કરું નથી. મનુષ્ય તાર પત્ની

લખ્યા છે; પરંતુ ઉત્તર મળતો નથી. એ ચાર મહિને ખ્યાનમાં આવે છે તો પત્ર લખે છે. વળી પત્રનું લખાણ વાંચતાંજ તેનું ચિત્ત અસ્થિર રહેતું હોય એમ માલૂમ પડી આવે છે ! કેટલી મ્હોટી આશા રાખી હતી કે તેને સારો પગાર મળશે, સંસારની ધણી ઉન્નતિ થશે; પરંતુ અરે ! સઘળું વૃથા થઈ પડ્યું !

ચંચળ:-સૌ કાંઈ તમારા જેવા બોળા હોતા નથી ! શા માટે તેઓ રૂપિયા આપે ? રૂપિયા એકઠા કરીને વહુજીને માટે ઘરેણાં ધડાવે છે.

રમેશ:- (હસીને) હા ખરી વાત છે, એકલતા વહુના શરીર ઉપર ઘરેણાં સમાતાં પણ નથી !

ચંચળ:-અરે ! હજી તો ઘરેણાં ધડાવાની શરૂઆત કરી છે. એકલતા વહુ જ્યારે અદ્ય-મદનગર જશે ત્યારે એ ઘરેણાં ખરેખરે !

રમેશ:-મ્હને ત્હાં કહેવું ખરું લાગતું નથી. મ્હને તો એમ લાગે છે કે રજનીચંદ્ર ખરાબ સોજતમાં પડી પોતાની સવળી કમા-ઈને દુરુપયોગ કરે છે.

આ સમયે રૂક્મિણીએ ત્યાં આગળ આવીને કહ્યું:-“ રમેશચંદ્રભાઈ ! કાંઈ ત્રણ ગૃહસ્થ આવ્યા છે. ”

રમેશ:-ક્યાં છે ?

રૂક્મિણી:-મ્હાર પરસાળમાં એકા છે. ત્રિપ્તા તેમને બેસાડીને હુકકા ભરવા ગયો છે. રાત્રે તેઓ અહિંજ રહેવાના છે.

રમેશ:-ક્યાંથી આવ્યા છે, એ ત્હોં પૂછ્યું છે કે ?

રૂક્મિણી:-નાવડીથી આવ્યા છે, એમ લિખાએ તેમને પૂછ્યું હતું એટલે મ્હોં જાણ્યું હતું.

રમેશચંદ્ર ઉઠીને પરસાળમાં ગયો.

પરસાળમાં એક આસલેટનો દીવો સળગતો હતો. એક શેતરંજી ઉપર આવેલા ત્રણ ગૃહસ્થો એકા હતા; તથા એ ત્રણ પૈકીના એક સમજી હુકકા પીતા હતા. રમેશચંદ્રે પરસાળમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે એકજણે કહ્યું:-“ પપાજી રમેશચંદ્ર ! કેમ સરીર તો સાફ છેને ? ”

રમેશચંદ્રે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું: “ આજે તમારાં પમલાં અમારે ત્યાં થયાં છે, એ ઘણા આનંદની વાત છે. કેમ પ્રસન્નકુમાર ? હમણાં નાવલીના શા નવીન સમાચાર છે ? ”

પ્રસન્નકુમાર:—નાવલીના નવીન સમાચારમાં કંઈ નથી. હું, પણ તમે આ એ સજ્જનોને ઓળખતા નહિ હો ! તેઓ પણ નાવલીનાજ રહેવાસી છે. તેમાં (એક ગૃહસ્થ તરફ આંગળી કરીને) આ ગૃહસ્થનું નામ હેમચંદ્ર છે તથા (બીજા ગૃહસ્થ તરફ આંગળી કરીને) આ ગૃહસ્થનું નામ શરચંદ્ર છે. નાવલી ગામમાં તેઓ ખન્ને ઘણા સુખાતિથિત છે. વળી હેમચંદ્ર મહાશયને એક ગુણવતી કુમારિકા ભત્રિજ છે. એ સાક્ષાત પરી જોવી છે; પરંતુ છોકરીના પિતા હયાત નથી, એટલીજ માત્ર હરકત છે. તમારા ન્હાના ભાઈની સાથે એ છોકરીનો વિવાહ થાય તો તેમાં તમારો શો મત છે ? ”

રમેશચંદ્ર:—ઘણા આનંદની વાત. હું મહારા ન્હાના ભાઈનો વિવાહ કરવાનીજ ખટખટમા છું. હમણાં તમે હાથ પગ ધોઈ વિશ્રામ લો. પછીથી નિરાતિ વાતચિત કરીશું.

આમ કહીને રમેશચંદ્ર આવનાર ગૃહસ્થોને માટે ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવવા માટે રસોડામાં ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

હું વિવાહ કરવાનોજ નથી !

“ જાના હોડર દીવાના બનજના હો તો જોર કર,
તેલીકે બદેસા ચક્કર ખાના હો તો જોર કર;
બર બર ઘડકે ખા ખા કર મરજના હો તો જોર કર,
બચે કુચેસે બેળ ખિલવાના હો તો જોર કર.
સરપર હુઆલીકા બોલ ઉઠાના હો તો જોર કર ”

રમેશચંદ્ર રસોડામાં બઈ પહોંચ્યો ત્યારે જખંતી રસોઈ બનાવતી હતી. સ્નેહલતા સાક સુધારતી હતી. સરસ્વતી હિમરા ઉપર

બેરીને વહુઓની સાથે વાતચિત કરી રહી હતી.

રમેશચંદ્રે કહ્યું:—“ ત્રણ ગૃહસ્થો મહેમાન આવ્યા છે તેમને માટે રસોઇની બ્યવસ્થા કરવાની છે. ”

સરસ્વતી:—કયે ગામથી આવ્યા છે ? શા માટે આવ્યા છે ?

રમેશચંદ્ર:—નાવલીથી આવ્યા છે. હરિશ્ચંદ્રની સાથે વિવાહ સંબંધ નક્કી કરવાને આવ્યા છે.

આ સમયે જ્યંતીએ શાક વધારી રહીને પૂછ્યું:—“ છોકરી કેટલી ઉમ્મરની છે ? દેખાવમાં કેવી છે ?

રમેશચંદ્ર:—કંઈ સુધી મ્હેં કાંઈ પૂછ્યું નથી. તો પણ મ્હોટી ઉમ્મરની છે એમ હું જાણી શક્યો છું. આજકાલ છોકરીની ઉમ્મર મ્હોટી થાય છે, તથા જ્યારે તેને ઘરમાં રાખતાં આપણા લોકો સંક્રાંચાય છે, ત્યારેજ તેઓ જલ્દીથી વિવાહ કરી નાખવાની ખટપટ કરે છે, અને સૌ પોતપોતાની પુત્રીને સુંદરતાનો અદ્વિતીય નમુનો સમજે છે.

જ્યંતી:—એક બે મહિનામાં વિવાહ કરી નાખો. હરિશ્ચંદ્રભાઈનો વિવાહ હજી સુધી નથી કર્યો એ સાંઝે દેખાતું નથી !

રમેશ:—જે કે નાવલીમાં રહેતા આપણા જ્ઞાતિબંધુઓની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ એવી સારી નથી તો પણ તેમની આબરૂ ઘણી છે.

સરસ્વતી:—હવે મ્હારાથી તો કાંઈ કહી શકાતુંજ નથી. આજ-કાલના છોકરાઓ ઉપરથી મ્હારે વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. મ્હને મ્હોટી આશા હતી કે મ્હારો રજની નોકરી કરીને આપણા સંસારને સુખી કરશે, પોતાના બંધુઓને મદદ કરશે પરંતુ મ્હારી આશા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. મ્હારૂં સુખ-સ્વપ્ન હવામાં ઉડી ગયું છે.

રમેશ:—માતાજી ! દિવસો કાઢવાનું કામજા જ્યારે કઠિન થઈ પડ્યું છે, ત્યારે પછી વિવાહ કેવી રીતે કરવો ? પાંચસો છસો રૂપિયા ઓછામાં ઓછા જોઈએ; પરંતુ એટલી મ્હોટી રકમ હમણાં ક્યાંથી મેળવવી ?

માતા એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને શાંત રહી. જ્યંતીએ કહ્યું:—

“કેમ લાઈ ! એટલા બધા રૂપિયા કેવી રીતે જોઈએ ? એ લોકો કાંઈ આપશે નહિ ?”

રમેશ:-પ્રથમ તો ઘરેણું ખરીદવાં જોઈએ. ત્યાર પછી જ્ઞાતિ જોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પહેરામણીમાં તે એવું શું મળી જવું છે ?

જયંતી:-ગમે તેમ પણ વિવાહ તો કરવાજ જોઈએ.

રમેશ:-હું યત્ન કરવામાં પાછી પડાની નહિ કરું; પરંતુ તમે ક્યાં નથી જાણતાં કે જન્મ, મૃત્યુ તેમજ વિવાહમાં ધ્વિરનો હાથ હોય છે !

જયંતી:-તો પણ તમે દેવાની દરકાર કરશો નહિ.

રમેશ:-તો પછી દેવું આપશે કે.ણ ?

જયંતી:-તમારા સિવાય બીજું કાણ આપનાર છે ?

રમેશચંદ્ર ચાલ્યો ગયો.

કેટલા સમય પછી એજ ફેકાણે હરિશ્ચંદ્ર આવી પહોંચ્યા. તેણે જયંતીને કહ્યું:-“લાભી ! મ્હને ભૂખ લાગી છે; કાંઈ ખાવાનું આપશો ?”

જયંતીએ હસીને કહ્યું:-“લાઈ ! તમારો તો વિવાહ થવાનો છે.”

હરિશ્ચંદ્ર:-ીક ત્યારે તો, હવે મ્હારી ભૂખ તરસ ઉડી ગઈ છે; હું જઈને સૂઈ જાઉં છું !

જયંતી:-લાઈ ! હું ખરૂંજ કહું છું કે, વિવાહ કરવાને માણસા આવેલા છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-રમેશચંદ્રલાઈએ શું કહ્યું ?

જયંતી:-વિવાહ નક્કી કરવાનું.

હરિશ્ચંદ્ર:-મ્હોટાં લાભી ! મ્હું વારંવાર તમને કહ્યું છે, તેમજ આજે પણ ફરીથી કહું છું કે હું વિવાહ કરીશ નહિ. માટે કદાપિ એ સંબંધીની ખટપટ કરશો નહિ !

જયંતી:-અરે સંસારમાં રહીને વિવાહ ક્યાં સિવાય તે આલે કે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-હું ખરૂંજ કહું છું લાભી ! કે હું વિવાહ કરીશ નહિ !

જયંતી:-જેઓ ધર્મ કરે છે, તેઓ વિવાહ નથી કરતા કે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-ધર્મ કર્મને માટે હું ના પાડતો નથી; પરંતુ હું વિવાહ કરીને નવવધૂને શું ખાવા આપું ? હું શું ધંધો કરી અણું છું ? બંધુમંડળમાં રહી આનંદથી ખાઈપીને ધન્યરત્નું નામ લાઇ ક્યાં કરવા-માંજ મ્હને સુખ જણાય છે. વિના કારણ માથા ઉપર એક પ્રકારનું દુઃખ ખેંચી લાવવાની શી જરૂર છે ?

જયંતી:-હવે તમારી મૂખાંધને મૂકી દો. ખપરદાર ! જે તેમની પામે જઈને કાંઈ બોલ્યા તો !

હરિશ્ચંદ્ર:-હમણું તો હું ભૂખના દુઃખથી મરી ગઈં છું. મ્હને કાંઈ ખાવાનું આપો; વિવાહની વાતથી કાંઈ મ્હાંડે પેટ તૃપ્ત થવાનું નથી.

જયંતીએ હરિશ્ચંદ્રને ખાવાનું આપ્યું. હરિશ્ચંદ્ર શાન્તિથી બોજન કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

હાય પૈસા ! હાય પૈસા !

“ હવસકા દામ હય, ઈમાનકા આગર હય પયસા,
રો સખો ખિરદકે વાસ્તે તલવાર હય પયસા.
ખુશામદ હય, ગરજ હય, દુશમની હય, પાર હય પયસા !
ખુદાકાશી બૂલાદે, બ્હો ખુદાઈ ખવાર હય પયસા !
ધસીસે સખ બખેરે હય, ધસીસે શોર હય, શર હય,
ગિસે કહેતા હય જર આલમ, વહી હર ઝગરેકા વર હય ! ”

એકાંત મળતાંજ ચંચળે પતિને પૂછ્યું:-“ તમારા ન્હાના લાઇનો વિવાહ થવાનો છે કે શું ? ”

રમેશ:-એ ત્રણ માણસો તો આવ્યા છે.

ચંચળ:-તેઓ કેટલી પહેરામણી આપવાનું જણાવે છે ?

રમેશ:-વિશેષ કાંઈ આપી શકે તેમ નથી. છોકરીના આપ જીવતા નથી, તેના મામા તેનો વિવાહ કરે છે, તથા તેના મામાની સ્થિતિ પણ સાધારણ પ્રકારની છે.

ચંચળ:-ત્યારે તો તમારેજ સંધનું અરવ્ય કરવું પડશે ?

રમેશ:-હા.

ચંચળ:-રૂપિયા ક્યાં છે ?

રમેશ:-એનીજ પંચાત છે; પરંતુ હરિશ્ચંદ્રનો વિવાહ હવે મુલતવી રાખી શકાય તેમ નથી, વિવાહ કરવોજ જોઈએ. વળી ઘર ઘણું સાફ છે, એવા ઘરની સાથે સંબંધ બાંધવાથી આપણી પ્રતિષ્ઠામાં પણ વધારો થાય તેમ છે.

ચંચળ:-પરંતુ સૌનું મૂળ પૈસો છે. તમે ક્યાં નથી જાણતા કે ' વશુ વિનાના નર પશુ, વશુ વિના કાપડીઓ ના ફાંડે એક તસ. '

રમેશ:-એમાં શો શક; પરંતુ તું એક કામ કર.

ચંચળ:-મ્હારાથી તમારું કામ કરી શકાશે નહિ, મ્હને તમે કાંઈ પણ કરવાનું કહેશો નહિ.

રમેશ:-ખીજું કાંઈ કામ નથી;

ચંચળ:-ત્યારે શું કામ છે ?

રમેશ:-આ વખતે હું જે રૂપિયા લાવ્યા છું તેનો લોભ કરીશ નહિ. એટલી રકમમાંથી સસાર ખર્ચ સરળતાથી ચાલશે, તેમજ હરિશ્ચંદ્રનો વિવાહ પણ થઈ જશે.

ચંચળ:-તમારું માથું પણ પાછું ફરી ગયેલું જણાય છે. હું તમારી ધારણા કદાપિ સફળ થવા દેનારી નથી. એમાંથી પચાત્ત રૂપિયા ઉપરાંત એક પશુ પૈસો આપવાની નથી. છેવટે શું મ્હારા સુકુમારને રસ્તે રખડતો કરવાનો વિચાર છે ?

રમેશ:-ચૈત્ર માસમાં જે આવક થશે, તે સંધળી હું ત્યારે સ્વાધીન કરીશ.

ચંચળ:-નહિ નહિ, હવે નકામા મ્હારી સાથે વિશેષ વિવાહ કરશે નહિ.

રમેશ:-ત્યારે શું હું પેલા આવેલા ગૃહસ્થોને નકારમાં ઉત્તર આપી દઉં ?

ચંચળ:-એવી તમારી મરજી.

રમેશચંદ્ર ચિંતાતુર ચિત્તે પરસાળામાં ગયો. પ્રસન્નકુમારે તેને પૂછ્યું:—“ કેમ રમેશચંદ્ર ! શો વિચાર નક્કી કર્યો ? આ કાર્ય કરવામાં તમે સંમત છો કે નહિ ? ”

રમેશ:—જે કે મ્હારો વિચાર તો છે: પરંતુ વૈશાખ માસ પહેલાં હું કાંઈ કરી શકું તેમ નથી.

પ્રસન્નકુમાર:—એમ તો કેવી રીતે બને ? છોકરી ઉમ્મર લાયક થઈ છે. આ મલિનામાંજ ટેકાણે એસાડયા સિવાય ચાલે તેમ નથી. હમણાં નક્કી કરવામાં તમને શી અડચણ છે ?

રમેશ:—કેટલીક ખાનગી અડચણો છે.

આવનાર ગૃહસ્થો નિરાશ બની ગયા. તેઓ લાવે અલાવે થાડું બોજન કરીને ગર્યામાં સૂતા. રમેશચંદ્ર પત્ની પાસે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સ્નેહલતાની ઉદારતા.

ગામમાં એક કાણુડી ગરમ વસ્ત્રો વેચવાને આવ્યો છે. અનુસ, બૂટકેટ, શાલ વગેરે શિયાળામાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રો તે વેચે છે. પાંચ સાત દિવસથી તેણે જાણી ગામના બજારમાં એક માણસના ઓઢવા ઉપર દુકાન માંડી છે. ગામલોકો પોતાની શક્તિ અનુસાર પૈસા ખરચી જરૂરી વસ્ત્રો લઈ આવે છે.

હરિશ્ચંદ્ર પાસે શિયાળામાં ઓઢવા જેવું એક પગ વસ્ત્ર નહોતું. તે ચૈત્ર રૂપિયાની એક બૂટકેટ લઈને ઘેર આવ્યો. માતાને બૂટકેટ દેખાડીને તેણે કહ્યું:—“ મ્હારી પાસે ઓઢવાનું એક પગ કપડું નહિ હોવાથી આ લઈ આવ્યો છું. ”

સરસ્વતી:—પરંતુ રૂપિયા ?

હરિશ્ચંદ્ર:—મ્હોટાભાઈ ક્યાં છે ?

સરસ્વતી:—મ્હાર ગયા છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-કૃષ્ણચંદ્રભાઈ ક્યાં છે ?

સરસ્વતી:-ચરમાંગ હશે.

હરિશ્ચંદ્ર:-તું એક વખત બોલાવને.

સરસ્વતી:-શા માટે ? રૂપિયા આપવા ? એ ક્યાંથી રૂપિયા આપશે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-પણ તું બોલાવ તો ખરી.

સરસ્વતીએ કૃષ્ણચંદ્રને બોલ્યો. તરતજ કૃષ્ણચંદ્ર ત્યાં આગળ આવી ચઢ્યો. સરસ્વતીએ કહ્યું:-“ હરિયો આ કપડું લઈ આવ્યો છે. મ્હને તો લાગે છે કે એ છેતરાઈ આવ્યો હશે. ભાઈ ! તને આ કપડું કેટલી કીમતનું લાગે છે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-હા, કહો નેંધએ ભાઈ, કે તમને આની કેટલી કીમત લાગે છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-ત્રગલગ વેસ રૂપિયા.

હરિશ્ચંદ્રે હસીને કહ્યું:-“ ત્યારે તો હું છેતરાયો નથી. મ્હે આ રૂપિયા ઠરાવ્યા છે. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-પરંતુ રૂપિયાનું શું કર્યું ?

હરિશ્ચંદ્ર:-રમેશચંદ્રભાઈ આપશે.

કૃષ્ણચંદ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

એવામાં ચંચળવહુને ત્યાં આગળથી જતી નેંધને સાસુજીએ તેને બોલાવી, તથા કહ્યું:-“ વહુ ! ત્હારા ન્હાના દિયરે આ કપડું આણ્યું છે, તે ને તું કહે તો રાખે. ”

ચંચળ:-હું ક્યાં ના પાડું છું, બા ?

સરસ્વતી:-એ તો ખરી વાત છે. હરિયાની ઉપર ત્હારો ઘણો પ્રેમ છે તેથી તું નારાજ ન થતી હોય તોજ હરિયો આ કપડું રાખવાને ત્હાય છે. વળી હરિયા પાસે એક પણ રૂપિયો નથી. રૂપિયા વિના તે કેવી રીતે રાખી શકે ?

ચંચળ:-મ્હારી પાસે પણ એક પાઈ સુધી નથી. ત્હારા પુત્ર ઘેર આવશે અને ને તેમની પાસે રૂપિયા હશે તો આપશે.

હરિશ્ચંદ્રે અતિ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ ભાભી ! હું તમારે પગે પડું છું. માત્ર યૌદ્ધ ઇપિયા આંખો મીચીને આપી દો. હું ટાઢથી મરી જાઉં છું. ગરીબને ટાઢના વખતમાં ગરમ વસ્ત્રનું દાન કરશો તો તમે સ્વર્ગ મેળવી શકશો. ”

ચંચળ:—ભાઈ ! તમને ગરીબ કોણ કહે છે ? મ્હારી પાસે ઇપિયા નથી, જો હોત તો અવશ્ય આપત.

હરિશ્ચંદ્ર:—કોઈના હાથમાં ઓછાજ ઇપિયા હોય છે ? પેટીમાં લાય છે. યૌદ્ધ ઇપિયાની માયાને મૂડી દો, ભાભી !

ચંચળ:—એક વખત તો મ્હેં કહ્યું કે, મ્હારી પાસે ઇપિયા નથી, છતાં શા માટે મ્હારો જીવ ખાઓ છો ?

આ સમયે ત્યાં આગળ રમેશચંદ્ર આવી પહોંચ્યો. ચંચળવડુ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. રમેશચંદ્રે ખડ્ગે કટને જોઈ તપાસીને કહ્યું:—“ સત્તી તો છે, પરંતુ ઇપિયાની ગોડવણુ કર્યા પહેલાં શા માટે લાવ્યો ? હવે પાછી આપીએ એ પણ અયોગ્ય કહેવાય; પરંતુ કરવું નહીં ? મ્હારી પાસે કાંઈ નથી. ”

રમેશચંદ્ર પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. તેણે પત્ની પામેથી યૌદ્ધ ઇપિયા મેળવવાના વિચાર કર્યા હતા; પરંતુ તેણે જે યત્ન કર્યો તે સફળો નિષ્ફળ થઈ પડ્યો.

હરિશ્ચંદ્રે નિરાશાપૂર્ણ સ્વરે માતાને પૂછ્યું.—“ આ ! ત્યારે હું આ કપડું પાછું આપી આવું કે ? ”

પાંડુરેલા વસ્ત્રના પાલવથી અશ્રુજળ સાફ કરીને સરસ્વતીએ કહ્યું.—“ ભાઈ ! હું તને કેવી રીતે કહું કે તું પાછું આપી આવ. હું ત્હારી માતા છું, છતાં ત્હારો એક પણ ઇચ્છાને પૂરી કરી શકતી નથી એ માટે મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે. ”

સ્નેહલતા એકાએક સાસુ પાસે આવી પહોંચી. તેણે સાસુ તથા દિયરની વાતચિત સાસુના ઓરડાની બહારથી સાંભળી હતી, તથા તે સાંભળતાં તેને ઘણી લાગણી થઈ આવી હતી.

આ સમયે હરિશ્ચંદ્રે ખડ્ગે કટને એ ચાર વખત આમ તેમ ફેરવી

નિરાશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેને જોઈને કહ્યું:-“ હે વચ્ચ ! તું મ્હારે માટે યોગ્ય નથી. આ ગરીબના શરીરનું તું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી જ, જેની પાસે પૈસા હોય તેના અંગનું રક્ષણ કર. ”

ત્યાર પછી બેંકેટને લઈને હરિશ્ચંદ્ર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો એટલે સ્નેહલતાએ સાસુને કહ્યું:-“ આ ! ન્હાના ભાઈને પાછા બોલાવો. ”

સરસ્વતીએ સ્નેહલતાની તરફ નજર કરીને પૂછ્યું:-“ કેમ, શું કામ છે ? ”

સ્નેહલતા:-પહેલાં તેમને બોલાવો તો ખરાં; નહિ તો કદાચ ચાલ્યા જશે.

સરસ્વતીએ હરિશ્ચંદ્રને ખૂબ મારી. હરિશ્ચંદ્ર માતાની પાસે પાછા આવીને પૂછ્યું:-“ કેમ, શું છે આ ? ”

સ્નેહલતાના હાથમાં બે સોનાની બંગડીઓ હતી. તે બંને બંગડીઓમાંથી એક બંગડી હાથમાંથી કાઢી સાસુની પામે મૂકી તે ઘરમાં ચાલી ગઈ. આ પ્રકારે જોઈને હરિશ્ચંદ્રે પૂછ્યું:-“ આ ! તું આ બંગડીને શું કરે ? મ્હારા હાથમાં પહેરે ? ! ”

સરસ્વતી:-આ બંગડી ચંદુલાલ શેઠને ત્યાં મૂકે તેના ઉપર ચૌદ રૂપિયા લેજે, અને આ કપડાની કીમત ભરી દઈ તું કપડા ખરીદી લેજે.

આટલા શબ્દો કહેતાં કહેતાંમાં તો સરસ્વતીનાં નેત્રોમાંથી આંસુ ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં; હરિશ્ચંદ્રે કોઈ પણ રીતે માતાના કષ્ટા પ્રમાણે કરવાને કમૂલ થયો નહિ. તે બેંકેટ પાછી આપવાને માટે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સમજફેર.

આખો માથ માસ ઘેર રહ્યા પછી ફાગણ માસમાં રમેશચંદ્ર નોકરી ઉપર જવાની ખટખટ કરવા લાગ્યો. જે દિવસે તે ઘેરથી

જવાનો હતો તેને આગલે દિવસે જ્યારે તે માતા તથા કૃષ્ણચંદ્રને બોલાવીને સાંસારિક કાર્યનો અંદાજરત કરતો હતો તે સમયે કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:—“ હવે વિના કારણ લિખાને રાખવાની જરૂર નથી. વૃષ્ટિના અભાવથી હવે જંગલમાં એવું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. ”

રમેશ:—તો પછી લિખા વગેરેને રજા આપી દો.

સરસ્વતી:—લિખા આપણા જુનામાં જુનો ચાક છે, તેને રજા કેવી રીતે આપી શકાય ?

રમેશ:—જ્યારે જંગલમાં એવું ઉત્પન્ન નથી તો પછી લિખાને રાખી શું કરવું ? એક માણસનું ખાધા ખરચ તેમજ તેનું પગાર ખરચ વડવા જેવા લમણાં આપણો વખત નથી. ખેતીના ધંધાને હવે માંડીવાળવાનાજ મ્હારે વિચાર છે.

સરસ્વતી:—કૃષ્ણ ! ખેતી અંધ થશે તો પછી તું શું કરીશ ?

કૃષ્ણ:—વિદેશમાં જઈને નોકરી મેળવવાના યત્ન કરીશ. વળા મ્હારા સામુદાયમાં ધરમાંથી વહુને તેજવા છે. તો લમણાં તેને પિયરમાં જવા દઈશું.

રમેશ:—શા માટે ? તું ત્હારે વિદેશમાં જવું હોય તો ભલે જા, પરંતુ મંદાકિની વહુને શા માટે પિયર મોકલી દેવી ?

કૃષ્ણ:—જ્યારે ધરમાં કાદવેન એકપીળાંની સાથે ખતનું નથી ત્યારે પછી તે કેવી રીતે અર્થ મૂકી શકશે ?

રમેશ:—પરંતુ તું વિચાર કરી જોને કે એમાં કાનો દોષ છે ?

કૃષ્ણ:—દોષ ગમે તેનો હોય પરંતુ મ્હારું એમ કહેવું છે કે, તે પિયર જાય એમાંજ તેને તેમજ ધરનાં માણસોને સુખ છે.

રમેશ:—તું ઘેરથી વિદેશ તરફ જવાનો વિચાર ક્યારે રાખે છે ?

કૃષ્ણ:—આ માસની તેરમી તારીખે મ્હારાં સાસુ ગાડી તથા માણસ મોકલવાનાં છે તેથી ચૌદમી તારીખે હું ધરમાંથી પિયર મોકલી દઈને આ માસની આખર તારીખના અરસામાં હું ઘેરથી ઉપડી જઈશ.

રમેશ:-જો ભાઈ ! મ્હારે મન તો એવો છે કે. હમણાં મંદાકિની વહુને પિયર મોકલવી યોગ્ય નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર:-ભાગ્યમાં સુખ નિર્માણ નથી થયું હોતું તો કાઈ પણ ઠંકાણેથી સુખ મળતું નથી, એ હું જાણું છું; પરંતુ કરવું શું ? અહિં જ્યારે કાષ્ટની સાથે પણ તેને ખતરું નથી ત્યારે પછી તેને અહિં શી રીતે રાખવી ?

રમેશ:-જ્યાં સુધી માતાજી હયાત છે, ત્યાં સુધી ઘરસંસારની વિશેષ ચિંતા રાખવાની મ્હને જરૂર જણાતી નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર:-પરંતુ માતાજી ઘરસંસાર તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપતાં હોય એમ મ્હને લાગતું નથી.

રમેશચંદ્રે પાસે ખેડેલી માતાના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરી. તેણે કહ્યું:-“ શું કરે ભાઈ ! હવે હું મ્હારી આ પાંદરી ઉમ્મગમાં આવી ખટખટ તરફ લક્ષ્ય આપી શકતી નથી. વળી મંદાકિની વહુ ક્યાં મ્હારી વાત કે શિખામાણ સાંભળે છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-આ ! તમને તો અધો દોષ એનોજ જણાય છે ! જન તમે તેના ઉપર વિશેષ માયા ગણતાં હો અને તેના તરફ પ્રેમ દર્શાવતાં હો તો આટલું બધું થાય ખરું કે ?

સરસ્વતી:-ભાઈ ! હું કાષ્ટની પણ તરફ પશ્ચાત્ત કરતી નથી. જેવી રીતે બીજી બધી વહુઓના પ્રત્યે હું પ્રેમ રાખું છું તેવીજ રીતે મંદાકિની વહુ પ્રત્યે પણ રાખું છું. બીજું વધારે શું કરવું તે હું જાણતી નથી ! મ્હારી આગળ સહુ સમાન છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-ના આ ! મ્હેં પ્રત્યેક કાર્યમાં લક્ષ્ય આપીને જતું છે કે તમે સહુને સમાન દૃષ્ટિથી જોતાં નથી.

સરસ્વતી:-ભાઈ ! તું ભૂલે છે. તને ચાર પાંચ છોકરાં થયા દે એટલે તું જાણી શકીશ કે સહુ સમાન છે. સર્વ આંગળીઓની વ્યથા સરખીજ હોય છે. ભાઈ ! તું વિના કારણ શા માટે મ્હારે માથે દોષ મૂકે છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-મા ! હું તમને દોષ દેતો નથી. હું મ્હારા ભાગ્યનેજ દોષ દઉં છું ! જીવનમાં હજી સુધી મ્હને શાન્તિનો અનુભવ મળ્યો નથી. હવે શાન્તિનો અનુભવ મેળવવાને માટે હું બીજાં માર્ગ અહણુ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

સરસ્વતી:-પરમાત્માએ સૌને હાથ પગ આપ્યા છે. સૌ પોતા-પોતાનું સાચું ખોટું સમજી શકે છે. તને જેમાં શાન્તિ જણાય તે માર્ગ તું અહણુ કરી જાત !

સરસ્વતી સમજી ગઈ કે, જે ભાવથી તેણે આ વચનો ઉચ્ચારવાનું વિચાર્યું હતું તે ભાવથી આ વચનો ઉચ્ચારાયાં નહિ. તેનાથી જે ભાવથી આ વચનો ઉચ્ચારાયાં તે ઉપરથી કૃષ્ણચંદ્ર એમ સમજ્યો કે માતા તેને વિદ્ય આપે છે. તેના મનમાં વાચું અભિમાન થઈ આવ્યું. રમેશચંદ્ર સમજી ગયા કે માતાએ પોતાના શબ્દો બોલવામાં બૂલધાપ આપી છે.

પરંતુ સરસ્વતીએ આ ઉપરથી કાંઈ પણ પ્રકારનો ખાંટો વિચાર વિચાર્યો નહિ. જો એમ વિચાર્યું હોત તો તે પોતાનાં વચનોનું સ્વસ્થ ફરીથી પુનઃ સમગતવત. રમેશચંદ્ર પણ શાન્તિ ધારણ કરીને બેસી રહ્યો. જો તે કાંઈ બોલવા જાત તો કૃષ્ણચંદ્રનો સંશય વિશેષ દઢ થાત. કૃષ્ણચંદ્રે પણ આ વાતને કમીથી કાઢી નહિ. તેણે એના દઢ નિશ્ચય કપો કે, માતા પુત્ર એકબીજાની સલાહથીજ પોતાને વિદ્યા દીધી છે ! જે કૃષ્ણચંદ્રે આ વાત ઉપર વિશેષ ચર્ચા ફરીથી ચલાવી હોત તો વાદવિવાદને અંતે ખરી હકીકત જાહેર થઈ જાત. કૃષ્ણચંદ્ર અભિમાનથી બેહોશ બની ગયા.

આ પ્રકાર બની ગયા પછી બીજે દિવસે રમેશચંદ્ર નોકરી ઉપર આવ્યો ગયો.

યથા સમયે કૃષ્ણચંદ્રને સાસરેથી ગાડી આવતાંજ મંદાકિની વડુ પિયર આવી ગઈ. ત્યાર પછી ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે કૃષ્ણચંદ્ર ઘેરથી કાંઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કર્યા સિવાય વિદેશમાં ચાલી નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

કંકાસ દુઃખનું મૂળ છે.

વૈશાખ માસ વીતી જવા આવ્યો તથાપિ રમેશચંદ્ર ઘેર આવ્યો નહિ તથા એક પણ પૈસો ઘેર મોકલી શક્યો નહિ. નવાખ રંગરાગમાં, મદ્યપાનમાં તેમજ વિવિધ વાસનાને તૃપ્ત કરવામાં પોતાના પૈસાનું પાણી કરતો હતો અને ઘણા સમયથી આવો પ્રકાર ચાલતો હોવાથી તેની ત્રિજ્વરીનું તળિયું ખડાસ થઇ જવા આવ્યું હતું. આમ હોવાથી રમેશચંદ્રને હમણાં કેટલાક માસથી બિલકુલ પગાર મળ્યો નથી. ખેતી બંધ કરી દીધેલી હોવાથી આ વરસે ખેતીની આવક પણ થઇ નથી. કૃષ્ણચંદ્ર ઘેરથી ચાલ્યો ગયો છે. આથી સંસારના દુઃખની સીમા રહી નથી.

સરસ્વતીએ એક પત્ર લખી આપીને રમેશચંદ્ર પાસે એક માણસને મોકલ્યો હતો. તે માણસ પત્રનો ઉત્તર લઈ પાછો આવી પહોંચ્યો. હરિશ્ચંદ્રે એ પત્ર માતાને વાંચી સંભળાવ્યો.

રમેશચંદ્રે લખ્યું છે કે:-“ નવાખ સાહેબની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઇ ગયેલી હોવાથી મને કેટલાક માસથી એક પાઇ પણ પગાર તરીકે મળી નથી; અને તેથી હું તમને કાંઇ મોકલી શકતો નથી. દેવું કરીને ઘર ખરચ ચલાવવું. જે કદાચ હવે દિવસ આપશે તે દેવું ચુકવી દર્શાવું. ”

સરસ્વતીએ માથા ઉપર હાથ મૂકીને એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો ! સ્ત્રીજનને કાણુ ઉછીના રૂપિયા આપે ? વળી ઘરમાં આક આના પણ સિલ્લે નથી ! રમેશચંદ્ર તરફની આવક બિલકુલ બંધ થઇ ગઇ. ખીજી તરફ ઘર ખરચ ઘણું ઓછું કરી નાખવામાં આવ્યું તો પણ ચાણિસ પચાસ રૂપિયા સિવાય ઓછી રકમથી કાંઇ ચાલી શકતું નથી !

રૂક્મિણી પૂંજે વાળીને જતી હતી તેને ઓલાવીને સરસ્વતીએ કહ્યું:-“ ચંચળવડને ઓલાવ જેવું. ”

રૂઢિમણી ચંચળને ખોલાવી લાવી. સરસ્વતીએ રમેશચંદ્રનો પત્ર ફરીથી ચંચળને વાંચી સંભળાવવા માટે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું. હરિશ્ચંદ્રે પત્ર ફરીથી વાંચી સંભળાવ્યો. ચંચળે કહ્યું:—“ તેમાં હું શું કરું, તે કહો ? જેમ ડીક લાગે તેમ કરો. બુઝો માણ ! આ સમયે રજનીચંદ્રભાઈ થોડી થોડી મદદ કરતા હોત તો આપણી આવી દશા થાત કે ? એક માણસ શું કરે, કહો જોઈએ ? વળી તેઓ હમણાં સંકટમાં પડેલા છે, નહિ તો અત્યાર સુધી તેઓજ ધર ખરચ ચલાવતા આવ્યા છે અને ચલાવત. ”

સરસ્વતીએ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ ખરી વાત છે ખેટા ! હું સૌ જાણું છું. મહેં મહારા મનમાં પહેલાં એમ વિચાર્યું હતું કે, મહારો રજની કમાતો થશે એટલે આપણું સકળ દુઃખ દૂર થશે; પરંતુ મહારી આશા નિષ્ફળ થઈ પડી, મહારો વિચાર ધૂળમાં મળી ગયો ! હવે શો ઉપાય છે, તે કહે જોઈએ, ખેટા ? ”

ચંચળ:—માણ ! મહારામાં તે કાંઈ તમારા કરતાં વિશેષ બુદ્ધિ છે કે, હું તમને ઉપાય બતાવું ?

સરસ્વતી:—તમારા સિવાય હવે બીજો કોઈ માર્ગ નથી—સૌ અખતા દુઃખથી રીમાઈ રીમાઈ મરી જશે.

ચંચળ:—પરંતુ તમારા દીકરાએ મ્હને ખસો ચારસો રૂપિયા આપ્યા છે કે હું તમને આપું ?

સરસ્વતી:—સ્નેહલક્ષતા વહુની અંગડીઓ મૂકીને ચાલિસ રૂપિયા લાવ્યાં હતાં તેમાંથી ગયા મહિનાનું ખર્ચ તો કાઢ્યું; પરંતુ હવે શું કરવું ?

ચંચળ:—તમે શું કહેવા માગો છો ?

સરસ્વતી:—તું એક ઘરેણું આપ.

ચંચળ:—મ્હારું ઘરેણું ? હું કેટલા બધા સોનાથી મઢાઈ રહેલી છું કે હું તમને ઘરેણું આપું ? બે ચુડીઓ, કડું તેમજ એક કંઠકાર સિવાય મહારી પાસે કાંઈ નથી, તથા હું મરી જઈશ તોય આ બન્નેમાંથી એક પણ ઘરેણું આપવાની નથી.

સરસ્વતી:—સ્નેહલતા હજી બાળિકા છે, તો પણ તે આપણા ઘરનું દુઃખ બેઠું શકતી નથી. તેણે વગર માગ્યેજ પોતાની બંગડીઓ આપી છે.

ચંચળ:—તે શા માટે ન આપે ? તેને તો મ્હોટા ભરેસો છે. તેના પતિને મહિને દોઢસો રૂપિયાનો પગાર મળે છે.

સરસ્વતી:—પરંતુ એટા ! એ આવક સાથે સ્નેહલતાને શો સંબંધ છે ? હજી સુધી રજનીએ તેને એક રૂપાનો આંકડો મુદ્દાં આપ્યો છે કે ? !

ચંચળ:—નહિ આપ્યો હોય તો ભવિષ્યમાં આપશે. ધીમે ધીમે રજનીચંદ્રની ઉત્તતિ થશે, ધીમે ધીમે તેમનો પગાર વધશે, ધીમે ધીમે સ્નેહલતા વડુ સુખી થશે.

હરિશ્ચંદ્ર હમેશાં આનંદી રહેતો હતો. તેણે હસતાં હસતાં ચંચળવડુને કહ્યું:—“ ભાભી સાહેબ ! આટલું બધું વિવેચન કગવાની કાંઈ જરૂર નથી. જે ઘરેણું આપતું હોય તો આપો અને ન આપો તો ઘરમાં જઈને રામાયણનો પાઠ કર્યા કરો. ”

આ શબ્દોથી ચંચળ ક્રોધે ભરાયેલી નાગણની માફક છંછડાનું ગઇ. તેણે લાલચોળ નેત્રો કરી ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હારું આવું અપમાન ! આવો નિરસ્કાર ! શું આ ઘરમાં હું કોઈ નથી ! હવે હું આ ઘરમાં રહેવાની નથી. સુકુમારને સાથે લઇ હમણાંજ હું મ્હારાં પિયર ચાલી જઈશ. એક મુઠી અનાજ તો જ્યાં જઈશ ત્યાં મળશે. હું શું ઘરસંસારનું કાંઈ કામ કરતી નથી ? રામાયણ વાંચીનેજ બેસી રહું છું ! ઘેર છોકરો છે તે મ્હને એક મૂડી અનાજ તો આપશે. ”

“ છોકરા ” નો અર્થ તેનો એક પચીસ વર્ષનો ભાણેજ રામ-પ્રસાદ હતો. જેના સ્વામિની આવક ઉપર સંસારનાં સધળાં માણસો જીવન ધારણ કરી રહ્યાં છે, તેના પર આટલો ક્રોધ—આટલું અભિમાન ! સરસ્વતીએ નમ્રતાથી કહ્યું:—“ વડુએટા ! હરિયો તો ગોડો છે. એ તો ત્હારા સુકુમાર જેવો છે. એની વાત ઉપર આટલો બધો ગુસ્સો કરાય કે ? ”

આટલુ બન્યા છતાં હરિશ્ચંદ્ર તો જાણે કાંઈ બન્યુંજ નથી એમ જાણતો હતો. તેણે પૂર્વ પ્રમાણે હસતાં હસતાં કહ્યું:-“ રામાયણ ના વાંચવું હોય તો મહાભારત વાંચો. ”

ચંચળે વિશેષ ક્રોધાગ્નિમાં આવી જઈને કહ્યું:-“ મ્હારી મસ્કરી ! હું ત્હારી મસ્કરીને યોગ્ય છું કે, હરિયા ? ”

હરિશ્ચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું:-“ બસ, તમે મ્હારી સાથે વિશેષ વાતચિત કરશો નહિ, નહિ તો હું યમ જેવા છું તે જાણા છો ને ? ”

લાલચોળ મ્હોં કરી નાખીને ચંચળ બોલી ઉઠી:-“ તુ યમ છે-તો મ્હારા મુકુમારને મારી નાખજે. ”

સ્વચ્છ નિર્ભય આયનાની આસપાસ ધ્રુમણ બરાતાં આયનો જતી રીતે મલિન તેમજ નિરંજન બની જાય છે તેજ પ્રમાણે “ મ્હારા મુકુમારને મારી નાખજે ” એ શબ્દો સાંભળતાંજ હરિશ્ચંદ્રનું મુખ મલિન તેમજ નિરંજન બની ગયું. તેના નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે ધ્રુવતા સ્વરે કહ્યું:-“ મ્હોં મુકુમારને શું કહ્યું છે ? બાબી ! તમે મ્હને શા માટે આમ કહ્યું ? ”

ચંચળ:-ના તા, હવે માથા દેખાડવાની કાંઈ જરૂર નથી. હજી એક વખત પણ અનાજ ખવડાવ્યું નથી અને આટલું બોલાય છે તો પછી કદાચ એક વખત ખવડાવે ને શુંય ન કરે ! માથા ઉપર એક વાળ પણ રહેવા ન દે.

સરસ્વતી:-વહુ ! એ ક્યાં એવું કશું બોલ્યો છું ? વિના કારણ શા માટે આટલું બોલે છે ?

ચંચળ:-ના બોલ્યો હોય તો હજી હવે બોલાવો. હું તો વિના કારણ કંકાસ કરું છું કેમ ? હું સમજી છું કે હમણું થોડા મહિનાથી તેઓ ઘેર રૂપિયા મોકલી શક્યા નથી તેથી તમે સૌ મ્હારી તથા મ્હારા મુકુમારની ઉપર ક્રોધે ભરાયાં છો, અને અમે તમારા અળખામણાં થઈ પડ્યાં છીએ. હવે હું તમારા ભેગી રહેવાની નથી. જ્યાં જઈશ ત્યાં મ્હને વધારે નહિ તો માત્ર એક વખત તો મુઠી અનાજ મળશેજ.

સરસ્વતી:—ત્યારે હું હરિશ્ચંદ્રને જૂદો કરું ?

ચંચળ:—ના શું કરવા ? હું જાતેજ તમારાથી જૂદી થઈ જઈશ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અંધુના ચરિત્ર માટે હરિશ્ચંદ્રની આશંકા.

ચંચળવહુ ત્યાં આગળ ઉભી રહી નહિ. વિવિધ પ્રકારનાં તાકેયોથી તે આ કત્તલનો ઉપસંહાર કરતી કરતી ચાલી ગઈ. હરિશ્ચંદ્ર એક પૈસો પણ પચાદા નહિ કરતાં માત્ર એકજ માણસના લોહીનું પાણી કરી, ખેડો ખેડો ખાય છે, અને સૌને પોતાની ઈચ્છામાં આવે એવાં વચનો કહી સાંભળાવે છે. એટલેજ ચંચળ વહુના ઉપસંહારનો સારાંશ હતો.

હરિશ્ચંદ્રે ચંચળ વહુનાં ઉપસંહારનાં વચનો સાંભળ્યાં. તેણે આંસુ ભરેલી આંખાએ માતા તરફ નમ્ર નજર કરીને કહ્યું:—“કાણ જાણે કે આને સ્વપ્નારે ઉકતાંની સાથે કોનું મ્હોં જવામાં આવ્યું છે ? મ્હને લાગે છે કે, સંસારની આ સઘળી ખટપટમાં રહેવા કરતાં એકાંત સ્થાનમાં જઈ રહી ત્યાં પ્રાણાયામ તથા ઈશ્વરભક્તિ કરવામાંજ પરમ સુખ તેમજ શાન્તિ સમાયેલાં છે.

રૂક્મિણી ત્યાં ઉભી રહીને ચંચળવહુના અર્થ વિનાના કત્તલથી ત્રણી કોવે ભરાઈ હતી, તથા કમાણી કરવાને અશક્ત રહેલા હરિશ્ચંદ્રના થતા નિરસ્કારથી દુઃખી થતી હતી. હરિશ્ચંદ્રનાં છેવટનાં વચનો સાંભળી તેણે કહ્યું:—“નહાના ભાઈ ! ત્યારે તમને પ્રાણાયામ કરતાં આવડે છે, ત્યારે પછી તેમ કરીને જે એ રૂપિયા કમાઈ શકતા હો તો કમાઓને ? પાંડાની કમાણી ખાઈએ તો આવું સાંભળવું પડે ને ? વળી સહુ કાંઈ એકજ પ્રકારનો ધંધો ચા તો નોકરી કરતા નથી ! પ્રાણાયામ કરવાને કયા દેશમાં જવું પડે છે !”

“યમને ઘેર !” આમ કહીને હરિશ્ચંદ્ર ઉઠી ઉભો થયો. સરસ્વતીએ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો.

હરિશ્ચંદ્ર ન્યારે પરસાળમાંથી ખહાર નીકળતો હતો ત્યારે ‘હું ન્હાના કાકા પાસે જઈશ’ એમ કહીને સુકુમાર છુટી આવ્યો. હરિશ્ચંદ્ર આવા દુઃખના સમયે સઘળા દુઃખને દૂર કરનાર સુકુમારને જોતાં જ અન્ને હાથ પહોળા કરી તેને ઊંચકી લેવા જતો હતો; પરંતુ તેમ થયું નહિ. ચંચળ વડુએ આવી ચઢીને સુકુમારને ક્રોધથી કમર પર ઊંચકી લઈ ઘરમાં જવા માંડ્યું. “હું જઈશ, હું જઈશ.” એમ કહેતો કહેતો સુકુમાર ચંચળની કમર પર ફેદાફેદ કરવા લાગ્યો. આથી કરીને એ પુખ્તના જેવા ક્રોમળ બાળકના ક્રોમળ ગાલ ઉપર ચંચળે એક ચપ્પડ મારીને કહ્યું:—“હવે લાડ લડાવવાની જરૂર નથી. જે એ મરવાનો હશે તો મ્હારાજ બોલામાં મરશે.” આમ કહી સુકુમારને લઈને ચંચળ ઘરમાં ચાલી ગઈ. સુકુમારને સખ્ત ચપ્પડ વાગેલી હોવાથી તેણે પોતાના રૂદ્રનિધિ સમગ્ર ઘરને ગજવી મૂક્યું. હરિશ્ચંદ્ર સુકુમારની પાછા ફરવાની આશાથી ન્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ ચિંતાતુર ચિત્તે પત્થરના પુતળાની પ્રમાણે સ્થિર ઉભો રહ્યો; પરંતુ ચંચળ વડુએ પુત્રનું રક્ષણ કરવાને માટે ન્યારે ઘરનું દ્વાર ઝડપથી બંધ કરી દીધું ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર ઘણું દુઃખ પામીને વ્યથિત ચિત્તે માતાની પાસે ચાલ્યો ગયો !

સ્નેહસ્રતા દૂર ઉભી રહીને સઘળો પ્રકાર જોયા કરતી હતી. ન્યારે ચંચળ વડુ, હરિશ્ચંદ્ર તથા રૂદ્રિમણી ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં, તથા સરસ્વતી વચ્ચના પાલવથી આંખોના આંસુ સાફ કરી ચિંતાતુર ચિત્તે બેસી રહી ત્યારે તે તેમની પાસે ગઈ તથા નમ્ર સ્વરે તેણે કહ્યું:—ચિંતા કરવાથી શું થવાનું છે. મા ! ચાલો આપણે ઘરમાં જઈએ, માહું લગાડશો નહિ.”

સરસ્વતી:—કોના ઉપર માહું લગાડવાનું છે, બેટા ? ભાગ્યમાં જે દુઃખ ભોગવવાનું હશે તે ભોગવ્યા સિવાય કાંઈ છુટકો થવાનો છે ? છતાં આ હતભાગી છોકાનો વિચાર કરતાં મ્હારું માથું ફરી જાય છે. તેની શી દશા થશે એ હું વિચારી શકતી નથી !

પુનઃ સરસ્વતીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી ! સ્નેહ-

લતાએ પોતાના વસ્ત્રના પાલવથી સાસુનું ચક્ષુજળ સાફ કરી નાખીને કહ્યું:—“ માતાજી ! શાન્ત થાઓ. તમારા જેવાં વડિલ તેમજ સમજી માણસે ધૈર્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ”

એવામાં હરિશ્ચંદ્ર ચિંતાતુર મુખે ત્યાં આવી ચઢ્યો. હૃદયમાં સખ્ત વેદના થતાં મનુષ્ય જે પ્રમાણે અસ્થિર બની જાય છે, તે પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્ર અસ્થિરનાથી—હૃદયની અસહ્ય વેદનાથી નીચે બેસી પડ્યો. સ્નેહલતા થોડે દૂર ખસીને બેઠી.

માતાએ પુત્રની વ્યાકુળ ગિથિ જોઈ પૂછ્યું:—“ હરિયા ! તને શું થયું છે ? ”

અખપટ સ્વરે હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો.—“ કાંઈ થયું નથી. હવે હું આ ઘરમાં રહેવાનો નથી ! ”

સરસ્વતી.—કેમ વળી એકાએક શું થયું ? ત્યારે ક્યાં જતું છે ?
હરિશ્ચંદ્ર ન્હાના આગળની માફક રડી પડ્યો. તેના જીવનમાં ભયંકર વેદનાપૂર્ણ રૂદન આ પ્રથમજ હતું. રૂદન કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું:—“ ચંચળભાબીએ મ્હારા હૃદયમાંથી મ્હારા હૃદયાધિક સુકુમારને કાઢી લીધો છે ! ”

સરસ્વતી.—જેનો છાંડેરા લેય તે કાંઈ લે, તમાં તું શું કરે ?
હરિશ્ચંદ્ર: સુકુમાર મ્હારા જીવ ખરાબર છે. તેના સહવાસ સિવાય મ્હારાથી આ ઘરમાં રહી શકાશે નહિ.

સરસ્વતી પણ રડી પડી. રડતાં રડતાં તેણે કહ્યું:—“ મ્હને દુઃખ પડવામાં હવે કાંઈ આવી રહ્યું નથી માટે તું પણ જતો રહીને મ્હને વિશેષ દુઃખી કરીશ નહિ જ્યાં સુધી હું જીવતી છું ત્યાં સુધી તું મ્હારી આંખ આગળથી દૂર થઈશ નહિ. ત્યાર પછી તને ત્યાંકે જાગ્ય જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જજે. ”

હરિશ્ચંદ્રે કેટલાક સમય સુધી શાન્ત બેસી રહીને કાંઈ વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું:—“ ખાધા પીધા વિના હું તમારી આગળ કેવી રીતે રહી શકું ? ચંચળભાબી

હવે મ્હને ખવાનું આપશે નહિ. તેઓ મ્હારા ભાઈને લઈને જુદાં થશે. પછી આપણે શું કરીશું ? ”

સરસ્વતી.—શું કરવાનું બાકી રહ્યું છે ?

હરિશ્ચંદ્ર.—રજનીચંદ્રભાઈ શું કરે છે તે સમજાતું નથી. સૌનું એમ કહેવું છે કે, રજનીચંદ્રભાઈના હમણાંના જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું ગુપ્ત રહસ્ય સમાયેલું છે; તેને પરિણામેજ તેઓ ઘરને તેમજ સગાં વડાજાને બૂલી ગયા છે. મ્હારી હવે નમને એક વિનંતિ છે.

સરસ્વતી.—શી ?

હરિશ્ચંદ્ર.—કાલે સ્વપ્નારેજ હું અહમ્મદનગર જઈશ. ત્યાં જઈ નેમની વિનિતિનું દર્શન કરી આવીશ; તથા કોઈ લઈ આવી શકીશ પણ ખરે.

સરસ્વતી. હા, ત્હારી વાત કોઈ બાકી નથી. પરંતુ તું જઈશ કેવી રીતે ? ટીકીટનું તેમજ રખતાનું ખર્ચ પણ નથી.

જ્યંતી એક પાંદરાસીને ત્યાં ગઈ હતી તે ઘેર આવી એટલે રૂઢિમણીએ તેને સઘળી હાડીકત કહી મંભળાવી. સઘળી હાડીકત સાંભળી રહેતાંની સાથેજ તે સાચુ પામે આવી પહોંચી.

હરિશ્ચંદ્ર દ્રવ્યના અભાવથી અહમ્મદનગર જઈ શકે તેમ નથી; પરંતુ જો કોઈ પગ ઉપાયે તે ત્યાં જઈ શકે તો આ ઘરસંસારનું દુઃખ ઘણું અંશે દૂર થાય તેમ છે એમ જાણવામા આવતાંજ જ્યંતીએ કહ્યું:—“ મ્હારી પાસે એક મોનાનો કાપ છે તેને વેચી નાખીને તેમાંથી કેટલીક રકમ આપણી બોરાડી માટે રહેવા દઈ બાકીની રકમ લઈ હરિશ્ચંદ્રભાઈને અહમ્મદનગર જવા દો. એમ કરવાથી અવશ્ય આપણું દુઃખ દૂર થશે. ”

સૌને આ વાત ગમી. જ્યંતી પોતાની પેટી ઉઘાડી કાપ લઈ આવી, ત્યાર પછી હરિશ્ચંદ્ર એ કાપને વેચી નાખવાને માટે બજારમાં ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હરિશ્ચંદ્રનું અહમ્મદનગર તરફ પ્રયાણ.

સ્થવાસ્તી અગીયાર વાગ્યાની ટ્રેનમાં બાજવા સ્ટેશનેથી હરિશ્ચંદ્રે અહમ્મદનગર જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

નવ વાગતાંમાં તે જયંતીએ રસોડા તૈયાર કરી નાખી. હરિશ્ચંદ્રે સ્નાન કરી લીધું; પરંતુ તે બોજન કરવા બેસી શક્યો નહિ. તેનાં નેત્રો આતુરતાથી સુકુમારને શોધવા લાગ્યાં. સુકુમાર તેની પાસે બેસીને જ્યાં સુધી જમતો નહિ, ત્યાં સુધી તેને જમવાનું ગમતું નહિ. વળી વિશેષમાં તે પોતાના કંકણાર સુકુમારને મૂગને આજે વિદેશ જવાનો છે ! કેટલાક દિવસ સુધી હવે સુકુમારનું મુખ વંતવામાં આવશે નહિ. ગદ કાલથી તે સુકુમારને પોતાની પાસે લઈ શક્યો નથી. અત્યાર સુધી સુકુમારને લીધા સિવાય તે કેવી રીતે રહી શકે ?

જયંતીએ કહ્યું:—“ લાઈ ! ગાડીને હવે ઝાઝા વખતનો વિલંબ નથી, હજી એક ગાઉ ચાલીને જવાનું છે, માટે જમવા બેસી જાઓ. ”

હરિશ્ચંદ્ર વિચારમાં પડી ગયો, તેણે સુકુમારની ઘણી રાહ વંતઈ પરંતુ તે નજ આવ્યો; ટ્રેનનો વખત થઈ જવા આવ્યો; તેથી અત નિરૂપાયે તે બોજન કરવા બેઠો !

એકાએક તેને કાને સુકુમારનો અવાજ સંભળાયો. સુકુમાર બોલે છે કે:—“ હું ન્હાના કાકા સાથે ખાઈશ. ”

ચંચળ સુકુમારને લઈ કોઈ સ્થળે ગઈ હતી તે આ સમયે ઘેર આવી. સુકુમાર ન્હાના કાકાની સાથે જમવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. તે માતાની કમર પર કુદાકુદ કરવા લાગ્યો; પરંતુ ચંચળે તેને નજ છોડ્યો.

સુકુમારનો પ્રથમ સ્વર સાંભળીનેજ હરિશ્ચંદ્રે તેની તરફ નજર કરી હતી; તેણે વિચાર્યું હતું કે સુકુમાર દુરાગ્રહથી માતાનો પરાજય કરી પોતાની પાસે આવશે; પરંતુ જ્યારે તેની માતા કોઈ પણ

પ્રકારે તેનાથી પરાજિત ન થઇ ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર કહ્યું:—“ ચંચળલાભી ! સુકુમારને જમવા આવવા ઘો. તેના સિવાય હું જમી શકતો નથી.”

ચંચળવહુએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેનું ક્રોધગ્રસ્ત મુખ-મંડળ જોઈને હરિશ્ચંદ્ર ચમકી ઉઠ્યો. ચંચળવહુ દુરાગ્રહી બાળક સુકુમારને માર મારીને તેને બળાતકારે ઘરમાં લઇ ગઈ. આ પ્રકારથી હરિશ્ચંદ્ર ધણે ગુસ્સે ભરાયો, તથા તેણે ઉદાસ દૃષ્ટિથી જયતીના મુખ તરફ જોયું. હરિશ્ચંદ્રની કાતરદૃષ્ટિથી જયતીના હૃદયમાં દાગળ દુઃખ થયું.

જયતીએ કહ્યું:—“ યુ કરીએ ભાઈ, ચંચળવહુનું મન ધણુ કંડાર છે. તમે દમણાં તો દેશ્વરનું નામ લઈ, ભોજન કરી જે કામે જવાનું છે તે તરફ જવાની તૈયારી કરો. ઘેર આવ્યા પછી સુકુમારને રમાડજી. ”

હરિશ્ચંદ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. તેણે ભાવે અભાવે નજીવુ ખાધુ ત્યાર પછી વસ્ત્રો પહેરીને તેણે માતાને પ્રણામ કર્યા. પછી સઘળા વહુઓને પ્રણામ કરી તે આતુરતાથી ચંચળવહુના ઓઝા તરફ જઈ રહ્યા. જતી વખતે જો માત્ર એકજ વખત સુકુમારનું દર્શન થયું હોત તો તેનો વ્યથિત આત્મા કાંઈક અંશે શાન્ત થાત; પરંતુ ચંચળવહુએ સુકુમારને પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળવા દીધો નહિ.

એક ગાઉ દૂર સ્ટેશન આવેલું હોવાથી નિરૂપાયે હરિશ્ચંદ્ર ઘેરથી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે જતાં જતાં તે વારંવાર પાછો ફરીને ઘર તરફ નજર કરવા લાગ્યો. તેના કાનમાં બાણે કે એવા બાણકારા વાગવા લાગ્યા કે:—“ ન્હાના કાકા ! ઉભા રહો, હું આવું છું. ” આમ કહેતો કહેતો સુકુમાર તેની પાછળ રડતો રડતો આવે છે ! પરંતુ પાછો ફરી જુએ છે, તો કોઈ જણાતુ નથી. માત્ર વૃક્ષોનાં પાંદડાંના અખડાટ સંભળાય છે.

હરિશ્ચંદ્ર જ્યારે સ્ટેશન ગયા ત્યારે ગાડી આવી પહોંચી હતી. જલદીથી ટીકીટ ખરીદી તે ગાડીમાં ચઢી બેઠો. ગાડીમાં બેઠા પછી તે બારીમાંથી બહાર મુખ કાઢી રસ્તા તરફ જોવા લાગ્યો. તેના

(૯૬)

મિલન-મંદિર.

મનમાં એમ લાગ્યું કે:—“ કદાચ ચંચળલાભીએ દયા ગ્રાવીને સુકુમારને છોડી દીધો હશે; તે એકત્રો રસ્તે દોડ્યો આવતો હશે ! કદાચ તેને રસ્તે ઠોકર વાગશે તો ! હે પરમાત્મા ! તમે મારા કંઈલાઠ આજ્ઞાધિક સુકુમારનું અંરક્ષણ કરજો. ”

હરિજંદ્રનાં નેત્રામાંથી આંતુની ધારાઓ સર્ગ પડવા લાગી.
આ સમયે કેવળ દેન ઉપડી.

બીજો ખંડ સમાપ્ત.

મિલન-મંદિર.

ખંડ ત્રીજો.

નિષ્કામ સ્નેહ.

ખંડ ૩ મે.

પ્રકરણ ૧ હું.

મંદાકિનીની બિમારી.

ભરૂચ જિલ્લામાં વિદ્યાયત નામનું ન્હાનું ગામ છે. સમસ્ત ગામમાં સંખ્યા સમયનો અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો. પશ્ચિમ આકાશના સંખ્યા સમયના ઉજવળ તારંકો પોતાના પ્રકાશથી આ અંધકારને દૂર કરવાનો વ્યર્થ શ્રમ કરતા હતા.

એક ફાટેલી છત્રીને બગલમાં રાખી જમણા હાથમાં એક ન્હાની પોટલી ઉંચકી લઈને કૃષ્ણચંદ્ર ત્વરાથી વિદ્યાયતમાં પ્રવેશ કર્યો. તેડું મુખ સુકાઈ ગયું હતું. સર્વોચ્ચ ઉપર રવેદાંતુઓ ઉપસી આવ્યાં હતાં. સમસ્ત શરીર થાકી ગયું હતું.

વિદ્યાયતમાં કૃષ્ણચંદ્રનું સાસરું હતું. ગામના મધ્યભાગમાં જીવનમોહનનું મકાન આવેલું હતું. પત્ની, બે પુત્ર તથા ત્રણ કન્યાઓને આ સંસારમાં મૂકી જીવનમોહન ઘણા દિવસથી પરલોક પામ્યા હતા. જીવનમોહનની ન્હાની પુત્રી સાથે કૃષ્ણચંદ્રનો વિવાહ થયો હતો.

ગામમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ કૃષ્ણચંદ્રને એક ઓળખીતા બેડુત સામો મળ્યો. તે પોતાના બન્ને બળદોને ચરાવીને ખંતરમાંથી ધર તરફ આવતો હતો. કૃષ્ણચંદ્રને જોતાંજ તેણે આનંદ પામીને પૂછ્યું:—“ જમાઈરાજ ! ક્યાંથી પધાર્યા ? ઘેર સૌ આનંદમાં છે ને ? ”

કૃષ્ણચંદ્રે સખ્ત થાક લાગેલો હોવાથી એક ગાદ નિષ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ હું ઘેરથી આવતો નથી. લગભગ બે મહિનાથી હું ઘેરથી નીકળ્યો છું, તમારે અનેક સ્થાનોએ ફરી ફરીને અંત અહિં આવી પહોંચ્યો છું. અહિં તો સૌ આનંદમાં છે ને ? ”

ખેડૂત:-હા, સૌ આનંદમાં છે; માત્ર અમારા મંદાકિની બહેનનું શરીર સારું નથી, એમ સાંભળ્યું છે.

આ ખેડૂત કૃષ્ણચંદ્રના શ્વસુરના મકાન પાસેજ રહેતો હતો તે જીવનમોહનને કાકા કહીને, તેમની પત્નીને કાકી કહીને, તેમજ પુત્ર કન્યાઓને ભાઈ બહેન કહીને બોલાવતો હતો.

ખેડૂતનો ઉત્તર સાંભળી કૃષ્ણચંદ્રની છાતી કંપી ઉઠી. તેણે પ્રશ્ન કર્યો:-“ શું થયું છે ? ”

ખેડૂત:-તેમને લમણાં સજ્જત તાવ આવે છે.

કૃષ્ણ:-કેટલા દિવસથી આવે છે ?

ખેડૂત:-ઝગભગ ચાર તેર દિવસથી. કાળિદાસ ઝાંકટરની દવા ચાલે છે.

કૃષ્ણ:-હજી તાવ બિલકુલ નરમ પડ્યો નથી ?

ખેડૂત:-આજે અપોરે મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આજે કાંઈક ઠીક છે. તમે ફિકર કરશો નહિ. પરમાત્મા સૌ સારંજ કરશે.

ધારો કે એક ઘરમાં અગ્નિ સળગવાથી આખું ઘર ‘ હુ હુ ’ અવાજ કરતું સળગી રહ્યું છે. ઘરમાં સઘ રહેલું માણસ એક તરફ થોડો અગ્નિ બેઠું તે તરફ નિશ્ચિંત થવા જાય છે; એવે સમયે ત્યાં પણ ભયંકર અગ્નિ સળગી ઉઠે છે તેથી એ અગ્નિમાં ફસાઈ પડેલા માણસની જેવી સ્થિતિ થાય તેવીજ સ્થિતિ કૃષ્ણચંદ્રની થઈ !

ઘેરથી બહાર નીકળ્યા પછી એ માસ સુધી તે ઘણાં સ્થળોએ ફર્યો હતો. ઘણા લોકની તેણે ખુશામદ કરી હતી, તે છતાં તે એક સાધારણ વાકરી પણ બેળવી શક્યો નહોતો ! માસિક માત્ર દસ રૂપિયાનો પગાર આપીને પણ કોઈએ તેના સળગતા આત્માને શાન્ત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી નહોતી !

નિરાશના બાદ નિઃશ્વાસે મૂકતો મૂકતો તે સાસરે આવતો હતો. સકળ શ્રમ બ્યર્થ થઈ પડવાથી પોતાના આત્માને જે દુઃખ થયું હતું તે દુઃખ સાસરે જવાથી દૂર થશે-આત્માને શાન્તિ મળશે એમ તેણે વિચાર્યું હતું; પરંતુ રસ્તે જે સમાચાર તેને મળ્યા તે ઉપરથી

એ સમજી શક્યો કે તેનું જીવન માત્ર દુઃખ ભોગવવાને માટેજ નિર્માણ થયું છે ! તેના લાગ્યમાં સહજ પણ સુખશાન્તિ નથી !

મોહાંધ યુવક ! આ અશાન્તિનો લય કર અગ્નિ તું જાતેજ ત્હારી પોતાની પાસે ખેંચી લાવે છે ! તું ત્હારા લાઇઓની સાથે મળી જઈને જન ત્હારી પોતાની જાને જાગ્ય શિક્ષણ આપી શુભિચલ બનાવી આદર્શ આર્યપત્ની બનાવવાનો યત્ન કરે તો ત્હારે માટે સ્વર્ગસુખ આ સંસારમાં નિર્માણ થયેલું છે. એમ કરવાથી ત્હારે આવા અશાંતિના અગ્નિમાં રાત્રિ દિવસ બળી મરવું પડશે નહિ—આવી રીતે નિરંધાર સ્થિતિમાં એક દિશાએથી બીજી દિશાએ ભટકીને દુઃખી થવું પડશે નહિ.

કૃષ્ણચંદ્ર ધડકતી જાતીએ, ચિંતાતુર મુખ સાસરે જઈ પહોંચ્યો. બારણા આગળ જાડા કાઠી, લાથમાંની જત્રાને એક ખીટીએ લગી તેણે કહ્યું:—“હરિચરણ છે કે ?”

હરિચરણ કૃષ્ણચંદ્રનો મ્હોટો સાળો થતો હતો. સંબંધમાં જેમ તે મ્હોટા હતો તેમ ઉંમરમાં પણ હરિચરણ કરતાં પણ મ્હોટો હતો.

હરિચરણ ઘેર નહોતો. રસાડામાંથી કેાઈ રમણીએ પૂછ્યું:— “કાણ છે ? હરિચરણભાઈ ઘેર નથી; ડાકટરને બોલાવી લાવવાને ગયા છે”

“હું કૃષ્ણચંદ્ર છું” —કૃષ્ણચંદ્ર ઉભો રહ્યો હતો, તે આમ કહીને જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ બેસી પડ્યો.

જેણે રસાડામાંથી ઉત્તર આપ્યો હતો એ કૃષ્ણચંદ્રની વચટ સાળી થતી હતી. તેનું નામ યશોદા હતું.

યશોદાએ ઉત્સુકતાથી કહ્યું:—“કેણ કૃષ્ણચંદ્ર ? તમેજ આવ્યા છો ? આવો, બસે આવ્યા. મ્હારાં મંદા જહેનની તબિયત ઘણી બિમાર છે.”

કૃષ્ણચંદ્રે નિરાશાથી દુઃખપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“હા હુંજ આવ્યો છું; જો ન આવ્યો હોત તે આટલું દુઃખ ભોગવવાનું વળી બાકી રહી જાત !”

યશોદાએ કૃષ્ણચંદ્રનાં જીવનના વાક્યને લક્ષ્યમાં લીધું નહિ. તેણે એક આસન બાવીને પાથર્યું, ત્યાં પોતાનાં ભાઈની જ્હાની બેઠકરી

લીલીને તેણે એક લોટા પાણી ભરી લાવવાનું કહ્યું.

કૃષ્ણચંદ્રે પૂછ્યું:—“ જા ક્યાં છે ? ”

યશોદા:—“ ઓરડામાં—મંદા બહેન પાસે. ”

કૃષ્ણ:—તખિયત ઘણીજ બિમાર છે ?

યશોદા:—હા, આજે ધમ્મી બિમાર છે, આખો દિવસ લવારે ક્યાં કરે છે—આંખા લાલચોળ થઇ ગઇ છે. વૈદે નાડી જોઇને એમ કહ્યું છે કે, નાડી પણ બરાબર ચાલતી નથી. રાત્રે બે વાગ્યે તાવ છોંટક ઢિનરે છે; પરંતુ એ વખતે તેના જીવનની ઘણી ચિંતા રહે- છે. આથી કરીનેજ મ્હારા મ્હોટા લાઈ ડાંકટર સાહેબને બોલાવી લાવવા ગયા છે.

કૃષ્ણચંદ્રે ઘણું દુઃખ પામીને પોતાના મન સાથે વિચાર્યું:— “ મ્હને સકળ પ્રકારના દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને માટેજ મંદાસ્વર્ગમાં જશે ! જેની પાસે સિદ્ધકમાં એક પણ પૈસો નથી, જે સમસ્ત વિશ્વમાંથી એક પણ પૈસો પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન શોધી શકતો નથી તેને માટે આવું મૃત્યુ મંગળજનક છે ! ” આમ વિચારતાંજ કૃષ્ણ-ચંદ્રનાં બન્ને નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવ્યું. યશોદાથી ગુપ્ત રીતે તેણે પોતાનું ચક્ષુજળ સાફ કરી કહ્યું:—“ ચાલો, એક વખત આપણે જોઇ આવોએ. ”

યશોદા કૃષ્ણચંદ્રને સાથે લઇને ઓરડામાં જ્યાં આગળ મંદાકિની રોગશય્યા ઉપર વ્યાકુળતાથી પડી રહીને લવારે ક્યાં કરતી હતી ત્યાં જઇ ચડી.

ઘરમાં જમીન ઉપર પથારી કરવામાં આવેલી હતી, તેની ઉપર બેભાન સ્થિતિમાં સૂઇ રહીને મંદાકિની લવારે ક્યાં કરતી હતી. ઉશિકાથી થોડે દૂર એક દીપક મંદ જ્યોતીથી બળી રહ્યો હતો. મંદાકિનીની માતા પુત્રીની રોગશય્યા પાસે બેસી રહી હતી—સમસ્ત મુહમાં મર્મ બેઠક લયંકર શાન્તિ જણાતી હતી. પાંચસમાં રહેલી શિવગંગા પણ ઓરડાની દિવાલને અડેલીને બેસી રહી હતી.

યશોદાએ કહ્યું:—“ જા ! કૃષ્ણચંદ્ર આવ્યા છે. ”

આ વાક્ય સાંભળી માયા ઉપરનું કપડું સહજ આમળ ખેંચી કૃષ્ણચંદ્રની સાસુ રહી હિડી. રડતાં રડતાં તેણે કહ્યું—“ મ્હારી છોકરીને મેં એક જમાણના હાથમાં સોંપી છે કે, તે એક પણ દિવસ સુખી રહી નથી. જમાણએ હજી સુધી તેને એક રૂપાનો આંકડો સુધાં આપ્યો નથી. સંસારના દુઃખથી—સાસુ વહુઓના ત્રાસથી મ્હારી પુત્રીની આવી ભયંકર સ્થિતિ થઈ ગઈ છે ! ”

શિવગંગા મ્હોટી ઉમ્મરની આંધેડ સ્ત્રી હતી. તેણે કહ્યું—
“ બહેન ! અનેક ઠેકાણે ફરતા ફરતા જમાણ અહિં આવ્યા છે. હજી મુઠ્ઠી તેમના મુખ ઉપરનાં પસીનાનાં પિંદુઓ સુધાં સુકાયાં નથી, હજી તેમણે હાથ પગ ધોયા નથી—આ તરફ આપણી મંદા મરવા પડી છે અને આવા પ્રસંગે તું ધરણીની વાત કાઢે છે ! ભય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. આપણી મંદાને થોડા દિવસમાંજ આરામ થઈ જશે. ”

કૃષ્ણચંદ્રને નાડી તપાસતાં આવડતું હતું. તેણે સાસુનાં કઠોર તાન્નાણુ પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં પત્નીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ નાડી તપાસવા માંડી. થોડા સમય સુધી નાડી તપાસીને તેણે કહ્યું—
“ આજે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાનું કારણ નથી. નાડી ઠીક ચાલે છે. જો દવા દારૂની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે તો જલદીથી આરામ થઈ જશે. માયા ઉપર લોહી ચઢી ગયું છે તેથીજ આવી રીતે બેભાન બની જઈને બડ્યા કરે છે. ”

શિવગંગાએ કહ્યું—“ હું પણ ત્રણ ચાર દિવસથી એમજ કહ્યા કરું છું. અહિંનો કાળિદાસ હજમ દવા કરે છે તેથીજ જલદીથી તબિયત સુધરતી નથી. પોતે હજમ તરીકે વિશેષ પ્રખ્યાત થાય તો વેંછનો ધંધો ભાગી પડે એ હેતુથી તેણે પોતાનું નામ કાળિયાને બદલે કાળિદાસ જાહેર કર્યું છે. જો ભરૂચથી કોઈ સારા ડોક્ટરને બોલાવીને તેની દવા ચાલુ કરી હોત તો આટલે તો ક્યારનોય આરામ થઈ ગયો હોત ! ”

મંદાકિનીની માતાએ બુકુટી ચઢાવીને કહ્યું—“ એ બધું શીમતોને

ખાલવે. મહારો હરિચરણ એકલો કેટલું ખરચ વેઠી શકે ? રોજ રોજ એવા મહોલ ડોક્ટરોની શી કેવી રીતે ભરી સકાય ? ! કાળિદાસને તો એ આપીએ છીએ તેમાં તે સંતોષ માને છે. હવે જમણ આપ્યા છે તેમની મરજી હશે તો તેઓ કેાઇ સારા ડોક્ટરની દવા ચાલુ કરશે ! ”

શિવગગાએ કહ્યું:—“ તેઓ તો કરશેજને, એમનો કાંઈ છુટકા થવાનો છે. કૃષ્ણચંદ્ર ! જાઓ, હાથ પગ ઘોઘ થોડો સમય વિશ્રાંતિ દેવો. ભય રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. હોય, દેહ છે. થોડો વખત દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે. હમેશાં ભાગ્યમાં કાંઈ આપ્તુંજ મુખ ભોગવવાનું લખેલું હોય છે ? ! ”

પ્રકરણ ૨ જી.

કૃષ્ણચંદ્રની હૃદય-વ્યથા.

મોડી રાત્રે હરિચરણ ડોક્ટરને સાથે લઇને ઘેર આવી પહોંચ્યા. કૃષ્ણચંદ્રને બેઠું તેણે પૂછ્યું:—“ ક્યાંથી આવો છો ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—ત્રણાં સ્થળોએ ફરી ફરીને અહિં આવ્યો છું. કેમ તમારી પ્રકૃતિ તો સારી છે ને ?

હરિચરણ:—હા, પ્રકૃતિ તો ડીકાડીક છે; પરંતુ તમે શા માટે ઘેરથી બહાર નીકળી પડ્યા હતા ? પરદેશમાં કામ હશે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—તોફરી મેળવવાને નીકળ્યો હતો.

હરિચરણ:—તોફરી મળી ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—ના.

હરિચરણે પોતાની સાથે આવનાર ડોક્ટરની કૃષ્ણચંદ્રની સાથે મેળખાણ કરાવી. આ ડોક્ટર કાળિદાસ હજમજ હતો. તેણે કહ્યું:—“ કેમ મહાશય ! તમે રોગીની તપાસ કરી કે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—હા, કરી છે. તો પણ મેહને દવાદારના કામમાં વિશેષ સમજ પડતી નથી, માટે તમેજ તપાસ કરો.

કાળિદાસ ડૉક્ટર બને હજમ હતો. નિશાળમાં તેણે માત્ર બીજી ચોપડી સુધીનોજ અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાર પછી દેશમાં એકાએક મેલેરિયાનો તાવ ફેલાતાં તેણે ફેટક રોગીએને કિવનાઇન ખવડાવી સાજા કર્યા હતા. ત્યારથીજ તેણે ડાક્ટરની ઉપાધિ મેળવી હતી. (લોકો પાસેથી કે પોતાની બને એનો પરમાત્મા જાણે !) હમણાં તેનો લોકોને ત્યાં ઘણો પગપેસારો થયો હતો. તે શહેરમાંથી બે ચાર પ્રકારનું આંધ્ર ખરોદી લાવી રોગીને આપતો હતો અને ધીમે ધીમે તે આ પ્રમાણે ડાક્ટર બની ગયા હતા ! પરંતુ દુઃખની વાત એ હતી કે, તે રોગની પરીક્ષા કરી શકતો નહિ તેમજ આંધ્રની પસંદગી પણ કરી શકતો નહિ. એટલુંજ નહિ પરંતુ કવચિત્ત જ કાંઈ આંધ્રના નામનો ઉચ્ચાર કરવા પડતો તો પણ તેની જીભ અટકી જતી હતી.

કાળિદાસ ડાક્ટરે હરિયરણની સાથે રાકમાં ને રોંકમાંજ મંદાકિની વહુના એ.ર.ક.માં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જઈ તેનો હાથ પકડી મ્હોડા પર હાથ ફેરવી, નેત્રા નિહાળી તે વિચાર કરતો ઉભો રહ્યો.

ગુન્ટેગારની માફક કૃષ્ણચંદ્ર પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો હતો તેણે નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું:—“ કેમ, શું લાગે છે ? ”

મુખ ઉપર અસાધારણ ગાંભીર્ય લાવવાના ચત્ત કરતાં કરતાં કાળિદાસે કહ્યું:—“ કૃષ્ણ રોગ છે. ”

કૃષ્ણચંદ્રના દુઃખની સીમા નહોતી; તો પણ ડૉક્ટરનો ઉત્તર સાંભળી તેને હસવું આવ્યું; છતાં તેણે મહામુશિખરે પોતાના હાસ્યને અટકાવી રાખીને કહ્યું:—“ નાડીની સ્થિતિ કેમ છે ? ”

કાળિદાસ:-પેટમાં બિગાડ થતાં જેવી નાડીની મંદ સ્થિતિ થઈ ગય છે, તેવી મંદ સ્થિતિ છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-હું એમ પૂછતો નથી. હું એમ પૂછું કે, બચી શકશે કે નહિ ?

કાળિદાસ:-હું કાંઈ ભવિષ્યવેત્તા છું કે, તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકું ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે, આ તાવ ઉતરી જતાંની સાથેજ નાડી છુટી જશે. તમને શું લાગે છે ?

કાળિદાસ:-ના ના, એવું કાંઈ થનાર નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર:-પરંતુ થાય, અને નાડી છુટી જાય તેમ જણાય તો કયું ઔષધ આપવું ?

કાળિદાસ:-કેમ, આન્ટેકનો નંબર, કાઉન્ટ્રી, સ્પ્રિટ કોલેરા વગેરે-આનું મિલચર રોગીને માટે ઘણું ફાયદો કરતા છે. જે કોઈ રોગી મરવાની તૈયારી પર હોય છે, અને તેને આ મિલચર આપવામાં આવે છે તો તે પણ થોડા સમય સુધી વાતચિત કરી શકે છે.

કૃષ્ણચંદ્ર રજનીકાંતના ડોક્ટરી અભ્યાસનાં પુસ્તકો લઈને કેટલીક વખત તે વાંચી જતો હતો. જે કે ઔષધોના નામના કાળિદાસથી બરાબર ઉચ્ચારો થઈ શક્યા નહિ તો પણ તે એટલું તો સમજી શક્યો કે એ ઔષધ હમણાંની રિયલિ પ્રમાણે કાંઈ છેક ખોટું નથી. તેણે કહ્યું:-“ જો બની શકે તો એ ઔષધ આપો. ”

એક રમાલમાં ન્હાની ન્હાની ચાર શીશીઓ બાંધેલી હતી. રમાલ છોડી શીશીઓ બહાર કાઢી કાળિદાસે કહ્યું:-“ એક સ્વચ્છ શીશી અને થોડું પાણી આપો. ”

તરતજ માથા પ્રમાણે શીશી તેમજ પાણી આપવામાં આવ્યું. પછીથી કાળિદાસે લેખલ વિનાની દવાની શીશીઓમાંથી કોઈમાંથી એક બિંદુ તો કોઈમાંથી બે બિંદુ નવી શીશીમાં રડ્યાં અને પછીથી તેમા થોડું પાણી મેળવ્યું તથા શીશીને બે ત્રણ વખત હવાઈને કહ્યું:-“ આ દવા ત્રણ ત્રણ કત્રાકને અંતરે આપના. છ વખતને માટે છે. ”

દવાની રિયલિ જાંઘને કૃષ્ણચંદ્રનું મન ત્રિગણિત થયું. તે સમજી શક્યો કે આવી કુચિકિસ્તાથીજ મંદાકિનીને આરામ થતો નથી ! પરંતુ તે એક પણ સમ્પદ ખોલી શક્યો નહિ. તે ધરણી ઉડી પરસાળમાં જઈને ખેડો.

કાળિદાસ પોતાનું કામ પૂરું કરી એક માણસ તથા દાનસ સાથે પોતાના નિવાસ સ્થાન તરફ આશ્વો ગયો.

કૃષ્ણચંદ્રે હાથ મ્હોં ધાઈ ફરીથી એક વખત પત્ની પાસે જઈને તેની નાડીની પરીક્ષા કરી. તપાસ કરતાં તાવ ઉતરી જતો તેને માલૂમ પડ્યો; પરંતુ નાડીની સ્થિતિ તો પ્રથમના જેવાજ હતી. આથી તેને વિશ્વાસ બેઠો કે કદાચ તાવ ઉતરી જશે તો પણ તે સાથે નાડી છુટી જશે નહિ.

ભોજન તૈયાર થયું. કૃષ્ણચંદ્ર હરિચરણ સાથે જમવા ગયો. જમવા ઉપર તેને બિલકુલ રૂચિ નહોતી—તો પણ તે જમવા બેઠો.

જમી રહ્યા પછી તે પાછો પત્ની પાસે ફરીથી ગયો. હાથ ઉંચકી નાડીની પરીક્ષા કરી તો નાડીની સ્થિતિ અરાખ થયેલી નહોતી. તાવ પણ ઓછો થઈ ગયો હતો.

મંદાકિનીની રોગશય્યા પાસે એકતી યશોદાજ બેઠી હતી. તેણે કૃષ્ણચંદ્રને કહ્યું:—“ તમે વારંવાર અહિં આવો છો તેથી માનાજીથી અહિં બેસી શકતું નથી; માટે જાઓ. બહાર પરસાળમાં જઈને બેઓ, જરૂર પડશે તો તમને બોલાવીશું. ”

કાંઈ પણ બાધ્યા ચાલ્યા સિવાય કૃષ્ણચંદ્ર પરસાળમાં ગયો. ત્યાં આગળ એક ગ્યાસલેટનો દીવો બળી રહ્યો હતો. વાયુનું ગંદ વિશેષ હેવાથી દીપકની જ્યોતિ ધ્રુજતી હતી. એક બાબુએ એક ચટાઈ પડી રહી હતી, તથા બીજી બાબુએ એક કામળ પાથરેલી હતી, એ કામળ ઉપર ધનો મળુર સૂઈ રહ્યો હતો.

કૃષ્ણચંદ્ર સમજી શક્યો કે ચટાઈ તેને માટેજ નિર્માણ થયેલી છે તેથી તે ચિંતાતુર ચિંતિ ચટાઈ પર આડો થયો.

આ સમયે ધનાએ પાસું ફેરવીને પૂછ્યું:—“ તમે બીડી પીશો કે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—પરંતુ બીડી તૈયાર ક્યાંથી હશે ?

“ તેની ચિંતા તમારે શા માટે જોઈએ ? ” કહીને ધનો ઉઠ્યો.

તથા અલ્પ સમયમાંજ વિલાયતી ચીરૂના જેટલી મ્હોટી બે બેડોળ દેલી બીડીઓ બનાવી લાવ્યા; જે પૈકી એક તેણે સળગાવી તથા બીજી કૃષ્ણચંદ્રને આપી.

બીડી પીતાં પીતાં ધનાએ વાત શરૂ કરી. તેણે પૂછ્યું:—

“ હમણાં તમે કાંઈ નોકરી કરતા નથી કે ? એક દિવસે માણ પણુ એમ કહેતાં હતાં. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-થું કહેતાં હતાં ?

ધનો:-ત્હાની બહેનને તમે ઘરેણાં ધડાવી આપ્યાં નથી તેથી તેઓ વારવાર ધણાં પખાય છે.

કૃષ્ણચંદ્ર આ વાક્ય પર કાંઈ બોલ્યો નહિ તેને શાન્ત બેઠાને ધનો પણ સમજી ગયો કે આ વાત જમાધરાજને ગમતી નથી. તેણે તન્નજ વાત ફેરવીને કહ્યું: “ બહેનને તાવ કેમ આવે છે તે હું બાણ-છું. સાધારણ તાવ હોય તો આટલા દિવસથી દવાદાર કરવામાં આવે છે એટલે મટી ગયા સિવાય રહે કે ? પરંતુ આ તો ભૂત વળગ્યું છે ભૂત. બુઓને એ ભૂત કેટલો બધો બકવાદ કરે છે ? આવી સ્થિતિમાં તો જેમ જેમ વધારે દવાઓ કરીએ તેમ તેમ તબિયતમાં વિશેષ યિગાડ થાય તેમ છે. આ કામ તો ભુવાઓ તેમજ ફટારોનાં હોય છે. તેઓ આ ભૂત ગ્રેત વગેરેને હાંતી કાઢવામાં ધણા ઉત્તાદ હોય છે. આપણા ગામમાં પણ એક સાંધ રહે છે. તેને બોલાવીએ તો બહેનને તરત આરામ થઈ જાય તેમ છે. ”

કૃષ્ણચંદ્રે આ વાક્યોના ઉત્તરમાં પણ કાંઈ કહ્યું નહિ. ધનો એમ સમજ્યો કે જમાધરાજ ઉંઘી ગયા છે; તેથી તે પણ પામું ફેરવી સૂઈ ગયો અને થોડા સમયમાંજ તેણે નાસિકાના અવાજથી સમગ્ર ઘરને ગળવી મૂક્યું.

કૃષ્ણચંદ્રને નિદ્રા આવતી નહોતી. તે ચિંતાતુર ચિત્તે, દુઃખી હૃદયે ઘણા સમય સુધી શય્યામાં પડી રહ્યો. ત્યાર પછી તે એક વખત છુપી રીતે ઘરમાં જઈને મંદિરની વડુ જે ઓરડામાં સૂઈ રહી હતી ત્યાં ડોકિયું કરી આવ્યો. પરંતુ ત્યાં તેને સંપૂર્ણ શાન્તિ માલુમ પડી. ત્યાર પછી તે ઘરમાંથી બહાર પસારામાં આવ્યો. એક વખત આકાશ તરફ દષ્ટિ ફેરવી. સુકાવણની સમી હતી, સૌંદર્યપૂર્ણ તારાઓથી પૃથિવી ઉપર અમૂત ખરી રહ્યું હતું. પરંતુ કૃષ્ણચંદ્રને એ અમૂત બહાર જણાયું. સર્વ તારાકા બોલતી વિનાના

જણાયા. જાણે કે, તેમનામાં પ્રાણ નથી, ગગનને શોભાવે એવું સૈંદર્ય નથી. પ્રકૃતિની અપૂર્વ સુંદરતા જાણે કે ઉડી ગઇ છે. સુગંધિત મલયવાયુમાં વિઘ્નતની જવાળા જણાય છે. પવન દુર્ગંધપૂર્ણ લાગે છે. પક્ષીઓને. મધુર કંઠરવ જાણે કે મર્મભેદક રૂદન સમાન સમગ્નય છે. સરિતાના પ્રવાહનું મધુર સંગીત કંઈવારસથી પરિપૂર્ણ જણાય છે.

એકાએક કૃષ્ણચંદ્ર મંદાકિનીવહુને મ્હોટેથી રૂદન કરતી સાંભળી શક્યો. તે જલદીથી ઘરમાં જવાને તૈયાર થયો; પરંતુ કોઈ આવીને પરસાળનું આરણ્ય બંધ કરી ગયું હતું. તરતજ કૃષ્ણચંદ્ર હરિચરણને હાંક મારી. ઘણી હાંકો માયાં પછી તેના સાળાએ ઉત્તર આપ્યો.

દુઃખી પથિકના જેવા અતિ નત્ર સ્વરે કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:—“ તમારી બહેન રૂદન કર્યા કરે છે. એક વખત મ્હને તેની તબિયત તપાસવા ઘો.

હરિચરણે શય્યામાં સૂતાં સૂતાંજ કહ્યું:—“ એ તો હમેશાં રાત્રે આમ કરે છે. તમે તમારે નિરાંતે સૂઈ રહો. માતાજી ત્યાં છે. ફિકર કરશો નહિ. ”

કેદમાં પડેલા, જંજીરોથી જકડાયેલા પુરૂષની કમર પર ચઢવાને મમતાળુ પુત્ર જેમ આકુળ વ્યાકુળ બની જાય, શિકારીના તીક્ષ્ણ આણુર્ય વિધાયલી, મૃત્યુના કરાળ મુખમાં પડેલી હરિણીને જેવું દુઃખ થાય તેવુંજ દુઃખ કૃષ્ણચંદ્રને થવા લાગ્યું. તેણે આરણ્ય ઉઘાડવાને માટે ફરીથી કહ્યું; પરંતુ “ કાંઈ જરૂર નથી ” એવો ઉત્તર આપીને તેનું કહેવું હરિચરણે સાંભળ્યું નહિ ! હૃદયવેદનાને હૃદયમાંજ સમાવી રાખી કૃષ્ણચંદ્ર વ્યાકુળતાથી પાછો પથારીમાં પડ્યો.

પ્રકરણ ૩ ભું.

ઔષધની વ્યવસ્થા.

પ્રભાતકાળે કૃષ્ણચંદ્રને થોડીઘણી નિદ્રા આવી; પરંતુ એ નિદ્રા ઘણા થોડા સમયને માટે હતી. એકાએક તેની નિદ્રા ઉડી ગઇ. નિદ્રા ઉડી જતાં માલુમ પડ્યું કે, તેની બાતી ઘણા જોરથી ધબકારા કરી

રહી હતી. દેહ તથા મન તદ્દન આડી ગયાં હતાં.

હજી સુધી ઘરમાં કોઈ ઉઠ્યું નહોતું. રાત્રે ઘણા વખત સુધી જાગવું પડેલું હોવાથી સૌ અઘાપિ નિદ્રાધીન હતાં. મંદાકિનીએ પણ શાંતિ ધારણ કરેલી જણાતી હતી.

કૃષ્ણચંદ્રે ઉઠીને ધનાને જમાડ્યો તેણે ઉઠી આંખો ચોળતાં ચોળતાં કહ્યું:—“ બીજી પીસો કે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—ના. મ્હારે તને એક વાત કહેવાની છે, તેથીજ તને ઉઠાડ્યો છે. મ્હારે ભર્ય જવું છે—ત્યાંથી પાછા ફરતાં મ્હને વિલંબ થાય તો તું હરિચંદ્રને કહેજે કે, હું ભર્યવાળા ચંદ્રશંકર ડૉક્ટરને બોલાવવા ગયો છું.

ધનો:—ડૉક, કહીશ. બધાંના જીવને શાંતિ વળે, પણ તમારા જીવને ક્યાંથી વળે ? વળી બાયડીને દુઃખી જોઈ કયો ઘણી સ્થિરતા ધારણ કરી રહે ? ચંદ્રશંકર ડૉક્ટર ભર્યમાં ઘણા પ્રખ્યાત છે. તેઓ મરતા માણસને પણ બચાવી શકે તેમ છે !

કૃષ્ણચંદ્રે પોતાનાં કપડાં પરસ્પાળમાંજ ઉતારેલાં હતાં તેથી કીક હતું નહિ તો તેને ભર્ય જવામાં અડચણ નડત. તે કપડાં પહેરી ચાલી નીકળ્યો. વિલાસત મામથી ભર્ય આશરે ચાર ગાઉ દૂર હોવાથી કૃષ્ણચંદ્ર ધણીજ ઉતાવળથી ચાલવા લાગ્યો.

આ સમયે પૂર્વ દિશામાં ઉપાની જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. કંડા પવન વાતો હતો એટલે કૃષ્ણચંદ્રને જલદીથી ચાલતાં હરકત નડી નહિ.

લગભગ સહવારે આઠ વાગ્યે કૃષ્ણચંદ્ર ચંદ્રશંકર ડૉક્ટરને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. દવાખાનામાં જતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે, હજી ડૉક્ટર સાહેબને આવવાને થોડા સમયનો વિલંબ છે તેથી કૃષ્ણચંદ્ર જહાર પડેલી એક બેચ ઉપર બેસી પોતાના દુર્ભાગ્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જાતજાતનાં તો બધાં માણસો દવા લેવાને માટે આવી પહોંચ્યાં. કોઈ રોમી પુત્રને કમરે પડે હતો, કોઈ માત્ર હાથમાં ખાલી સીસી લઈને તો કોઈ જલ પોતાના દેહમારને લાકડીના ટેકથી બેચી આણીને દવાખાનામાં દાખલ થયો.

કેટલોક સમય પસાર થયા પછી ડૉક્ટર સાહેબ આવી પહોંચ્યા.

તેમણે કોટ પેન્ટ, કૉલર, ટાઇ વગેરેથી પોતપોતાની શરીરને સજાવ્યું હતું તથા મુખમાં સીઝર સીગાર હતી. ખુસ્સી ઉપર ખિરાજી પ્રથમ તેઓ એક પછી એક જૂના સર્વ રોગીની ચિકિત્સા કરી અનેક પ્રકારના પ્રયોગ પૂરી, ટ્રિસ્ટિક્ષન લખવા લાગ્યા, તથા તેમની દવાની વ્યવસ્થા કરીને તેમને વિદાય કર્યા. પછીથી તેમનું નવા રોગીઓના રોગની હકીકત સાંભળી તેમની દવાની પણ વ્યવસ્થા કરી.

પછીથી જ્યારે ડૉક્ટર સાહેબ ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ત્યારે કૃષ્ણચંદ્ર તેમની પાસે જઈને નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ હું આપની પાસે એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. મ્હારે શિરે મ્હોટું સંકટ આવી પડ્યું છે. આપ કૃપા નહિ કરે તો મ્હારા શિર પરનું સંકટ દૂર થનાર નથી. ”

ચંદ્રશંકર:—કેમ શું છે કહો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—હું મ્હારે ઘેરથી નીકળી લગભગ બે માસ સુધી બહાર ગામ ફરી ગઇ કાલે રાત્રિને સમયે વિલાયત મ્હારે સાસંડ આવ્યો છું. ત્યાં મ્હારી પત્ની ઘણી બિમાર થઇ ગઇ છે.

ચંદ્રશંકર:—શો રોગ છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—ચોવીસ કલાકમાં માત્ર થોડા સમયને માટેજ તાવ ઉતરે છે; વળી માથામાં ઘણું લોહી ચઢી ગયેલું માલૂમ પડે છે. બેભાન સ્થિતિમાં વારંવાર બ્રમ્હા કરે છે.

ચંદ્રશંકર:—કોની દવા ચાલે છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—કાળિદાસ હજમની દવા ચાલે છે; પરંતુ એની દવા કરાવવા કરતાં બિલકુલ નજ કરાવવી સારી છે.

ચંદ્રશંકર ડૉક્ટરે મૃદુલાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ બીજું કાંઈ ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—બીજું કાંઈ શું ? હું આપની સંપૂર્ણ દયાનો બિખારી બનીને આપને બારણે આવ્યો છું.

ચંદ્રશંકર:—તમે શું કહેવા માગો છો, તે હું સમજી શકતો નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર:-જુઓ, મ્હારા પર દયા લાવીને સાંભળો. હું એક પણ પૈસા સાચરે આવ્યો ત્યારે સાથે લાવ્યો નથી. હું દરિદ્ર છું. સ્ત્રીના શરીર ઉપર એક પણ અલંકાર નથી કે તે વેચી હું પૈસા મેળવી શકું-વળી દયા નહિ થાય તો એ બચી શકે તેમ નથી. તેથી કરીને તમે આ ગરીબના ઉપર દયા લાવો. આપને મ્હારી સાથે વિત્રાસલ કે જેનું મૂળ નામ વેરિત છે ત્યાં આવવું પડશે. વળી જ્યાં સુધી રોગ નહિ મટે ત્યાં સુધી આપને દયાલાવે દયા આપવી પડશે. હું આવતી કાલે રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરીશ-પરંતુ ક્યાંથી મેળવી શકીશ તે કાંઈ નક્કી નથી. આપ દરિદ્રની પાસેથી જેટલી રકમ લેતા હશે તેટલી રકમ હું અવશ્ય આપીશ. દરિદ્રને જીવન તેમજ શાંતિ-દાન દેવાથી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તમારું કલ્યાણ કરશે.

ચંદ્રશંકરે થોડા સમય સુધી વિચાર કરીને પૂછ્યું:-“ તમારા શ્વસુરનું નામ શું છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્રે ધ્રુજતા સ્વરે કહ્યું:-“ મ્હારા શ્વસુર કેટલાંક વર્ષથી મૃત્યુ પામેલા છે. મ્હારા સાળાનું નામ હરિચરણ છે. ”

ચંદ્રશંકર:-હરિચરણને તો હું જાણું છું. તેમના ઘરની સ્થિતિ કાંઈ તદ્દન ખરાબ નથી. હરિચરણની બહેન બિમાર છે, તો પછી દવાના પૈસા તે નહિ ખરચે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-ડૉક્ટર સાહેબ ! મ્હારી સ્થિતિ જે સારી હોત-મ્હારી પાસે જે રૂપિયા હોત તોજ મ્હારી સ્ત્રીની બચાવે બિમારીને પ્રસંગે મ્હારા સાળા પૈસા ખરચત. જે દરિદ્ર છે તેને માટે આ સંસારમાં કોઈ સગું બહાણું પણ પૈસા ખરચતું નથી.

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો કૃષ્ણચંદ્રની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ડૉક્ટર સાહેબ સમજ્યા કે, આ ચિતાપૂર્ણ દુઃખ સાગરના તીવ્ર તરંગો છે. તેમણે કહ્યું:-“ હું આવીશ, આપણ આવીશ. તમે ધીમે ધીમે તમારી સમગ્રે મ્હને રૂપિયા આપજો, ”

કૃષ્ણચંદ્રે આંખોમાંનાં આંસુ સાફ કરીને કહ્યું:-“ પરમાત્મા આપનું કલ્યાણ કરો-આપને ચિરાયુ કરો. ”

ચંદ્રશંકર:-જો કે હું તમારું માડી ભાડું બચાવવાની ખાતર સાયકલ પર બેસીને આવીશ, પરંતુ ઔષધની પેટી કાણુ ઉંચકી જશે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હુંજ ઉંચકી જઈશ.

ચંદ્રશંકરે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:-“ તમે તો કાંઈ સદ્ગૃહસ્થ જાણાઓ છો. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-ડૉક્ટર સાહેબ ! જેની પાસે રૂપિયા નથી તેને સદ્ગૃહસ્થ કેમ કહી શકાય ? જો હું ઔષધ ન લઈ જાઉં તો મ્હારી સ્ત્રી બચી શકે તેમ નથી.

ચંદ્રશંકર:-એક કામ કરો. આજે એક માણસને સાથે લઈ લ્યો તને ચાર આનાના પૈસા આપજો. પછી આવતી કાલથી તમે શીશી લાવીને દવા લઈ જજો.

કૃષ્ણચંદ્રની પાસે આઠ આનાના છુટા પૈસા હતા. તેણે ડૉક્ટર સાહેબનું કહેવું કબૂલ કર્યું.

ચંદ્રશંકર:-ત્યારે તમે ચાલવા માંડો. મ્હને આવતાં વિલંબ નહિ આવે. હું થોડા સમયમાંજ આવીશ. ઔષધની પેટી આપું છું તે મળુર સાથે ઉંચકાવી જાઓ.

તરતજ મળુરની વ્યવસ્થા કરી, તેની પાસે ઔષધની પેટી ઉંચકાવી ઉત્સાહિત ચિત્તે કૃષ્ણચંદ્ર વિલાયત ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

ઘેર જતી વખતે તેણે બજારમાંથી ચૌદ પૈસાનો ધઉંનો લોટ ખરીદી લીધો.

પ્રકરણ ૪ થું.

મિત્રની મુલાકાત.

ચંદ્રશંકર ડૉક્ટરે આવીને રોગીની ચિકિત્સા કરી કહ્યું:-
“ કાંઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી. જો પ્રથમથીજ વિચાર કરીને ઉત્તમ પ્રકારની દવાની વ્યવસ્થા કરી હોત તો રોગ આટલો વધી જત

નહિ કાળિદાસ હનમની દવાથીજ શગિણીને આટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે. ”

ડૉક્ટર ચંદ્રશંકર દવા આપીને આત્મા ગયા. શિવગંગા ત્યાં હાજર હતી ડૉક્ટરના આત્મા ગયા પછી તેણે કહ્યું:—“કૃષ્ણચંદ્ર પાસે પૈસા નહોતા તો પણ તેઓ ડૉક્ટરને ખોલાવી લાવ્યા. ધરના માણસને દુઃખ પડતું જોઈને ક્યા ધણીને દુઃખ ન થાય ? ગમે એમ પણ મંદાકિનીને પતિ છે ને ! ”

કૃષ્ણચંદ્રની સાસુને આ વચનો ગમ્યાં નહિ. તેણે કહ્યું:—“ શું કરીએ બહેન ! અમે પણ અમારી શક્તિ પ્રમાણે દવા કરી છે.—હવે એમના માણસની દવા એજ કરાવશે. ”

શિવગંગા:—હાસ્તોને, તેમનો કાંઈ છુટકો છે ? થોડો લોટ પણ ખરીદી લાવ્યા છે.

સાસુ:—તેમાં શું થઈ ગયું ? લોટ લાવીને ઉલટું અમારું મૂંઠા નીચું કર્યું છે ? શું અમે અમારી છોકરીને બરાબર ખાવાનું પણ નહિ આપતાં હોઈએ ! આવો જમાઈ તો મહેં એક પણ જંગ્યો નહિ.

શિવગંગા:—જમાઈનો શો દોષ છે ? કદાચ ધરમાં લોટ તૈયાર નહિ હોય, અને ડૉક્ટરે ઘઉંના લોટનો ખારાક આપવાની સલાહ આપી હશે તેથી લઈ આવ્યા હશે.

આ સમયે બહાર પરસાળમાંથી કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:—“ માણ ! હરિચરણ ક્યાં ગયા છે ? મ્હારે થોડા વખતને માટે બહાર ગામ જવું છે. ”

શિવગંગા:—અત્યારે આક્યા પાક્યા શું કામ જાઓ છો ? ખાઈ પીને જાઓ.

કૃષ્ણચંદ્ર:—ના ના, સાંજે તો હું પછો આવવાનો છું. લગલગ અહિંથી બે ગાઉ દૂર જવું છે.

સાસુ:—જાં ગયા વગર નજ આલે તેમ હોય તો જઈ આવો. હરિચરણ તો ખેતરમાં ગયો છે. ધરમાં મશીદા છે. હાં, પણ કયે ગામ જવું છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-વીરપુર.

આમ કહીને કૃષ્ણચંદ્ર ઘરમાં કપડાં પહેરવા ગયો, તો ત્યાં આગળ તેની સાળા યશોદા બેઠી બેઠી આખા વીણતી હતી. કૃષ્ણચંદ્રે તેને કહ્યું:-“ હું અત્યારે જન્મવાનો નથી. ”

યશોદા:-કેમ ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-મ્હારે હમણાંને હમણાં વીરપુર જવું છે. ત્યાંથી સાંજે પાછો આવવાનો છું.

યશોદા:-જમીને જશો તો શી હરકત છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-જે દરિદ્ર છે તેને જન્મવાની શી ચિંતા હોય છે ? ત્યાં જન્મનેજ જમીશ.

યશોદા:-એટલા વહેલા જવાની શી જરૂર છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-ડોક્ટરને એક પણ પૈસા આપ્યો નથી. તેમને થોડી ઘણી રકમ આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. તેથી રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરવાને ત્યાં જઈ છું.

યશોદા:-ત્યાં તમારું કોઈ ઓળખીતું માણસ છે કે શું ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હા, મ્હારો એક મિત્ર છે. તેના ઘરની સ્થિતિ ઘણી સારી છે. મ્હારા આવા સંકટની હકીકત જાણવામાં આવ્યાથી તે મ્હને થોડી ઘણી રકમ અવશ્ય ઉછીની આપશે.

યશોદા:-આજે પાછા તો આવશોને ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હા, સંધ્યા સમયે જરૂર આવીશ. ઔપધ ગરાબર નિયમ પ્રમાણે પાવાની સંભાળ રાખજે.

યશોદાએ માર્થું હલાવી સંમતિ દર્શાવી. કૃષ્ણચંદ્ર કપડાં પહેરી ચાલી નીકળ્યો.

જ્યેષ્ઠ માસનો દિવસ હતો. મધ્યાહનો સમય હતો. ચાતરક લાલ લાલ વરસી રહી હતી. છાયાનું ચિહ્ન સુદ્ધાં નહોતું. પ્રચંડ મલાકરની ગરમથી પૃથિવીએ અગ્નિદેવીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. વાલુ બિલકુલ વાતો નહોતો. આવા લયકર સમય ત્રણ ગાઉનો આર્ગ વટાવીને કૃષ્ણચંદ્ર વીરપુર જઈ પહોંચ્યો.

ન્યારે તે પોતાના મિત્રને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેનું સર્વાંગ પસીનાથી ભીંજાઈ ગયું હતું. આ સમયે તેનો મિત્ર બારી બારણાં ખંધ કરીને નિદ્રાધીન થઈ ગયો હતો. કૃષ્ણચંદ્રના આગમનના સમાચાર સાંભળી તે તરતજ ઉઠ્યો અને મિત્રનો યોગ્ય સત્કાર કરી તેણે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

કૃષ્ણચંદ્રે શુષ્ક કંઠે કહ્યું:—“ મ્હારે શિરે મ્હોટું સંકટ આવ્યું છે. મ્હારી પત્ની ઘણી બીમાર થઈ ગઈ છે. ”

મિત્રે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“ શો રોગ થયો છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—જ્વર-વિકાર.

મિત્ર:—કોની દવા ચાહે છે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—ભરૂચના ચંદ્રશંકર ડૉક્ટરની.

મિત્ર:—હા, એ ડૉક્ટર ઘણા પ્રખ્યાત છે. ઠીક છે, હમણાં તો તમે સ્નાન કરો-જમો. તમારું સુખ ઘણું સુકાઈ ગયું છે.

કૃષ્ણચંદ્રે તરતજ સ્નાન કરી નજીવું જમી લીધું ! ત્યાર પછી તેનો મિત્ર તેને પોતાના દિવાનખાનામાં લઈ ગયો, કે ન્યાં ઘણી કંડી જણાતી હતી. મિત્રે કહ્યું:—“ કૃષ્ણચંદ્રભાઈ ! હમણાં થોડો સમય સૂઈ જાઓ. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—સાંભળો ભાઈ ! જેના હાથમાં એક પણ પૈસો નથી, જે નિરાધાર છે, સગાં વ્હાલાંથી વિખુટો છે, તદુપરાંત જેની સ્ત્રી જ્વર-વિકારથી મરવા પડી છે તેને સુખમય નિદ્રા કેવી રીતે આવી શકે ? મ્હોટી મુશ્કેલીમાં ફસાઈ પડેલો હોવાથીજ અહિં આવ્યો છું.

મિત્ર:—તમે જે કર્યું છે તે સાચું કર્યું નથી. ભાઈ ભાઈની સાથે વિરોધ કરી જૂદા થવાથી સાચું પરિણામ આવતું નથી એમ હું તમને પહેલાં પણ કહેતો હતો. હવે મ્હારાં ભાભીને આરામ થાય એટલે તમને સાથે લઈને બારેબાર ઘેરજ જઈને રહેજો, અને સગાં વ્હાલાં સાથે સંપ રાખી તમારા દિવસો કાઢજો.

કૃષ્ણચંદ્ર:—ઠીક છે; એ બધી વાત પછી કરીશું. હમણાં તો મ્હને પચાસ રૂપિયા ઉછીના આપો. આ કામ માટેજ મ્હારે અહિં આવવું પડ્યું છે.

મિત્ર:-જો કે રૂપિયા આપવામાં મ્હને કોઈ જાતનો વાંધો નહોતો; પરંતુ હાલ તરત મ્હારી પાસે એક પૈસો પણ નથી. જો રકમ ઘરમાં સિલ્કક હતી તે આજે સ્વવારેજ એક માણસને ઉછીની આપી છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-ગમે તેમ હોય પણ મ્હારા આ સંકટ સમયે તમારે મ્હને મિત્રભાવે મદદ કરવી જોઈએ. હું હાથચિટ્ટી લખી આપું છું. તમે જાણો છો કે, અમારા ઘરમાં તથા જમીનમાં મ્હારો ભાગ છે. મ્હારો ભાગ વેચી નાખવામાં આવે તો પચાસ રૂપિયા વ્યાજ સાથે મને એ નિઃસંદેહ છે. કોઈ પણ પ્રકારનો બીજા વિચાર મનમાં લાવશો નહિ. હું મોટા સંકટમાં ફસાયો છું તથા દૃઢ આશાથી અહિં આવ્યો છું !

મિત્ર:-મ્હારી પાસે તો રૂપિયા નથી, પરંતુ કદાચ બહેનની પાસે વિસ પચિસ રૂપિયા હશે !

કૃષ્ણચંદ્ર:-ગમે તેની પાસેથી લઈને મ્હને આપો; પણ ભાઈ વિસ પચિસ રૂપિયાથી ચાલી શકે તેમ નથી. ઓછામાં ઓછા ચાળિસ રૂપિયા તો જોઈએજ.

મિત્ર:-પછીથી જોઈશું; હમણાં થોડા વખત સૂઈ જાઓ.

કૃષ્ણચંદ્ર:-મ્હને ઉંઘ આવશે નહિ. તમે પણ મ્હારે દુઃખે દયા ભાવે આજનો દિવસ દુઃખી થાઓ અને ઉંઘશો નહિ. ઘરમાં જઈને સઘળી વ્યવસ્થા કરી આવો.

મિત્ર:-મ્હારાથી બની શકશે ત્યાં સુધી તો હું અવસ્ય કરીશ. આવા સખત નાપમાં કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. નાપ ધીમે પડતાં જોઈ લેવાશે. હમણાં તો સૂઈ રહો.

આમ કહીને કૃષ્ણચંદ્રનો મિત્ર દિવાનખાનામાં પડેલા એક કોચપર સૂઈ રહ્યો. કૃષ્ણચંદ્ર આરામ ખુસ્તીમાંજ નિરૂપાયે આડો થયો. અદ્ય સમયમાં તો તેનો મિત્ર નિદ્રાધીન થઈ ગયો.

કૃષ્ણચંદ્રને ઉંઘ આવી નહિ-તે બચાંકર મર્મમેદક દુઃખને મહા મુશ્કિલે સહન કરીને ખુસ્તીમાં પડી રહ્યો. ધીમે ધીમે ધણે વખત

વીતી ગયો. સંધ્યા સમયને પણ વિશેષ વિશ્વંસ રહ્યો નહિ. આમ છતાં કૃષ્ણચંદ્ર પોતાના મિત્રની નિદ્રાનો નાશ કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. જો તે સંકટમાં પડીને રૂપિયાને માટે ન આવ્યો હોત તો તેણે કોઈ પણ પ્રકારના સંક્રાંત સિવાય મિત્રની નિદ્રાનો નાશ કર્યો હોત; પરંતુ આજે તેનાથી એવું સાહસ થઈ શક્યું નહિ. બરાબર સાંજના છ વાગ્યે કૃષ્ણચંદ્રના મિત્રની નિદ્રાનો ભંગ થયો તેણે ઉઠીને પૂછ્યું:—“ તમે ઉંઘાજ નથી કે શું ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—દરિદ્રી પુરૂષનાં નેત્રોમાં કદાપિ ઉંઘ આવતી નથી.

મિત્ર:—(હસીને) તમે તો વહુધેલા જણાઓ છો. ‘ ભાગ્યવાનની સ્ત્રી મરે અને અભાગ્યાનો ઘોડો મરે એ બરાબર છે ’ તો પછી તેને માટે આટલી બધી ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ ? જો મહારાં ભાભી મરી જાય તો બીજાં લાવવું—વિવાહનું બગર આજકાલ ઘણું સસ્તું થઈ ગયું છે !

કૃષ્ણચંદ્ર:—મહારા જોવા દરિદ્રને માટે સ્ત્રી ન હોય એમાંજ કસ્યાણુ છે; પરંતુ એક માણસ સેવા ચાકરીના અભાવથી મરી જાય એના જોવો શોચનીય બીજો કયો પ્રકાર હોઈ શકે ?

મિત્ર:—જેઓ રૂપિયા ખર્ચાને ચંદ્રશંકર ડોક્ટરની દવા કરાવી શકતા નથી તેમના ઘસ્તું રોગી માણસ મરી જતું હશે કે ? વળી ચંદ્રશંકર ડોક્ટરની શી કાંઈ એટલી બધી વધારે નથી કે તમે ધારો-છો એટલા રૂપિયાની જરૂર પડે. તેમની વિઝિટ શી માત્ર બે રૂપિયા છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:—રોગ ગંભીર છે તેમને કેટલી વખત તપાસ માટે આવવું પડશે તે કાણ જાણે છે ! તે સિવાય દવાની કોમત, પથ્ય વગેરેનું ખર્ચ પણ કરવાનું છે.

મિત્ર:—પથ્યની વસ્તુઓ પણ તમારે ખરીદવાની છે કે ? તેનો ભાઈ કાંઈ ખર્ચશે નહિ ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—દરિદ્ર પુરૂષની પત્ની માટે કાણ ખર્ચે ?

મિત્ર:—તો પછી મહારાં ભાભીને ત્યાં સા માટે રાખી મૂકો છો ? ગુસ્સે લગાશે નહિ. તમે સ્ત્રીને આધીન થઈ ગયા છો, તેથીજ તે જેમ

કહે છે તેમ કરેા છો. આજે જે તમે સ્ત્રી સહિત તમારા ઘરમાં હોત તો તમારે આટલું બધું દુઃખ તેમજ અભાવ સહન કરવાં પડત કે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હમણાં ઘરની સ્થિતિ પણ ઘણી દુઃખપૂર્ણ છે.

મિત્ર:-તો પણ તે પોતાનું ઘર કહેવાય !

આમ કહીને કૃષ્ણચંદ્રનો મિત્ર ઉડી ઘરમાં ગયો. કૃષ્ણચંદ્ર જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંજ બેસી રહીને આકાશ પાતાળ તેમજ વિશ્વ-બ્રહ્માંડની ચિંતા કરવા લાગ્યો.

ઘણા વખત પછી તેનો મિત્ર તેની પાસે પાછો આવ્યો તેનાં પગલાંના પ્રત્યેક અવાજ પર કૃષ્ણચંદ્રનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. કદાચ તે એમ કહે કે,—" રૂપિયાની વ્યવસ્થા થઈ શકી નથી તો ? ! " પરંતુ તેણે આવીને એમ કશું નહિ. હાથચિટ્ટી લખી આપવાનું કૃષ્ણચંદ્રે કમૂલ કરેલું હોવાથી તેનો અવિશ્વાસ દૂર થઈ ગયો હતો; છતાં તે માત્ર ત્રિસ રૂપિયાજ લઈ આવ્યો. કારણ કે તેણે ત્રિસ રૂપિયાનું ત્રણ વર્ષનું વ્યાજ ગણીનેજ રૂપિયા આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

કૃષ્ણચંદ્રના મિત્રે આવીને ખુસ્સી ઉપર બેસતાં કહ્યું:-" પોતાની પાસે રૂપિયા નથી હોતા તો આવી અડચણ ભોગવવી પડે છે ! " બેનને ઘણી સમજણ આપી ત્યારેજ આ ત્રિસ રૂપિયા તેમણે આપ્યા, અને મહેં પણ તમારે માટેજ આટલી બધી હરકત વેડી, ખીજું કાંઈ હોત તો હું આવી હરકત વેડત નહિ; પરંતુ હું મિત્ર-ધર્મ સારી રીતે સમજું છું. વ્યાજ એક રૂપિયા ઉપર મહિને બે પૈસા લેખ છે. "

કૃષ્ણચંદ્ર:-ડીક, હું તમારા કહેવા પ્રમાણે વ્યાજ આપવાનું કમૂલ કરું છું.

મિત્ર:-તો તો પછી એક હાથચિટ્ટી લખી આપો.

કાગળ, કલમ તેમજ ખડીઓ ત્યાંજ હતાં કૃષ્ણચંદ્રે હાથ-ચિટ્ટી લખી આપવા તૈયાર થઈને પૂછ્યું:-" બેનના નામની લખું કે ? "

મિત્ર:-ના, મહારાજ નામની લખોને; સ્ત્રીના નામ પર લખવાની કાંઈ જરૂર નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર સમજી શક્યો કે પોતાના મિત્રે વિશેષ વ્યાજ લેવાના હેતુથીજ રૂપિયા બહેનના છે એમ જણાવ્યું છે. ગમે તેમ પણ તેને રૂપિયા મળ્યા એજ તેને માટે મહાસૌભાગ્યની વાત હતી ! તરતજ તે મિત્રના નામની હાથચિટ્ટી લખી આપી રૂપિયા લઈ ઉભો થયો.

મિત્ર—કેમ, હમણાંજ જવું છે કે શું ?

કૃષ્ણચંદ્ર—હા, રાત્રિ થતાં પહેલાં તો મ્હારે જવુંજ બેઠાંએ.

મિત્ર—ડીક નો પધારો, તથા તમારી સ્ત્રીની તખીયત કેમ રહે-
છે તેના સમાચાર જણાવતા રહેજો.

કૃષ્ણચંદ્ર—વારું જણાવીશ.

આમ કહીને કૃષ્ણચંદ્ર વીરપુરથી નીકળી પડ્યો. વીરપુરથી ભરૂચ એ ગાઉ થતું હોવાથી પ્રથમ કૃષ્ણચંદ્રે ભરૂચ ચંદ્રશંકર ડાકટર પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, તથા પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે તો તે એક કલાકમાં ડાકટર સાહેબ પાસે જઈ પહોંચ્યો.

ડાકટર સાહેબ તે સમયે આરામ ખુરશીમાં બેઠા બેઠા સીઝ-સીઝારનો ધુમાડો કાઢતા હતા. તેમની પાસે બીજું કોઈ પણ માણસ હાજર નહોતું. કૃષ્ણચંદ્રને જાતાંજ તેમણે કહ્યું:—“ આવો, કેમ શા સમાચાર છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્રે ડાકટર સાહેબની પાસે પડેલી એક ખુરશી ઉપર બેસનાં કહ્યું:—“ રાગિણીની તખિયતના સમાચાર મ્હને ખરાબર માલુમ નથી: કારણ કે જેવા તમે ત્યાં તપાસ કરીને આ તરફ વળ્યા તેવોજ હું વીરપુર તરફ ગયો હતો. આપને મહેં કહ્યું હતું કે, હું મ્હારાથી બની શકશે તેટલી રકમ આપને અવશ્ય આપીશ. તે માટે હું પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાનેજ વીરપુર ગયો હતો. ”

આમ કહીને કૃષ્ણચંદ્રે દશ રૂપિયા ડાકટર સાહેબની આગળ પડેલા ટેબલ ઉપર મૂક્યા.

ચંદ્રશંકર—દશ રૂપિયા શા માટે આપોછો ? મ્હારી વિઝિટની ફી એ રૂપિયા છે, તથા ઔષધની કોમલ આશરે એક રૂપિયો છે.

કૃષ્ણચંદ્ર—મ્હારી સ્થિતિ ધણી શાચનીય છે. હું આપને હમેશાં

આપનો ચાર્જ આપી શકીશ કે કેમ એ માટે મ્હને સંશય રહે છે. જે મ્હને મળી આવ્યું છે, તે મહેં આપની આગળ મૂક્યું છે. આપ મ્હારી પત્નીને આરોગ્ય કરો. આપને ફરીથી ક્યારે રૂપિયા આપી શકીશ તે હું વિચારી શકતો નથી. તો પણ હું લુચ્ચાર્જ કરીશ નહિ. મ્હારી પાસે જે કાંઈ આવશે તે હું અવશ્ય આપને આપીશ.

ચંદ્રશંકર:—તમે માત્ર બે રૂપિયા મ્હને આપી આકીના રૂપિયા પાછા લઈ જાઓ, જરૂર પડેથી કરી આપને.

કૃષ્ણચંદ્ર:—આપની પાસેજ ડિપોઝીટ રાખો.

અતે ડોક્ટર સાહેબે દશ રૂપિયા લઈ પોતાની સિલ્લકમાં મૂક્યા. પછીથી તેમણે કહ્યું.—“ ઘઉંનોજ ખોરાક આપજો, તેમજ દૂધ આપવામાં પણ સંકોચાણો નહિ. ખોરાકની અડચણથીજ દુર્બળતા વધી પડી છે. ”

“ વાંરે. ” છત્રીને કૃષ્ણચંદ્રે ડોક્ટર સાહેબ પામંથી વિદાય લીધી.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઘર જમાઈ પ્રત્યે સાસરિયાંનો સ્નેહ !

ચંદ્રશંકરે ડોક્ટરે અની શકે તેટલી કાળજીથી કૃષ્ણચંદ્રની પત્ની મંદાકિનીની દવા કરી. પંદર સોળ દિવસ સુધી યથાનિયમ દવાનું સેવન કરવાથી મંદાકિની આરોગ્ય થઈ. તો પણ અઘાપિ તેની દુર્બળતા દૂર થઈ નહોતી. દુર્બળતાને દૂર કરવાની દવા હજી સુધી ચાલુજ હતી. કૃષ્ણચંદ્ર હમેશાં સ્હવારે ભરૂચ જઈને દવા લઈ આવતો હતો, તથા ફળ ફળાદિ પણ લાવતો હતો. આવી રીતે કેટલાક માસ વીતી ગયા અને કાળક્રમે મંદાકિની સંપૂર્ણ આરોગ્ય થઈ ગઈ.

વિદાયત ગામનાં ગ્રામ્યજનો આજીવન આપાદ માસમાં શ્રીજગન્નાથપુરીની યાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કૃષ્ણચંદ્રની સાસુ પણ જવાને તૈયાર થઈ. વિદાય વખતે યશોદાએ માતાના હાથમાં દશ રૂપિયા મૂક્યા.

સંધ્યા સમય પછી મંદાકિનીએ પતિને એકાંતમાં પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ માતાજી યાત્રાએ જાય છે; બહેને દશ રૂપિયા આપ્યા છે, તમે શું આપશો ? ”

આ સમયે કૃષ્ણચંદ્રે જે રૂપિયા ઉછીના લીધા હતા તે બધા ખરચાઈ જઈ તેમાંથી માત્ર એક રૂપિયો બાર આના તેની પાસે સિલકે રહ્યા હતા. શુષ્ક મુખે તેણે કહ્યું:—“ મ્હારા હાથમાં તો કાંઈ નથી. ”

મ્હોડું મ્હડાવી, આંખો લાલચોળ કરી મંદાકિનીએ કહ્યું:—“ નથી કહ્યે કાંઈ ચાલે કે ? જેટલી બની શકે તેટલી રકમ આપવીજ જોઈએ. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—આપવી જોઈએ તે હું જાણું છું. ન આપીએ તો ખાટું લાગે એ પણ હું સમજું છું; પરંતુ હું નિરૂપાય છું જે રકમ ઉછીની લાગ્યો હતો તે બધી ત્હારી બિમારીમાં ખરચાઈ ગઈ છે.

મંદાકિની:—તેમાં મ્હને કહી શુ ખતાવો છો ? કાંઈ દુનિયામાં તમે એકલાજ તમારી બૈરીની દવામાં પૈસા ખરચો છો ? વળી તમે ખરચ ન કર્યું હોત તો અટકી રહેત કે ? મ્હારા લાઇને જે બે પૈસા મળત તે ખરચત. વળી મ્હારા જેવી હતલાગિનીને તમે બચાવી શા માટે ? જેને પહેરવાને માટે સારાં વસ્ત્રો નથી, અંગ પર અલંકાર નથી—જે માતાને તીર્થ—ધર્મ કરવાને કાંઈ આપી શકની નથી તેને માટે મૃત્યુજ મંગળ છે. જો તમે માતાજીને કાંઈ નહિ આપો તો હું અફિણ ખાઇને મરી જઈશ. આવી શરમ તથા આવું અપમાન મ્હારાથી કદાપિ વેઠાશે નહિ.

કૃષ્ણચંદ્ર:—જેની પાસે એક પૈસો પણ મેળવવાનું હવે સાધન નથી તે પૈસા ક્યાંથી લાવે ? મ્હને કાંપી નાંખવામાં આવે તો પણ મ્હારી પાસેથી એક રૂપિયો બાર આનાથી વધારે પૈસા નીકળી શકે તેમ નથી—મ્હારી પાસે માત્ર એક રૂપિયો બાર આનાજ છે.

મંદાકિની:—મ્હારે તમારા રૂપિયા જોઈતા નથી ? મ્હારી મા શું ફકિર કે વખતુવ છે કે એક રૂપિયો અને બાર આના તેને બિશ્વા અપાય ? તમે રૂપિયા નહિ આપો તો તેથી કાંઈ મ્હારાં માજીની

તીર્થયાત્રા અટકી પડશે નહિ.

કૃષ્ણચંદ્ર:-હું ગરીબ છું-દરિદ્ર છું. મ્હારી મદદ તમને કેટલી ઉપયોગી થઈ પડશે ?

મંદાકિની:-કાંઈ થવાની નથી.-તો પણ તમારી અકલ તો દશે ખર્ચ સમજી શકશે !

કૃષ્ણચંદ્ર:-ત્યારે તો જેની પાસે રૂપિયા નથી તેનામાં મનુષ્યત્વ નથી કેમ ?

મંદાકિની:-એક રૂપિયા શું કહીને આપવો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-તે હું શુ ગાણું ? વળી એ એક રૂપિયા પણ ખરચાઈ ગયા હોત તો હું કાંઈ આપી શકત નહિ ?

મંદાકિની:-એક રૂપિયા આપવો એ નહિ આપવા જેવું છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-સત્ય છે; તો પણ પુનઃ જો કદાચ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો હમણાંનું મ્હેણું ફર કરજો.

મંદાકિની:-મ્હારા કૂટેલા નશીબમાં કદાપિ સારો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો નથી. મૃત્યુજ મ્હારે માટે મંગળકર્તા છે.

આ સમયે કૃષ્ણચંદ્રનો સાળો હરિચરણ ગામમાંથી ઘેર આવ્યો. તેની માતા તથા શિવગંગા પરસાળમાં બેઠાં હતાં. હરિચરણે તેમને પૂછ્યું:-“ કૃષ્ણચંદ્ર ક્યાં છે ? ”

માતાએ ઉત્તર આપ્યો:-“ ઘરમાં; બીજે ક્યાં હોય ? ”

હરિચરણ પણ પરસાળમાં બેઠો તથા ત્યાં આગળ તેણે કૃષ્ણચંદ્રને હાંક મારીને બોલાવ્યો, બોલાવતાંની સાથેજ કૃષ્ણચંદ્ર ત્યાં આવી ચઢ્યો.

હરિચરણ:-બેસો, એક વાત કરવાની છે.

કૃષ્ણચંદ્ર એક બાજુએ બેઠો. હરિચરણે તેને પૂછ્યું:-“ હવે શું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્રને શાન્ત બેસી રહેલો જોઈ શિવગંગાએ કહ્યું:-“ બીજું શું કરવાનું હોય ? મંદાને આરામ થયો છે, તેથી તેને સાથે લઈને ઘરનાં છોકરાં ઘેર જશે. ”

હરિચરણની માતાએ કહ્યું:—“હા, ઘેર તો સુખનો દરિયો ઉછળી પડે છે. છોકરીનાં હાડકાં નીકળી આવ્યાં છે ! શરીર પર લોહીનું એક પણ ટીપું જણાતું નથી !! એને એક મુઠી અનાજ સુદાં મળતું નથી !!!”

હરિચરણ:—મહેં જે નિશ્ચય કર્યો છે, તે તમે સાંભળો, કૃષ્ણચંદ્ર પણ સાંભળે. પછી સૌનો વિચાર એક થાય તેમ કૃષ્ણચંદ્ર કરે.

સૌથી પ્રથમ કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:—“શો નિશ્ચય કર્યો છે, કહો બેઠે”

હરિચરણ:—અહિંના રામદાસ શેઠને બે માણસની જરૂર છે. હમણાં મોસમનો વખત હોવાથી તેમને માણસો વિના ચાલી શકે તેમ નથી, તેથી મહેં કૃષ્ણચંદ્રની વાત કાઢી હતી; તથા તેઓ તેમને રાખવાને કમૂલ થયા છે; પરંતુ હમણાં માસિક પગાર છ રૂપિયા મળશે—તથા થોડા દિવસ પછી દશ રૂપિયા થશે.

શિવગંગા:—છ રૂપિયામાં બે માણસનું ભરણ પોષણ થઈ શકે નહિ

હરિચરણ:—ખોરાકનો સવાલ જ નથી ખોરાકનું અમારી ભેગું રહેશે. હું એકલો સઘળું કામકાજ કરી શકતો નથી. કૃષ્ણચંદ્ર મહેંને ખેતીના કામમાં થોડી ઘણી મદદ કરશે અટલે અમને ખોરાકનો ખર્ચો મળી ગયા જેવું જ છે.

શિવગંગા:—પરંતુ એ રામદાસ શેઠનું કામ કરશે કે તમારું ?

હરિચરણ:—તેને માટે હરકત પડે તેમ નથી. રામદાસ શેઠના કામ ઉપર દશ વાગે જવાનું છે, અને સંધ્યા સમયે પાછું આવવાનું છે, તેથી સ્થવારે અમારું કામકાજ કરી શકશે.

શિવગંગા:—પણ મહેંને એ ઉચિત લાગતું નથી. સાસરે રહી કામ કરીને આવું તદ્દન અયોગ્ય છે. એનું પરિણામ ઘણું ખાટું આવે છે.

હરિચરણની માતા:—ત્યારે ખીજે ક્યાં જશે ?

હરિચરણ:—કૃષ્ણચંદ્રને પણ વિચાર કરી જાવો છો. મહારાથી ખની શકે તેટલી મહેનત મહેં કરી છે.

કૃષ્ણચંદ્રે થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કરીને કહ્યું:—“હા, આ કાર્ય હું કરીશ. ક્યારથી નોકરી કરવા જવાનું છે ?”

હરિચરણુઃ—ત્રણ દિવસ પછી.

ત્યાર પછી રાધાચરણુની વાત નીકળી. રાધાચરણુ હરિચરણુનો ન્હાનો ભાઈ હતો. તે મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની ઉંમર આવિસ વર્ષની હતી. તેથી તેની માતાની ધારણા એવી હતી કે રાધાચરણુ ભણીગણીને ન્યાયાધીશ સાહેબ 'બની જશે અને પોતાનું સંપત્તિ' દુઃખ દૂર કરશે.

આ વાતને અંતે જગન્નાથની યાત્રા કરવા જવાની વ્યવસ્થા સંખધી વાત નીકળી. એ વાતનો મર્મ એવો હતો કે, હરિચરણુની માતાની યાત્રા કરવા જવાની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. ગામના પાંચ સાત માણસો યાત્રાએ જતાં હોવાથી તથા તેમનો આગ્રહ હોવાથીજ નિંદાભયથી હરિચરણુની માતા યાત્રા કરવા જવાને તૈયાર થઈ હતી ! નહિ તો તેના જેવી રત્નગર્ભાને વળી જગન્નાથનાં દર્શનની શી જરૂર હતી ? તેના બંને પુત્રાજ જગન્નાથ તથા બલરામ હતા !

હરિચરણુને હુકકા પીવાની ટેવ પડી હતી તેથી વાતચિત્ત વિશેષ લંબાતા તેને હુકકા પીવાની તત્ત્વપ થઈ આવી. તેણે કહ્યુંઃ—“ ધનો હજી આવ્યો નથી ? હુકકા બહાર છે કે ? ”

હરિચરણુે કૃષ્ણચંદ્રને માટે નોકરી શોધી કાઢેલી હોવાથી, તથા અનુદાન આપવાની દયા દર્શાવેલી હોવાથી તેને માટે હુકકા ભરી લાવવો એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ વિચારી કૃષ્ણચંદ્ર “ હુંજ હુકકા શોધી કાઢીને ભરી લાવુ છું. ” કહી તે હુકકા શોધવા ઘરમાં ગયો.

પ્રકરણ ૬ હું.

અંકુ-મિલન.

લગભગ આઠ વાગ્યે અહમ્મદનગર સ્ટેશને ગાડી જઈ પહોંચી. હરિચંદ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો, તથા ટિકીટ માસ્તરના હાથમાં ટિકીટ આપી સ્ટેશનની બહાર નીકળી પડ્યો.

ગુજરાતના આમડામાં ઉછરેલો, વિદેશથી સંપૂર્ણ અબાણો

હરિશ્ચંદ્ર સ્ટેશનની બહાર નીકળી મહોટા વિચારમાં પડી ગયો. જે તરફ જુએ તે તરફ દક્ષિણી લોકોનું નજરે પડવા લાગ્યા. પોતાના દેશનો એક પણ માણસ તેની નજરે પડ્યો નહિ. માથા ઉપર મહોટા મહોટા ફેંટા, પગમાં દક્ષિણી ગંડા પહેરીને દક્ષિણી લોકો જતા આવતા જણાયા. હરિશ્ચંદ્ર ધણે સુધી ચાલ્યો ગયો; પરંતુ ક્યાં જવાશે તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, તેથી અંતે તેણે ધણા સંકોચથી એક દક્ષિણી ગૃહસ્થને ગુજરાતીમાં પૂછ્યું:—“ ડોક્ટરસાહેબ ક્યાં રહે છે ? ”

અહમ્મદનગરમાં ડોક્ટરો અનેક હતા. દક્ષિણી ગૃહસ્થે મરાઠી-માંજ પૂછ્યું:—“ ક્યા ડોક્ટરસાહેબ ? અહિં તો ધણા ડોક્ટર છે. ”

હરિશ્ચંદ્રે પોતાના લાભનું નામ લીધું; પરંતુ દક્ષિણી ગૃહસ્થ રજનીચંદ્રને પિછાનતો નહિ હોવાથી તેણે કહ્યું:—“ સામે પોષ્ટઆરીસ છે. ત્યાં બે ગુજરાતી નોકરો કામ કરે છે; તેમને જઈને પૂછજા એટલે સઘળી હકીકત જાણી શકશો. ”

હરિશ્ચંદ્ર તરતજ પોષ્ટ ઓફિસ તરફ જવા લાગ્યો.

હરિશ્ચંદ્ર પોષ્ટ ઓફિસના બારણા આગળ જઈને આમતેમ દષ્ટિ કરતો હતો એવામાં અંદરથી એક ગુજરાતી યુવકે જલ્દીથી બહાર આવીને નમ્રતાથી પૂછ્યું:—“ તમે આપણા દેશના માણસ જણાઓછો, તથા તમે અહિં પ્રથમજ આવ્યા હો એમ મ્હને લાગે છે. તમારે ક્યાં જવું છે ? ”

આ ગુજરાતી યુવકને જાતાંજ હરિશ્ચંદ્રનો આત્મા શાન્ત થયો. તેણે કહ્યું:—“ તમારે કહેવું ખરું છે. વડોદરા તરફથી હું હમણાંજ ચાલ્યો આવુંછું. મ્હારા મહોટા લાઇ અહિં ડોક્ટર છે; તેમની પાસે મ્હારે જવું છે; પરંતુ તેઓ ક્યાં રહે છે એ હું જાણતો નથી. ”

ગુજરાતી યુવક:—તમારા લાઇનું નામ શું છે ?

હરિશ્ચંદ્ર:—રજનીચંદ્ર—તેઓ સરકારી ડોક્ટર છે.

ગુજરાતી યુવક:—હં સમજ્યો તમે થોડો વખત રોકાઓ. પોષ્ટમેન હમણાં કાગળો વહેંચવા નીકળશે. તેની પાસે દવાખાનાની પોષ્ટ પણ

હશે, તેથી તે નમને નમારા ભાઈ પાસે સરકારી દવાખાનામાં પહોંચાડી દેશે.

હરિશ્ચંદ્ર:—સરકારી દવાખાનું અહિંથી કેટલે છેટે છે ?

ગુરુ યુવક:—વિશેષ છેટે નથી—શહેરની વચ્ચેજ છે.

આ સમયેજ પોષ્ટમેન કાગળો લઈને બહાર નીકળ્યા. ગુજરાતી યુવકે એક પોષ્ટમેનને બોલાવીને કહ્યું:—“ આ ભાઈને સરકારી દવાખાનું દેખાડજે. એ ડાક્ટર સાહેબના ભાઈ છે. મુસાફરીથી થળા થાકી ગયા છે. પહેલાં તેમને દવાખાનું બતાવી દઈને પછીથીજ તું પોષ્ટ વહેંચવા જજે. ”

પોષ્ટમેન હરિશ્ચંદ્રને સાથે લઈને ચાલી નીકળ્યો.

શહેરની વચ્ચેજ સરકારી દવાખાનાનું ભવ્ય મકાન આવડું હતું. મકાનની ચારે તરફ વિશાળ કંપાઉન્ડ આવેલું હતું. કંપાઉન્ડની અંદર એક બાજુએ ન્હાનો સરખા બાગ બનાવેલો હતો. દવાખાનાના ભવ્ય મકાનની પાસે બીજાં કેટલાંક ન્હાનાં મકાનો તેમજ ઓરડીઓ આવેલી હતી. એ ઓરડીઓ નોકર વર્ગના ઉપયોગમાં આવતી હતી. હરિશ્ચંદ્ર સ્વભાવથીજ નિડર હતો. તે કોઈ પણ પ્રકારે વિચલિત થતા નહિ. પોષ્ટમેનની સાથે તેણે નિડરતાથી સરકારી દવાખાનાના કંપાઉન્ડમાં પ્રવેશ કર્યો.

જે સ્થળે ડાક્ટર સાહેબ બેસતા હતા એ સ્થાન પોષ્ટમેનથી બળ્ણીતું હતું. હરિશ્ચંદ્રને સાથે લઈ તે ત્યાં ગયો. તે સમયે રજનીચંદ્ર ખુરસી ઉપર બેઠો બેઠો કાંઈ વાંચતો હતો. પોષ્ટમેન સલામ કરીને કહ્યું:—“ સાહેબ ! આ ભાઈ આપને મળવાને માટે આવ્યા છે. ”

રજનીચંદ્રે માથું ઊંચું કર્યું. હરિશ્ચંદ્રને એકાએક પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા બંધન તેનું ચિત્ત હર્ષ-શોકથી ઉછાળા મારવા લાગ્યું. શુષ્ક હૃદયમાં સ્નેહનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો તેણે પૂછ્યું—“ કેમ રે હરિયા ! તું અહિં ક્યાંથી ? ઘેર સૌ ખુસીમાં છે ને ? ”

હરિશ્ચંદ્રે પોતાના હાથમાંની ખુરસીને દિવાલને અટકી મૂકી કહ્યું:—“ બધાં જીવતાં તો છે ! ”

રજનીચંદ્ર:-જા, હમણું મકાનમાં જા. ત્યાં બધી હપીકત સાંભળીશ. રસ્તે કાંઈ હરકત તો નહોતી પડીને ?

આમ કહીને રજનીચંદ્રે નોકરને બોલાવ્યો, નોકર આવ્યો એટલે તેણે તેને હરિશ્ચંદ્રને પોતાના મકાનમાં મૂકી આવવાની આજ્ઞા કરી, તથા કહ્યું:-“ ત્યાં મૂકી આવવાને સૌને કહેતો આવ કે આ મ્હારા ભાઈ છે. જલદીથી તેને માટે સ્નાન તેમજ ભોજનની વ્યવસ્થા કરો. ”

હરિશ્ચંદ્રે પૂછ્યું:-“ તમે હમણું ઘેર નહિ આવો ? ”

રજનીચંદ્ર:-મે કલાક પછી હું આવીશ તું ઘેર જઈ સ્નાન કરી થોડો નાસ્તો કરી લેજો.

હરિશ્ચંદ્ર:-અહિં આવીને હું એક મોટા સંકટમાં પડ્યો છું. હું કાઈની વાત સમજી શકતો નથી. તમારે ઘેર જ નોકર ચાકરો છે તેઓ આ દેશના છે કે ?

રજનીચંદ્રે દસ્તી પડીને કહ્યું:-“ રસોઈ કરનાર આત્માણુ ગુજરાતી છે. ”

“ ત્યારે તો ફીક ” કહીને હરિશ્ચંદ્ર છત્રીને અગત્યમાં મારી લઈ નોકર સાથે ચાલ્યો ગયો.

યથા સમયે રજનીચંદ્ર પછુ ઘેર આવ્યો. સ્નાન ભોજન કર્યા પછી તેણે હરિશ્ચંદ્ર પાસેથી ઘરની સંઘળી પરિસ્થિતિ જાણી લીધી. તેના પ્રાણમાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો તેને એમ લાગ્યું કે:-“ હું મહિને આટલા બધા રૂપિયા કમાઈને ઉઠાવી દઉં છું-ને ઉપરાંત દેવું કરું છું-અને ઘેર મ્હારી પત્ની, મ્હારી ભાભીઓ, માતા વગેરે ભૂખના દુઃખથી રીબાય છે ! ”

આવો પશ્ચાત્તાપ રજનીચંદ્રને આજે પહેલ વહેલો થયો નથી; પરંતુ જેનામાં દૃઢયજ્ઞ નથી હોતું તે મનુષ્ય અનુતાપના અગ્નિમાંથી ઉદ્ધાર પામતો નથી. લયંકર ગ્રંથ-દાહમાં બે બિંદુ જળની માફક, એ અનુતાપ પાપાગ્નિને વિશેષ સળગાવી મૂકે છે. એ અનુતાપ કુલમાં કેટલાંક અમૃત બિંદુ જેવો છે. પાપકાર્યમાં અંધ જનીને મનુષ્ય

બ્યારે ઘણી ચિંતાથી થાકી જાય છે ત્યારેજ તેના મનમાં અનુતાપનો અગ્નિ સળગી ઉઠે છે. અનુતાપ એ વિવેકનો પુણ્ય-પ્રતિધ્વનિ છે. જેના હૃદયમાં બળ છે તે એ ધ્વનિ સાંભળી જાગે છે-પાપને માર્ગેથી ખસી જાય છે; પરંતુ એમાં ભાગ્યશાળી માણસો વિશ્વમાં વિરલજ છે. જેમનામાં હૃદય બળ નથી હોતું તેઓ ફરીથી પાપાગ્નિમાં કૂદકો મારે છે-ફરીથી બળે છે અને ફરીથી પશ્ચાત્તાપ-અનુતાપે કરે છે. રજનીચંદ્રની સ્થિતિ પણ તેવીજ થઈ હતી.

ભાઈને સઘળી દફાકત કહી સંભળાવી. હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું:-“ ત્રણ ચાર દિવસમાં તમે એક વખત ઘેર ચાલો. ”

રજનીચંદ્ર:-ઘેર આવવાની ઇચ્છા તો છે; પરંતુ હમણાં રજ મળી શકે એવી આશા નથી. હમણાં અહિં પ્લેગ ચાલુ થયો છે તેથી આ સમયે મૃતને રજ મળશે નહિ !

હરિશ્ચંદ્ર:-ઘણાં માણસો મરી જાય છે કેમ ?

રજનીચંદ્ર:-હા, આ સમયે તું અહિં આવ્યા તે ત્હોં સાફ ક્યું નથી !

હરિશ્ચંદ્ર:-કેમ, રોગનો ભય છે તેથી ? હું એવું કાંઈ માનતો નથી. પ્લેગ એ તો પરમાત્માની સંહારિણી લીલા છે, મરતુ જીવનું એ જીવની લીલા છે ! જે લોકો રોગથી ડરે છે તેમની બુદ્ધિ ઓછી હોવી જોઈએ.

રજનીચંદ્ર સમજી શક્યો કે, શિક્ષણથી અજ્ઞાની રહેલા હરિશ્ચંદ્રની આવી મૂર્ખતા વાસ્તવિક છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-કેટલા દિવસ પછી ઘેર આવી શકશો ?

રજનીચંદ્ર:-કેમ કરીને નક્કી કહી શકું ? રજનો રિપોર્ટ કરીશ અને તેનો ઉત્તર આવશે એ ઉપરથી સઘળું સમજશે.

હરિશ્ચંદ્ર:-ત્યારે તો આજનીજ પોષ્ટમાં મનીઓર્ડર કરીને થોડા રૂપિયા ઘેર મોકલો; નહિ તો ઘરનાં માણસો જૂપના દુઃખથી મરી જશે.

રજનીચંદ્ર:-તું ઘેર જવાનો નથી ?

હરિશ્ચંદ્ર:-થોડા દિવસ સુધી આ દેશ જોવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. તમારી રજા મળુર થઈ આવશે, એટલે આપણે બન્ને સાથેજ ઘેર જઈશું.

રજનીચંદ્ર:-આવા પ્લેગના સમયે તને અહિં રહેવા દેવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.

હરિશ્ચંદ્ર:-એ માટે તમે નિર્ભય રહો. ઘેર જવાથી પણ મૃત્યુ કાંઈ સુખ નથી. ઘેર જઈ અને સુકુમારને ન મેળવી શકું એટલે પછી મ્હારાથી ઘેર રહેવાયજ નહિ. રૂપિયા આજેજ મોકલશોને ?

રજનીચંદ્ર:-રૂપિયા તો સિલ્લકે નથી. ઘરખરચ માટે માત્ર દશેક રૂપિયા પડ્યા છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-ત્યારે આજે એટલાજ મોકલી દો. વળી સવડ થય ફરીથી મોકલજો.

રજનીચંદ્ર કમૂલ થયો, હરિશ્ચંદ્ર રૂપિયા લઈને તરતજ પોષ્ટ ઓફિસ તરફ ચાલ્યો ગયો. સ્ટેશનેથી ઉતરીને આવતાંજ તેણે પોષ્ટ ઓફિસ જોઈ હતી એ હડીકત પાડકો જાણે છે. તેણે પોષ્ટ ઓફિસ જઈ દશ રૂપિયાનો મનીઓર્ડર કરી દીધો, તથા માતાના ઉપર એક પત્ર પણ લખી દીધો.

મકરણુ ૭ મું.

શિક્ષિત કે અશિક્ષિત ? !

હરિશ્ચંદ્ર પોષ્ટ ઓફિસનું કામ પૂરું કરી અહમ્મદનગર શહેરમાં ગયો. તથા તે સંધ્યા સમય સુધી શહેરમાં ફરીને પછીથી ઘેર જઈ પહોંચ્યો. તે સમયે રજનીચંદ્રના મકાન પાસે એક ગાડી ઉભી રહેલી હતી. ગાડી કીમતી હતી તથા તેના બન્ને ઘોડાઓ હજુપુષ્ટ તેમજ અલિષ્ટ હતા. ઘોડાગાડીનો દેખાવ જોતાંજ હરિશ્ચંદ્રને એમ લાગ્યું કે કાંઈ શ્રીમંત માણસ તેના લાઇની મુલાકાતે આવ્યું હશે; પરંતુ કાંઈ

પણ કાર્યમાં તે સંકટ જોઈ શકતો નહોતો. એક ક્ષણ માત્રમાં તો તેણે ભાઈના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

રજનીચંદ્રના દિવાનખાનામાંથી મધુર હારમોનિયમના સ્વર સાથે રમણી કંઠનો મધુર સ્વર નીકળતો હતો. હરિશ્ચંદ્ર શો પ્રકાર છે તે જોવાને માટે દિવાનખાનામાં ગયો.

દિવાનખાનામાં જતાંની સાથેજ તે ચમકી ઉઠ્યો. તેણે જોયું કે એક અપૂર્વ તેમજ અદ્ભૂત રૂપવતી યુવતી રજનીચંદ્રની પાસે ખુરશી ઉપર બેસી ટેબલના ઉપર હારમોનિયમ રાખી ગાન ગાતી હતી. તેના શરીર પર ઈંગ્લીશ કટનો ઓવરકોટ હતો, પગમાં લેડિઝ સ્લ્લ હતો. માથા પરના કેશકલાપમાં પુષ્પો સાથે વેણી બાંધવામાં આવેલી હતી. સ્ત્રીજનિનો આવો પોપાક, તેમજ આવો વ્યવહાર હરિશ્ચંદ્રે તેના જીવનમાં પહેલોજ જોયો, તેમજ જોઈને આશ્ચર્યમાં પડી ગયો.

હરિશ્ચંદ્ર દિવાનખાનાના દ્વાર પાસે ઉભો રહીને આ અદ્ભૂત દેખાવ જોવા લાગ્યો. ગાયન ગાતાં ગાતાં પુષ્પાવતીનાં નયનો દ્વાર તરફ વળ્યાં. તેણે જોયું કે એક હૃદયપુષ્પ બલિષ્ઠ યુવક એકાગ્રદષ્ટિથી તેની તરફ જોઈ રહ્યો છે. ગાયન અંધ કરી પુષ્પાએ પૂછ્યું:—“ મહાશય ! તમે કોણ છો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય એ સ્થાનેથી ચાલ્યો ગયો. પુષ્પાવતી મનમાં ને મનમાં હસી. તેણે ધાર્યું કે માણસ ધણો સરમાળ છે ! એક શબ્દ સુદ્ધાં બોલી શકતો નથી. પરંતુ જણાય છે તો સુપરૂપ. વાર્તાલાપ તેમજ પરિચય માટે તદ્દન અયોગ્ય નથીજ ! ઉમ્મર ઘણી ન્હાની છે. હજી માત્ર મુઠ્ઠો દોરોજ પુટ્યો છે, તેથીજ આટલો સરમાળ જણાય છે.

રજનીચંદ્રે પૂછ્યું:—“ પુષ્પા ! ગાન અંધ કરીને શો વિચાર કરે છે ? ”

પુષ્પાવતીએ એક વખત રજનીચંદ્ર તરફ દષ્ટિ કરી. ત્યાર પછી અસ્થિર ભાવે પૂછ્યું:—“ આ માણસ કોણ હતું ? ”

રજનીચંદ્ર:—એ તો મહારો ન્હાનો ભાઈ છે. જાજો, બન્ને ભાઈના

પ્રેમમાં પડીશ નહિ !

જો કે રજનીચંદ્રે આ વાક્ય મસ્કરીમાં કહ્યું; તે પણ પુષ્પાવતીના હૃદયમાં તે વિશેષ ઉજ્જવળ ભાવથી વિકસિત થયું. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, એમાં શો દોષ છે ? આવું મુખ, આવી આંખ, આવી સરળ દૃષ્ટિ ભાગ્યેજ કોઈની હોય છે.

પુષ્પાવતીએ હારમોનિયમની ચાવી ખંધ કરીને કહ્યું:—“ એ ક્યારે આવ્યા છે ? ”

રજનીચંદ્ર:—આજ સહવારે.

પુષ્પાવતી:—અહિં કેટલા દિવસ રહેવાના છે ?

રજનીચંદ્ર:—તકી નથી તેની મરજી હશે ત્યાં સુધી રહેશે.

પુષ્પાવતી:—તેઓ કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે કે ?

રજનીચંદ્ર:—ના, એને લખનાં વાંચનાં બરાબર આવડતું નથી. તેની આલ્યાવસ્થામાં તેને માથામાં રોગ થઈ આવ્યો હતો તેથી ડોક્ટરોએ અભ્યાસ વગેરે માનસિક પરિશ્રમ કરાવવાની ના પાડી હતી.

પુષ્પાવતી:—અરેરે ! ત્યારે શું આવું સુંદર પુષ્પ શિક્ષણરૂપી મુગંધ વિનાનું છે ?

રજનીચંદ્ર:—તેનામાં એક બીજાં ગુણ છે.

પુષ્પાવતી:—શો ?

રજનીચંદ્ર:—સુંદર હારમોનિયમ વગાડી શકે છે—આકર્ષક તેમજ મધુર સ્વરથી ગાઈ શકે છે.

પુષ્પાવતી:—ત્યારે અહિં બોલાવોને.

રજનીચંદ્ર:—મ્હારી હાજરીમાં ગાશે નહિ.

પુષ્પાવતી:—અશિક્ષિત તેમજ આમ્બનિવાસી ખરાને ! અરેરે ! આ કુસંસ્કાર આપણા ગુજરાતમાંથી ક્યારે દૂર થશે !! પવિત્ર સંગીત પવિત્ર ભાવથી પિતા પુત્ર, ન્હાના મ્હોટા ભાઈ, ભાઈ બહેન, પતિ પત્ની તેમજ સાસુ જમાઈ એક શય્યામાં બેસી એકબીજાંની તરફ સ્થિર દૃષ્ટિથી જોઈ ગાઈ નહિ શકે ત્યાં સુધી **વન્દેમાતરમ્** મંત્રની સાધના થવાની આશા નથી.

રંગનીચંદ્ર:-તું વળી બીજે કોઈ સમયે તેનું ગાન સાંભળી શકીશ.

પુષ્પાવતી:-કાલે સ્થવારે જ્યારે તમે દવાખાનામાં જશો, ત્યારે હું આવીને તેમનું ગાન સાંભળીશ.

રંગનીચંદ્ર:-હા, એમજ કરવું હીક છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

હનુમાનજીના પૂજારીની નીચતા.

સંધ્યા પસાર થઈ ગઈ છે. મનોહર ઉજવળ જ્યોત્સ્નાએ પૃથિવી દેવીને પ્રકાશિત બનાવી તેને રૂપેરી રંગની સાડી પહેરાવી દીધી છે. દરિશ્વંદ્ર ભાઈના મકાનમાંથી બહાર નીકળી પડીને શહેરને માર્ગે આગળ ચાલ્યો જાય છે-તે ક્યાં જાય છે, શા માટે જાય છે, તેની તેને પોતાને પણ માહિતી નથી. તેનો માત્ર ફરવાનોજ ઉદ્દેશ હોય એમ માલૂમ પડે છે. તે ત્વરાથી શહેરના સીમાડા સુધી જઈ પહોંચ્યો.

થોડે દૂર એક દિશાએ એક દરિદ્ર ગામડું આવેલું છે. માર્ગનું કેકાણું નથી. વૃક્ષોની છાયામાંથી માર્ગ શોધી આગળ વધવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલી ભર્યું છે. જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ વૃક્ષોની છાયાનો ભેદ કરીને ત્યાં આગળ પ્રકાશ પ્રસારી શકતો નથી.

ઉપર દર્શાવેલા ગામડામાં સખ્ત પ્લેગ ચાલે છે. ઘણું કરીને પ્લેગનું નંદર એકજ બાણુએ વિશેષ રહે છે. પ્લેગના ભયંકર હુમલાથી આ ગામડું સ્મશાન સમાન બની ગયું છે. કોઈના મુખમાં પાણી રેડવાને માટે પણ માણસ મળી આવતું નથી. ઘણાંખરાં માણસો તો સરકારી દવાખાનામાંજ મરે છે. જેઓ ભયને લીધે સરકારી દવાખાનામાં નથી આવતાં તેઓ ઘરમાંજ રીબાઈ રીબાઈને મૃત્યુ પામે છે. જેઓ હજી સુધી બચી રહ્યાં છે, તેઓ અપાર વેદનાથી જેમ બને તેમ જલદીથી પોતાનું મૃત્યુ થાય એમ ઇચ્છે છે. જેઓ હજી સુધી પ્લેગના પંજમાં ફસાયાં નથી, તેઓ પોતાના ઉપર આ ભયંકર રોગ ક્યારે હુમલો કરશે એની ચિંતાથી અધમુઆ જેવાં બની જયાં

છે. સંખ્યા સમય પછી કોઇ બહાર નીકળતું નથી. આ દરિદ્ર ગામડા-માંથી જાણે કે હીંમત અને ઉત્સાહ ઉડી ગયાં છે.

હરિશ્ચંદ્ર આગળ ચાલતો ચાલતો એકાએક રસ્તામાં ઉભો રહ્યો. સામેથી એક સ્ત્રી તેની તરફ આવતી હતી. જ્યારે આ સ્ત્રી હરિશ્ચંદ્રની નજીક આવી પહોંચી ત્યારે હરિશ્ચંદ્રે ચાંદનીના પ્રકાશની સહાયતાથી જોયું કે એ સ્ત્રી નહિ પણ યૌવનના મળસ્કામાં જંગમ થયેલી નવ-યૌવના હતી. એ વિચિત્ર વેશ વાળી નવયૌવનાને આવી અંધકાર-મયી રાત્રે એકલી જોઇને હરિશ્ચંદ્રને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેનાં નયનો વિશાળ તેમજ ઉજ્જવળ હતાં. મસ્તક પહોળું અને વિચારદર્શી જણાતું હતું.

નવયૌવનાએ ધણાજ નમ્ર તેમજ કરુણસ્વરે હરિશ્ચંદ્રને કાંઈ પૂછ્યું; પરંતુ હરિશ્ચંદ્ર તેના શબ્દોનો સારાંશ સમજી શક્યો નહિ. તે માર્ગમાંથી એક બાબુએ સરકી જઈને ઉભો રહ્યો.

હરિશ્ચંદ્ર રમણીના શબ્દોનો સારાંશ સમજી શક્યો નહિ તો પણ તે એટલું તો અવશ્ય સમજી શક્યો કે, કોઇ કારણને લીધે એ રમણી દુઃખમાં ફસાઈ પડી છે. તેમજ કોઇ મનુષ્યની મદદ મેળવવાનું ચલાય છે. તે પાછો ફરી એ નવયૌવના નારીની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

થોડે દૂર જઈને રમણી રસ્તા પર ઉભી રહી, તથા તેણે પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ફેરવી. પછી જાણે કે તે કોઈના આગમનની રાહ જોતી ઉભી રહી. આવી રીતે ઘણા વખત પસાર થઈ ગયો; પરંતુ કોઈ આવ્યું નહિ. રમણી પાછી ફરીથી આગળ ચાલવા લાગી. ત્યાં સુધી તે માર્ગમાં ઉભી રહી હતી ત્યાં સુધી હરિશ્ચંદ્રે પોતાનું શરીર એક દેવદાંડના વૃક્ષની પાછળ છુપાવી રાખ્યું હતું. જેવી રમણી આગળ ચાલવા લાગી તેવોજ તે પણ તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

નગરનો રસ્તો છોડી રમણીએ બીજો રસ્તો આગળ વધવા માંડ્યું. અડધો માઇલ આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી રમણી રસ્તાની એક બાબુએ ઉભી રહીને ચારે દિશા તરફ નજર ફેરવવા લાગી;

પરંતુ સર્વ દિશાઓ જનશૂન્ય માલૂમ પડી. બ્રહ્મે દૂરથી ઠંડો વાયુ ચાતો આવતો હતો. વાયુથી કંપતી લતાની માફક રમણી પણ કંપતી હતી તથા ભયની ભાવનાથી ધ્રુજતી હતી.

બહો સમય વીતી ગયો. જેવી રમણી પાછી ફરવાની તૈયારી કરતી હતી એવામાં એ બળવાન યુવકે ત્યાં આગળ આવી ચઢ્યા. રમણી તેમને જોતાંજ વિશેષ ધ્રુજી ઉડી. જાણે કે પોતે અહિં આવી છે તે સાંઝે કર્યું નથી એમ તેને કેમ ન લાગ્યું હોય ! તેણે મનમાં ને મનમાં પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યું. એ રમણીનું નામ લક્ષ્મીબાઈ હતું. જાતે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી.

ત્રાસથી ધ્રુજતા સ્વરે આગંતુક એ યુવકે પૈટી એકને સંબોધીને લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“ હું આપની પાસે આવી છું. તમે મ્હને હનુમાનજીનું જે કવચ આપવાનું જણાવ્યું છે, તે આપો. ભયંકર સંકટમાંજ ફસાઇ પડેલી હોવાથી તમારા કહેવા પ્રમાણે આવી નિર્જન રાત્રે હું તમારી પાસે આવી છું. મ્હારા પિતા પ્લેગથી માર્યા ગયા છે. માતા પણ પ્લેગના ફૂર પંગમમાં ફસાઇ પડી સરકારી દવાખાનામાં ગઈ છે. હવે હું, મ્હારી ન્હાની બહેન તથા મ્હારો એક ન્હાનો ભાઈ બચી રહેલાં છીએ. જેમણે હનુમાનજીનું કવચ લીધું છે, તેમને ત્યાં પ્લેગ થયો નથી. તમે મ્હને પણ કવચ આપવાની હા પાડેલી હોવાથી હું અહિં એકલી આવી છું. એક જણની મ્હારી સાથે આવવાની દરિયા હતી; છતાં તે માગુસ આવ્યું નહિ; કારણ કે તમે મ્હને એકલીનેજ અત્રે આવવાનું જણાવ્યું હતું. ”

એક યુવકે હસીને કહ્યું:—“ એકલી આવી છે તેથી શું થયું ? હનુમાનજીનું કવચ હજે કાંઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી. હુંજ હનુમાનજીના મંદિરનો સેવક છું. મ્હારા સિવાય કોઈ પણ તને કવચ આપી શકે તેમ નથી. ”

લક્ષ્મી:—હું એ જાણું છું તેથી તો આવી નિર્જન રાત્રિએ અહિં આવી છું.

યુવક:—બહુ સાંઝે કર્યું છે; પરંતુ હું તને જે કીમતી કવચ આપું તેના બદલામાં તું શું આપીશ ?

લક્ષ્મી:—હું ગરીબ છું, નિરાધાર છું, હું શું આપું ? તમે દયા-
જાવે આપવાની હા પાડેલી હોવાથીજ હું આવી છું. મ્હારી પાસે
એવું શું છે કે જે હું તમને આપું ?

યુવક:—ત્હારી પાસે જે છે તે રાજરાણીની પાસે પણ નહિ
હોય. ત્હારા આ યૌવનનો આસ્વાદ મ્હને લેવા દે. હું હનુમાનજીનો
સેવક હોવાથી જાદિર રીતે વિવાહ કરી શકતો નથી; પરંતુ તું જેન
મ્હારી માગણી કમૂલ રાખીશ તો હું તને રાજરાણીના જેવા સુખમાં
રાખીશ. તું મ્હારી પ્રાણેશ્વરી થા. ત્હારા પિતાનું મૃત્યુ થયું છે.
ત્હારી માતા પણ સરકારી દવાખાનામાં મરવા પડી છે, તેનું પણ
જો મૃત્યુ નિપજશે તો તું શું કરીશ ? કાના આધાર પર આ વિશ્વમા
રહી શકીશ ? હું તને મ્હારા પ્રાણથી પણ વિશેષ ગણીશ. ત્હારા
સુખને માટે હનુમાનજીનો લંડાર ખુલ્લો રહેશે.

કોઘે લરાયેલી નાગિણીની માફક લક્ષ્મીએ પોતાનું મસ્તક ઉચું
કર્ચ્યું. લય તેમજ રોપથી તેના અધરોષ કંપવા લાગ્યા. તે સમજ
ગઇ કે પોતે અહિં આવી છે એ તેણે મ્હોટી ભૂલ કરી છે. સંન્યા-
સીઓ તેમજ પૂજારીઓ પોતે આવા પાળી હશે એવો તેને અત્યાગ-
સુધી ખ્યાલ સુદ્ધાં આવ્યો નહોતો. લક્ષ્મી રડી પડી.

યુવકે કહ્યું:—“ તું રડે છે શા માટે ? ત્હારા સૌભાગ્યચંદ્રનો
ઉદય થયો છે. ”

લક્ષ્મી:—મ્હારે એવું સૌભાગ્ય જોઈતું નથી તેમજ તમારું
કવચ પણ જોઈતું નથી. તમે હનુમાનજીના પૂજારી છો—સેવક છો
તમે મ્હારા પિતાતુલ્ય છો. હું અહિંથી જઉં છું, મ્હને ક્ષમા કરો.
હું નિરાધાર અખળા છું.

યુવક:—ક્યાં જઈશ ? મ્હેં યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તને અહિં શું પાછી
જવા દેવાને બોલાવી છે ?

લક્ષ્મી:—તમે હનુમાનજીના પૂજારી છો. ધર્મનું સ્મરણ કરો અને
પ્રાપ્તનું ધનહું ન લરો. સતી શીખવતી સગારીનું અપમાન હનુમાનજી
સહન કરશે નહિ.

આમ કહીને લક્ષ્મી જેવી ચાલી જવા લાગી કે નરતજ પાપી યુવકે તેનો હાથ જોરથી પકડી રાખ્યો. અબળા બૂમ મારી ઉઠી. યુવકના સાથીદારે આગળ આવી તેનું મુખ દબાવી દીધું.

થોડે દૂર આવેલા એક વૃક્ષની છાયા પાછળ છુપાઈ રહીને હરિશ્ચંદ્ર આ સર્વ પ્રકાર જોઈ રહ્યો હતો. જો કે લક્ષ્મી તેમજ યુવકની વાતચિત તે અક્ષરશઃ સમજી શક્યો નહિ તો પણ તેમના વર્તન તેમજ રીતભાત ઉપરથી તે એ સવ પ્રકારનું મૂળ કારણ જાણી ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે લયંકર પ્લેગના જીવમથી લય પામતી અબળાને રોગનો નાશ કરનાર કવચ આપવાના લોભ દર્શાવીને એ યુવક નરપશુઓએ તેના સર્વસ્વનો નાશ કરવાને માટે તેને આવી ગંભીર રાત્રિએ અહિં એકલી બોલાવી છે. તે પાપી યુવક તેમજ અબળા લક્ષ્મી વચ્ચે ચાલતી વાતચિત સાંભળીને ઘણો ઉશ્કેરાઈ જતો હતો. અતે જ્યારે પાપી યુવકે તથા તેના સાથીદારે એ અબળા પર જીવમ ગુજારવાની શરૂઆત કરી ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર સિદ્ધતા જેવા જીવસાથી જે વ્યથા આ પ્રકાર ચાલતો હતો તે સ્થળે જઈ ચઢ્યો. તેણે વિચાર કર્યો નહિ કે વિરૂદ્ધ પક્ષમાં બે હજીપુછ બળવાન યુવકો છે, અને પોતે એકલોજ છે.

હરિશ્ચંદ્રને ત્યાં આગળ આવી ચઢેલો જોઈને ઉપરોક્ત બન્ને નરપશુઓ લક્ષ્મીને છોડી દેને હરિશ્ચંદ્રનો પશુબળથી સહાર કરવાને આગળ ધર્યા.

હરિશ્ચંદ્રે સતીના સતીત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે સંકટમાં ઝંપલાવ્યું હોવાથી—તેના શરીરમાં અસાધારણ શક્તિએ પ્રવેશ કર્યો હતો. બન્ને નરપશુઓ મહા મહિમામયી શક્તિને પ્રભાવે પાછા હટવા લાગ્યા ! લક્ષ્મી મ્હોટેથી મદદાર્થે બૂમો મારવા લાગી.

એકાએક હનુમાનજીના સેવકની એક સખ્ત થપ્પડ ગાલ પર વાગવાથી હરિશ્ચંદ્ર જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. બરાબર આજ સમયે બે કોનસ્ટેબલ ત્યાં હાજર થયા. લક્ષ્મીએ રૂદ્ધ કરીને તેમને બન્નેને સઘળી હડીકત કહી સંભળાવી. કોનસ્ટેબલોએ બન્ને નરપશુઓને ગિરફતાર કર્યા.

હરિશ્ચંદ્ર હજી સુધી બેહોશ સ્થિતિમાં પડ્યો રહ્યો હતો. એક કોનસ્ટેબલે હરિશ્ચંદ્રના અંગ તરફ આંગળી કરી લક્ષ્મીને પૂછ્યું:—“ આ માણસે પણ તમારા તરફ અત્યાચાર કર્યો હતો કે ? ”

લક્ષ્મીએ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ ના. તેમણેજ મ્હારું રક્ષણ કર્યું છે. જો તેઓ વખતસર ન આવી ચઢ્યા હોત તો આ પાપી પુરુષો અત્યાર સુધીમાં તો મ્હને કાઢ અધકારપૂર્ણ રાજ્યમાં લઈ ગયા હોત—તથા મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ કરવાનો યત્ન આદરતા હોત. ”

એક કોનસ્ટેબલે જઈને હરિશ્ચંદ્રના નાક પર હાથ મૂકી જોયો. ત્યાર પછી તેનો હાથ પકડીને તેને હલાવ્યો. હરિશ્ચંદ્ર મુચ્છિત થયો હતો. ધણી સમય સુધી તે ખુદ્ધ વાયુમાં પડી રહેલો હોવાથી તેનામાં થાકી ધણી એતના આવી હતી. કોનસ્ટેબલે તેનો હાથ હલાવ્યો એટલે તે ઉડીને ઉભો થયો.

હરિશ્ચંદ્રે ઉભા થઈને ચારે દિશાએ દષ્ટિ કરી. સઘળી લકીકત તેના સ્મરણમાં આવી, તથા બન્ને નરપશુઓને તેણે પોલિસના હાથમાં પકડાયલા જોયા; તેમજ સતીના સતીત્વનું સંરક્ષણ થયેલું જાણી તેને ધણો આનંદ થયો. તેણે કોનસ્ટેબલને કહ્યું:—“ આ રમણીને તમે ઘેર પહોંચાડી દેજો, હું જઈ છું. ”

કોનસ્ટેબલે દક્ષિણી હતા, છતાં તેઓ હરિશ્ચંદ્રના ગુજરાતી વાક્યનો સારાંશ સમજી શક્યા, તથા તેઓને એમ પણ લાગ્યું કે હરિશ્ચંદ્ર તેમનાં મરાઠી વાક્યો સમજી શકશે નહિ. તેથી એક કોનસ્ટેબલે ભાંગી ટૂંકી હિંદી ભાષામાંજ પૂછ્યું:—“ આ રમણીને તમે પિછાનો છો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર:—ના.

કોનસ્ટેબલ:—તમે અહિં એકલા આવ્યા હતા ?

હરિશ્ચંદ્ર:—હું સહેરની બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો હતો એવામાં આ રમણીને આ રસ્તે એકલી આવતી જોઈ મ્હને કૌતુહલ થયું અને તેથીજ હું તેની પાછળ પાછળ આવ્યો હતો.

કોનસ્ટેબલ:—તમારે આ કેસમાં સાક્ષી આપવી પડશે.

હરિશ્ચંદ્ર:-જે હકીકત સત્ય છે, તે હું શા માટે નહિ જાહિર કરું ?

કોનસ્ટેબલ:-તમારે પોલિસ ગેટ પર આવવું પડશે. તમે પરદેશી છો તેથી અહિં ક્યાં સુધી રહો અને ક્યારે ચાલ્યા જાઓ તે જાણી શકાય નહિ; માટે પોલિસ ગેટ પર આવી, ફોજદાર સાહેબ પાસે નામ ફામ લખાવીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં બેલાશક ચાલ્યા જાઓ.

હરિશ્ચંદ્ર:-તમારા કહેવા પ્રમાણે હું તમારી સાથે આવવાને તૈયાર છું.

પછીથી કોનસ્ટેબલો બન્ને ગુન્હેગાર, લક્ષ્મી, તથા હરિશ્ચંદ્રને સાથે લઈને શહેરમાં ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

મનુષ્ય કે દેવતા ?

રાત્રિના દશ વાગ્યા હતા. પોલિસગેટનો ફોજદાર પોતાને ઘેર ગયા હતા. ખીજા બધા નોકરોમાંથી કોઈ રસોઈ બનાવતો હતો, કોઈ આહાર કરતો હતો, કોઈ સૂઈ રહ્યો હતો, તો કોઈ પીકામાં પહોંચ્યો હતો. ઘણાખરા કોનસ્ટેબલો પહેરો ભરવાને માટે શહેરમાં નીકળી પડ્યા હતા.

બન્ને કોનસ્ટેબલોએ પોલિસગેટમાં જઈ પહોંચીને લક્ષ્મી તેમજ હરિશ્ચંદ્રને ગેટની સામે આવેલા એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે બેસવાનું કહ્યું, તથા બન્ને નરપશુઓને તેમણે ગેટમાં પહેરા નીચે રાખ્યા. ત્યાર પછી એક કોનસ્ટેબલ ફોજદાર સાહેબને બોલાવવા ગયો.

હુંડો પવન વાતો હતો. લક્ષ્મી અને હરિશ્ચંદ્ર એકબીજાની સાથે બેઠાં બેઠાં કાંઈ વિચાર કર્યા કરતાં હતાં.

લક્ષ્મીએ એક વખત હરિશ્ચંદ્ર તરફ દષ્ટિ કરી. હરિશ્ચંદ્રને જોતાં તેનું મુખ હરખાઈ જતું હતું. તે મનમાં એમ વિચારતી હતી કે:-
“ પૃથિવી પર આવા પરાંપકારી યુવકો કેટલા છે ? પારકાને માટે જે પોતાના જીવનની આહુતિ આપવાને તત્પર થાય છે એ તે મનુષ્ય કે

સાક્ષાત દેવતા ? અમે જ્યાં એકાં છીએ તે પૃથિવી છે કે સ્વર્ગ છે ? ”

હરિશ્ચંદ્ર પણ લક્ષ્મીનું ચંદ્રના પ્રકાશથી સુંદર તેમજ પ્રકાશિત થયેલું અપૂર્વ મુખ સ્થિર નેત્રાથી નંદી રહ્યો હતો. એ સૌંદર્ય તેના સદાનંદ પ્રાણમાં પ્રવેશ કરીને એક પ્રકારના મહાભાવની સૃષ્ટિ કંતું હતું. તેને એવો વિચાર થયા કરતો હતો કે:—“ વિશ્વની સૃષ્ટિસ્થિતિ સંહારકારિણી મ્હારી મા આ રમણીરૂપમાં ઉછળી પડે છે. મ્હારી મા જાણે કે અપૂર્વ સૌંદર્યમયી છે ! વિશ્વના લોકો સૌંદર્યથી મુગ્ધ થાય છે તેથીજ મ્હારી માતા જીવને બાંધવાને માટે ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, તારા વગેરેથી શોભી રહેલા ગગનમાંથી તેમજ જીવ, જંતુ, તરૂં, તૃણ નદી સાગર વગેરેથી શોભી રહેલી ધરણીમાંથી હમેશાં સૌંદર્યનાં સાધનોનાં સંગ્રહ કરીને રમણીરૂપે દેખા દેછે. તેથીજ વિશ્વનું તત્ત્વ જોટલું સૌંદર્ય સંગ્રહ કરી લઈને પણ તે તિલોત્તમાની સૃષ્ટિ થાય છે. એ સૌંદર્ય ગ્રહણ કરીને મ્હારી મા કોઈ સમયે કન્યા, કોઈ સમયે ભગિની, કોઈ સમયે સ્ત્રી તો કોઈ સમયે માતાના સ્વરૂપમાં દર્શન દેછે. તથા આ પૃથિવાવાસીઓ મોહમુગ્ધ નયને એ સુંદરતા નંદી નંદને મોહિત થાય છે; પરંતુ અમારાં તૃપિત નેત્રાની આકુળ દૃષ્ટિ એ શરીર વિનાની સૌંદર્ય રાણીને હૃદયમાં રાખી શકે છે ? ચિત્રકારની કલ્પના એ સ્થળે હવામાં ઉડી જાય છે, મુખની લાપા બોમ્બડી બની જાય છે, બ્યાખ્યા નિર્વાક થઈ જાય છે. એ હૃદય અધિકારથી ઘણું છેટ નાસતી કે છે, પકડવા જતાં પકડાતી નથી, બોલાવતાં પામી આવતી નથી. ”

આવા વિચારો કરતાં કરતાં હરિશ્ચંદ્રની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે ભક્તિપૂર્ણ નમ્ર સ્વરે લક્ષ્મીને મા કહીને બોલાવવા જતો હતો એવામાં એક કોનસ્ટેબલ આવીને લક્ષ્મી તથા હરિશ્ચંદ્રને ગેટમાં બોલાવી ગયો.

ગેટમાં એક પુરુષી પર એક ગુજરાતી ગૃહસ્થ બેઠો હતો. તે ફોજદાર હતો. તેની ઉમ્મર પણ ઘણી મોટી જણાતી હતી. પાસે પડેલા એક ટેબલ ઉપર ઉજળા દીપક સળગી રહ્યો હતો.

તેજસ્વી કિશોર તેમજ કિશોરી આવીને ટેબલ પાસે ઉભાં રહ્યાં. ફોજદાર એક વખત તેમને બરાબર નંદી લઈને બનેલા પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો. લક્ષ્મી તથા હરિશ્ચંદ્રે તેમને જે જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા તેના ઉત્તર આપ્યા.

ફોજદારે હરિશ્ચંદ્રને પૂછ્યું:—“ તમે ગુજરાતી છો છતાં આ દક્ષિણી રમણી સાથે તમારી મુલાકાત કેવી રીતે થઈ ?

હરિશ્ચંદ્ર:—તેનો ખુલાસો તો મેં કર્યો છે.

ફોજદાર:—તમારા ખુલાસા ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી.

હરિશ્ચંદ્ર:—ત્યારે તમે શું ધારો છો ?

ફોજદાર:—ધારવાનું કાંઈ રહ્યું નથી; સુધ્ધગું સાબિત થઈ ગયું. છ. તમે બન્ને જણાં નાશી જતાં હતાં; હનુમાનજીના પૂજારી મહારાજ તથા તેમના સાથી એ રસ્તે થઈને આવતા હતા, તેમણે તમને જોયાં તેથી પોલિસને સ્વાધીન કરી દીધાં છે.

હરિશ્ચંદ્ર:—અમે શા હેતુથી નાશી જતાં હતાં ?

ફોજદાર:—તમારી પાળી વાસનાને પરિત્રુષ્ટ કરવાના હેતુથી.

હરિશ્ચંદ્ર:—માતા પુત્ર વચ્ચે પાળી વાસના હોવી સંભવિત છે કે ? ફોજદાર સાહેબ ! આ મ્હારી મા છે !

ફોજદાર ચમક્યો. લક્ષ્મીએ નીચું જોયું. ફોજદારે પૂછ્યું:—“ તમે અહિં શું કામ કરો છો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર:—કાંઈ કામ કરતો નથી, અહિં હું મ્હારા મ્હોટા ભાઈ પાસે આવ્યો છું.

ફોજદાર:—તમારા ભાઈ અહિં રહે છે કે ?

હરિશ્ચંદ્ર:—હા; તેઓ સરકારી ડૉક્ટર છે.

ફોજદાર:—કોણ, રજનીચંદ્ર ?

હરિશ્ચંદ્ર:—હા.

ફોજદાર રજનીચંદ્રને પિછાનતો હતો. ન્યાયાધીશ સાહેબને ત્યાં એક વખતે ફોજદારે રજનીચંદ્રને સ્થાપાન પીતાં જોયો હતો, તથા

તે દિવસથી એમ પણ જાણતો હતો કે ન્યાયાધીશ સાહેબની સાથે તેને મિત્રાચારી છે.

ફોજદારે થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કર્યો. પછીથી કહ્યું:-
“ તમે મનમાં માહું લગાડશો નહિ. કેસની ખરી હકીકત જાણવાને માટે અમારે કેટલાક ખરા ખોટા પ્રશ્નો પૂછવા પડે છે. હં, પરંતુ હજી મ્હારે તમને એક પ્રશ્ન પૂછવાનો છે. ”

હરિશ્ચંદ્ર:-ખેલાશક પૂછો.

ફોજદાર:-જે આ કેસને કોર્ટ સુધી લઈ જવામાં આવે તો આ રમણીને કાંઈ હરકત છે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-શી હરકત ?

ફોજદાર:-કદાચ તેનો પતિ તેને ઘરમાં ન રાખે તથા તેને માથે મીથ્યા કલંક મૂકે તો ?

હરિશ્ચંદ્ર:-તમે વર્ણવેલ તેમજ અનુભવી છો, જેમ ફીક લાગે તેમ કરો.

દેવ દેવીના નામે સાધારણ જનસમાજ તરફ મંદિરના પૂજારીઓ સેવકો વગેરેને જે પ્રમાણે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે આ સમયે ઉપરોક્ત હનુમાનજીના સેવક તરફથી ફોજદારને પણ થોડું-ઘણું દ્રવ્ય મળ્યું હતું, તથા લવિષ્યમાં વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય એવી તેને આશા હતી.

અંતે ફોજદારે આ વાત છુપાવી રાખવાનો લક્ષ્મી તેમજ હરિશ્ચંદ્રને ઉપદેશ આપ્યો, તથા રજૂનીચંદ્ર આગળ પણ આ વાત નહિ કહેવાનું તેણે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું. હરિશ્ચંદ્ર તે પ્રમાણે વર્તવાને કમૂલ થયો.

પછીથી એક કોનસ્ટેબલને સાથે લઈને હરિશ્ચંદ્ર લક્ષ્મીને તેને ઘેર મૂકી આવ્યો. જ્યારે તે લક્ષ્મીને તેને ઘેર પહોંચ્યાડી તેની વિદાય લઈ પાછો ફર્યો ત્યારે લક્ષ્મી દયાજનક દૃષ્ટિથી હરિશ્ચંદ્રની તરફ જોઈ રહી ! હરિશ્ચંદ્ર સ્વચ્છંદ ચિત્તે ઘર તરફ ચાલ્યો આવ્યો.

તે જ્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો ત્યારે મધ્યરાત્રિ થઈ હતી.

રૂસોઈઆએ પૂછ્યું:-“ અત્યાર સુધી ક્યાં ગયા હતા ? ”

હરિશ્ચંદ્ર: શહેરમાં ફરતો હતો.

રસોધઓ:—આવા વિદેશમાં અત્યાર સુધી ક્યાં કરવું સારું કે ?

હરિશ્ચંદ્ર:—ભાઈ કાંઈ બોલ્યા હતા ?

રસોધઓ:—ના તેઓ સંધ્યા સમય પછી હમેશાં ઘેરથી ચાલ્યા જાય છે, રાત્રે કદાપિ ઘેર સૂઈ રહેતા નથી.

પછીથી રસોધઆએ મનમાં ને મનમાંજ વિચાર્યું કે:—“ એ પણ તમારાજ ભાઈને ! તમે આવતાંની સાથેજ જ્યારે મધ્યરાત્રિ સુધી બટક્યા તો પછી આવતી કાલથી તો તમારો પત્તોજ નહિ લાગે. ”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પુષ્પાવતીની મોહનળ !

રજનીચંદ્ર સાથે પુષ્પાવતીએ ખીજે દિવસે સ્વવારે આવીને હરિશ્ચંદ્રનું ગાન સાંભળી જવાની વાત કરી હતી, પરંતુ સ્વવારે સંગીતનું માધુર્ય સર્વાંશે પ્રકાશ પામતું નથી તેથી કરીને પુષ્પાવતી સ્વવારે નહિ આવતાં સંધ્યા સમય થઈ ગયા પછી આવી.

એ દિવસે આકાશ સ્વચ્છ હતું, તથા ચંદ્રકિરણોથી દિશાઓ પ્રકાશી રહી હતી.

પુષ્પાવતી જ્યારે આવી પહોંચી ત્યારે પ્રથમની સલાહ પ્રમાણે રજનીચંદ્ર ઘેર નહોતો. રજનીચંદ્ર જાણતો હતો કે, પુષ્પાવતી શિક્ષિતા છે. પુષ્પાવતી પ્રેમમયી છે. માત્ર વિશુદ્ધ પવિત્ર સંગીત સાંભળવાનોજ તેનો એક ઉદ્દેશ છે.

પુષ્પાવતી આવી કે તરતજ નોકરે રજનીચંદ્રના દિવાનખાનાના દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યાં. પુષ્પાવતીએ દિવાનખાનામાં એક ખુરસી ઉપર બેસીને પૂછ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ક્યાં ગયા છે ? ”

નોકર:—ખુદાર ગયા છે.

પુષ્પાવતી: ડૉક્ટર સાહેબના ભાઈને બોલાવ.

નોકરે જઈને આ સમાચાર હરિશ્ચંદ્રને કહ્યા. આ સમયે હરિશ્ચંદ્ર પ્રાણુયામનું કાર્ય સમાપ્ત કરી રહ્યો હતો. તેણે રસોઇઆને પૂછ્યું:—“ એ ભૂતડી કોણ છે ? ”

રસોઇઆ:—ગુજરાતી મેમસાહેબ છે.

હરિશ્ચંદ્ર:—અહિં કેમ આવે છે ?

રસોઇઆ:—હું શું જાણું ? ! મહેં સાંભળ્યું છે કે, ઇંગ્લેન્ડ લાણેલાં માણસો સાથે ખેતીને આનંદ ઉડાવે છે ! ડૉક્ટર સાહેબ તથા મેમસાહેબ પણ એક બીજાની સાથે આનંદ ઉડાવે છે એમાં કાંઈ પાપ લાગતું નથી.

હરિશ્ચંદ્ર:—ભૂતડીનું ચરિત્ર તો સાદું છે ને ?

રસોઇઆ:—મહિને માત્ર સાત રૂપરડી કમાતો હું એક ગરીબ રસોઇઆ એ બધી હકીકત ક્યાંથી જાણી શકું ?

હરિશ્ચંદ્રની પુષ્પાવતી પાસે જવાની જ્ઞ કે બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી તથાપિ એ આ દેશના સભ્યતાના નિયમો નહિ જાણતો હોવાથી કદાચ તેની પાસે પોતે ન જાય તો તેનું અપમાન કર્યાનો અપરાધ ગણાય તેમજ ભાઈનો કપકો મળે એવા વિચારથી હરિશ્ચંદ્ર તેની પાસે ગયો. પુષ્પાવતીએ સ્મિત હાસ્ય કરી આકર્ષક સ્વરે કહ્યું:—“ આવો ખેસો, હું ઘણા સમયથી આપની રાહ જોતી ખેસી રહી છું ! ” આ વાક્યનો શુ ઉત્તર આપવા તે હરિશ્ચંદ્ર વિચારી શક્યો નહિ. જે વાતનો તે વિચાર કરવા જતો હતો તે વાત તેના પેટમાં જ ડૂબી જતી હતી. તે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય એક ખુરસી ઉપર બેઠો.

પુષ્પાવતીએ કહ્યું:—“ આપ સુમિષ્ટ સ્વરે ગાઈ શકો છો, તેથી હું આપનું ગાન સાંભળવા આવી છું માટે કૃપા કરીને હારમોનિયમ સાથે એક ગાન ગાઓ. ”

હરિશ્ચંદ્ર નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું:—“ હું હારમોનિયમ સાથે ગાઈ શકું-છું, એમ તમને કાણે કહ્યું ? ”

પુષ્પાવતી:—તમારા ભાઈએ-ડૉક્ટર સાહેબે.

હરિશ્ચંદ્ર ચમક્યો. પુષ્પાવતીએ હસીને કહ્યું:—“ તમે શા માટે

શરમાઓ છો ? ગાન અતિ પવિત્ર વસ્તુ છે. એ સ્વર્ગીય પદાર્થ છે. કાંઈની પાસે ગાવામાં શરમ રાખવાનું કારણ નથી ! ”

હરિશ્ચંદ્ર હારમોનિયમ ઉઘાડી તેને વગાડીને તે સાથે મધુર નેમજ ઉચ્ચ કંઠે ગાવા લગ્યો:—

પદ.

“ હરિ જેના તેજા હું ઘસ તમારો, કરણાસિંધુ ગ્રહો કર મારો; હરિ
સાકડાના સાથી થામળિયા, છે બગડયાના બેલી;
શરમ પડ્યો બળ અમિત કુખરમી, તદ્દપી ન મૂકો ઠેલી. હરિ
નિજગન જીવની જાતી લગ્યા, રાખો છો શ્રી રણછોડ;
શૂન્ય ભાગ્યને સફળ કરો છો, પૂરો બરહ બળ કાડ. હરિ
અવગનું સવળ કરો સુહરવર, જ્યારે જન જાય હારી;
અથાગ થાગ પતિત કરો પાવન, પ્રભુ દુઃખ કુકુતહારી. હરિ
વિનતિ વિના રક્ષક નિજગનના, દોષ તણા ગુણ માનો;
સ્મરણ કરતા સંકટ ટાળો, મણો ન મોટો નાનો. હરિ
વિકળ પરાધિન પીડા પ્રભણો, અંતરનું દુઃખ જાણો;
આરત બધું સહિસ્તુ અભય કર, અવગુણ ઉર નવ આણો હરિ
સર્વેશ્વર સર્વાંશુ સ્વતંત્ર, દયા પ્રિયમ ગિરધારી;
શરણાગત વતસલ શ્રીજી મારે, મોટી છે આથ તમારી. હરિ ”

હારમોનિયમની સાથે હરિશ્ચંદ્રનો મધુર કંઠ મળી જઈને ગાન ગવાતું હતું. હરિશ્ચંદ્રે ઘણા સમય સુધી ગાન ગાયું; ત્યાર પછી તેણે કપાળ ઉપર ઉપસી આવેલાં સ્વેદાંબુઓ સાફ કરી નાખ્યાં. પુષ્પાવતીએ કહ્યું:—“ આપનો કંઠસ્વર અને આપની હારમોનિયમ વગાડવાની છટા અતિ પ્રશંસનીય છે; પરંતુ ગાન ઘણુંજ અશ્વિકર થઈ પડે એવું છે—સુશિક્ષિત લોકો આવું ગાન ગાતા નથી. ”

હરિશ્ચંદ્ર સમજી શક્યો નહિ કે આ ભકિતરસથી પરિપૂર્ણ ગાન અશ્વિકર કેમ નિવડયું ? તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. આશ્ચર્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેણે પુષ્પાવતીના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરી. પુષ્પાવતીનો કંઠસ્વર કાંઈક કંપી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું:—“ આપ આ ગાનનો વિષય સમજતા હો એમ ભામતું નથી ! એ દેવ દેવાદિતું નામ કાને પડતાં ઘંદાવન,

ચમુનાતટ, કદંબવૃક્ષ-માફ કરજો ખીજું ખોલી શકીશ નહિ-એ સઘળી અરૂચિકર અને અસ્વીકૃત કથા માફ આવે છે. તે ઉપરાંત દેવની પૂજા, ઇશ્વરનું ભોજન, ભોજનું પાત્ર વગેરે ઘણી અરૂચિકર કથાનું સ્મરણ થાય છે. અરેરે ! એક શિક્ષિત મૃદસ્થના ઘરમાં એક શિક્ષિતા મહિલાની આગળ આ ગાન ખીજા કોઈએ ગાયું હોય તો આટલે તો મૂને ડ્યારનીય મુચ્છાં આવી હોત-પરંતુ હું તમને મ્હાઉં છું-મ્હારા પ્રાણથી પણ વિશેષ મ્હાઉં છું તેથી અત્યાર-સુધી સ્થિરતાથી બેસી રહી છું. આ દાસીની સવિનય વિનંતિ છે કે, ફરીથી કદાપિ આવું ગાન મારે નહિ. ફરીથી એક ખીજું ગાન ગાઓ. હું મ્હોટી આશા રાખીને આપની પાસે આવી છું-એક ઉત્તમ ગાન ગાઈને મ્હારા આશાત્મ હૃદયને શીતળ કરો. ”

હરિશ્ચંદ્ર પુષ્પાવતીનાં આ વચનોનો અક્ષરશઃ અર્થ સમજી શક્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું:-“ ત્યારે કેવું ગાન ગાઉં ? ”

પુષ્પાવતીએ એક વિદ્યુતના જેવા કટાક્ષ ફેંકી કહ્યું.-“ પ્રેમ-સંગીત ગાઓ. આપ શું નથી જાણતા કે પ્રેમજ જગતનું પંથન છે ! પ્રેમ પવિત્ર છે. પ્રેમ સિવાય જગતનું કાંઈ પણ અસ્તિત્વ નથી. ”

હરિશ્ચંદ્રે વિચાર્યું:-“ ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણથી મનુષ્યનું મસ્તક ફરી જતું હશે કે શું ? ! જે વાત કહે છે તે પણ પૂરૂં પૂરી સમજાતી નથી. સ્વભાવ તેમજ ચરિત્ર તો ડાઘ ઉન્માદિનીના જેવાં જણાય છે ! ”

આવો વિચાર થયા છતાં હરિશ્ચંદ્ર એક ગુજરાતી મેમસાહેબની વિનંતિનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. ઘણા સમય સુધી વિચાર કરી તેણે હારમોનિયમ સાથે સૂર મેળવી નેત્રો મીચી ગાવા માંડ્યું

ભક્તિ ભાવેથી કરી લે રૂડા રામની,
રૂડા રામની કરી લે સીના રામનીરે. ભક્તિ
વૈભવ ત્હાસ બહુ, વિખનાઈ બરો સહુ,
માળા હું ધરી લે હેતે, હરી નામનીરે (૩) ભક્તિ
વ્રજવાસીના જશે નવ ગાળ,
કાચી આ કથા ત્હારી રૂં રામનીરે (૩) ભક્તિ

દિવાનખાનામાં ઉત્તમ હરિફન લેમ્પનો દીપક સળગી રહ્યો હતો. એ દીપકની જ્યોતિથી હરિશ્ચંદ્રનું મુખમંડળ જ્યોતિષ્ણુ જણાતું હતું; તેના કપાળ ઉપર મોતીના દાણા જેવાં પસીનાનાં ઘિંદુઓ ઉપસી આવ્યાં હતાં. કિન્નર-કંઠનો મધુર સ્વર પ્રત્યેક લહરિ સાથે કીડા કરી રહ્યો હતો. વિલાસ વાસનામયી પુષ્પાવતી સ્થિર દષ્ટિથી આ સર્વ દેખાવનું દર્શન કરી રહી હતી-ધડકતી છાતીએ ગાન સાંભળી રહી હતી. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની ઉચ્છ્વસ વિલાસવાસના ઉત્પન્ન થઈ આવી. તે કંપવા લાગી. હરિશ્ચંદ્રનું ગાન સમાપ્ત થયું.

પુષ્પાવતીએ કંપિત કંઠે કહ્યું:-“ આપનું ગાન સ્વર્ગની વસ્તુ સમાન જ ગાય છે. મ્હને એમ લાગે છે કે, આપ આ સ્વર્ગીય સંગીત ગાતાં ગાતા સૌંદર્યના દેવતા રૂપે મ્હારું હૃદય હરી લેતા જાઓ છો. ”

હરિશ્ચંદ્રે સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું:-“ તમને સંતુષ્ટ થયેલાં જોઈ મ્હને ધણો આનંદ થયો છે. ”

પુષ્પાવતી:-મ્હારી એક પ્રાર્થના સ્વીકારશો કે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-શી પ્રાર્થના ? કહેા જોઈએ ?

પુષ્પાવતી:-આપ જ્યાં સુધી અહિં રહો ત્યાં સુધી હમેશાં એક વખત મ્હારે ત્યાં પધારશો કે ? આ દાસીના સ્થાનને આપનાં પવિત્ર પગલાંથી પાવન કરશો કે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-શા માટે ?

પુષ્પાવતી:-તમારા ગાને મ્હને ગાંડી બનાવી દીધી છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-જે ગાન સાંભળવાથી પોતાનું મન દીવાનું બની જાય છે એ ગાન નહિ સાંભળવામાં જ કલ્યાણ છે.

પુષ્પાવતી:-તમારો જીવ ધણો કઠિન જણાય છે.

આ સમયે “હાર કાંઈ કોણાદત્ત થતો માલુમ પડ્યો. જાણે કે નોકરોની બૂમોથી સમસ્ત બંગલો ધ્રુજી ઉઠ્યો. હરિશ્ચંદ્ર આશ્ચર્ય પામીને બોલી ઉઠ્યો:-“ શું બન્યું છે ? ”

પુષ્પાવતી:-નોકર આકરે આપસ આપસમાં તકરાર કરતા

જણાય છે. એ તરફ ધ્યાન આપવાની આપણને શી જરૂર છે ?

આ વાક્ય પ્રતિ લક્ષ્ય આપ્યા સિવાય હરિશ્ચંદ્ર ઉડીને સફાળો બહાર ગયો. શો પ્રકારે બન્યો છં તે જાણવાને માટે પુષ્પાવતી પણ રજનીચંદ્રના બંગલાના છબ્બમાં આવીને ઉભી રહી.

પૃથિવી પર ઉજ્જવલ જ્યોત્સ્ના પ્રકાશી રહી હતી. એક અગ્નિપ્રયો વૃદ્ધ આવીને બંગલામાં પેસવાનો યત્ન કરી રહ્યો હતો.—તેનું શરીર તદ્દન હાડપિંજર જેવું હતું. નોકર તેને બહાર કાઢી મૂકતો હતો; પરંતુ તે કોઈ પણ પ્રકારે બહાર નીકળતો નહોતો. તે નમ્રતાથી કહેતો હતો કે:—“ હું રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, તથા સરકારી દવાખાનામાં રહેતો હતો; દશ દિવસથી હું રોગના પંખમાંથી બચી ગયો છું. આખી આલમમાં મ્હારું કોઈ નથી. ” પરંતુ નોકર તેનાં વચનો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તેને કાંઈ કાઢવાનોજ યત્ન કરતો હતો.

હરિશ્ચંદ્ર ભૂખથી રીઆના એ નિરાધાર વૃદ્ધ પાસે જઈ પહોંચ્યો, તથા મધુર કંઠે તેણે પૂછ્યું:—“ તમે અહિં કેમ આવ્યા છો ? ”

પુષ્પાવતીએ છબ્બમાંથીજ હરિશ્ચંદ્રને સંબોધીને મ્હોટે અવાજે કહ્યું:—“ આપ આ તરફ આવતા રહો. તેને શો રોગ થયો હશે એ કાંઈ કહી શકાય નહિ.—વળી તેનો ચહેરો જતાં એમ માલુમ પડી આવે છે કે, હજી તેનો રોગ દૂર થયો નથી. જલદી આવતા રહો, જલદી આવતા રહો—કદાચ કોઈ એવી રોગ હશે તો સત્યાનાશ વળી જશે. મ્હને ધણો ભય લાગે છે. ”

હરિશ્ચંદ્રે પુષ્પાવતીનાં વચનો તરફ તદ્દન દુર્લક્ષ્ય કર્યું. વૃદ્ધ તેને કહ્યું:—“ ભાઈ ! મ્હેં આખા દિવસમાં કાંઈ ખાધું નથી. ”

નોકર કર્કશ કંઠે બોલી ઉઠ્યો:—“ અહિં કાંઈ કોઈએ ત્હારે માટે ખાવાનું કરી રાખ્યું છે ? જલદીથી ચાલ્યો જા. નહિ તો પોલિસને બોલાવી તેને સ્વાધીન કરીશ. ”

વૃદ્ધ:—અરેરે ! મ્હારામાં ઉભા રહેવાની શક્તિ નથી. આ જુઓ, મ્હારા પેટમાં ખાંચ શેરનો ખાડો પડ્યો છે. મ્હને કાંઈ ખાવાનું આપો.

નોકર:—હમણાં હું તને કંડો ખાવાને આપું છું, ઉભો રહે સાલા !

“ અરે ભાઈ ! આટલો બધો ગુસ્સો કેમ ભરાય છે ? ” આમ કહીને હરિશ્ચંદ્રે રસોઈઆને બમ મારી. રસોઈઓ આવ્યો એટલે તેણે તેને પૂછ્યું:—“ આ ભૂખ્યા ડોસાને કાંઈ ખાવાનું આપી શકશો ? ”

રસોઈઓ:—હમણાં ક્યાંથી આપી શકું ? એના જેવા ઘણા ડોસાઓ ખાવાને તૈયાર છે. તમે એને અહિંથી વૃંદાવન કે મથુરાં રવાના કરી દો. જો ડોક્ટર સાહેબ એને જાશે તો આપણા બધાના પર ગુસ્સો ભરાશે.

પુખ્તપાવતી:—ખરી વાત છે; એવા માણસાને આશ્રય આપવાથી નિરાકાર દેશ્વર ઘણા નારાજ થાય છે.

“ પરંતુ અમારા દેવ એને આશ્રય ન આપીએ તો અમારા પર ઘણા નારાજ થાય છે. ” આમ કહી હરિશ્ચંદ્રે તેને પોતાને માટે જે ઓરડા નક્કી થયો હતો તેમાં ગયો. તે ઘેરથી જે રૂપિયા લઈને નીકળ્યો હતો તેમાંથી સઘળું ખર્ચ ખાદ્ય કરતાં બાકી સાત આના વધ્યા હતા. તે પોતાના ઓરડામાંથી એ સાત આનાના પૈસા બહાર લઈ આવ્યો, તથા વૃદ્ધને સંબોધીને તેણે કહ્યું:—“ મહારી સાથે બગ્ગરમાં ચાલો હું તમને ખાવાનું અપાવું છું. ”

વૃદ્ધ:—ભાઈ ! હું મહા મુશબ્બતે અહિં મુઘી ચાલીને આવ્યો છું. હવે બગ્ગર મુઘી ચાલીને આવવાની મહારામાં શક્તિ નથી. મહારૂં સર્વ શરીર ઘુજે છે—પેટમાં એક પગ દણો પડ્યો નથી.

હરિશ્ચંદ્રે એ વૃદ્ધનો હાથ પકડી તેને એક સારે સ્થાને લઈ જઈને બેસાડ્યો, અને પછી તે બગ્ગરમાં જઈ ઝડપથી ખાવાનું બંધાવી લાવ્યો, તેમજ તે સાથે એક લોટો ભરીને પાણી પણ વૃદ્ધ આગળ મૂક્યું. બગ્ગરમાંથી તે પાંચ આનાનું ખાવાનું લઈ આવેલો હોવાથી તેની પાસે એ આનાના પૈસા બચ્યા હતા તેથી એ પૈસા તેણે વૃદ્ધને બીજે દિવસે બોજનને માટે આપીને કહ્યું:—“ હવે તમે ક્યાં જશો ? ”

વૃદ્ધ:—ભાઈ જેવી રીતે તમે મહારૂં રક્ષણ કર્યું છે, તેવીજ રીતે પરમાત્મા પણ તમારૂં હમેશાં કલ્યાણ કરશે. હવે તમે બંગલામાં

નમ્મો, મહારે માટે ઈશ્વરે આટલાં બધાં વૃક્ષો બનાવ્યાં છે.

હરિશ્ચંદ્ર આવ્યો ગયો તે સમયે રજનીચંદ્ર પણ ઘેર આવીને પુષ્પાવતી સાથે વાનચિત કરતો હતો, તેથી હરિશ્ચંદ્ર રમોડામાં જન્મવા ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નિષ્કામ સ્નેહ.

વર્ષાઋતુની લતા પ્રમાણે પુષ્પાવતીની વિલાસવાસના વધી પડી. તે હરિશ્ચંદ્રને ઝાલા લાગી. હરિશ્ચંદ્ર તેનો આરાધ્ય દેવતા બની ગયો; પરંતુ શિકાર કરવાને તૈયાર થઈ રહેલા શિકારીને જેતાંજ હરિણીનાં અન્યામો જે પ્રમાણે દૂર નાશી જાય છે તે પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્ર પણ તેનાથી દૂર નાસતો હતો. તેનું હૃદય વિશ્વમાતાની સ્તન-સુધાધારાથી સિંચિત થયેલું હતું—તે રમણી માત્રનેજ માતાની નૃત્તિ સમાન માનતો હતો. એ સૌંદર્યથી કદાપિ તેના હૃદયમાં સહજ પણ કંઈકનું ચિદ્ર અકિત થતુ નહોતું; ઉલટું એ સૌંદર્ય જવામા આવતાં તેનું હૃદય માતૃભક્તિથી ઉછળી જતું હતું !

ત્યાર પછી એક મહિનો વીતી ગયો છે,—પુષ્પાવતી જેટલી તેની વાસનાના વિષમાં બળી મરે છે, તેટલો હરિશ્ચંદ્રને બાંધવાને માટે શ્રમ કરે છે; પરંતુ હરિશ્ચંદ્ર તેટલોજ પાછો હડે છે. પહેલાં તો તે પુષ્પાવતીના બોલાવવાથી તેને ત્યાં જતો આવતો હતો; પરંતુ ધીમે ધીમે તે પુષ્પાવતીના મનનો ભાવ સમજી શક્યો. ધીમે ધીમે તે તેને ત્યાં જવાનું ઓછું કરી નાખવા લાગ્યો. હવે તે આમંત્રણ તથા છતાં પણ તેને ત્યાં જતો નથી; પરંતુ જે દિવસે તે ઘણી અડચણમાં આવી પડે છે, તે દિવસે તેને નિરૂપાયે જવું પડે છે.

આવણી પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. શહેરમાં ઝુઝન પૂર્ણિમાના આનંદનું તોફાન ઘણી રહ્યું હતું. આકાશ વાદળોં ચિનાનું હતું—ચારે દિશાએ જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો હતો.

પુષ્પાવતીના પ્રસ્ફુટિત પંકજ જેવાં નેત્રો હરિશ્ચંદ્રના મુખ ઉપર સ્થપાઈ ગયાં હતાં. વાયુના સ્પર્શથી તેના કેશકલાપની કેટલીક ભેટો તેના કપાળ પ્રદેશ પર ફેલાઈ જઈને નૃત્ય કરતી હતી. હૃદયના આવેશથી ઉન્મત્ત બનેલા પ્રાણે કંપિત કંઠે પુષ્પાવતીએ હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:—“ એક ગાન ગાઓ. ”

હવે પુષ્પાવતી હરિશ્ચંદ્રને “ તમે ” “ તમારા ” વગેરે શબ્દોથી સંબોધતી હતી, તથા હરિશ્ચંદ્રને પણ વિનંતિ કરી એવાં સંબોધન ચાપરવાનું કહેતી હતી.

એકાએક એક વૃક્ષની ડાળ પર કોયલે મધુર ટહુકો કર્યો. હરિશ્ચંદ્ર ગાવા લાગ્યો.

ચંદ્રની આ રાત્રિ તમારી મૂર્તિ,
આવી બેઠી હૃદય-દેશ.

પુષ્પની સુવાસના, મધ્યના આસના;
સમૃદ્ધિ બંધુ તહે મોહન-વેશ.

રહી નથી શકતો, જલ્દી ધમકતો;
બળી જાયે હૃદય-દેશ.

મોહનજી બહાલા, શાત કરો જવાળા;
ચિંતા ન રે' સ્વલેશ-ચંદ્રની.

હરિશ્ચંદ્ર પુષ્પાવતીના દૃઢ આગ્રહથી તેને બંગલે ગયો હતો. બંગલાની આસપાસ આવેલા પુષ્પોદ્યાનમાં બે આસનો ઉપર બન્ને જણાં બેઠાં હતાં. પુવારામાંથી સ્વચ્છ જળ ઉડી રહ્યું હતું. સુગંધિત પવન પુકાતો હતો. હરિશ્ચંદ્રે હારમોનિયમ વગાડવા માંડ્યું.

પુષ્પાવતી આવેશભરી દૃષ્ટિથી ચંદ્રની ન્યોતિથી ન્યોતિપૂર્ણ થઈ રહેલા હરિશ્ચંદ્રના સુકોમળ મુખનું દર્શન કરી રહી હતી. અત્યેક ક્ષણે તેને હરિશ્ચંદ્રના લાલચોળ અધરોષને ચુંબન કરવાની ઇચ્છા થતી હતી. હરિશ્ચંદ્રે ગાન પૂર્ણ કર્યું, પુષ્પાવતી ઉઠીને પોતાના બન્ને હાથ હરિશ્ચંદ્રના ગળામાં નાખી તેને આલિંગન કરવા આગળ પડી.

બાણથી વિધાયલે સિંહ જે પ્રમાણે ભયંકર મર્મન કરી ફેરો

મારે તેજ પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્રે પાછળ ફેદી પડીને કહ્યું:—“ કેમ મા ! મહારા ઉપર આવી અવકૃપા કેમ ? હું તો તમારો પુત્ર છું. ”

પુષ્પાવતી ઉડી ઉભી થઈ. આ સમયે તેની મૂર્તિ દીવાનીના જેવી જણાતી હતી. તેણે કહ્યું:—“ જીવનાધાર ! મ્હને જીવતી મારશો નહિ; હું તમારીજ છું ! તમે એમ ધાંગણો કે, તમારા ભાઈ સાથે હું પ્રેમમાં પડી છું પરંતુ તેમ નથી. પુષ્પાવતી તમારા સિવાય આ જગતમાં કે.ધને પણ મ્હાતી નથી. જીવનદીપ ! મ્હારી રક્ષા કરો. તમે દ્રવ્ય કમાઈ શકો તેમ નથી તેવી શી હરકત છે ? મ્હને પ્રત્યેક આસે ધણો સારો પગાર મળે છે. એ પગારની રકમમાંથી તમારું તેમજ મ્હારું જીવન મહાસુખમાં પસાર થશે. મ્હારું એકદુનું કરેલું પણ ધણું દ્રવ્ય છે. હું તમારા ચરણમાં એ સધળું અર્પણ કરીશ. તમે મ્હારા થાઓ. હું તમારી દાસી થવામાં પણ મ્હારું મ્હોટું સોભાન્ય સમજી છું. ”

ગભીર અમાવાચ્યાની રાત્રિએ પ્રેતમૂર્તિના દર્શનથી પથિક જે પ્રમાણે ભય પામી પલાયન કરી જાય તેજ પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્ર પણ ગભરમણમાં પોતનું સમસ્ત જ્ઞાન ભૂલી જઈ જલદીથી પુષ્પોદ્યાનમાંથી બહાર નીકળી પડી, ભાઈના બગલા તરફ નાશી છુટ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પરોપકારનો બદલો.

આ ઘટનાને બીજે દિવસે રાત્રે વાળુ વગેરે થઈ ગયા પછી રજનીચંદ્રે હરિશ્ચંદ્રને પોતાની પાસે બાલાવીને કર્કશસ્ત્રે પૂછ્યું:— “ અહિં તું શો વિચાર કરીને આવ્યો છે ? ”

હરિશ્ચંદ્રે નમ્રસ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“ ઘેર શાન્તિ નથી—સુખ નથી; તેથીજ અહિં આવ્યો છું. વળી તમે ધરખરચ પણ મોકલતા નથી તે માટે ફરિયાદ ઉઠાવવા આવ્યો છું ! ”

રજનીચંદ્ર:—હવે ત્યારે અહિં રહેવાનું નથી.

હરિશ્ચંદ્ર:-ત્યારે ક્યાં જવાનું છે ?

રજનીચંદ્ર:-ઘેર.

હરિશ્ચંદ્ર:-મહેં નમને કહ્યું તો ખરું કે ઘેર સુખશાન્તિ નથી, અને તે એટલે સુધી કે ચચળભાભી સુકુમારને મ્હારી પાસે આવવા પણ હેતાં નથી.

રજનીચંદ્ર:-ત્હારા જેવાને માટે એવો પુરજ્જાર યોગ્યજ છે.

હરિશ્ચંદ્ર ચમ઼ી ઉઠ્યો. તેનું સદા પ્રદુક્ષિત રહેતું મુખ મ્હાન ખતી ગયુ. તે સમજી શક્યો નહ કે તેણે શા ગુન્હો કર્યો છે ! પરંતુ તેનાથી કેઈ ગુન્હો થયો છે, એટલું તો તે સમજી શક્યો. કારણ કે વિના અપરાધે તેનો ભાઈ તેની ઉપર ગુસ્સે ભરાય તેમ નહોતું હરિશ્ચંદ્ર સાહસ એકત્ર કરી શક્યો નહિ. તેનાથી વિશેષ ખોટાસુ નહિ. તે ભાઈના મુખ તરફ ટગર ટગર ન્હાઈ રહ્યો.

કાઈ પણ પ્રકરનો ઉત્તર નહિ મળવાથી રજનીચંદ્રે કહ્યું:-
“ એક પણ પેળો કાવાતી ત્હારામાં તાકાત નથી પારકાને ભારકેપ થઈ પડેને ફલાય કાઢે છે; છતાં આટલી બધી લુચ્ચાઈ ! ”

હરિશ્ચંદ્ર આ સમયે શાન્ત રહી શક્યો નહિ. નમ્ર સ્વરે તેણે પૂછ્યું:-“ મહેં શું કર્યું છે ? ”

વિશેષ ઉત્તેજિત સ્વરે રજનીચંદ્રે કહ્યું:-“ શું કર્યું છે ? ! મૂર્ખ માણસમાં અનેક દોષો હોય છે. ફાજદારને મ્હોડેવી મહેં ત્હારા ગુણો સારી રીતે સાંભળ્યા છે !

હરિશ્ચંદ્ર જ્યાં ઉભો રહ્યો હતો ત્યાંજ એસી ગયા. તેને એમ લાગ્યું કે, ફાજદારે તે દિવસની હાજીકત તદ્દન અસત્ય બતાવીને ભાઈને કહી છે. તે કાઈ કહુંવા જતો હતો; પરંતુ તેને ખોલવાનો અવકાશ નહિ આપતાં રજનીચંદ્રે કહ્યું:-“ ત્હારા જીવમાં આટલું બધું સાહસ ! તું હનુમાનજીના પૂજારી મહારાજ ઉપર ખાટું કત્તંક મૂકવાનો ઇરાદો રાખતો હતો-પોલીસની સાથે મારામારી કરતો હતો ! જો તેમણે તને મ્હારા ભાઈ તરીકે ન ઓળખ્યો હોત તો તને યોગ્ય સજા થયા સિવાય રહેત નહિ ! ગમે તેમ હોય-હવે ત્હારે અહિં

રહેવાનું નથી, નહિ તો કોઈ દિવસે મ્હારી આખરને હરકત પહોંચશે. આજે રાત્રેજ તું અહિંથી વિદાય થા. આ લે, ત્હારા ગાડીલાડને માટે રૂપિયા-સાત્ર અગીઆર વાગે જે ગાડી જાય છે, તેમાંજ ત્હારે ચાલ્યા જવાનું છે. ”

હરિશ્ચંદ્રે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો. તેનો સ્વભાવજ એવો હતો કે તે કોઈનાં પણ વચ્ચનોની વિરૂદ્ધ બેઠી શકતો નહોતો. આ સમયે પણ તેણે પોતાના સ્વભાવનું અનુસરણ કર્યું. તેણે ભાઈની વાત વિરૂદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તે ઘેર જવાને કમ્પલ થયો. માત્ર ટગર ટગર દષ્ટિથી ભાઈના મુખ તરફ જોઈ તેણે ધણાજ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હારાં સ્નેહલતા ભાભીએ તમને ઘેર આવવાને માટે ધણીજ નમ્રતાથી ક્ષિતિ કરી છે ! ”

રજનીચંદ્રે વિકટ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ ધણું સાહે ! ”

હરિશ્ચંદ્રે સંકોચ પામ્યો, તથાપિ કહ્યું:—“ ધરખરચ માટે કાંઈ આપશો કે ? ”

રજનીચંદ્રે:—આપવાનું હશે તો મોકલી આપીશ. ફરા ઉપર સાત મિનિટ થઈ છે, હવે સ્ટેશને જવામાં ઢીલ કરીશ તો ગાડી મળશે નહિ. આ ગાડીમાં ત્હારે વિદાય થવુંજ જોઈએ.

હરિશ્ચંદ્રે વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ. તે કપડાં પહેરી હાથમાં હત્રી લઈ ખૂદાર નીકળી પડ્યો. તે દિવસે કૃષ્ણપક્ષની એકાદશી હતી. વિશ્વનો અંધકાર રાજમાર્ગ ઉપર ફેલાઈ ગયો હતો. થોડે થોડે છોટે આવેલાં ફાનસોનો પ્રકાશ આ અંધકારને દૂર કરવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતો હતો. કવચિત્ એકાદ ગાડી સ્ટેશન તરફ જતી આવતી જણાતી હતી. રસ્તાની એક બાજુએ કોઈ કોઈ સ્થળે એક બે ફૂતરાં નિદ્રાધીન થયેલાં જણાતાં હતાં. બખ્ખાની ખૂદારમાં મસ્ત બનેલા બે ચાર માણસો જેમ ફાવે તેમ બકતા, ઘડીમાં કોઈ નાટક કંપનીનું બીજાત્સ માયન લલકારતા કવચિત જતા આવતા નજરે પડતા હતા.

અગીઆર વાગવામાં પાંચ મિનિટ બાકી હતી કે, હરિશ્ચંદ્રે સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યો. દેન આવવાની તૈયારી હતી—અનેક માત્રાજીઓ

ટિકીટ ખરીદી પેલેમાં પર જઈને ઉભાં હતાં. ટિકીટ લેવાની બારી આગળ બે ચાર માણસો ઉભેલાં જણાતાં હતાં. એક વૃદ્ધ પુરૂષ ત્યાં આગળ બેઠો બેઠો ઉચ્ચ સ્વરે ‘ હાઉ હાઉ ’ કરતો રડતો હતો.

હરિશ્ચંદ્ર સ્ટેશને જઈને ટેન આવવાને વિગેવ વખત રહ્યા નથી એમ જાણી મુંઝવણી એક ટીકીટ ખરીદી લાવ્યો. ત્યાર પછી જેવો તે પ્લટફોર્મ ઉપર જતો હતો એવામાં તેણે ઉપરોક્ત વૃદ્ધને રડતો દ્રવ્યો જોયો. તરતજ તે એ વૃદ્ધની પામે ગયો અને પૂછ્યું:- ‘ આપુ ! તમે કેમ રડો છો ? ’

વૃદ્ધ:-ભાઈ ! મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ થયો છે !

હરિશ્ચંદ્ર:-પરંતુ શું થયું છે, તે સ્પષ્ટ ન કહો ત્યાં સુધી હું શું બાણ ? ગાડી આવવાને હવે વિલંબ નથી-કહો, તમને શું થયું છે ?

વૃદ્ધ:-હું ગુજરાતી છું.

હરિશ્ચંદ્ર:-તે તો તમારી બોલી પરથી હું જાણી શક્યો છું.

વૃદ્ધ:-મ્હારો પુત્ર આ દેશમાં નોકરી કરતો હતો-એક ગૃહસ્થને ત્યાં રસોઈઓ હતો, તેને પ્લેગ થયો હતો-જે ગૃહસ્થને ત્યાં એ નોકરી કરતો હતો એ ગૃહસ્થ તેને દવાખાનામાં પહોંચાડી પોતાના દેગમાં ચાલ્યા ગયા છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-ત્યાર પછી ?

વૃદ્ધ:-હું એ સમાચાર મળતાંજ અહિં આવ્યો હતો. ભાઈ ! મ્હારો પ્રાણાધિક પુત્ર આજે સહવારે મ્હને રડતો દ્રવ્યો જોયો. મૂનીને પરલોકવાસ પામ્યો છે, અરેરે ! મ્હારા જેવા હનભાગ્ય ખીન કોણ છે ! આવી વૃદ્ધાવસ્થામાં મ્હેં મ્હારો એકનો એક પુત્ર ગુમાવ્યો ! હે પ્રભુ !

હરિશ્ચંદ્ર:-ભાગ્યમાં જે ભોગવવાનું નિર્માણ થયું હોય છે, તે ભોગવ્યા સિવાય છુટકો થતો નથી. આમ ફળ કરીને શું કરશો ? ગાડી આવવાને હવે વાર નથી. જુઓ ગાડીને અવાજ સંભળાય છે, જલદીથી ઉઠો પ્લટફોર્મ પર ચાલો; તમારે ક્યાં જવું છે ?

વૃદ્ધ:-ભાઈ ! હું મુંઝવણ જવાનો હતો; પરંતુ હવે જઈ શકું

તેમ નથી. હું પુત્ર શોકથી ઘણો વ્યાકુળ બની ગયો હતો, તેથી ટિકીટ કરાવવાની જગ્યાએ ઘણી બીડ હોવાથી મહેં એક માણસને ટિકીટ કરાવવાના પૈસા આપ્યા હતા. મહેં ધર્મ હવું કે તે પોતાની ટિકીટ સાથે મ્હારી ટિકીટ પણ લેશે; પરંતુ થોડા સમય પછી મહેં જાણું તો એ માણસ મ્હારી નજરે પડ્યો નહિ. ટિકીટ માસ્તર પાસે જઈને મહેં આ હડીકન કહી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘કોઈ બદમાશ તમને ઠગી ગયો છે !’ ભાઈ ! હવે મ્હારી પાસે એક પણ પૈસો નથી. પુત્રવિયોગના શોકથી મહેં આખા દિવસમા કાંઈ ખધું નથી ! હવે મ્હારું શું થશે ? !

વૃદ્ધનો રૂદન શ્રવણ કાંઈક ઉઠ્યો થયો. બરાબર આજ સમય ટ્રેન સ્ટેશનના પ્લટફોર્મ પર આવી પહોંચી. ટ્રેન નજરે પડતાંજ વૃદ્ધ વળી વિશેષ ઉચ્ચ સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યા.

હરિશ્ચંદ્ર વૃદ્ધની સ્થિતિની વાકેફ થઈ ઘણો દુઃખી થયો. તેણે પોતાની ટિકીટ વૃદ્ધના હાથમાં મૂકી કહ્યું — ‘જલદી જાઓ, ગાડીમાં બેસી જાઓ. ’

વૃદ્ધે કહ્યું :— ‘તમેજ મ્હારી ટિકીટ લેવા ગયા હતા કે શું ! મેં તમનેજ રૂપિયા આપ્યા હતા કે શું ! અરેરે ! ઘણા માણસા તમને બદમાશ કહે છે; પરંતુ ઉચ્ચ કુટુંબમાં પયદા થયેલાં સંતાનો નજીવી રકમ માટે કદાપિ વિશ્વાસઘાત કરે કે ! હું ઘણો ગરીબ છું. જો તમે ટિકીટ ન આપી આપી હોત તો મ્હારી ઘણી દુર્દશા થાત ! ’

હરિશ્ચંદ્ર :—હવે વખત નથી; તમે જલદીથી ગાડીમાં જઈને બેસો.

વૃદ્ધ જલદીથી ઉડીને ચાલ્યો ગયો, તથા પ્લટફોર્મ પર જઈ ટ્રેનમાં ચઢી બેઠો ! કેટલાક સમય પછી ટ્રેન ઉપડી. એન્જનમાંથી ધુમાડાના ગોટે ગોટા તીકાવા લાગ્યા.

હરિશ્ચંદ્ર એ ટ્રેનમાં જઈ શક્યો નહિ. તેના ભાઈએ તેને માત્ર ગાડીલાડુંજ આપ્યું હતું. તેણે મુંબઈ સુધીની ટીકીટ લીધેલી હોવાથી તેની પાસે માત્ર મુંબઈથી વડોદરા સુધીનું ભાડું તેમજ એક રૂપિયો પરચુરસ ખર્ચ માટે મળેલો બચ્ચો હતો. હવે તે શું આપીને ટિકીટ ખરીદે ?

પરંતુ હરિશ્ચંદ્રને પોતાને માટે સદજ પણ ચિંતા થઈ નહિ. તે પોટલી લાથમાં લઈને સ્ટેશનની બહાર ચાલ્યો ગયો.

સ્ટેશનથી થોડે દૂર એક હોટલ હતી. એ હોટલમાં રેલ્વે ટ્રેનના મુસાફરો ઉતરતા હતા. સૂતા, ખાતા, પીતા વગેરે પ્રત્યેક વાતની હોટલમાં ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી. હરિશ્ચંદ્રે પણ એ હોટલમાં જઈને આશ્રય લીધો, જળપાન કર્યું. ત્યાર પછી પોતાની પાસેની કામળ પાથરી, પોટલી ઉશિકે મૂકી તે સૂઈ ગયો અને થોડા સમયમાંજ ગાઠ નિદ્રાને આધીન થયો.

મળસ્કે એક ટ્રેન મુગઈ તરફ જતી હતી. ટ્રેન આવવાને થોડા સમયની વાર હતી એવામાં કેટલાક ગુજરાતી યુવકો હોટલમાં આવી પહોંચ્યા.

આ હોટલ રાત્રિ દિવસ ખુલ્લીજ રહેતી હતી. ગુજરાતી યુવકો આનીને હરિશ્ચંદ્ર જ્યાં આગળ સૂઈ રહ્યો હતો ત્યાં બેઠા; તથા વાતો-લાપ કરવા લાગ્યા. તેમના આ વર્તમાનપત્રી તેમજ દાસ્યવિનોદથી હરિશ્ચંદ્રની નિદ્રાનો ભંગ થયો—તે ઉડીને બેઠો થયો.

એક યુવકે પ્રશ્ન કર્યો:—“ તમે ગુજરાતી જણાઓછો; અહિં કેમ આવ્યા છો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર:—મહારા બાઈ અહિં રહે છે, તેમને મળવાને માટે આવ્યો હતો.

યુવક:—ક્યાં જશો ?

હરિશ્ચંદ્ર:—મુંબઈ થઈને વડોદરા. આપ ક્યાં જવાના છો ?

યુવક:—મુંબઈ.

હરિશ્ચંદ્ર:—ક્યાં ગયા હતા ?

યુવક:—આ દેશ વિદેશમાં ફરવાને માટેજ અમે સર્વ મિત્રો નીકળ્યા હતા.

ત્યાર પછી તેમણે મ્હા પીધી. હરિશ્ચંદ્રને ઘણો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો પણ તેણે મ્હા પીધી નહિ. તેણે કહ્યું:—“ બાઈ ! મ્હને લક્ષ્મી કરજો. મ્હા એ એક પ્રકારનું વ્યસન છે; અને જે મનુષ્ય વ્યસનનો દાસ થયો નથી તેને વ્યસની નહિ બનવા દેવામાંજ

તેનું કલ્યાણ છે. ”

પ્રથમ જે યુવક હરિશ્ચંદ્ર સાથે વાતચિત કરવી શરૂ કરી હતી તેણે કહ્યું:—“ વાસ્તવિક છે. નમે મ્હા નથી પીતા તેથી અમને તમારા પર બિલકુલ માફું લાગ્યું નથી. ”

એ સર્વ યુવક મંડળમાં વિશ્વનાથ નામનો એક યુવક સારો ગાયક હતો. એક યુવકે ખિસામાંથી લૂટીઆળ કાઢી વખત ગંધ કહ્યું:—“ ગાડીને હજી અડધા કલાકની વાર છે, તો ત્યાં સુધી ગાનતાન થવા દો. વિશ્વનાથ ! તું હારમોનિયમ વગાડવા માંડ. ”

આજે વિશ્વનાથ કાંઈક થાંકેલો હોવાથી તેણે એકજ ગાન ગાયું. ત્યાર પછી તેણે ખીજા કાંઈને ગાયની વનનિ કરી. આ પ્રમાણે એક પછી એક બહુખરાએ પોતાના શિર પર આવેલું કાર્ય પાર ઉતાર્યું. ત્યાર પછી હરિશ્ચંદ્રનો વખત આવ્યો. એક યુવકે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ વંત કે તમને વિશેષ આગ્રહ કરવાનો અમને અધિકાર નથી તો પણ વંત નમે કૃપાલાવે એકાદ ગાન ગાશે તો અમે મ્હોંટા ઉપકાર થયો માનીશું. અમે વિદેશમાં આવી રીતે મોજશોક તેમજ આનંદ ઉડાવીનેજ દિવસો પસાર કરીએ છીએ. ”

હરિશ્ચંદ્ર કાંઈ પણ હરકત કર્યા સિવાય હારમોનિયમ પાન બેઠો તથા હારમોનિયમના સૂર સાથે પોતાનો સૂર મેળવાને ગાન ગાવા લાગ્યો. તેનો મધુર સ્વર સાંભળીને યુવકમંડળ મોહિત થઈ જવા લાગ્યું.

ગાન ચાલતું હતું, એવામાં ટિકીટ કરાવવાનો ઘંટ વાગ્યો. એક યુવકે કહ્યું:—“ એક જણ જઈને ટિકીટો લઈ આવો. ગાન બંધ રાખવાનું નથી; કેમ મદાશય ? અમારી સાથે આવવાને તમને કાંઈ હરકત તો નથીને ? ”

હરિશ્ચંદ્રે હસીને કહ્યું:—“ આપ પણ મુંબઈ જવાના છો, તેમ હું પણ મુંબઈ આવવાનો છું; તેથી આપની સાથે આવવાને મ્હને શ્રી હરકત છે ? ઉલટું આપની સાથે હું પણ આનંદ મેળવી શકીશ; પરંતુ મ્હારી પાસે ભાડાના ફંપિયા નથી તેથીજ આ ગાડીમાં મ્હારાથી આવી શકાશે નહિ. ”

“ કુછ પરવાહ નહિ—ઇસ લિયે કુછ બી અટક જાયગા નહિ. ” આમ કહીને એક યુવક જઈને તેમની ટિકીટો સાથે હરિશ્ચંદ્રની ટિકીટ પણ ખરીદી લાવ્યો. ત્યાર પછી ટ્રેન આવતાં તેઓ સર્વે હરિશ્ચંદ્રની સાથે ટ્રેનમાં જઈને બેઠા.

હરિશ્ચંદ્રને ભાડાના રૂપિયા માટે કાંઈ પણ પ્રકારનો અભાવ નહોતો નહિ. પરાપકારનો અદલો ઈશ્વર આવી રીતેજ આપે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

રાક્ષસીની નવીન જાળ.

પુષ્પાવતી પાસેથી જે દિવસથી હરિશ્ચંદ્ર પલાયન કરી ગયા હતા તે દિવસથી પુષ્પાવતીના હૃદયમાં નિરાશ પ્રેમનો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો. પુષ્પાવતી—વિદ્યાસિની પુષ્પાવતી—અત્યાર સુધી જાણે કે એ દાવાનળની જ્વાળાને જાણતી નહોતી. અત્યાર સુધી જે તરફ તેનું મન ખેંચાયું હતું તે તરફ તે સહેલાઈથી આગળ ધસી શકી હતી—સફળતા મેળવી શકી હતી. નયન જાણુથી પ્રેમના પોડીઆઓને જલરનું પાણી પાછું ચુકી હતી. નિરાશાપૂર્ણ પ્રેમની ભયંકર જ્વાળામાં તેને કદાપી બળી મરવું પડ્યું નહોતું. આથી કરીનેજ તે ઘણી વ્યાકુળ બની ગઈ. હરિશ્ચંદ્ર સિવાય હવે બીજું કાંઈ તેને પોતાના પ્રેમનું પાત્ર જાણાતું નહોતું. એક પ્રકારના સુખ સૌંદર્યના નીશાથી તે દીવાની બની ગઈ. તે રાત્રિ દિવસ હરિશ્ચંદ્રનાજ વિચારો કરવા લાગી.

શિકાર કરવાને તૈયાર થઈ રહેલી વાઘણના મુખ પાસેથી હરિણીનાં અન્યાને જો ખસેડી લેવામાં આવે અને તેને પરિણામે એ કૂર વાઘણી જે પ્રમાણે ક્રોધથી સળગી ઉઠી ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરે તેજ પ્રમાણે પુષ્પાવતીએ જ્યારે એમ સાંભળ્યું કે, રજનીચંદ્રે હરિશ્ચંદ્રને ઘેર મોકલી દીધા છે—પોતાનો પ્રાણાધિક સમરત અહમ્મદનગરમાં છેજ નાંદ—ત્યારે તેના હૃદયે પણ તેજ પ્રમાણે ક્રોધની સળગી ઉઠીને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય, શિક્ષિત હોય કે મૂર્ખ હોય, પરંતુ જે કદાપિ સંયમનો અભ્યાસ નથી કરતું, તેના હૃદયમાં લાલસા જાગત થતાં તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. જેમ જેમ સમય પસાર થતો જાય છે તેમ તેમ લાલસા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, તથા ધીમે ધીમે તે લયંકરથી પણ લયંકર આકાર ધારણ કરે છે. માત્ર બહારની કેળવણીથીજ મનુષ્ય ઉન્નત થતું નથી. આદર્શ તેમજ પિતામાતાના શાસનના સંકેતથી સંયમની કેળવણી નથી મળતી ને. મનુષ્ય પશુથી વિશેષ ઉન્નત થઈ શકતું નથી. પુષ્પાવતી સ્વચ્છંદાચારિણી હતી, તેથીજ તે પોતાની વાસનાને સમાવી શકતી નહોતી. તે હરિશ્ચંદ્રનો વિરહ સહન કરી શકી નહિ.

એક દિવસે મધ્યાહ્નકાળે તેણે રજનીચંદ્રને મળીને એક યુક્તિ વાપરી. રજનીચંદ્ર પુષ્પાવતીની યુક્તિનું રહસ્ય સમજી શક્યો નહિ. તે દીપક પર પતંગ બાંધ્યો હતો, તેથી બળી મરવાને માટે અગ્નેસર થયો.

બન્નેની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચિત ચાલતી હતી:—

પુષ્પાવતીએ આરામ ખુરસીમાં પોતાના સર્વાંગ સુંદર શરીરને નાખી, એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી અતિ ચિંતાપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ અરે, હવે સહન કરી શકતી નથી ' ડૉક્ટર સાહેબ ! હવે ક્યાં સુધી આવી રીતે દિવસો કાઢવા પડશે ? ”

રજનીચંદ્રે પૂછ્યું:—“ કેમ પુષ્પા ! વળી પાછું તને શું થયું છે ? ”

પુષ્પાવતી:—ડૉક્ટર સાહેબ ! હું નમારાથી જૂદી રહી શકતી નથી. તમે અહિં મ્હારી આંખો આગળ નથી હોતા ત્યારે મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે.

રજનીચંદ્ર:—પુષ્પા ! પ્રિયતમે ! ત્યારે શું હું અંગલો કાઢી નાખી ત્હારે ત્યાં રહું ? અગર તો તું મ્હારા અંગનામાં રહી શકીશ ?

પુષ્પાવતી:—હા, એ ઘણી સારી વાત છે. તમારા પેલા બાઇનું નામ શું છે ? હા, ચાહ આપ્યું છે, હરિશ્ચંદ્ર કેમ ? તેને તમે ઘેર કેમ મોકલી દીધો ?

રજનીચંદ્ર:—તે કાંઈ બણ્યો ગણ્યો નથી, તેથી અહિં બેસી

રહીને શું કરે ? ઘેર જાય તો કાંઈ થરકામ તો કરે. નોકરી તો તેનાથી થઈ શકે એમ નથી.

પુષ્પાવતી:—તો પણ ઘણો સરળ અને હુદ્દિમાન જણાય છે: તેને આમ રખડતો નહિ રાખતાં કાંઈ કામે લગાડી દેવો જોઈએ. તેને માટે મહેને ઘણી લાગણી થાય છે. પછી આ લાગણી તમારા સંબંધથી થતી હોય કે તેની સરળતાથી થતી હોય તે પ્રભુ જાણે ! ડૉક્ટર સાહેબ ! હું તમારા પ્રેમસાગરમાં ડૂબી છું, પ્રેમધેણી બની ગઈ છું. તમે મ્હારી એક વાત કબૂલ કરશો કે ? આ દાસી પર મ્હાં લાવ દર્શાવશો કે ?

રજનીચંદ્ર:—પુષ્પે ! પ્રિયે ! શા માટે હું ત્હારી વાત કબૂલ નહિ કરું ? આ જીવન માત્ર ત્હારે માટેજ—

પુષ્પાવતી:—એ તો હું જાણું છું, ડૉક્ટર સાહેબ ! તમે જાણો છો કે, અહિં અહમ્મદનગરમાં જે આપણે બન્ને એકઠાં રહીશું તો લોકો આપણી બન્નેની ઘણી નિંદા કરશે. મ્હારી તો એવી ઇચ્છા છે કે, આપણે બન્ને જણાં નોકરીનું રાજીનામું આપીને મુંબઈ જઈએ.

રજનીચંદ્ર:—ત્યાં જવાથી શું થશે ?

પુષ્પાવતી:—કેમ, મનનું દુઃખ દૂર થશે. ત્યાં આપણે બન્ને જણાં એકજ મકાનમાં રહીશું. સંસારખર્ચ ચલાવવાને માટે ચિંતા ગામવાની જરૂર નથી. મ્હારી પાસે લગભગ પાંચ હજાર રૂપિયા છે. એ રૂપિયામાંથી આપણે મુંબઈમાં એક ઔષધાલય સ્થાપિત કરીશું. પછીથી આપણને શી હરકત પડવાની છે ?

રજનીચંદ્રે વિચાર્યું:—“ પુષ્પા ! ત્હારો આટલો બધો પ્રેમ ! મ્હારે માટે ત્હારો આવો અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ ! ! ” આમ વિચારીને તેણે કહ્યું:—“ પુષ્પા ! પ્રિયે ! તું જેમ કહે તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. તને સુખી જોવાનીજ મ્હારી એક માત્ર મહત્વાકાંક્ષા છે. ”

પુષ્પાવતી:—તો પછી આ માસમાંજ નોકરીનું રાજીનામું આપી દો; હું પણ આપી દઉં છું. આવતા માસમાં આપણે બન્ને નોકરીનો ત્યાગ કરી મુંબઈ આત્યાં જઈશું.

રજનીચંદ્રે આનંદથી આ પ્રાર્થના કબૂલ કરી, તથા મુખ્ય જવા સંબંધીની ખીજ ફેટલીક વાતચિત કરતાં કરતાં પુષ્પાવતીએ રજનીચંદ્રને એમ પણ કહ્યું કે, દવાખાનાની સંભાળ માટે હરિશ્ચંદ્રને બોલાવી પોતાની પાસે રાખવો. રજનીચંદ્ર સમજ્યો કે, હરિશ્ચંદ્ર પોતાનાં લાઇ છે તેથીજ પુષ્પાવતી તેની પ્રત્યે આટલી યધી લાગણી રાખે છે.

રજનીચંદ્ર ચાલ્યો ગયો. પુષ્પાવતી ઉડીને બેઠી થઈ. ઘણા સમય સુધી તેણે કાંઈ ચિંતા કર્યાં કરી; પછીથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યું:—“ હરિશ્ચંદ્ર ! પ્રાણાધિક હરિશ્ચંદ્ર ! તમને મેળવવાને માટે મ્હેં નવીન યુક્તિ ચલાવી છે. મ્હેં મ્હારા એકત્ર કરેલા દ્રવ્યની માયા છોડી દીધી છે. તમે—તમે આ હમેશાં શાન્ત રહેતા હૃદયમાં જે અગ્નિ સળગાવ્યો છે તે તમારા સિવાય શાન્ત થવાનો નથી. તમને હું મ્હારા મકાનમાં રાખીશ. કોઈ પણ પ્રકારે હું તમને મ્હારા કરીશ; અને અંત રજનીચંદ્રને દૂર કરીશ. આ કાર્યમાં અહિં અનેક પ્રકારની અડચણો નડે તેમ હોવાથીજ હું મુંઝઈ જવાની યુક્તિ વાપરી ચુકી છું. નિર્દય પાપાણુ ! ફરીથી પણ મ્હારો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા જશો કે શું ? ”

ત્યાર પછી તેણે શાન્ત થઈને એક વખત ચારે દિશા તન્દ્ર દષ્ટિ ફેરવી. તેની પાસે ખીજું કોઈ માણસ નહોતું—માત્ર દિવાલ ઉપર ટાંગેલા ઘડીઆળનો ‘ ટક ટક ’ અવાજ કાને પડતો હતો.

ઘડીઆળ જાણે કે તેને સહસ્યમય લાખામાં કહી રહી છે કે.—
“ હે હૃતલાગિની ! તને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું છે તેનું ફળ કેવું ફળ્યું ? જે શિક્ષણ મળ્યા છતાં પણ તને આટલી સ્વાધિનતા ન મળી હોત—અગર તો બાહ્યાવસ્થામાંથી તને યોગ્ય સદુપદેશ મળી શક્યો હોત—અગર તો કોઈની સાથે વિવાહ કરીને ત્હેં તેના ચરણોમાં ત્હારું સૌંદર્ય અર્પણ કર્યું હોત તો તું આવા અસંયમના અગ્નિમાં બળી મરત નહિ. એમાંનું કાંઈ ત્હારામાં નથી તેથીજ ત્હારી આવી દુર્દશા છે—આટલી પિપાસા છે. પિપાસાજ પાપ છે—નરક છે ! ”

ત્રીજો ખંડ સમાપ્ત.

મિલન-મંદિર.

અંડ ચોથો.

માયા બંધનનો નાશ.

ખંડ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ હું.

હરિશ્ચંદ્રનો સુકુમાર પ્રત્યેનો સ્નેહ.

શ્રાવણ માસનો દિવસ હતો. સંધ્યા સમય થયો હતો એવામાં હરિશ્ચંદ્ર આજવા ઝંઘને ઉતર્યો તથા છાણી ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યો. તેના એક હાથમાં એક ન્હાની પોટલી હતી તથા બીજા હાથમાં એક ન્હાનું સાત આનાનું વાળું કે જે તેણે સુકુમારને વગાડવા માટે લીધું હતું તે હતું. પોટલીમાં કેટલાંક નવાં કપડાં હતા તેમાં સુકુમાર માટે એક કોટ, એક જોડ ચૂટ. તથા એક સીટી હતાં.

હરિશ્ચંદ્ર અદમ્ભનગરના ઝંઘનથી જેમની સાથે મુંબઈ ગયા હતા તેઓ સર્વે ઘણી સારી સ્થિતિના ગૃહસ્થોના પુત્રો હતા. હરિશ્ચંદ્ર સાથેના વાત્તાલાપથી તેમજ તેના ગાનતાનથી તેઓ સૌ અતિ આનંદ પામ્યા હતા. તેમણે હરિશ્ચંદ્રને થોડા દિવસ સુધી મુંબઈમાં રાખી પછીથી તેને ઉપહાર તરીકે વિસ રૂપિયા આપી ઘર તરફ વિદાય કર્યો હતો. હરિશ્ચંદ્ર પણ તેમની સાથે થોડા દિવસ સુધી આનંદમાં રહી પછીથી ઘર તરફ ચાલ્યો આવ્યો.

ગામમાં આવી પહોંચનાંજ હરિશ્ચંદ્રે પોતાનાં પરિચિત માણસોનું પ્રથમ સુકુમારના સમાચાર પૂછ્યા; તથા તે સારો છે એમ જાણીને એ ઘણો આનંદ પામ્યો.

હરિશ્ચંદ્ર ગામમાં કાર્ખની પણ પાસે ઉભા રહ્યો—એક ક્ષણના પણ તેને વિશ્વંય કર્યો નહિ. તે જલદીથી કપાળ પર ઉપસી આવેલા પસીનાનાં બિંદુઓ સાફ કરતો કરતો ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો. પણ દિવસથી તેણે સુકુમારને જોયો નહોતો. જતી વખતે તે સુકુમારને ઓળામાં લઇ માત્ર એક ચુંબન પણ કરી શક્યો નહોતો.

ઘેર જતાં જતાં તેનો સમસ્ત પ્રાણ અંધકારથી ઢંકાઈ જતો હતો. ચંચળવલુ કદાચ સુકુમારને પોતાની પાસે નહિ આવવા દે તો ! તો પછી હરિશ્ચંદ્રને ઘેર આવવાથી શો લાભ ! માત્ર સુકુમારજી તેના જીવનના બંધન સ્વરૂપ હતો—સુકુમારજી તેના સંસારના સર્વસ્વ સ્વરૂપ હતો. આશાનો દીપક સળગી ઉઠ્યો. તેણે વિચાર્યું:—“ એમ કેમ બની શકે ? શું ચંચળવલુનો ક્રોધ હજી સુધી શાંત નહિ થયો હોય ! મનુષ્યનો ગુસ્સો આટલા બધા વખત સુધી ટકી શકે ખરો કે ? મહારા તખતમણિ—મહારા વંશધર, મહારા જીવનધનને શા માટે હું મહારા ખોળામાં નહિ લઈ શકું ? ”

હરિશ્ચંદ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો ઘેર ચાલ્યો ગયો તથા ઘર પાસે જઈ ચઢીને તેણે મ્હોટેથી બૂમ મારી:—“ સુકુમાર ! ”

સુકુમારે ઉત્તર આપ્યો નહિ ! હરિશ્ચંદ્રે ફરીથી હાંક મારી. રૂક્મિણીએ બહાર આવીને કહ્યું:—“ કોણ ન્હાના લાલ ! આવ્યા કે ? સુકુમાર સ્મૃત ગયો છે. ચાલો ચાલો, માતાજી તમનેજ યાદ કર્યા કરે છે. ”

હરિશ્ચંદ્રે પૂછ્યું:—“ ચંચળલાભી ક્યાં છે ? ”

રૂક્મિણીએ કહ્યું:—“ તમે હમણાં માતાજી પાસે તો ચાલો; પછીથી સૌને મળજે. ”

હરિશ્ચંદ્રે રૂક્મિણી સાથે પોતાની માતા પાસે ગયો. એટલામાં તા જ્યંતી, સ્નેહલતા સૌ ત્યાં આવી ચઢ્યાં. સૌએ પ્રથમ રજની-ચંદ્રના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. હરિશ્ચંદ્રે રજનીચંદ્રની સંધળી હકીકત જણાવી. એ હકીકત સાંભળી સરસ્વતીએ દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. સ્નેહલતા ત્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ બેસી ગઈ.

હરિશ્ચંદ્રે પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી. પછીથી તેણે ત્રણ વલુનાં તેમજ માતાતું મળીને ચાર વસ્ત્રો બહાર કાઢ્યાં. સરસ્વતીએ પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી આંખોમાંનાં આંસુ સાફ કરતાં કહ્યું:—“ લાલ ! મહારી પાસે એક પણ વસ્ત્ર નહોતું, તેથી તું આ વસ્ત્ર લઈ આવ્યો તે ઠીક કર્યું છે. થોડા વસ્ત્રો રૂપિયા લાવી શક્યો છે કે નહિ ! ”

હરિશ્ચંદ્રે શુષ્ક હાત્ય કર્યું. પછીથી કહ્યું:—“ હું શું પૈસા લાવી શકું તેમ છું ! જે યુવકોએ દયા દર્શાવીને મ્હને વિસ રૂપિયા આપ્યા હતા તેમાંથી આ કપડાંના તેમજ ગાડી ભાડાના પૈસા ખરચતાં મ્હારી પાસે હવે સાત રૂપિયા નવ આના રહ્યા છે, તે લ્યો, આ રહ્યા. ”

આમ કહીને હરિશ્ચંદ્રે પોતાના ખિસામાંથી રૂપિયા બહાર કાઢી માતાના હાથમાં મૂક્યા ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:—“ બા ! ચંચળ ભાભી સુકુમારને મ્હારી પાસે આવવા દેશે કે ? અને નહિ આવવા દે તો હું બળાકારથી તેને મ્હારા ખાળામાં લઇશ. બાળા દિવસથી તેને મંત્રો નથી તેથી મ્હારો જીવ અડધો થઇ ગયો છે. ”

સરસ્વતીએ કહ્યું:—“ હું શું બાળું ભાઈ કે ચંચળવડ સુકુમારને મ્હારી પાસે આવવા દેશે કે નહિ ! ત્હારા મ્હોટા ભાઇ ઘેર આવ્યા છે. ”

હરિશ્ચંદ્ર:—હમણાં તમારી સાથે તેમનો કેવા વ્યવહાર ચાલે છે ?

સરસ્વતી:—સોઈ જૂદીજ થાય છે.

હરિશ્ચંદ્ર:—શું ખરી વાત કહો છો ? મ્હોટા ભાઇ આવીને પણ શાન્તિની સ્થાપના કરી શક્યા નહિ ? તમે પણ ભાઇને કાંઈ કહ્યું નહિ ?

સરસ્વતી:—મ્હેં કદેનામાં કાંઈ બાટી રાખ્યું નથી; પરંતુ ભાઇ એમ કહે છે કે, તમે સૌએ મળીને વહુને બાણી કાયર કરી નાખી છો તેથી હું શું કરું ? તેને જૂદી થઇને મુખ મેળવવું હોય તો તેમ કરી નવા છો. ”

હરિશ્ચંદ્ર:—ભાઇ ખરચ માટે કાંઈ પૈસા આપે છે કે નહિ ?

સરસ્વતી:—મ્હારી ખારાટ્ટી માટે મહિને પાંચ રૂપિયા આપે છે.

હરિશ્ચંદ્ર:—અને મ્હારી ભાભીએને માટે ?

સરસ્વતી:—તેમને માટે તેઓ શા માટે આપે ?

હરિશ્ચંદ્ર:—ત્યારે કેળુ આપે !

સરસ્વતી:—પરમાત્મા.

હરિશ્ચંદ્ર:—ડીક છે. એ બધી ચિંતા કરીને દીવાના બની જવાની મ્હારે કાંઈ જરૂર નથી. હવે સુકુમાર ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો હશે, તેથી તેને ખાળામાં લઇ આ નવાં કપડાં પહેરાવી એક બચ્ચી કરી લઉં, કેમ મા ?

સરસ્વતી:—ચંચળવડુ સુકુમારને તને આપે તો તેમ કરજો.

હરિશ્ચંદ્ર:—આ માટે ચંચળલાભી નહિ આપે ? હું સુકુમારનો કાંઈ અહિંધું. એ મ્હારું સર્વસ્વ ધન છે ! શું તેને મ્હને નહિ આપે ? ને મ્હું ચંચળલાભીનો કાંઈ મુન્હો ક્યો હોય તો ભલે તેઓ મ્હને ગાળો દે, મ્હારો નિરસ્કાર કરે; પરંતુ સુકુમારને શા માટે મ્હને ન આપે ? સુકુમાર શું એમનો એકલાનોજ છે ? મ્હારો નથી ?

આ સમયે સુકુમારને કમર પર એસાડી રૂક્મિણી બહાર બધી આવી. જલદીથી હરિશ્ચંદ્રે સુકુમાર પાસે જઈને પોતાના બન્ને હાથ લાં ન કર્યા. ઉંઘમાંથી ઉઠેલો આજક સુકુમાર બણા દિવસ પછી પ્રેમાના ન્હાના કાકાને બેઠા અપૂર્વ આનંદ પામ્યા, તથા કૂદકા મ્હારીને તે પોતાના ન્હાના કાકાના હાથમાં ગયો અને તેણે કાકાના કંઠને આલિંગન કર્યું. હરિશ્ચંદ્ર સુકુમારના મુખકમળ ઉપર અનંક ચુંબન કરી જે ઓરડામાં તેણે સુકુમાર માટે આણેલાં નવોન વસ્ત્રો મૂક્યાં હતાં ત્યાં જવા લાગ્યો; પરંતુ જઈ શક્યો નહિ.

ધરમાંથી ચંચળવડુ આ દેખાવ જોઈને જલદીથી ત્યાં આવી ચઢી, તથા રૂક્મિણીને યેન્ય કપકા આપી સુકુમારને પોતાની પામ લાવી આપવાની તેણે તેને આજ્ઞા કરી.

રૂક્મિણીએ હરિશ્ચંદ્ર પાસે આવીને કહ્યું:—“ આપો બાઈ, સુકુમારને હમણાંને હમણાં પાછો આપી દો. ચંચળવડુ વઢે છે. ”

તથાપિ હરિશ્ચંદ્ર આલ્સો જતો હતો; પરંતુ આ સમયે ચંચળવડુએ રૂક્મિણીને ઉદ્દેશીને ક્યું:—“ લાવ લાવ, જલદી લાવ, નહિ તો ત્હારી વાત તું જાણી ! ”

રૂક્મિણીએ જઈને સુકુમારને પકડી રાખ્યો. સુકુમાર કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના ન્હાના કાકાની કમર પરથી ઉતરતો નહોતો. રૂક્મિણી પણ તેને છોડતી નહોતી. તેણે બહુ જાણ વાપરીને તેને તાણી લીધો. હાલની સમસ્ત સકિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યા છતાં સ્થાયી કરવામાં અસમર્થ થઈ, વાલના મુખમાં, આંખમાંના આંસુઓ મૂકી મુનુષ્ય જે પ્રમાણે બચિત હાલે ધર તરફ પાછો ફરે

તે પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્ર માતાની પાસે ગયો. સુકુમાર ન્હાના કાકા પાસે જવાની ફેદાફેદ કરતો નિરૂપાયે રૂક્મિણી સાથે પોતાની માતા ત્યાં આગળ ઉભી હતી તે તરફ ગયો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સદુપદેશ.

બીજે દિવસે સંધ્યા સમય પછી પાંડવસમાં રહેતા વિષ્ણુપ્રસાદ રમેશચંદ્ર પાસે આવ્યા. તેઓ રમેશચંદ્રના પિત્રાદિ કાકા થતા હતા. ગામમાં અનુભવી તેમજ જ્ઞાની પુરૂષોમાં તેમનો નંખર ઘણો ઉંચો હતો.

વિષ્ણુપ્રસાદે પૂછ્યું—“ ક્યાં સુધી ઘેર રહેવું છે ? ”

રમેશચંદ્ર—કાલેજ જવાનો વિચાર છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ—હમણાં ત્યાં શું વિશેષ કામકાજ છે ?

રમેશચંદ્ર—હા, નવાગ સાહેબનું કામકાજ તરફ તદ્દન દુર્લભ્ય રહે છે. તેને પરિણામે આવક ઘણી ઘટી ગઈ છે; આથી કરીને મ્હારે કામકાજમાં ઘણું લક્ષ્ય આપવું પડે છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ—એ તો જાણે રીક છે; પરંતુ આજે હું તને કેટલીક હકીકત કહેવાને આવ્યો છું. વડુ ક્યાં છે.

વડુ એટલે રમેશચંદ્રની માતા સરસ્વતી.

રમેશચંદ્ર—તેઓ આ તરફ વિશેષ આવતાં નથી. મ્હને લાગે છે કે, હમણાં તેઓ રસોડામાં હશે.

વિષ્ણુપ્રસાદ—એક વખત તેમને બોલાવ જાઉં—તેમની હાજરીમાં મ્હારે તને કેટલીક હકીકત પૂછવાની છે.

રમેશચંદ્રે રૂક્મિણીને બોલાવીને કહ્યું—“ કાકાનું નામ દઈને માને બોલાવ જોઈએ. ”

રૂક્મિણી ચાલી ગઈ. ઓરડાનાં બારણાં પાછળ ચંચળવડુ છુપાઈને ઉભી રહી.

થોડા સમયમાંજ રમેશની માતા ત્યાં આવી ચઢી. તેણે વિષ્ણુ-પ્રસાદને નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું:—“ તમે મહેને બોલાવી હતી ને ? ”

વિષ્ણુપ્રસાદ:—હા, મહેંજ તમને બોલાવ્યાં છે. ધણી દિવસથી નમારા ગૃહસંસારની ખમર લીધી નથી. બહારથી ધણી વાત સાંભળી છે, તેવીજ એક વખત આવ્યો છું.

સરસ્વતી:—નમારા સિવાય સમસ્ત વિશ્વમાં અમારી ચિંતા ઝાળેને હોય એવું એક પણ માણસ નથી. વળી અમારા સંસારની દુર્દશાની હકીકત સાંભળીને તમે શું કરશો ? હવે તો મ્હારૂં મૃત્યુ ગાય એટલે જાણે કે હું છુટી.

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો સરસ્વતીની આંખમાં આમુ મરાઈ આવ્યાં.

વિષ્ણુપ્રસાદે રમેશચંદ્રના મુખ તરફ દષ્ટિ કરી પૂછ્યું:—“ રજનીના કાંઈ સમાચાર મળ્યા છે કે ? ”

રમેશચંદ્ર:—ના, હરિયો ત્યાં ગયો હતો તે ગઈ કાલેજ પાછો આવ્યો છે. મહેં કાંઈ હકીકત સાંભળી નથી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—કેમ ત્હારાથી ત્હારા ભાઈની ખમર પણ ન ઝાળ શકાય કે ?

રમેશચંદ્ર:—હવે મહેં એ સઘળી ખમરો લેવાનો ભાર ઉતારી નાખ્યો છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—ત્યારે તો ત્હેં યોગધર્મનું અવલંબન કરીને નંસારના માયાખંધનને તોડી નાખ્યું હશે કેમ ?

રમેશચંદ્ર:—ખરી રીતે જોવા જતાં તો એમજ છે. મ્હારે બાર મહિનામાં અહિં આઠ દશ દિવસને માટે આવવાનું થાય છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—જમે છે ક્યાં ? ત્હારાં માતાની પાસે કે ?

રમેશચંદ્ર:—ના.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—ત્યારે પત્નીની પાસે કે ?

રમેશચંદ્ર:—હા.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—કેમ ?

રમેશચંદ્ર:-ત્યારે આપજ કહોને કે હું શું કરું ?

વિષ્ણુપ્રસાદ:-શું કરું કેમ ? જો ત્હારી સ્ત્રી ત્હારાં માતાની નાથે કન્નહ કરીને ઘરમાં રહેવાની ના પાડતી હોય તો તેને જૂદી ગાખ-તેને તું ભરણુ પોષણનું ખર્ચ દર માસે આપ્યા કરજે. તું ત્હારી માતાની પાસે કેમ નથી રહેતો ? જન્મદાયિની માતા પ્રત્યે કુત્રનું આવું વર્તન યોગ્ય છે કે ?

રમેશચંદ્ર કાંઈ બોલ્યો નહિ. વિષ્ણુપ્રસાદ કહ્યું:-“ ત્હારાં માતાજી શું ખાય છે ? ”

રમેશચંદ્ર:-હું દરેક મહિને તેમને પાંચ રૂપિયા આપું છું.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-એટલી મોટી રકમ ? ! ફીક છે, ત્હારા ભાઈ-બાની વહુઓ તથા બીજાં બધાં શું ખાય છે ?

રમેશચંદ્ર:-તેની મ્હને શી ખબર ? સૌનો નિભાવ કરવાની શક્તિ મ્હારામાં નથી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-નહિ નહિ. રમેશ આવું બોલતાં તને શરમ નથી આવતી ? ! ત્હારી શક્તિ નથી એટલે તેઓ બૂખના દુઃખથી મરી નય ? તું અને ત્હારી સ્ત્રી સુખ શાન્તિમાં રહે, સારાં કપડાંઝૂતાં પહેરે અને તેઓ સર્વે દુખના દરિયામાંજ ડૂબતાં રહે ? તું જો કમાનો હોય તે કમાણીમાંથી ત્હારે સૌનો સાથેજ નિર્વાહ કરવો વેંતેછએ. ત્હારી કમાણીમાંથી જો સૌનો બન્ને વખતનો ખારાક નબતો ન હોય તો સૌ એક વખત ઉપવાસ કરે અને એકજ વખત જમો. હિંદુ પુત્રોનું આવુંજ કર્તવ્ય છે.

રમેશચંદ્ર:-તેમ તો થતુંજ હતું.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-ત્યારે પાંચી હમણાં કેમ નથી થતું ?

રમેશચંદ્ર:-સૌએ મળીને એક માણસને કાયર કરી નાંખ્યું, અકળાવી દીધું. જો તેની સાથે હળીમળીને સૌ આજ્ઞાં હોત તો કાંઈ દરકત નહોતી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-એ એક માણસ કોણ ? ત્હારી સ્ત્રીજ કે ? જો તેજ હોય તો સૌને સહન કરવાનો ઉપદેશ આપવા કરતાં તું ત્હારી

પત્નીનેજ એવા ઉપદેશ કેમ નથી આપતો ? બીજાઓના કરતાં તેના ઉપર ત્હારો વિશેષ અધિકાર છે.

રમેશચંદ્ર કાંઈ બોલ્યો નહિ.

વિષ્ણુપ્રસાદે ફરીથી કહ્યું:—“ મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે કાલે હરિયાએ આવીને ત્હારા પુત્રને ખોળામાં લીધો હતો; પરંતુ એ માટે ચંચળવલુએ ઘણું અયોગ્ય વર્તન ચલાવ્યું હતું. તેમ કરવાની શી જરૂર હતી ? હરિયાને એ પ્રકારથી ઘણું દુઃખ લાગ્યું છે. ”

રમેશચંદ્ર:—જેનો છોકરો છે, તેજ ત્યારે તેને આપવાને નારાજ છે તો પછી હરિયાને તેને લેવાને માટે વિશેષ યત્ન કરવાની શી જરૂર છે ?

વિષ્ણુપ્રસાદે મંદાટેથી હસી પડ્યા. તેમણે ગંભીર તેમજ વિકૃત સ્વરે કહ્યું:—“ રમેશ ! પ્રથમ તો હું તને ઘણા સારો છોકરો ધારતો હતો. મ્હને ત્હારે લવિષ્ય ઉત્ત્વળ જણાતું હતું; પરંતુ અરેરે ! આજે મ્હારી એ ધારણા અસત્ય ફરી છે, મ્હારી આશા આત્માનમાં ઉડી ગઈ છે. તું ત્હારી સ્ત્રીને ગુલામ બની ગયો છે, તથા ત્હારી સ્ત્રી પણ રત્નજી નહિ પરંતુ રાક્ષસી છે. એ રાક્ષસીનો તું ગુલામ થઈને શા માટે તુ ત્હારાં કુટુંબી માણસો સાથે ત્હારી પોતાની પણ પાયમાલી કરે છે ? શા માટે ત્હારા પૂર્યંગની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડે છે ? મ્હને ચોક્કસ પાયા પર ખબર મળી છે કે, ત્હેં નોકરી કરીને લગભગ ત્રણહજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા છે. કેમ ખરી વાત છેને ? ”

રમેશચંદ્ર:—ના ના, આપ ભૂલો છો. પારકાના ઘરની લક્ષ્મી સૌને વિશેષ જણાય છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—તારે કદાચ તેનાથી કાંઈક થોડી રકમ હશે; પરંતુ જો સાંભળ, તેમાંથી તું ત્હારી માતાને ખાંચસો રૂપિયા આપ. તેઓ એ ખાંચસો રૂપિયાની સહાયતાથી હરિયાદ્વારા કાંઈ ધંધો કસ્ટોને સંસારયાત્રાનો નિર્વાહ કરશે.

રમેશચંદ્ર:—એટલા બધા રૂપિયા હું આપું ?

વિષ્ણુપ્રસાદ:—એટલા ત્હારે આપવાજ પડશે. કહે, આપીશ કે નહિ ?

રમેશચંદ્ર:—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આવતી કાલે આપીશ.

“ ઠીક છે, કાલે ઉત્તર આપજો; પરંતુ જોજો, મહારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમજ કહેલી રકમ આપ્યા સિવાય ચાલ્યો જઈશ નહિ. ” આમ કહીને વિષ્ણુપ્રસાદ ચાલ્યા ગયા.

રમેશચંદ્રની માતા સરસ્વતી પણ ધીમે ધીમે રસોડા તરફ ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

સર્પદંશ-માયા અંધનનો નાશ.

સરસ્વતીના રસોડામાં ગયા પછી ચંચળવલુ પતિ પાસે આવી ચઢી. તેણે આરણ્ય પાછળ છુપાઈ રહીને ગયા પ્રકરણની સંઘળી હકીકત સાંભળી લીધી હતી. તેણે રોષાવેશમાંજ હાથની એકિંટગ કરી મુખને લાલચોળ કરી દઇને કહ્યું:—“ જોટલા ખુશામદીઆ ચરાઓ આવે છે તે અસ એમજ કહે છે કે રૂપિયા એમને આપો. રૂપિયા તો જાણે કે ગંગાનું પાણી કેમ ન હોય ? ”

રમેશચંદ્રે પાછા ફરીને ચંચળ તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ તમે સંઘળી હકીકત સાંભળી છે કે ? ”

તથને હલાવી, મુખને ફેરવી, નેત્રો લાલચોળ કરી તથા કંઠસ્વરને વિકૃત કરીને ચંચળે કહ્યું:—“ શા માટે ન સાંભળું ? ખરીજ વાત છે કે, ડોસાને સાઠ વર્ષ ઉપર થઈ ગયાં છે, એટલે તે ‘ સાઠી બુદ્ધિ નાઠી ’ ની કહેવત ખરી કરી બતાવે છે ! ”

રમેશ:—પરંતુ વિષ્ણુ કાકા કહી ગયા તેનું શું કરવું ?

ચંચળ:—શું રૂપિયા આપવાનું કે ?

રમેશ:—હા.

ચંચળ:—એક પૈસા પણ નહિ. રૂપિયા આપણા છે. શા માટે આપણે આપીએ ? તેમને આપીએ એટલે પછી મહારા સુકુમારને

લિક્ષાવ્રતિથી નિર્વાહ કરવાનોજ દિવસ આવે. વળી આપણે રૂપિયા નહિ આપીએ તો તેઓ બધાં મળીને આપણને શું કરી નાખવાનાં છે /

રમેશ:-કરવાનાં તો શું હતાં; પરંતુ-

ચંચળ:-પરંતુ શું? આપવા છે--તો ભલે આપો. મહારા સુકુમારના હાથમાં ચપ્પણીઈ આપો ! તુમડી આપો !! તમે મહારા નયનમણિ સુકુમારની તો કાંઈ ફિકર રાખતાજ નથી. મહારા પ્રાણાધિક પુત્ર શું ખાઈને મહોટો થશે ? હું એક પણ પૈસો આપીશ નહિ-આપીશ નહિ તે આપીશ નહિજ-જેમ થવાનું હોય તેમ ભલે થાય.

રમેશ:-ગામનાં ઘણાંખરાં માણસો આપણી નિંદા કરે છે વળી આ વખતે નવાય સાહેબનો મોજશૌક વધી પડવાથી હું પણ કળે કળે ત્રણ હજાર રૂપિયા જેટલી મહોટી રકમ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કાઢી લાગ્યો છું; તેથી તેમાંથી માત્ર ત્રણસો રૂપિયા ઘરમાં આપવા દે, એટલે આપણી નિંદા થતી અટકે, અને ઘરનાં માણસો પણ પોતાના દિવસો સુખમાં પસાર કરે.

ચંચળ:-મહારા તરફથી એક પણ પૈસો મેળવવાની તમે આશા રાખશો નહિ.

રમેશચંદ્ર: માતાજી તથા ઘરની વહુઓ વગેરે ઘણાં દુઃખી થાય છે ! હરિશ્ચંદ્રની હાકાકત સાંભળીને વાસ્તવિક રીતે મહારા જીવ વિચળિત થઈ ગયો હતો.

ચંચળ:-વાહરે મહારા દયાસાગર ! હવે આવી દયાને દૂર કરો, તેમજ એક પણ પૈસો મેળવવાની આશાને અંતરમાં ન ધરો. મહારા સુકુમાર પર માયા રાખનાર આપણા સિવાય કોઈ નથી. માટે હું કોઈ પણ રીતે મહારા સુકુમારનું અહિત થવા દઈશ નહિ.

રમેશચંદ્ર શાન્ત રહીને વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે:-
“ પત્નીનું કહેવું કાંઈ ખોટું નથી; જો કદાચ આજેજ ન કરે નારાયણ અને મહાર્ મૃત્યુ થાય અગર તો જો હું ખીમાર થઈ જઈ” તો પછી સુકુમારની સંભાળ કોણ સંભાળે તેમ છે ? ઘરનાં માણસો જુખના દુઃખથી રીખાય છે, તે માટે હું શું કરું ? મહારી પત્નીનું કહેવું પણ

કાંઈ ગેરવ્યાજખી નથી. મ્હારે સુકુમાર શું ખાધને મ્હોટા થાય ?

પાસેની એક ઓરડીમાં સુકુમાર ઉઘી ગયો હતો—ખરાબ આજ સમયે તે મ્હોટેથી ખૂબે મારતો રડી ઉઠ્યો. પતિ પત્ની સંક્રાળા ઉઠીને તેની પાસે ગયાં.

એ ઘરમાં એક ન્હાના દીપકની ઘણી ક્ષીણ જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. એ ક્ષીણ જ્યોતિથી સમસ્ત ઓરડીમાં પ્રકાશ પડતો નહોતો. સુકુમાર ખૂબે મારીને રડતાં રડતાં કહેવા લાગ્યો કે:—“ ઓ બાપા ! ઓ બા ! મલી ગયો લે ! બલી ગયો લે ! મ્હને મિનિ કરલે છે. ”

મિનિ, એ સુકુમારની સાથે રમતી બિલાડી હતી. સુકુમાર વ્યાકુળનાથી આવી રીતે ખૂબે મારી, પોતાના ઉચ્ચ સ્વરથી સમગ્ર ઘરને ગજવી મૂક્યું. એ રૂદન સ્વર તે જાણે કે ભયંકર દુઃખનો દ્રવ્ય-ભેદક આર્તનાદ હતો !

રમેશચંદ્રે સુકુમારને પોતાના હાથમાં ઉચકી લીધો; તથા દીપક પાસે જઈને જાંચુ તો સુકુમારના જમણા પગના અંગુઠા પર સહજ ખાડો પડ્યો હતો તથા એ ખાડામાંથી ખર ખર કરતી લોહીની ધારા વહેતી હતી !

સુકુમાર ધીમે ધીમે વિશેષ વ્યાકુળ બની જતો હતો. તેનું મોં તથા નેત્રો નીલ રંગનાં થઈ જતાં હતાં. રમેશચંદ્રે પત્નીને કહ્યું:—“ જન જન્યે, પથારીમાં બિલાડી છે કે નહિ ! ”

ચંચળ જલદીથી દીપકને હાથમાં લઈ પથારી પાસે ગઈ તથા તેણે તપાસ કરી તો બિછાનામાં બિલાડી જણાઈ નહિ; પરંતુ એવામાં ઉશિકા તરફ તેની નજર પડતાં તે ભયથી ચમકી ઉઠી ! એક ભયંકર વિષધર સર્પ ઉશિકા પાસે પોતાની રૂણા ઉચી નીચી કરીને ધ્રુંગાડા મારી રહ્યો હતો !

રમેશચંદ્રે પણ આ કાળા નાગને જાંચો. સાથે સાથે રૂદન કરતો કરતો તે પુત્રને હાથમાં લઈનેજ બહાર નીકળ્યો, ચંચળવદ્ધ પણ રડતી રડતી પતિ પાછળ બહાર નીકળી.

રમેશચંદ્રે ધરમાંથી બહાર નીકળી મ્હોટેથી બૂમ મારી: “ હરિયા !
એ હરિયા ! જલદીથી આહિ આવ લાઈ ! સુકુમારને સાપ
કરડયો છે રે—”

આ સમયે હરિશ્વર ગામમાં રખડી આવીને ઘેર બેઠો બેઠો
આજરીનો રોટલો અને મિઠું જમતો હતો. તરતજ તે હાથ ધોઈ
એકજ કુટુંબે ખાણી પી રમેશચંદ્ર પાસે આવ્યો. આવનાંની સાથેજ
તેને જે સમાચાર મળ્યા તે સમાચારથી તેના દુઃખની સીમા રહી
નહિ. લાઈના કહેવાથી તે તરતજ વાઘરીવાડામાં સાપ ઉતારનાર
માણસને બોલાવી લાવવા વિનંતી વેગે ચાલ્યો ગયો.

રામજો વાઘરી સાપ ઉતારવામાં ઘણો પ્રખ્યાત તેમજ સિદ્ધ-
હસ્ત હતો, હરિશ્વર તેને બોલાવીને ઘેર આવ્યો; પરંતુ તે સમયે
સુકુમારના શરીરમાં જીવ નહોતો. સુકુમાર પંખી-તે સમયે આ
સંસારની માયા રૂપી પિંજરનું બંધન છિન્નભિન્ન કરી નાખી કાઢ
અળણ્યા પ્રદેશમાં ઉડી ગયું હતું ! ધરનાં તેમજ કુટુંબનાં સંઘનાં
માણસો તેના મૃતદેહની પાસે પજાડા ખાતાં હતાં ! પરંતુ અરેરે !
જે જા્ય છે-જે આ સંસારના બંધનને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે;
તે કદાપી પોતાની પાછળ રૂદ્ધ કરનાર-હાયપિટ કરનારની તરફ
એક દૃષ્ટિપાત સુદ્ધાં કરતું નથી !

આડોસ પાડોસનાં માણસો આવી ચઢ્યાં, તથા કેટલાક
આત્મીય પુરૂષો રનેહ-કરુણાના આધાર, સુકુમારના સુકોમળ દેહને
તેનાં માતા પિતા તેમજ સગાં બહાલાં પાસેથી લાઈને રમશાનમાં
મૂકી આવ્યા.

જે દેહને સાપ કરડે છે, તેને અમિદાહ દેવામાં આવતો નથી,
જળમાં તણુતો મૂકવામાં આવતો નથી. રમશાન ભૂમિમાંજ દાટી
આવવો પડે છે, તેથી સુકુમારના દેહને પણ તેજ પ્રમાણે રમશાનમાં
દાટી આવવામાં આવ્યો !

પ્રકરણ ૪ શું.

અપૂર્વ જ્ઞાન.

રાત્રિનો અધકાર પૃથ્વી પરથી સર્વાંશે દૂર થયો નહોતો. હજી સુધી ગમનમાં એ ચાર તારકો પ્રકાશી રહ્યા હતા. રાત્રિએ વન જંગલમાં ફરતાં પશુઓ અઘાપિ અદ્રશ્ય થઈ ગયાં નહોતાં. અઘાપિ રાત્રિનો વાયુ પ્રભાતના આગમનની રાહ જોઈ ધીમે ધીમે વહેતો હતો.

આ સમયે હરિશ્ચંદ્ર દુઃખી હૃદયને દખાવી રાખી સ્મશાનભૂમિમાં આવી ચઢ્યો. તે જાણે કે સુકુમારને શોધવા આવ્યો હતો. ગઈ રાત્રે એ દેહ આ સ્મશાનભૂમિમાં મૂકી જવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ અત્યારે એ દેહ ક્યાં છે ? સર્વત્ર શૂન્ય છે !

સ્મશાન તટને ધોઈ નાખીને નદીનો પ્રવાહ સાગર તરફ પ્રયંત્ર ગતિથી દોડ્યો જતો હતો. શૂન્ય વાયુ ‘ઝીમ ઝીમ’ શબ્દ કરતો વહેતો હતો. શિયાળવાંનો ભયંકર અવાજ સાંભળવામાં આવતો હતો. કોઈ કોઈ ટેકાણે ફૂતરાં ભસતાં હોય એમ જણાતું હતું. હરિશ્ચંદ્ર સ્વગત બોલી ઉઠ્યો:—“ સુકુમાર ! જીવનાધાર ! ભાઈ ! નને કેટલા બધા દિવસથી મહેં મહારા જોળામાં નથી લીધો—શું એક વખત તું મહારી પાસે નહિ આવે ? મહારા હૃદયમાં અપાર દુઃખ થાય છે. એક વખત શું તું એ વેદના દૂર કરવાને મહારી પાસે નહિ આવે ? આવ આવ, તદ્દન નિષ્કુર ન થા. સુકોમળ કાયા આવી સ્મશાન ભૂમિમાં રહેવાને યોગ્ય નથી. હે દેવલોકના બાળક ! નયનમણિ ! આવ, આવ, જલદી આવ, આ તહારા દુઃખી કાકાને વધારે ન સતાવ.” હરિશ્ચંદ્રનાં આ વચનો સ્મશાન ભૂમિમાં સર્વત્ર ગાજી ઉઠ્યાં; પરંતુ કોઈએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. કોઈએ એ વાતને સંભાળી નહિ.

હરિશ્ચંદ્રે આટલી બધી બૂમો મારી, વિનાંતિ કરી, તો પણ કોઈએ કેમ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ ? હરિશ્ચંદ્રે વિચાર્યું:—“ સુકુમાર સિવાય આ જગતમાં રહેવાથી શો લાભ છે ? એ સંસારનો ત્યાગ કરી ગયો તો હું શું કરી શકીશ નહિ ! આ સરિતાના કીતળ જળમાં

સહ જવાથી સંધળું દુઃખ દૂર થતું નથી ? એમ કરવાથી શું આત્મ-હવાનું પાપ કાગશે ? પાપ ! પાપ શું છે ? પાપમાંજ દુઃખ છે—જવાળા છે ? આ દુઃખ કરતાં આ જવાળા કરતાં શું એ દુઃખ તેમજ એ જવાળા વિશેષ અસહ્ય છે ? કોઈએ પણ નજર કરીને જોયું નહિ કે આ હૃદયમાં કેટલું બધું દુઃખ છે ! અરે ભગવાન ! તમે તો કલ્યાણકર્તા છોને—તો પંચી તમારા સંસારમાં આટલું બધું અમંગળ કેમ થાય છે ? સુકુમારને શા માટે તમે મ્હારી પાસેથી તમારી પાસે બોલાવી લીધો ? ”

આ વચનોનો ઉત્તર નદીના સામેના કિનારેથી આવ્યો. કાષ્ઠએ જાણે કે પેલે કિનારે ઉભા રહીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ આ વિનાશ-નીતિ નિષ્કુરતાનું કારણ નથી ! સંસારમાં સુખ દુઃખ તેમજ નાશ વિનાશ ચાલ્યાજ કરે છે. વિનાશ વિના સૃષ્ટિ થતી નથી ! ”

હરિશ્ચંદ્રે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હારો પ્રાણનો ભાર છિન્ન કરવાથી, મ્હારી મધુર સુરવાળી વીણા ભાંગી નાખવાથી શા લાભ થયો ? ”

ઉત્તર મળ્યો કે:—“ તુ અને હું કાણ છીએ ? જડ તેમજ ચેતન સર્વત્ર સમાન વિધિ છે ! શોક શા માટે કરે છે ? કાણ આવે છે, તથા કાણ જાય છે ? એ સત્યની બ્રાંતિ તુ ભૂલી જા. અને હરિરસનો સ્વાદ ચાખવાને માર્ગે આગળ ધા. ”

હરિશ્ચંદ્ર:—શું હું ભૂલી જાઉં ? સુકુમારને ભૂલી જાઉં ? એ મ્હારું સર્વસ્વ હતો. મ્હારો નયનમણિ હતો. મ્હારા જીવનનો આધાર હતો; સંસારનો સાર હતો.

ઉત્તર:—ત્હારી ભૂલ છે ! જ્યારે આવ્યો હતો ત્યારે તેને બોલાવ્યો પડ્યો નહોતો. બોલાવ્યો હોત તો પણ આવત નહિ. હવે ચલ્યો ગયો તો પણ તેને ચાલ્યા જવાનું કશું નથી. કશું હોત તો પણ જાત નહિ. જવું આવવું—બમ છે.

હરિશ્ચંદ્ર:—તો સુકુમાર ! પ્રાણાધિક સુકુમાર ! એક વખત તુ મ્હને દર્શન કરાવી જા. એકજ વખત મ્હારા બોળામાં બેસી જા. ત્હારી માતાએ તને મ્હારા બોળામાં બેસવા દીધો નથી તેથી મ્હને

વાણું હુઃખ થાય છે.

અરાબર આજ સમયે હરિશ્ચંદ્રની પાછળ કોઈ જલદીથી આવીને ઉભું રહ્યું. અધકારમાં પ્રથમ તો હરિશ્ચંદ્ર આવનાર વ્યક્તિને ઓળખી શક્યો નહિ; ત્યાર પછી તેને માલુમ પડ્યું કે તેની પાસે તેનો મ્હોટો ભાઈ રમેશચંદ્ર આવીને ઉભો રહ્યો છે.

“ ત્હારી માતાએ તને મ્હારા ખોળામાં લેવા દીધો નથી ! ”
“ પ્રાણાધિક, હરિશ્ચંદ્ર-આટલો બધો પ્રેમ રાખતો હતો ? આવ ભાઈ ! આજે આપણે એક તીર્થના મુસાફર છીએ. એક દેવતાના દર્શન કરનાર છીએ. હવે એ વાક્યને મુખમાંથી બહાર કાઢીશ નહિ. ”

રમેશચંદ્ર ભાઈને ગળે વળગી પડીને દીવાનાની માફક રડી પડ્યો. હરિશ્ચંદ્ર પણ રડવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી બન્ને ભાઈઓ ઘેર ચાલ્યા ગયા.

રમેશચંદ્રે પાતાની માતા સરસ્વતીને ઓલાવીને કહ્યું:-“ જેને માટે હું પૈસા એકઠા કરી રાખતો હતો, તે ચાલ્યો ગયો છે. અમે તેને અમારા સિવાય બીજા કોઈની પાસે, તેના ન્હાના કાકાની પાસે સુદ્ધાં જવા દેતાં નહોતાં તે બાળે કે તેને અયોગ્ય જણાતું હતું, તેથી એ વંશનો તિલક, સકળનો નિધિ, અમારો એકલાનો થઈને રહ્યો નહિ-અમારાં પાપેજ એ ચાલ્યો ગયો ! મા ! હવે એવી જૂદાઈ રાખવાની જરૂર નથી. આજે મ્હને તથા હરિને એકઠું ખાવાનું આપ. ખાઈને હું સદાને માટે જ્યાં નોકરી કરું છું ત્યાં ચાલ્યો જઈશું.-જે રકમની પ્રાપ્તિ થશે તે રકમ પ્રત્યેક મહિને ઘેર મોકલી આપીશ. સુકુમાર સિવાય શત્રુ બની ગયેલે ઘેર હવે હું પાછો આવીશ નહિ. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

ભાત-સનેહનું એક અપૂર્વ ચિત્ર.

રમેશચંદ્ર પુત્ર શોકથી તદ્દન અધીર બની ગયો. તેની માતાએ તેને ત્રણ ચાર દિવસ સુધી નોકરી પર જવા દીધો નહિ.

આ ત્રણ ચાર દિવસમાં તેમના સંસારની વ્યવસ્થા ધણી ફેરવાઈ ગઈ હતી.

રમેશચંદ્રે હવે જૂદા રહેવાની ઇચ્છા જણાવી નહિ. ચંચળવડુ પણ પુત્ર વિચારના શોકથી ગાંડી સ્ત્રીના જેવી બની ગઈ હતી. તેણે પણ હવે જૂદાં રહેવાની વાત તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. સૌ પૂર્વ પ્રમાણે એકઠાં થઈ ગયાં. સ્નેહસત્તા પુત્ર શોકથી વ્યાકુળ અનેકી ચંચળ વડુને આશ્વાસન આપવા લાગી.

સુકુમારના મૃત્યુના સમાચાર જાણવામાં આવતાંજ ચંચળ વડુની વિધવા ભાભી પોતાના પચીસ વર્ષની ઉંમરના પુત્ર રામપ્રસાદને લઈને તે દિવસે સંધ્યા સમયે રમેશચંદ્રને ત્યાં આવી પહોંચી.

રમેશચંદ્ર ઘરમાં બેઠો બેઠો ચંચળવડુને સાંત્વન આપતો હતો. એવામાં તેના સાળાની પત્ની તથા સાળાના પુત્રે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને જ્ઞાતાંતી સાથેજ ચંચળવડુ મળ્યોતેથી રડવા લાગી. રામપ્રસાદની માતાએ પણ પોતે પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવને પોતાની આંખો ઉપર દાખ્યો.

ચંચળવડુએ રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ વડુ ! મ્હારા સર્વ-સ્વનો નાશ થયો છે. મ્હારું ઘર, મ્હારો ખોજો તેમજ મ્હારું હૃદય શૂન્ય થઈ ગયાં છે ! ”

રામપ્રસાદની માતાએ અનેક પ્રકારની ઉપમા તેમજ પુરાણની કથાઓનાં દર્શાવોને નણુંદને સાંત્વન આપવાનો યત્ન કર્યો તથા ત્યાર પછી રામપ્રસાદનો હાથ પકડી તેને નણુંદના ખોજા પાસે બેસાડીને કહ્યું:—“ઉદર અને સહોદરમાં કાંઈ જૂદાઈ નથી. આ તમારા ભાઈનોજ પુત્ર છે—તેને તમારોજ ગણીને તમારા ખોજામાં બેસાડો. આજથી એ મ્હારો નહિ; પરંતુ તમારોજ છે. ”

ચંચળવડુએ ભાભીનાં આ વચ્ચનોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. રમેશચંદ્ર ખૂબ આશ્ચર્ય થયો. રૂદિમણી આવીને રામપ્રસાદ તેમજ રામપ્રસાદની માતાને સોડમાં લઈ ગઈ.

જમતી વખતે રમેશચંદ્રે માતાને કહ્યું:—“ મા ! ભાગ્યમાં જે

બનવાનું હતું તે બની ગયું છે. હવે હું સુકુમાર સિવાય શૂન્ય બની ગયેલા ઘરમાં રહી શકતો નથી તેથી આજે હું નોકરી પર ચાલ્યો જઈશ. ”

સરસ્વતીએ રડતાં રડતાં પૂછ્યું:—“ ફરીથી ઘેર ક્યારે આવીશ ? ”

રમેશચંદ્ર:—હમણાં કાંઈ કહી શકતો નથી. મ્હને લાગે છે કે હમણાં થોડા વખતમાં તો મ્હારાથી આવી શકાશે નહિ !

સરસ્વતી:—ભાઈ ! આ ગરીબ માતાને દુઃખ દઈશ નહિ. શાંતિ ધારણ કર. જ્યારે સુકુમારના વિયોગથી તને તેમજ મ્હને આટલું બધું દુઃખ લાગે છે તો પછી તું ઘણા સમય સુધી મ્હને ત્હારું મુખ બતાવે નહિ એ દુઃખ મ્હારાથી કેમ કરીને સહન કરી શકાશે ?

રમેશચંદ્ર:—દીવાળી પહેલાં તો બનલું કે નહિજ આવી શકાય.

સરસ્વતી:—ડીક છે; પરંતુ તે પહેલાં જો અવકાશ મળે તો જરૂર વધારે નહિ તો માત્ર બે દિવસને માટે પગ આવી જજે. હાં, પણ તને હજી એક વાત કહેવાની છે !

રમેશચંદ્ર:—શી વાત ?

સરસ્વતી:—હવે હરિયાના વિવાહની કાંઈ વ્યવસ્થા કર. હવે મ્હારો ભરોસો રાખીશ નહિ—ત્હારું હૃદય અપાર દુઃખી થયું છે. કૃત્યચંદ્રને ઘેર તેડી લાવવાનો યત્ન કર. રામપ્રસાદ તથા તેની માતા આવ્યાં છે—મ્હને લાગે છે કે, તેઓ જલદીથી પાછાં જવાનાં નથી. તે માટે તું પણ કાંઈ બોલીશ નહિ. હવે મ્હારે એકદુનું કરવાની કાંઈ જરૂર નથી—જેને માટે હું કાંઈ સંચય કરી રાખવાની દૃષ્ટિ રાખતી હતી તે તે. દગ્ગા દગ્ગને ચાલ્યો ગયો છે. હવે તું મ્હને મહિને જે કાંઈ મોકલીશ તેમાંથી ઘર ખરચ ચાલ્યા કરશે.

રમેશચંદ્ર:—તમને જેમ યોગ્ય જણાતું હતું તેમજ થશે. તો પણ આટલાં બધાં ઉતાવળાં થશે નહિ—સંસારની સંધળી બાજુ ધમ્મરના હાથમાં છે.

માતા મહામયાના સંસારમાં આ રહસ્યમય પ્રકારો કોઈ સમજી શકતું નથી, તે પણ એટલું તો સમજી શકાય છે કે, સર્વત્ર લોકદષ્ટિથી શુભ રીતે વિધાતાનો કોઈ મંગળમય ઉદ્દેશ હુપ્પાદ

રહેલો છે. મનુષ્યની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ એ ગૂઢ રહસ્યભેદનો પડદો ખસેડી શકતી નથી.

પુત્રના વિયોગ શોકથી ચિંતાતુર બની ગયેલા રમેશચંદ્રે પત્નીને સમજાવી કે:—“ આપણે ધણું ક્ષુદ્ર ક્ષીએ. આપણે સંસારનાં સૌ સ્નેહીઓના સ્નેહપાત્ર કુળતિલક નિધિને સૌના સ્નેહમાંથી વિચ્છિન્ન કરી રાખ્યો હતો. મ્હને લાગે છે કે તેથી કરીનેજ એ દુઃખી થઈને આપણા સ્નેહનો ત્યાગ કરી નાશી ગયો છે !—હવે તો સૌની સાથે મળીને સલાહ શાન્તિમાંજ બાકીના દિવસો પસાર કરજે. ”

ચંચળ વહુએ પતિનાં આ વાક્યો પ્રમાણે વર્તવાનું કમ્પૂર કર્યું.

પ્રભાત કાળે રમેશચંદ્રે ઉડીને હરિશ્ચંદ્રને જગાડ્યો, તથા તેને કહ્યું:—“ ચાલ તું પણ મ્હારી સાથે સ્ટેશન મુઢી ચાલ. ત્હવાર થનાંમાં તો તું ઘેર પાછો આવી શકાશ. ”

હરિશ્ચંદ્ર ભાઈની સાથે ચાલી નીકળ્યો. બન્ને ભાઈઓ કાંઈ પણ મોટા સિવાય શાન્તિથી ચાલ્યા જતા હતા. ચારે દિશાએ શાન્તિ જણાતી હતી તો પણ હરિશ્ચંદ્ર તેમજ રમેશચંદ્રના હૃદયમાં અશાન્તિનો અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. ગળે કે રસ્તો પણ અનેક યુગ યુગાંતરની પસાર થઈ ગયેલી યાદદાસ્તને છાતી ઉપર ધારણ કરીને આગળ વધતો હતો. પીપળાનાં ઉચાં વૃક્ષો તેજ પ્રમાણે ઉંચુ માથું કરીને શાન્તિ ધારણ કરી જીવનની ભૂતકથાની સાક્ષી આપતાં હતાં—સઘળું તેવુંજ જણાતું હતું; માત્ર તેમના હૃદયમાં એ સુખશાન્તિ નથી, એ પ્રકુલતા નથી. હમણાં તે શન્ય તેમજ ચિંતાપૂર્ણ છે !

ધીમે ધીમે બન્ને ભાઈઓ બાજવા સ્ટેશન પાસે જઈ પહોંચ્યા. આ સમયે પૂર્વ દિશામાં સૂર્યનારાયણનાં કિરણો પ્રકાશી નીકળ્યાં હતાં. રાત્રિનો અંધકાર દૂર થઈ ગયો હતો.

રમેશચંદ્રે ગદગદ કંઠે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:—“ ભાઈ ! હવે અડધા કલાકમાંજ આડી આવશે. ત્હારે અહિં રોકાઈ રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તું હવે ઘેર જા. હું પ્રત્યેક માસે જે રકમ પચાદા કરીશ તે બધી ત્હારી તરફ મોકલી આપીશ.

હરિશ્ચંદ્રે સ્પષ્ટ તેમજ નમ્ર કંઠે કહ્યું:—“ મ્હારી તરફ ! બાપ ! હું સંસારનો ભાર ખેંચી શકું તેમ નથી. વળી મ્હારી સમસ્ત શક્તિ સુકુમારના ચાલ્યા ગયાની સાથેજ નાશ પામી છે. મ્હારા જીવનું બંધન સુકુમાર કોઈ અગમ્ય દેશે ચાલ્યો ગયો છે. હવે હું સુકુમાર સિવાય શન્ય બની ગયેલા ઘરમાં રહી શકીશ નહિ. બાપ ! સંસાર સંબંધીની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર તમારા શિર પર છે તો પછી તેને તમારા શિર પરજ રહેવા દો. હું જેમ બનું તેમ જલદીથી ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જવાનો છું. ”

રમેશચંદ્રનું પુત્ર શોકથી સતપ્ત હૃદય અનુતાપનાં ઉષ્ણ અશ્રુથી ગળી ગયું હતું. તેણે ધીમેથી કહ્યું:—“ હરિ ! બાપ ! અત્યાર સુધી એક પ્રકારની ભ્રમપૂર્ણ મોહમ્મળથી મ્હારાં નેત્રા ઢંકારી રહેલાં હતાં. તે સમય હું એમ સમજતો નહોતો કે, મનુષ્યની દુર્બળ શક્તિની પાછળ પ્રકૃતિની મહાન શક્તિ રમ્યા કરે છે—કદ્યાણુમયી પ્રકૃતિ માત્ર આંગળી હલાવે છે એટલે મનુષ્ય તેનો વેચાયલો ગુલામ બની જાય છે. પ્રકૃતિના સૂરણ ઉદાર વિધાન આગળ મનુષ્યનો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ થાય છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ આસમાનમાં ઉડી જાય છે. પરમ તમાએ મ્હારા સુકુમારને પોતાની પાસે બોલાવી લઇને મ્હારાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડ્યાં છે—મ્હને સમજાવ્યું છે કે આટલું બધું શા માટે ? સ્વાર્થાધ થઇને પોતાના એકલાને માટે સૌ સ્નેહીજનોનો સ્નેહ વિચ્છિન્ન કેમ કર્યો ? બે કલાકમાં તો એ ચાલ્યો જશે એ ભૂલી કેમ જાય છે ? જે કર્તવ્ય છે—જે કાર્ય કરવાનું છે—તે કદાપિ ભૂલી જઈશ નહિ. ભૂલી જઈશ તો અસાધારણ દુઃખ ભોગવવું પડશે.

“ બાપ ! તું કદાપિ ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ નહિ. મ્હેં ત્હારી સાથે ધણું નિષ્ઠુરતાપૂર્ણ વર્તન ચલાવ્યું છે. સુકુમારને ત્હારા બોળામાં આપવામાં આવતો નથી, એ હકીકત મ્હારા જાણવામાં આવ્યા છતાં મ્હેં એ સંબંધી કોઈ વ્યવસ્થા કરી ત્હારા અધિન ચિત્તને શાન્ત કર્યું નથી; ઉલટું મ્હેં મોહાધીન થઇને એ

મતમાંજ મત દર્શાવ્યો હતો ! મ્હારો એ મહાન્ અપરાધ બૂલી જજો-મ્હને ક્ષમા કરજો-” અશ્રુથી ભરાઈ ગયેલી આંખોએ અરુણ સ્વરે રમેશચંદ્રે આ વચ્ચે કહ્યાં.

“ ક્ષમા-શાની ક્ષમા ભાઈ ? હું તો તમારો ન્હાનો ભાઈ છું. ” હરિશ્ચંદ્રથી વિશેષ ખેલી શકાયું નહિ ! તેના મુગ્ધતા અંગને આલિંગન કરી રમેશચંદ્રે તેના મસ્તક પર ચુપ્પન કર્યું.

આ એક અપૂર્વ દેખાવ હતો ! વિરાટ અનંત સીમા વિનાના આકાશતળમાં એ દેખાવ મધૂર હતો ! એ દેખાવ પવિત્ર બ્રાતૃ-સ્નેહના અનંત ભંડારમાંના એક અદ્વિતીય ચિત્ર સમાન હતો !

ત્યાર પછી અશ્રુથી ભરાઈ ગયેલાં નેત્રાંએ હરિશ્ચંદ્ર બંધુની પાસેથી વિદાય ગ્રહણ કરી ઘર તરફ પાછો ચાલી નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

રજનીચંદ્રનો પત્ર.

લગભગ આઠ વાગતામાં તો હરિશ્ચંદ્ર બાળવા રોશનેથી ઘેઁ આવી પહોંચ્યો. સમસ્ત ઘર સુકુમાર સિવાય જાણે કે ‘ હાહાકાર ’ કરી રહ્યું છે. ઘરની સામે આંધ્રાં એ ચાર વૃક્ષો જાણે કે સુકુમારને માટે ચિંતાપૂર્ણ ભાવથી વખત વીતાડે છે.

હરિશ્ચંદ્ર ઘેઁ આવીને ચંચળવહુ પાસે ગયો. તે સમયે ચંચળવહુ શય્યામાં પડી પડી સુકુમારને યાદ કરી શોક કરી રહી હતી. હરિશ્ચંદ્રે કંઈસ્વરે કહ્યું:—“ ભાભી ! હડો. હવે ચિંતા કરવાથી કાંઈ ફળ ફળવાનું નથી. આ શરીરનો ત્યાગ કરશો તો પણ એ માણિક્ય હવે જળવાનું નથી—”. મળી શકે તેમ હોત તો આ હરિશ્ચંદ્રના નિરૂપયોગી રહેના દાનથી એ કાર્ય થઈ ગયું હોત. ”

ચંચળ છઠીને ખેડી થઈ. તેણે મ્હોટેથી રૂદન કરીને કહ્યું:—
“ એ તમારી પાસે આવવાને માટે બધા પછાડ ખાતો હતો તો

પણ હું હતભાગિની તેને તમારી પાસે આવવા દેતી નહોતી ! મ્હને કાગે છે કે તેને પરિણામેજ એ કોધે ભરાઈને અમારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો છે. સુકુમાર ! પાછો આવ ભાઈ ! ત્હારા ન્હાના કાકા પાસે જતાં હવે હું તને કદાપિ રોકીશ નહિ. એક વખત મ્હારા નયન-મણિ, આ ત્હારી જન્મદાયિની માતા પર કૃપા કરીને પાછો આવ.”

કાંઈએ આ વાક્યોનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. માત્ર હરિશ્ચંદ્રનાં નેત્રોમાંથી પ્રળળ જળ-પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેણે પોતાના ધોતીઆથી પોતાની આંખા સાફ કરા.

રામપ્રસાદની માતા બરાબર આજ સમયે ત્યાં આવી ચઢી. તેણે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું:—“ અરેરે ! આ શું ? આમ કરીને એ દુઃખી જીવને વધારે શા માટે રડાવો છો ? જે વાત બ્રહ્માની દેવાની છે, તેને શા માટે તાજ કરાવો છો ? રામુ રામુ, આવ, ત્હારી ફાઈ પામે આવ—તને જંદતાં તેમના જીવને કાંઈક ટાઢક વળશે. હરિશ્ચંદ્ર ! તમે હમણાં બહાર ચાલ્યા જાઓ. ”

હરિશ્ચંદ્ર ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસે એને નિશ્ચય થયો કે રામપ્રસાદ તથા તેની માતા હમેશાંને માટે એ ઘરમાંજ રહેશે, તથા રામપ્રસાદ પોતાની પુત્ર-વિયોગિની કોઈનો પાલક-પત્ર થશે.

આ પ્રકારથી હરિશ્ચંદ્ર સંતુષ્ટ થયો નહિ. હરિશ્ચંદ્રની માતા સરખતી તેમજ બીજા કોઈને પણ આ નિશ્ચય પસંદ પડ્યો નહિ: તો પણ ચંચળવહુના નિશ્ચય વિરૂદ્ધ એક પણ શબ્દ બોલી શકવાનું સ્પષ્ટ ધરના કોઈ પણ માણસમાં નહોતું.

આ પ્રકાર બની ગયા પછી પંદર દિવસે હરિશ્ચંદ્રને રજની-ચંદ્રનો એક પત્ર મળ્યો. પત્ર મુજબથી જાણ્યા હતા. તેમાં રજનીચંદ્ર લખ્યું હતું કે:—

“ ઘણા દિવસથી ત્હારો પત્ર નથી. મ્હારા સાંભળવામાં એમ આવ્યું છે કે, મ્હોટા બ્રાહ્મણો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે. આ ઘણો દુઃખ-પૂર્ણ પ્રકાર બન્યો છે; પરંતુ ઇશ્વરની લીલા આમળ લાચાર ! બાળ્યના

ઉપર મનુષ્યની કાંઈ સત્તા નથી. જીવન પર થઇને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ચાલ્યાં જાય છે. હું નોકરી છોડી દઇને મુંબઈ આવ્યો છું; ત્યાં અહિં એક મોટું દવાખાનું મહેં સ્થાપિત કર્યું છે; આ દવાખાનાનું સંબંધ કામકાજ હું એકલો સંભાળી શકતો નથી. ઘેર ત્યાં પણ કાંઈ એવું ખાસ કામ હોતું નથી; માટે આ પત્ર મળતાંજ તું આ તરફ ચાલ્યો આવજો. તું અહિં આવીશ એટલે મને કામકાજ કરવાની ઘણી મુગમતા થઈ પડશે. મહારાથી પારકાની ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી. તારા આવવાથી મારો જીવ નિશ્ચિંત રહેશે. ધરના સમાચાર જરૂર લખજો. એજ.

લી૦ શુભેચ્છક.

રજનીચંદ્રના શુભાશિર્વાદ. ”

હરિશ્ચંદ્રે આ પત્ર ધરનાં સૌ માણસોને વાંચી સંભળાવ્યો. ચંચળવહુએ પત્રની હકીકત સાંભળી ખરી; પરંતુ તે કાંઈ ખોલી નહિ. સંસારના કાંઈ પણ વિષયમાં તે હવે લક્ષ્ય આપતી નહોતી. પુત્ર શોકથી શોકાતુર રહેતી ચંચળને આવા ગૃહસંસારના વિષયોમાં મેળવવાનો કોઈ યત્ન પણ કરતું નહોતું.

હરિશ્ચંદ્રની માતા પણ સુકુમારના શોકથી શય્યાવશ થઈ હતી; તે પણ તેને સર્વ વિષયોમાં લક્ષ્ય આપવું પડતું હતું. આ શોક દુઃખમાં પણ જે સંસારનું બધારણ ફરીથી બંધાય તે સાંઈ એવી તેની આશા હતી. તેણે કહ્યું:—“ તેણે અહમ્મદનગર છોડ્યું એ એક ગીતે કીક કર્યું છે એમ મને લાગે છે. ”

સ્નેહલતાએ અનેક દેવતાઓની પ્રાર્થના કરી. અનેક પૂજાઓ માની. તે મનમાં ને મનમાં કહ્યા કરતી હતી કે:—“ હે ક્યાળુ દેવ ! પતિની શુદ્ધિને ઠેકાણે લાવો. હે હરિ ! પતિ દેવતાને સુમતિ આપો. હે સત્યનારાયણ દેવ ! એક વખત આ અભાગિનીની તરફ ઉંચું મુખ કરીને જુઓ—હું ત્રવા પાંચ શેરની કથા કહેવડાવીશ. ”

દેવતાએ સ્નેહલતાની આ વિનંતિ, પૂજા, પ્રાર્થના માન્યતા વગેરેને સ્વીકારી કે કેમ એ કહી શકતા નહોતા. સૌની સંમતિથી

હરિશ્ચંદ્રને મુંબઈ જવાનું નક્કી હતું. હરિશ્ચંદ્ર પણ સુકુમાર સિવાયના ધરનો ત્યાગ કરી મુંબઈ ચાલ્યા જવાથી શાન્ત રહી શકાશે એમ વિચારી તે દિવસે રાત્રેજ મુંબઈજતી ફાસ્ટ ટ્રેનમાં બેસી રવાના થયો.

ન્યારે હરિશ્ચંદ્ર ઘેરથી સ્ટેશન તરફ જવાને વિદાય થયો ત્યારે સ્નેહલતાને પતિ પ્રત્યે એવો સંદેશો મોકલવાની ધણી ઇચ્છા થયા કરતી હતી કે:—“ માત્ર એક વખત—એકજ દિવસને માટે ઘેર આવીને દર્શન દર્શ નાથ. ” પરંતુ શરમથી તે કાંઈ બોલી શકો નહિ. તેના મનની વાત મનમાંજ રહી ગઈ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઘર જમાઈની દુર્દશા.

હવે કૃષ્ણચંદ્રની હકીકત પ્રત્યે લક્ષ્ય આપીશું,

તેને નોકરી પર સ્થવારના ૧૦ વાગે જવું પડતું હતું અને ત્યાંથી તે સાંજના સાત વાગે છુટો થતો હતો. કોઈ કોઈ વખતે આઠ નવ પણ વાગી જતા હતા. પ્રભાતકાળે ઉઠીને તે પોતાના સાળા હરિચરણની ખેતીનું કામકાજ કરવા જતો હતો. ત્યાંથી પાછો આવીને તરતજ શીતળ કે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરીને ટાઢું ઉનું જે કાંઈ હોય તે જમી લેતો હતો. જન કોઈ નિવસે ટાઢું ખાવાનું ન હોય અને ગરમ ખાવાનું થવાને વિવ્રબ્ધ હોય તો ભૂખ્યે પેટેજ નોકરી પર ચાલ્યો જતો હતો.

રાત્રિના નવ વાગ્યા હતા. કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ હતી, આકાશ વાદળાંઓથી ઢંકાયેલું હતું. વરસાદ ‘ટપક ટપક’ કરતો વરસતો હતો.

આ સમયે હાથમાં એક રૂમાલની અંદર શાક ઉંચકીને કાદવ-વાળા પગે, જીંજીઈ ગયેલાં વસ્ત્રો પહેરીને ઠંડીથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો કૃષ્ણચંદ્ર ઘેર આવી પહોંચ્યો.

આ સમયે હરિચરણ ઘરમાં બેઠો બેઠો તેની માતા તેમજ બહેનો સાથે વાતચિત કરતો હતો. કૃષ્ણચંદ્રને આવતાંજ તેનો દે માવ

જેઘને હરિચરણ હસી પડ્યો; પરંતુ જો તેની આવી સ્થિતિમાં તે તેની માતા, અગર તો તેના બાપુઓ આગળ હાજર થયો હોત તો તેમની આંખમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યા સિવાય રહેત નહિ. અહિં તો હરિચરણને હસતો જોઈ, તેની માતા પણ હસવા લાગી. બાંગ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ ઘણા દુર્ભાગી છે, તેથીજ નજીવા પગારમાં અત્યાર સુધી મજૂરી કરી કરીને મરી જાય છે. ”

કૃષ્ણચંદ્રની પત્ની બુકુટી ચઢાવીને સહજ દૂર ખસીને બેઠી.

કૃષ્ણચંદ્ર શાકની પોટતી જમીન પર મૂકી નીચે બેઠો. આ સમયે સાહજિક રીતે તેના મુખમાંથી એવા શબ્દો બહાર નીકળી પડ્યા કે:—“ હે પ્રભુ ! ”

હરિચરણે હસીને પૂછ્યું:—“ પ્રભુને કેમ યાદ કરો છો ? ”

કૃષ્ણચંદ્રે વિરક્તિપૂર્ણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“ આ દુર્ભાગીનું દુર્ભાગ્ય દૂર કરવાને માટે. ”

હરિચરણ:—તમે તદ્દન મૂર્ખ છો, તેથીજ અત્યાર સુધી ગદ્દા-વૈતરું કરો છો.

કૃષ્ણચંદ્ર.—શું કંઈ ? જેવું મ્હારું લાગ્યું.

હરિચરણ:—કીક ત્યારે, હવે હુકો ભરી લાવશો કે ? મગરમાંથી મ્હારે માટે અફિણ લેના આવ્યા છો કે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—હા, લાવ્યો છું; પરંતુ કાંઈક થોડું લાવ્યા છું.

હરિચરણ:—થોડું તે કેટલું ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—પાવલી ભાર.

હરિચરણ:—એટલું બધું થોડું કેમ લાવ્યા ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—મ્હારી પાને પૂરના પૈસા નહોતા. આ માસના પગાર કડકે કડકે લઈને ઘરખર્ચનાજ ઉપયોગમાં લીધા છે. આજે જ કાંઈ થોડા ઘણા પૈસા મ્હારી પાસે સિલકે હતા તેમાંથી શાક અને અફિણ લાવ્યો છું.

હરિચરણ:—ધીખીને ત્યાંથી કપડાં લાવ્યા છો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—ના, લાવ્યો છું.

હરિચરણુ:-હુકો ભરો.

કૃષ્ણચંદ્ર:-હમણાં થોડા વખત સજુર કરો. મ્હારી છતીમાં દર્દ થાય છે.

હરિચરણુ:-આવું સાલસ કરશો તો કોઈ પણ દિવસે તમારે શુક્રવાર વળવાનો નથી. આળસથીજ માણસને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. એક વખત હુકો ભરી આપો. પગથી લાથ પગ ધોઈ કપડાં ઉતારો.

કૃષ્ણચંદ્ર નિરૂપાયે હુકો ભરી લાવવાને ઉઠ્યો. ત્યાર પછી લાથ પગ ધોઈ નાખીને તેણે વસ્ત્રો બદલ્યાં.

હરિચરણુની માતાએ કહ્યું:-“ અમારે સૌને ગામમાં એક ઠેકાણે જન્મવા જવાનું હતું. જન્મવાનું મોટું થવાનું હતું તેથી રાત્રે કોઈ ઘેર જન્મનાર નહોતું; તેથી તમારે એકલાને માટે રાત્ર કાંઈ રાંધી શકાય તેમ નહોતું માટે સ્ત્રવારની પાંચ સાત ભાખરીઓ પડી છે તે શાક સાથે ખાઈ લ્યો. ”

“ ફીક છે, ખાઈ લઉં છું. ” એમ કહીને કૃષ્ણચંદ્ર રમેડામાં ગયો તથા લાવે અલાવે થોડું ઘણું જમીને શયનગૃહમાં ગયો.

મંદાકિનીએ ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું:-“ લાગ્યા છે ? ”

ઘણા નમ્ર સ્વરે કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:-“ ના. ”

મંદાકિની:-ના ! ફીક છે !

આમ કહીને તેણે પલંગ પરથી એક ઉશિક ઊંચકીને પલંગ પરજ પછાડ્યું અને કહેવા લાગી:-“ હે યમ ! તું મ્હને અહિં રાખીને ઉપવાસ કેમ કરે છે ? શું મ્હારા જેવી દુર્ભાગ્ય સ્ત્રીને લઈ જવામાં તને પણ અમદા થાય છે ! મ્હેં કેટલી ગૌહત્યા અગર તો બ્રહ્મહત્યા કરી હશે તે હું વિચારી શકતી નથી ! હે ભગવાન ! મ્હારા પાપનો અંતજ નથી કે શું ? ”

પછીથી એક નિશ્વાસ મૂકી મંદાકિની ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાંજ પલંગ પર પડી રહી.

આ સમયે મદ્દગદ્દ કંઠે કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:-“ તું એક વખત મ્હારી વાત સાંભળ-મ્હારો કાંઈ ગુન્હો નથી; મ્હારી પાસે પૈસા

હોત તો હું તને એક ગવન ન લાવી આપત કે ? શું કરું ? મહારા દુઃખનો પાર નથી. હવે તો પરમાત્મા જો કાંઈ કૃપા કરશે તોજ મનનું દુઃખ દૂર થશે, નહિ તો આ જીવન નકામું ગયું. ”

મંદાકિની:—હવે મહારે કાંઈ જોઈતું નથી. મહને સંબળું મળી ગયું છે. મહારું ભાગ્યજ ફૂટેલું છે. હુંજ મૂર્ખ છું કે તમારી પામં વારંવાર ગવનની માગણી કરું છું.

આમ કહીને મંદાકિની પામું ફેરવીને મૂકી રહી.

કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:—“ શું કરું ? મહિને માત્ર છ રૂપિયાજ પગાર મળે છે. તેમાંથી શાકપાન તેમજ અફિણનું ખર્ચ મહારે કરવું પડે છે ! દરરોજ ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાર આના આવા ખર્ચમાં જાય છે. પછી હું એક પણ પૈસો ક્યાંથી ખચાવી શકું ?—ત્યારે લાઘ તો બજારની વસ્તુઓ લાવવા માટે એક પણ પૈસો આપતા નથી. ”

મંદાકિનીએ કાંઈક કોંધાવેશમાં આવી જઈને કહ્યું:—“ તમારા જેવું માણસ તો બીજું એક પણ જોયું નહી. મહારા લાઘ મહા-મુશિબતે આપણું બન્નેનું ખર્ચ નિભાવે છે, તે બાબતનો ઉપકાર માનવો બૂલી જઈને તમે તમારા રોજના શાકપાનના ખર્ચ માટે બબડ્યા કરો છો ! તમને ન ફાવતું હોય તો હવેથી શાકપાન, તમાકુ, અફિણ વગેરેનું ખર્ચ તમે કરશો નહિ. તમે તમારે બીજે કોઈ સ્થળે નોકરીની તપાસ કરો—મહારા ભાગ્યમાં જેમ થવાનું હશે તેમ થશે. ”

ત્યાર પછી મંદાકિની એક પણ શબ્દ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય પલંગમાં સૂઈ રહી. કૃષ્ણચંદ્રે તેને ફરીથી કાંઈ કહેવાનું સાદસ કરી શક્યો નહિ.

કૃષ્ણચંદ્રને પલંગમાં સ્થાન મળે તેમ નહોતું, તેમજ થોડા સમય પસાર કરવાને માટે કોઈ પુસ્તક પણ મળે તેમ નહોતું તેથી તે નવીન વર્ષના પંચાંગનાં પૃષ્ઠાને ફેરવીને તેમાંની જાહિરખખરો વાંચવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી મંદાકિની જ્યારે નિદ્રાધીન થઈ ગઈ ત્યારે કૃષ્ણચંદ્ર ધીમે ધીમે પલંગ પર ચઢીને બેઠો બેઠો એક બાજુએ સંકા-ચાકળે સૂઈ ગયો ! અને મહામુશિબતે તેણે રાત્રિ પસાર કરી.

પ્રકરણ ૮ મું.

જમાઈ કે જાનવર ? !

પ્રભાતકાળે ઉડીને હરિચરણે કૃષ્ણચંદ્રને કહ્યું:-“ આજે ખેતરમાં મળુરોને કેટલુંક કામ સોંપવાનું છે, અને ત્યાં તમારે ત્રણ ચાર કલાક રોકાવું પડે તેમ છે, માટે જલદીથી કપડાં પહેરીને તૈયાર થાઓ.”

કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:-“ જો ત્યાં ત્રણ ચાર કલાક રોકાવાનું હશે તો તો મહારાથી અપોરે ઘેર આવી શકાશે. પછીથી હું નોકરી પર કેવી રીતે વખતસર જઈ શકીશ ? કેટલાક દિવસથી નોકરી પર મોકલવાય છે તેથી શેઠ વદયા કરે છે.”

હરિચરણ:-તેઓ વદે છે તેને હું શું કરું ? આ કામ પણ તમારે કરવાનું છે. જો રૂપિયામાં કાંઈ અમારાથી બે માણસોનું ભરણ પોષણ નિભાવી શકાય તેમ નથી.

આ શબ્દોનો કૃષ્ણચંદ્રે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે કપડાં પહેરી ખેતર તરફ જવાને નીકળી પડ્યો.

લગભગ દશ વાગ્યા પછી થાક્યો પાક્યો કૃષ્ણચંદ્રે જ્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેને માણસ પડ્યું કે હરિચરણના મ્હોટા અનેરી આવેલા છે.

તેમનું નામ રામકૃષ્ણ હતું. તેઓ ભરૂચ જિલ્લામાં ફાજદાર હતા તેથી ચેરીમેરીની આવક પણ ઘણી સારી હતી. તેમની ઉંમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી. દેખાવમાં કાંઈકે બેડોળ હતા. તેઓના પર સરસ્વતી દેવીની વિશેષ કૃપા નહોતી; પરંતુ શ્રીમતી લક્ષ્મીની કૃપા હોવાથી તેમની પત્નીના અંગ પર ઘણાં ઘરેણાં રહેતાં હતાં, અને તેથી કરીનેજ તેમના સંભાનની સીમા નહોતી.

તેમની આસપાસ અનેક નર નારીઓ વિટળાઈ રહ્યાં હતાં. તેઓ હસતા હસતા સૌની સાથે વાતચિત કરતા હતા. હરિચરણની માતૃ જમાઈરાજને માટે જમવાની સામગ્રી બનાવવાની ખટપટમાં પડી હતી.

કૃષ્ણચંદ્રે આવતાંની સાથેજ રામકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યાં. કૃષ્ણચંદ્ર સંબંધીની સઘળી હકીકત પત્ર મારફત રામકૃષ્ણના જાણવામાં આવી હતી. એક વખત હાસ્ય કરી વ્યંગપૂર્ણ સ્વરે તેમણે પૂછ્યું:—“ કેમ કૃષ્ણચંદ્ર ! ખુસી આનંદમાં છો ને ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—હા, હું તો ખરો !

રામકૃષ્ણ:—ક્યાં ગયા હતા ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—મડૂતોને થોડું ધણું કામ બતાવવાનું હોવાથી સીમમાં ગયા હતા.

રામકૃષ્ણ:—ત્રણી સારી વાત છે. હરિચરણને બનતી મદદ કરવીજ જોઈએ.

કૃષ્ણચંદ્ર:—આપને ત્યાં સૌ ખુસી આનંદમાં છે ને ?

રામકૃષ્ણ:—કા, ખુસીમાં છે.

ત્યાર પછી કૃષ્ણચંદ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો દુકકો ભરી લાવ્યો, અને થોડા સમય સુધી તેણે ધૂંત્રપાન કરીને દુકકો રામકૃષ્ણના હાથમાં આપ્યો. પછીથી તેણે જલદીથી સ્નાન કરી લઈ રમોડામાં જઈ સાસુને પૂછ્યું:—“ ભોજન થયું છે ? ”

મોડાં મરડી સાસુએ ઉતર આપ્યો:—“ એટલામાં તે ક્યાંથી ભોજન થાય ? બંતા નથી કે જમાઈ આવેલા છે ? તમે તે માણસ છો કે બનવર તે હું વિચારી શકતી નથી. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—મ્હારે હમણાંને હમણાં નોકરી પર જવાનું છે.

સાસુ:—તેથી હું શું કરું ! આજે ના જશો !

કૃષ્ણચંદ્ર:—આજે નહિ જઈ તો શેઠ વિશેષ ગુસ્સે ભરાશે.

સાસુ:—ત્યારે તો જેમ ફાવે તેમ કરો. રસોઈ થવાને હજી ઘણા વખતની વાર છે. હજી તો ઘણા પદાર્થો બનાવવાના બાકી છે.

કૃષ્ણચંદ્ર:—ત્યારે તો આજે મ્હારાથી નોકરી પર જઈ શકાશે નહિ.

આમ કહી થોડું જળ પીને કૃષ્ણચંદ્ર મ્હારની પરસાળમાં મેંચો. તે દિવસે તેનાથી નોકરી પર જવાનું નહિ, તેથી તેનું ચિત્ત ઘણું ચંચળ બની ગયું; કારણ કે તે દિવસે વિશેષ કામ હતું.

પરંતુ તે કેવી રીતે જઈ શકે ? ગઈ કાલે રાત્રે તે નજીવું જમ્યો હતો. ત્યાર પછી એક પણ મુડી અનાજ તેના પેટમાં પડ્યું નહોતું—મૂખના દુઃખથી તેનું સર્વોગ ધ્રુજતું હતું.

રામકૃષ્ણ તથા હરિચરણ પણ સ્નાન કરી થોડો નારતો કર્યા પછી પાન ચાવતા ચાવતા બહાર પરસાળમાં ન્યાં કૃષ્ણચંદ્ર બેઠો હતો ત્યાં આવી ચઢ્યા. આડોસ પાડોસમાં રહેતા બે ત્રણ પુરૂષો પણ ત્યાં બેસવાને આવ્યા. પછીથી સૌની સંમતિ અનુસાર હુકકો બરવાનું કામ કૃષ્ણચંદ્રને માથે આવ્યું ! કૃષ્ણચંદ્ર હુકકો બરી લાવ્યો એટલે સૌ બાજુ રમવા બેઠા.

લગભગ બે કલાક સુધી બાજુ રમવાનું કાર્ય ચાલ્યું હશે એટલામાં રામકૃષ્ણ તેમજ હરિચરણને જમવા જવા માટેનું રસોડામાંથી નિમંત્રણ આવ્યું, કૃષ્ણચંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“ હું જમવા આવું કે ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ ના ! તમારૂં ભોજન હજી તૈયાર થયું નથી.”

કૃષ્ણચંદ્રે ઝંખવાણા પડી જઈને પોતાનું મુખ બીજી દિશા તરફ ફેરવ્યું. રામકૃષ્ણ તેમજ હરિચરણ ઉડીને રસોડામાં ગયા.

પાડોસમાંથી બેસવા આવેલા હરિલાલ નામના એક માણસે પૂછ્યું:—“ કૃષ્ણચંદ્ર ક્યારે જમશે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—જ્યારે જમવાનું મળશે ત્યારે.

બીજો એક જીવનલાલ નામનો પાડોસી બોલી ઉઠ્યો:—“ હરિલાલ ભાઈ ! જુઓ આ આર્યસંસારની સ્થિતિ ! ગુજરાતી ધરજમાઈઓની દુર્દશા ! ! ”

ત્યાર પછી જીવનલાલે કૃષ્ણચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:—“ કૃષ્ણચંદ્ર ! તમે કોઢે બરાશો નહિ. તમે બણેલા ગણેલા છો, તમારા વંશની આખર પણ બણી છે, તો પછી તમે શા માટે અહિં પડ્યા રહો છો ? તમે તમારે ઘેર જશો તો સુખી થશો. બે તમને તમારા ભાઈ સાથે ન ફાવતું હોય તો જૂદા રહો; પરંતુ આ શું ? આવું અપમાન તમારાથી કેમ સહન કરી શકાય છે ? સાસરાના ધરની ગુલામી તમને કેમ આટલી બધી બ્હાલી લાગે છે ? ! ”

કૃષ્ણચંદ્રે આ વાક્યોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

ત્યાર પછી ઘણો સમય વીતી ગયો. રામકૃષ્ણ અને હરિચરણ ભોજન કરીને બહાર આવ્યા; હરિચરણે કૃષ્ણચંદ્રને કહ્યું:—“ હવે તમે જાઓ જમી લ્યો. હુકકો અને ચલમ સાથે લેતા જાઓ. હુકકો ભરી અહિં મોકલાવી આપીને તમે જમવા બેસજો.”

અતિ ચિંતાતુર ચિત્તે કૃષ્ણચંદ્ર હુકકો લઈ ઘરમાં ગયો, તથા સાળાની આસાનું પાલન કરીને જમવા બેઠો.

તેને માટે જડા રગુનના ચોખાનો ભાત તથા બાજરીના બે રોટલા કરેલા હતા. કૃષ્ણચંદ્ર પોતાની પાસેના પૈસા ખરચીને શાક લઈ આવ્યો હતો છતાં તેને સહજ પણ શાક મળ્યું નહિ. તેની સાસુએ તેને એમ કહ્યું કે:—“ રામકૃષ્ણ ઘણે દિવસે આવેલા હોવાથી તેમને એકલા જમવા બેસાડીએ તો ખાટું દેખાય માટે હરિચરણને તેમની સાથે બેસાડવા પડ્યો હતો ને તેથી કરીને શાક ખત્રાસ થઈ ગયું છે.”

કૃષ્ણચંદ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય આકાશ પાતાળના વિચાર કરતો કરતો જમવા લાગ્યો. દાળ ખુરી પડેલી હોવાથી તે જમવા આવ્યો તે પહેલાં તેની સાસુએ દાળમાં જળ અખક.વ્યું હતું તેથી તેને દાળ પણ ભાવી નહિ; છતાં અસાધારણ ભૂખ લાગેલી હોવાથી ભાવે અભાવે પણ તેણે થોડું ખાઈ લીધું.

પ્રકરણ ૯ મું.

જૂની આંખે નવીન તમાશો.

રાત્રે ભોજન કરી લીધા પછી કૃષ્ણચંદ્ર શય્યામાં જઈને સૂઈ ગયો. કલાક પર કલાક વીતી ગયા; પરંતુ તેની આંખે તેની પાસે આવી નહિ. રસોડામાં અધિકાર હતો છતાં પત્ની પોતાની પાસે કેમ આવતી નથી ? એ વિચાર કૃષ્ણચંદ્રના અંતઃકરણમાં ઘોળાવા લાગ્યો. ઘડનાં સમજાં માણસો સૂઈ ગયાં હતાં. કૃષ્ણચંદ્ર પત્નીની તપાસ કરવા માટે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

કૃષ્ણચંદ્રના શયનગૃહની પાસેના ઓરડામાંથી કાંઈ સ્ત્રીના કંડસ્વર સંભળાતો હતો. આ સ્વર કૃષ્ણચંદ્રથી અજાણ્યો નહોતો. એ સ્વર તેની સ્ત્રીના હતો. કૃષ્ણચંદ્ર એ ઓરડા પાસે ગયો, તો એ ઓરડાની એક બારી ખુલી હતી. કૃષ્ણચંદ્રે બારીમાં ડોકીકાં કરી જોયું તો તેણે રામકૃષ્ણને પત્ન્યપર આડા પડેલા જોયા તથા તેમની પાસેજ પત્ન્યપર બેસીને તેણે પોતાની સ્ત્રીને ખાતી જોઈ. તે જો ગાન ગાતી હતી તે ગ્રેમગાન હતું. કૃષ્ણચંદ્રને આ પ્રકાર ગમ્યો નહિ; પરંતુ તે પોતાની સ્ત્રીને બોલાવવાનું સાહસ પણ કરી શક્યો નહિ. તે આશ્ચર્યમાં પડી જઈને જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો.

આ સમયે એકાએક તેની સાસુ ત્યાં આવી પહોંચી. કૃષ્ણચંદ્રને ત્યાં ઉભેલા જોઈ તે ક્રોધથી સળગી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આમ આવો જાંઘએ. ”

આ વાક્ય સાંભળતાંજ કૃષ્ણચંદ્રે પાછી દષ્ટિ ફેરવી તો તેણે પોતાની સાસુને જોઈ. તેની સાસુ ઉપર પ્રમાણે કહી કૃષ્ણચંદ્રના શયનગૃહમાં ચાલી ગઈ. કૃષ્ણચંદ્ર પણ જલદીથી સાસુની પાછળ પાછળ પોતાના શયનગૃહમાં ગયો.

મ્હોંને અમાવાસ્યાની રાત્રિના અંધકાર જેવું કરીને સાસુએ કહ્યું:—“ ત્યાં ઉભા રહીને શું જોતા હતા ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—કાંઈ નહિ. ખદાર જતો હતો તેથી એક વખત એ તરફ નજર કરી હતી.

સાસુ:—સાળી અને બનેલી વચ્ચે જે વાતચિત ચાલતી હોય તે સાંભળી શકાય ખરી કે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—પરંતુ મ્હને તો એમ લાગે છે કે, આખરદાર વંશની સ્ત્રીઓ બનેલીને બાઈ સમાન માને છે. આ પ્રકાર તો મ્હને જૂની આંખે નવીન તમાશા જેવો માણસ પડે છે !

કૃષ્ણચંદ્રનાં આ વાક્યોથી તેની સાસુના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. તેણે ક્રોધાવેશમાંજ કહ્યું:—“ અમે બધી બજારની વેચ્યાઓ છીએ તેથીજ આમ કરીએ છીએ. તમારી મા બહેનો સતી છે, અને અમે

અધી પાપિણીઓ છીએ ! ”

ક્રોધાવેશમાં ભરાયલી સિંહણ જેવી રીતે કાંઈ અળણ્યા માણસ પર હુમલો કરે તેવીજ રીતે સાસુ તરફથી થયેલા હુમલાથી કૃષ્ણચંદ્ર ગભરાઈ ગયો. તેણે અન્ને હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું:—માતાજી ! મ્હને માફ કરો. મ્હેં કાંઈ તમને ખાટું કહ્યું નથી. મ્હેં તો માત્ર એકજ વખત નજર કરી હતી.”

આટલાથી પણ સાસુનો ક્રોધ શાન્ત થયો નહિ. તેણે કહ્યું:—
“ તમારે નજર કરવાની શી જરૂર હતી ? તમારા જેવા અવિશ્વાસુ યવના માણસો મૂર્ખજ ગણાય છે. ફીક છે એ સમયે વંત કફાય મ્હારી મંદાએ તેના અનેવીના શરીર પર હાથ મુક્યો હોત તો ? ”

કૃષ્ણચંદ્રનું હૃદય જલદીથી ધડકવા લાગ્યું; પરંતુ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેની સાસુ તેને શાન્ત વેળાને તેના વંશ, ક્ષુદ્ર હૃદય, વગેરે સંબંધી વાક્યો બડબડતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સાસુએ જ્યાર જઈ, કન્યાને પોતાની પાસે બોલાવી તેને ઉપરની હકીકત મીઠું મરચું બેળવીને કહી સંભળાવી, તથા તેને તેના શયનગૃહમાં જવાની આજ્ઞા કરી. મંદાકિની મ્હોટું ચઢાવીને પતિ પાસે જઈ પહોંચી, તથા તેણે વિકૃતસ્વરે કૃષ્ણચંદ્રને પૂછ્યું:—
“ કેમ શું છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્રે સ્મિતહાસ્ય કયું. એ હાસ્ય શુષ્ક હતું—નિરાનંદની વિકટ સ્ફૂર્તિ જેવું હતું. તેણે કહ્યું:—“ હોય શું ? ”

મંદાકિનીએ નાક મરડીને પૂછ્યું:—“ તમે શું જોવાને આવ્યા હતા ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—મ્હારે શ્રાદ્ધ.

મંદાકિની:—તમારે શ્રાદ્ધ જલદીથી ધાય તો પણ કાંઈ હરકત નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર:—હું પણ પરમાત્માની પાસે પ્રતિદિન એવીજ પ્રાર્થના કર્યું કરું છું; પરંતુ મ્હારા જેવા હતભાગ્યની પ્રાર્થનાને તેઓ સ્વીકારતા નથી !

મંદાકિની:—વચનમાં તો ધણા દૃઢ જણાઓ છો—મ્હને આજીને ભસ્મ કરી નાખી. જેને તમારા જેવો પતિ મળ્યો હોય તેના જેવી

કમનશીય નારી આ પૃથિવીમાં મહારા સિવાય ખીજ એક પણ જન્મી નહિ હોય !

કૃષ્ણચંદ્ર:-હાઈ કહેવું ખાટું નથી. મહેં એવું તે શું ભયંકર કાર્ય કર્યું છે, એવો તે શો અન્યાય કર્યો છે કે, તું મહારા પં આટલી અધી કોધે ભરાય છે ?

મંદાકિની:-ના ના, તમે તો કાંઈ કર્યું નથી. હું મહારા અને વીની સાથે ખેસીને બે ઘડી વાતચિત કરતી હતી એમાં પણ તમને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો-અને વળી તે માટે તમે મહારી માતાને નહિ કહેવાના શબ્દો કહ્યા ! કેમ ? આટલું અધું કરવાની કાંઈ જરૂર ? સાસરે આવી અન્નદાસ થઈ રહ્યા છો છતાં આ સઘળું શું કરો છો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-અન્નદાસ નહિ પરંતુ ગુલામ થઈને રહ્યા છું ! પર-માત્મા ત્યારે જે સ્થિતિમાં રાખે ત્યારે તેજ સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે. આ સઘળું પૂર્વજન્મનાં કે આ જન્મનાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત સિવાય ખીજું કાંઈ નથી !

મંદાકિની:-ના પછી જે જેવું માણસ હોય તેને ને પ્રમાણે રહેવું ઉચિત છે. જન પાતાનું કર્મકળ માણસ પોતે ન ભોગવે તો તેને અપેક્ષે ખીજું કાણુ ભોગવે ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હવે એ અધી વાતને અંધ કર. રાત્રિ થણી વાતી ગય છે. સૂઈ રહેવાનો વિચાર છે કે નહિ ?

મંદાકિની:-મહારે સૂઈ રહેવું નથી.

કૃષ્ણચંદ્ર:-ત્યારે જન, ત્હારા અનેવી પાસે જઈને એક બે ગાયન ગાઈ આવ !

કોધી સિંહણને લક્ષ્ય કરીને તીર છોડવામાં આવતાં જેવી રીતે તે ફૂદકા મહારી ઉઠે તેજ પ્રમાણે મંદાકિની ફૂદકા મારી ઉઠી. તેણે ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:-“ ત્યારે શું હું ગાયનો ગાતીજ ફર્યા કરું છું કે શું ? હું મુંઅહની ગૌહરગન કે કલકતાની મુન્નીગન છું કે શું ? ”

કૃષ્ણચંદ્રે મંદાકિનીનો લાથ પકડી કહ્યું:-“ એક પણ શબ્દ

નહોતી બોલીશ નહિ-મહે' તને કાંઈ કહું નથી. મ્હને માફ કર. જે ત્હારી માતા ત્હારો અવાજ સાંભળશે તો મ્હને એકલાને તો શું પરંતુ મ્હારા પૂર્વજોના પૂર્વજોને પણ યાદ કરીને વાગ્યાણો છોડશે !”

મંદાકિની:-તારે પછી અહિં રહોછોજ શા માટે ? હું વેશ્યા, ત્હારી મા વેશ્યા, મ્હારો ભાઈ ખરાબ અર્થાત્ અમે સૌ ખોટાં છીએ તો પછી અમારા અનના ભિખારી થઈને રહેવાનાં તમને શી જરૂર છે ?

કૃષ્ણચંદ્રે આ વાક્યોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેણે એક પણ શબ્દ બોલવાનું સાહસ કર્યું નહિ; કારણ કે મંદાકિનીનો સ્વર ધીમે ધીમે સમમ સુધી પહોંચતો હતો. એ સ્વર સાંભળી જે કદાચ આસુ આવી પહોંચે તો મહા સંકટ આવી પડે એમ વિચારીને શાંત થવાનુંજ યોગ્ય ધારીને તે તદ્દન શાન્ત થઈ ગયો.

મંદાકિનીએ ઘણા સમય સુધી બેઠાઈ કર્યા પછી શય્યાનો આશ્રય સ્વીકાર્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શું સાફ ? અપમાન કે મૃત્યુ ?

છીજે દિવસે સીમમાં ફરી આવીને કૃષ્ણચંદ્ર જલદીથી સ્નાન કરી લઈ રસોડામાં જમવા ગયો. તે સમયે તેની સાસુએ તેને વધારેલા ભાતની થાળી પીરસી આપી કહ્યું:-“ જમાઈને માટે રસોઈ કરતાં વાર થતી હોવાથી સત્રે વધેલો ભાત વધારી નાખ્યો છે. ”

કૃષ્ણચંદ્રે પ્રફુલ્લ મુખે કહ્યું:-“ ઘણું સાફ કર્યું; કાલે વખતસર ખાવાનું ન મળ્યું તેથી મ્હારાથી કામ પર જવાયું નહિ. ”

“ વખતસર ખાવાનું ન મળ્યું તેથી મ્હારાથી કામ પર જવાયું નહિ. ” આ વાક્ય સાસુ સહન કરી શકી નહિ. તેણે ક્રોધે બરાબને કહ્યું:-“ જુઓ સાંભળો, તમારા શબ્દો ઘણા વિચિત્ર નીકળે છે. તેને લીધેજ તમારે તમારાં સાથે બાળીએની સાથે ખતવું નથી. શું

અમારા ઘરમાં અનનો દુકાળ પડ્યો છે કે અમે તમને ખાવાનું ન આપીએ ? અંતે શું અમારા નામ પર પણ કત્તક બેસાડશે કે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-નહિ નહિ, મ્હાઈ એમ કહેવું નથી. કાલે રામકૃષ્ણ આવ્યા તેથી વખતસર રસોઈ તૈયાર થઈ નહિ તેને લીધે—

સાસુ:-આ જુઓ; તમે શું બોલો છો તેનો વિચાર સુદાં કરતા નથી ? પાંચે આંગળીઓની વેદના સમાન હોય છે સમજ્યા ? તમારા મનમાં આટલો બધો દ્રેષ કેમ રહે છે ? રામકૃષ્ણ આવ્યા છે, તેથી તમને ખાવાનું મળ્યું નહિ ! ઓ ખાપ ! લોકો સાંભળે તો અમને શું કહે ? ! તમારા પર આટલા આટલા ઉપકારો કર્યા, તમને નોકરી અપાવી તેનો બદલો તો અંતે આવી રીતે વાળ્યો કે ? દૂધ પાઇને સાપ ઉછેરવો તે આનુંજ નામ !

કૃષ્ણચંદ્ર જે કાંઈ કહેતો હતો તેનું પરિણામ વિપરીત આવતું હતું. આ સ્થળે વિશેષ બોલવું યોગ્ય નથી એમ વિચારી તે નીચું મ્હોં ગંખીને થાળીમાંનો ભાત જમવા લાગ્યો. જમી રહ્યા પછી હાથ મ્હોં ધોઈ તે પોતાના ઓરડામાં ગયો. મંદાકિની તે વખતે એ ઓરડામાં હાજર હતી. ગઈ કાલે રાતથી તેણે પતિની સાથે વાતચિત કરી બંધ કરી દીધી હતી. કૃષ્ણચંદ્રે તેની પાસે એક પાન માગ્યું. મંદાકિનીએ પતિની માગણી પ્રત્યે બિચક્રુજ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; ઉલટી તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ચાલી ગઈ.

વખત વીતી ગયેલો હોવાથી પાનની આશાનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણચંદ્ર એક ફાટયો તૂટયો કાટ પહેરી નોકરી પર ચાલ્યો ગયો.

રસ્તે જતાં જતાં તેને રાધાચરણ મળ્યો. રાધાચરણ તેનો ન્હાનો સાળો હતો. ઘણે દિવસે તે ઘેર આવતો હતો. એક બીજાએ અરસપરસ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, અને પછીથી કૃષ્ણચંદ્ર નોકરી પર જવા લાગ્યો તથા રાધાચરણ ઘર તરફ જવા લાગ્યો.

કૃષ્ણચંદ્ર દુકાને જઈ પહોંચ્યો એટલે તેના શેડે તેને ધણોજ કપોટ આપ્યો, અને સ્પષ્ટતાથી કહ્યું કે:-“ તમારા જેવા નોકરથી અમ્હાર કાંઈ લાભ થઈ શકે તેમ નથી. કાલે જેટલોક માલ લક્ષ્ય

પહોંચાડવાનો હતો; પરંતુ કાલે તો તમે મ્હોં સુદાં બતાવ્યું નહિ. મ્હને કેટલું તુકશાન થયું છે તેનો તમને ખ્યાલ સુદાં નહિ હોય. જે માણસ પોતાનું કર્તવ્ય બળવચમાં પાછી પ્હાની કરે છે તેને માણસજ મણી શકાતો નથી. હવે તમે તમારી ભેણુદેણુનો હિસાબ ચોખ્ખો કરી લ્યો—હવેથી તમે કામ પર આવશો નહિ. ”

કૃષ્ણચંદ્રે કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ઉપરનાં વાક્યો સાંભળ્યા. તેના શેઠ તેને બહોળાં ઠપકા આપીને છેવટે શાન્ત થયા. અંતે તેમણે કહી દીધું કે:—“ ફરીથી જાં આ પ્રમાણે થશે તો હું તમને ધક્કો મરાવીને કાઢી મૂકીશ. ”

કૃષ્ણચંદ્રે અનમાને અનમાં વિચાર્યું કે, જે નિર્ધન હોય છે તેણે આવાં વચનો સાંભળી રહેવાં જોઈએ; પરંતુ કૃષ્ણચંદ્રની સાથે જાં કાંઈ તેનું એમ ઈચ્છનાર માણસ હોત તો તે તેને કહી દેત કે, પૈસાંનાં માટે વારંવાર આવું અપમાન સહન કરવા કરતાં મૃત્યુજ ઉત્તમ છે.

સમયસર કાર્ય પૂરું કરીને કૃષ્ણચંદ્ર નોકરી પરથી ઘેર જવા નીકળી પડ્યો; તથા બાણાબાર એક સુગંધી તેણે વેચનારની દુકાન ગયો અને તેણે એક સુગંધીદાર તેલની શીશી ઉધાર લીધી, તથા તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને સંતોષવાનો વિચાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સતી-સાધ્વીનો નમુનો.

“ કહી નાથ કહી શીર હાથ ધરે, સ્મિતહારય થકી ખુશ નાથ કરે;
કહી સત પડે અતિ રીસ કરી, નિજ નાથ ધરે તલવાર ધરે.
કહી નાથ પળે પરમામ બિરે, નવ નાથ જરો કહી અગ્નિ ભરે;
પણ નાથ ગયા પછી નીચ ત્રિયા, નિજ ધાર થકી અગ્નિવાર કરે. ”

મણિકાન્ત.

સમય થઈ ગયાને બહો સમય વીતી ગયો છે. સંધ્યાના તારા ઉત્તર આકાશમાં નથી પડ્યા છે, તથા સુકલપ્તની ચોથનો

ક્ષીણ ચંદ્ર અગનમાંથી પૃથિવી પર અમૃત વરસાવી રહ્યાં છે. એક ઓરડીમાં દીપક બળ્યા કરે છે. રાધાચરણ ત્યાં બેઠો બેઠો કૃષ્ણચરિત્ર વાંચતો હતો. તેની પાસે રામકૃષ્ણ, હરિચરણ, હરિચરણની માતા, મંદાકિની તથા આડોસ પાડોસની ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ બેસીને કૃષ્ણચરિત્રનો પાઠ સાંભળતી હતી.

કૃષ્ણચરિત્ર વાંચતાં વાંચતાં નીચેનો શ્લોક આવ્યો::

“ યથા ત્વન્ચ તથાહન્ચ મેદૌ હિ નાવયોર્ધુવમ્ ॥
યથા ક્ષીરે ચ ધાવલ્યં યથાગ્નૌ વાહિકા સતિ ।
યથા પૃથિગ્યાં ગન્ધઃ તથાહં ત્વયિ સન્તતમ્ ॥
વિના મૃદા ઘટં કર્તું વિના સ્વર્ણેન કુણ્ડલમ્ ॥
કુલાલઃ સ્વર્ણકરચ્ચ ન હિ શકઃ કાત્ચન ॥
તથા ત્વયા વિના સૃષ્ટિ ન ચ કર્તુમહ ક્ષમઃ ।
સૃષ્ટેરાધારભૂતા ત્વં बीज कणोहहमच्युतः ॥ ”

રાધાચરણે આ શ્લોકોને બે ત્રણ વખત વાંચ્યા; પરંતુ તે તેના અર્થ કરી શક્યો નહિ તેથી તેણે કહ્યું:—“ આ શ્લોકોના અર્થ હું ખરાખર સમજી શકતો નથી. ”

રાધાચરણની માતાએ કહ્યું:—“ તને આટલું આટલું લાજુઆ છે, થોડા દિવસમાં તો તું મુઠોટા ન્યાયાધીશ થવાનો છે; છતાં તને આ શ્લોકોના અર્થ નથી આવડતા ! ”

રાધાચરણ:—માતાજી ! આ શ્લોકોના અર્થ કરવા એ કાંઈ જેવી તેવી બુદ્ધિનું કામ નથી. (રામકૃષ્ણ તરફ નજર કરી પૂછ્યું) તમે આ શ્લોકોના અર્થ સમજાવી શકશો ?

રામકૃષ્ણ:—અમારો ધંધો એવો છે કે, જાં અમે આવા શ્લોકોના અર્થ શિખવા બેસીએ તો લિખજ માગીએ—એ ગરબડ સરખડ આપણે ન બાણીએ !

રાધાચરણ:—ત્યારે કદાચ કૃષ્ણચંદ્ર આવીને સમજાવશે ખરા. આ વાક્ય સાંભળીને રાધાચરણની માતા ધણી આશ્ચર્યમાં પડી અર્ધ આટલા બધા રૂપિયા કમાનાર જમાઈ રામકૃષ્ણ જે શ્લોકોના

અર્થ સમજાવી શક્યા નહિ તેમ જ્ઞોકોના અર્થ મહિને માત્ર છ રૂપરડી કમાનાર સાસરાના ધરનો અનદાસ કૃષ્ણચંદ્ર સમજાવશે ! આ વાત પર રાધાચરણની માતાને વિશ્વાસ બેઠો નહિ.

એવામાં કૃષ્ણચંદ્ર આવી પહોંચ્યો, કપડાં ઉતારી હાથ પગ ધોઈ તે સૌની પાસે બેઠો. રાધાચરણે તેને કહ્યું:—“ તમે આવ્યા કે ? કૃષ્ણચરિત્રમાંના કેટલાક જ્ઞોકોના અર્થ અમે સમજી શકનાં નથી; તમે સમજાવી શકશો કે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—કયા જ્ઞોકોના અર્થ ?

“ સાંભળો ” કહીને રાધાચરણે ઉપરના જ્ઞોક ફરીથી વાંચી સંભળાવ્યા.

થોડા સમય સુધી વિચાર કરીને કૃષ્ણચંદ્રે એ જ્ઞોકોના અર્થ સારી રીતે સમજાવી દીધા.

આમ છતાં કૃષ્ણચંદ્રની સાસુને કૃષ્ણચંદ્રે કરેલા અર્થ ખરા ગાયા નહિ. તેણે વિચાર્યું કે, જો કૃષ્ણચંદ્રનામાં આટલી બધી વિદ્યા હોય તો તેની આવી દુર્ગતિ કેમ થાય ? તે તેમનો અનદાસ શા માટે થઈ રહે ?

રામકૃષ્ણના ગુસ્સાની સીમા રહી નહિ. ગુસ્સાની સાથે તેમના મનમાં અભિમાને પણ પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ તેમના ક્રોધનો ભોગ રાધાચરણ નહિ થતાં કૃષ્ણચંદ્ર થઈ પડ્યો; પણ કૃષ્ણચંદ્ર અત્યાર મુશ્કેલીમાં તો પોતાના શયનગૃહમાં જતો રહેલો હોવાથી તેઓ નરતને માટે તો શાન્ત રહ્યા, અને સાક્ષાત અગ્નિશર્માનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને પોતાના શયનગૃહમાં ગયા.

આ સમયે સાસુએ પુત્રીને કહ્યું:—“ જમાઈને પાન આપી આવ.”

જમાઈ એટલે રામકૃષ્ણ. પુત્રી એટલે કૃષ્ણચંદ્રની પત્ની મંદાકિની. મંદાકિની ઉઠીને ચાલી ગઈ. પછીથી હરિચરણે જણાવ્યું હતું કે મંદાકિની રહેવા ગયો. આડોસી પાડોસી આલ્યાં ગયાં. રાધાચરણે કૃષ્ણચરિત્રનો પ્રારંભ કર્યો.

મંદાકિની રામકૃષ્ણના શયનગૃહમાં ગયેલી હોવાથી કૃષ્ણચંદ્ર

મુગંધિત તેજની શીશીને એક ઠેકાણે મૂકી, ઓકડીમાં પગ ધોવા ગયો; પરંતુ ત્યાં બિલકુલ ખાણી નહોતું તેથી નિરૂપાયે શય્યામાં બેસીને પત્નીની રાહ જોવા લાગ્યો; પરંતુ ધણી સમય સુધી મંદાકિની આવી નહિ.

કૃષ્ણચંદ્રના ધૈર્યનો અંત આવ્યો. તેણે પોતાના શયનગૃહમાંથી “હાર નીકળી ધીમેથી કહ્યું:—“ એક વખત અહિં આવી જા. તારું કામ છે. ”

રામકૃષ્ણે મંદાકિનીને કહ્યું:—“ તમે જતાં રહો. હું વાઘ છું. તમારા પતિને આશંકા રહે છે કે વખત છે હું તમને કરડી ખાઉં તો ? ! ”

કૃષ્ણચંદ્રને આ વાક્યનો ઉત્તર આપવા યોગ્ય લાગ્યો નહિ. મંદાકિની ગુસ્સે ભરાઇને પોતાના શયનગૃહમાં આવી. તેની પાછળ પાછળ કૃષ્ણચંદ્રે પણ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

મંદાકિનીએ મ્હોટું ચઢાવી, આંખો ફેરવીને કહ્યું:—“ કેમ શું છે ? આ પ્રમાણે કરતાં તમને શરમ નથી આવતી ? ! ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—હું ક્યારનોય અહિં આવેને બેઠી રહ્યો હતો છતાં તું એક મિનિટને માટે પણ મ્હારી પાસે કેમ આવી ગઇ નહિ ?

મંદાકિની:—તમારું આવું અયોગ્ય વર્તન જો લોકોના જાણવામાં આવશે તો તેઓ શું કહેશે ? !

કૃષ્ણચંદ્ર:—મ્હારી પાસે આવવાથી લોકો ત્હારી નિંદા કરશે, અને તને બનેલી પાસે જતી જોઇને તેઓ ત્હારી નિંદા નહિ કરે કેમ ?

ગરમ થતા ઘીની કઢાઈમાં પાણી રેડવાથી ભયંકર અવાજ સાથે જે પ્રમાણે અગ્નિ સળગી ઉઠે તેજ પ્રમાણે આ વાક્યથી મંદાકિની ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઉઠી. લાલચોળ મ્હોં કરી, ક્રોધથી કંપતા સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ હે યમ ! હવે તમે મ્હને લઇ જાઓ. હવે હું ક્યાં જઈ ? બનેલી પાસે ગઈ એમાં આટલો બધો નિરસ્કાર ? ! ”

કન્યાનાં આ વાક્યો માતાના સાંભળવામાં આવ્યાં. તે ક્રોધથી કંપતા શરીરે કન્યા પાસે આવી ચઢી. માતાને જોતાંજ મંદાકિની બોલી ઉઠી:—“ માતા ! હવેથી હું મ્હારા ચરિત્ર પર આવું અસત્ય કાંઈક સમીને જીવવાની ઇચ્છા સુખતી નથી. હું ફાંસો ખાઈને

મરી જઈશ. મ્હારા જેવી સાધ્વીના પર પણ કંઈક ! ”

માતા બોલી ઉઠી:—“ કૃષ્ણચંદ્ર ! તમને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું તો પણ તમે તમારી મૂર્ખતા છોડતા નથી ! પેટ પૂરવું ખાવાનું મેળવવાની શક્તિ તો છે નહિ, અને આટલો બધો મિનન શાના પર કરો છો ? મ્હારી ગાય જેવી દીકરી તરફ એક કૂર કસાઈના જેવું વર્તન કેમ ચલાવો છો ? જે હવેથી આવો અત્યાચાર કરશો તો તેનું પરિણામ સાફ નહિ આવે, સમજ્યા ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર તો પત્થરના પુતળા પ્રમાણે ત્યાં ઉભા હતો ત્યાંના ત્યાંજ સ્થિરતા ધારણ કરીને ઉભો રહ્યો. તેને પોતાના જીવનપદ કંટાળો છુટ્યો. જન આ વખતે તેના પગ નીચેની પૃથ્વીએ તેને જગ્યા આપી હોત તો તે અવશ્ય તેમાં સમાઈ જાત.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સદાને માટે વિદાય.

કૃષ્ણચંદ્રની સાસુનાં અમૃતમય વાક્યોથી સમરત મકાન ગાળી ઉઠ્યું ! કોઈ ભયંકર પ્રકાર બન્યો છે, એમ વિચારીને ધણું ખરા માણસો ત્યાં આવીને એકત્ર થઈ ગયાં. કૃષ્ણચંદ્રની સાસુએ સૌને એમ સંભળાવી દીધું કે:—“ મ્હારી પુત્રી મંદા એક વખત માત્ર તેના બનેલીને પાન આપવાને ગઈ હતી એટલામાં તો કૃષ્ણચંદ્રે તેનો ધણો નિરસકાર કર્યો છે—ન કહેવાના શબ્દો કહ્યા છે. ”

સમકૃષ્ણ પ્રથમથીજ કૃષ્ણચંદ્ર પર ક્રોધે ભરાયા હતા, આ સમયે મુયોગ મળતાંજ તેમણે કહ્યું:—“ ઘર જમાઈ તથા પાળેલો કૂતરો બન્ને જણુ જે કાંઈને ઘેર આવેલું જુએ છે તો બળી જાય છે. હવે હું અહિં રહેવાનો નથી. કાલે સ્થવારેજ આ ગૃહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ. ”

સાસુ બોલી ઉઠ્યાં:—“ ઓ ખાપ ! હવે હું ક્યાં જઈ ? હમણાં જે ઘરમાં હરિચરણના રહિસ હયાત હોત તો મ્હારે આ

સઘળી ફિકર શાન્તી રહેત ? આ અભાગ્યા જમાઈએ મ્હારી સાનાની પુતળી સમાન પુત્રીને હતભાગિની બનાવી દીધી છે. પૂર્વજન્મે અનેક પાપો કર્યા હશે તેને લીધેજ આવો જમાઈ મળ્યો છે.”

હરિચરણે કહ્યું:—“ કૃષ્ણચંદ્ર ! તમે તમારે બીજી નોકરીની તપાસ કરો. હવે તમારે અહિં રહેવાનું નથી. ”

અત્યાર સુધી કૃષ્ણચંદ્ર શાંત હતો. તેણે કહ્યું:—“ હૃ પણ એમજ ઈચ્છું છું. ”

“ પરંતુ તમારે જેમ બને તેમ જલદીથી આ ગૃહના ત્યાગ કરવાનો છે. ” એમ કહીને હરિચરણ ચાલ્યો ગયો. રામકૃષ્ણ પણ કૃષ્ણચંદ્રના ચરિત્ર પર અનેક પ્રકારના દોષ મૂકતા મૂકતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ક્રમે ક્રમે સૌ ચાલ્યાં ગયાં. માત્ર પરાજય પામેલા સિપાહીની માફક એકલો કૃષ્ણચંદ્રજ ત્યાં બેસી રહ્યો.

તેના હૃદયમાં બચકર દાવાનલ સળગી રહ્યો હતો. “ કોને માટે શુ કર્યું ? મંદાકિની—હું તને મ્હારા જીવથી પણ વિશેષ સ્હાઉં છું. તેનો બદલો આવોજ આવ્યો કે ! ” હૃદય-પ્રદેશને ભેદી નાખીને એક ગાઢ નિઃવાસ તેનાથી મૂકી દેવાયો. તે શય્યામાં સૂતો.

ધીમે ધીમે ઘણી રાત્રિ વીતી ગઈ. રામકૃષ્ણ તેમજ હરિચરણે બાજન કરી લીધું. કૃષ્ણચંદ્રને જમવા માટે બોલાવવામાં આવ્યો તો તેણે ઉત્તર આપ્યો કે:—“ મ્હારું શરીર હીક નથી, તેથી હું અત્યારે જમીશ નહિ. ”

સાસુએ કહ્યું:—“ ગુસ્સો ભરાયો હોય તો છો ભરાયો. એમાં આપણે શું કરીએ ? ”

કેટલાક સમય પછી જમી પરવારીને પાન ચાવતી ચાવતી મંદાકિની શયનગૃહમાં આવી; પરંતુ તેણે કૃષ્ણચંદ્રની સાથે બિલકુલ વાતચિત કરી નહિ. તે ગુપ્તગુપ શય્યામાં સૂઈ રહી. કૃષ્ણચંદ્ર પણ કાંઈ બોલ્યો નહિ.

બીજો સમય પસાર થઈ ગયો. ઘરનાં સૌ માણસો ન્યારે શાન્ત થઈ ગયાં—નિસ્તબ્ધ બની ગયાં—નિદ્રાધીન થઈ ગયાં ત્યારે મંદાકિનીને

બોલાવીને કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું:—“ તું ઉઠીને મ્હારી એક વાત સાંભળ. ”

અત્યંત વિરક્તિપૂર્ણ સ્વરે મંદાકિનીએ કહ્યું:—“ મધ્યરાત્રિને સમયે તે વળી તમારે શી વાત કહેવાની છે ? હવે તો યમ મ્હને લઈ જાય તો હું તમારા જીવનમાંથી છુટું. ”

કૃષ્ણચંદ્રે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ આજેજ છેવટના દિવસ છે—આજથીજ તું સુખમાં રહી શકાશ ! મંદાકિની ! મ્હને મ્હારા જીવ કરતાં પણ ત્હારી પર વિશેષ પ્રેમ રાખ્યો છે. ત્હારે માટે મ્હને માત જીનો, લાઈલાકુનો ત્યાગ કર્યો છે—ત્હારે માટે ઘરનો ત્યાગ કરી ઘરજમાઈ થઈ રહી પારકાની ગુલામગિરી કરેછું; પરંતુ ત્હેં મ્હને મ્હારા આવા ત્હારા પ્રત્યેના પ્રેમપૂર્ણ વર્તનનો ઘણો સારો બદલો આપ્યો છે ! ”

મંદાકિનીએ મ્હોડું મરડી, આંખો લાલચોળ કરી વિકૃત કંઈ કહ્યું:—“ મ્હારે માટે સંઘળાનો ત્યાગ કર્યો છે—હુંજ તમારી શત્રુ છું. તો પછી હવે મ્હારી પાસે શા માટે રહોછો ? ત્યાં સુખ હોય—આનંદ હોય ત્યાં બલે ચાલ્યા જાઓ. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—ત્યાં ? ના; ત્યાં હવે જઈશ નહિ. જગતને જાણી ગયો છું—જગતના મોહને જાણી ગયો છું. હવે તો ત્યાં રૂપિયા છે ત્યાંજ જઈશ.

મંદાકિની:—તમારે કાંવે ત્યાં જાઓ; તેમાં મ્હને શું ? મ્હને શા માટે બોલાવો છો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:—જો મ્હારા બોલાવવાથી તને દુઃખ થતું હશે તો હવે હું તને બોલાવીશ નહિ—ત્હારે માટે સુગંધિત તેલની એક શીશી લાવ્યો છું. આ તેલની શીશીનો તું સ્વીકાર કર; કદાચ હું દુર્ભાગી તને હવે બીજું કંઈ આપી શકીશ નહિ.

આટલું બોલતાંમાં કૃષ્ણચંદ્રની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે તેલની શીશી મંદાકિનીના હાથમાં મૂકી.

“ આટલાં બધાં લાડ લકાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. ” આમ કહીને મંદાકિનીએ તેલની શીશીને પતિની તરફ ફેંકી. મંદાકિની

પક્ષંગ પર બિહાંવેલી શય્યામાં સૂઈ રહેલી હતી, તથા ઉશિકા પર ડાંગા હાથ મૂકી તેના પર તેણે પોતાનું મસ્તક ટકાવી રાખ્યું હતું. કૃષ્ણચંદ્ર પક્ષંગથી થોડે દૂર જમીન પર બેઠો હતો. શીશી આવીને કૃષ્ણચંદ્રના કપાળમાં વાગી. તે ભાંગી ગઈ નહિ; પરંતુ કૃષ્ણચંદ્રને તેનો કાચ વાગવાથી તેના કપાળમાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. શીશીનો ખુચ ટીલો થઈ જવાથી તેમાંથી થોડું તેલ જમીન પર ઢળ્યું. મંદાકિની એક વખત પનિને થયેલા આઘાત તરફ દષ્ટિ કરી સ્મર રહી. તેણે લોહીને વહી જતું અટકાવવાનો કાંઈ ચત્ત કર્યો નહિ.

કૃષ્ણચંદ્રે ઉઠી પાણીથી ધાને ધોઈ નાખ્યા, કપડાં પહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ મંદાકિનીને કહ્યું:—“ તું ઉઠીને આરણ્ય બંધ કરી દે. હું હવે મ્હારા ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને નીકળી પડું છું. હવે કદાપિ તું મ્હારું દર્શન કરી શકીશ નહિ. મ્હને લાગે છે કે આ મ્હારી છેવટની વિદાય છે ! ”

મંદાકિનીએ માથું ઊંચું કરીને જોયું તો કૃષ્ણચંદ્રની આંખોમાંથી આંસુઓ સરી પડતાં હતાં. તેનું મુખ મ્હાન અને ચિત્ત ચિંતાતુર બની ગયું હતું. કપાળમાંથી હજી પણ થોડું થોડું લોહી નીકળતું હતું.

કૃષ્ણચંદ્ર શાન્ત થયો નહિ. એ નિસ્તબ્ધ રાત્રિએ ધરમાંથી જહાર નીકળી પડીને શાન્ત-નિર્જન આશ્વમાર્ગ પર તે જવા લાગ્યો.

મંદાકિનીએ વિચાર્યું કે હમણાંજ પાછા આવશે. ધરમાં એક દીપક મંદ મંદ જળતો હતો. ખુલ્લી બારીમાંથી વાયુ પ્રવેશ કરીને દીપકને ધ્રુજવડા હતો, તથા શીશીમાંથી ઢળી ગયેલા તેલની સુગંધથી સમસ્ત શયનગૃહને સુગંધિત બનાવતો હતો. હમણાં આવશે, હમણાં આવશે એમ વિચારીને મંદાકિનીએ ઘણા સમય પસાર કર્યો; પરંતુ કૃષ્ણચંદ્ર પાછો ફર્યો નહિ. અતે મંદાકિનીએ વિચાર્યું કે:— “ ત્યારે શું તેઓ પાછા નહિજ આવે ? મ્હેં તેમને શા માટે જતા અટકાવ્યા નહિ ? મ્હેં તેમને અટકાવ્યા હોત તો તેઓ જાત નહિ. ” મંદાકિનીનાં નેત્રામાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. પહેરેલા વસ્ત્રના પાલ-

વધી ચક્ષુજળને સાફ કરી તેણે બારી પાસે જઈને એક વખત રસ્તા તરફ દૃષ્ટિ કરી; પરંતુ સર્વત્ર શાન્તિ માત્રુમ પડી, તેથી નિરૂપાયે તે પાછી પલંગમાં જઈને સૂઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પાપનો પશ્ચાત્તાપ.

“ હા પશ્ચાત્તાપે વિપુલ કર્યું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે.
પાપી તેમા ફળકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.
ઓહો ! કેટલું સ્મરણ મધુર પાપનું એ ધરે છે !
મારી પામ્યું કુદરત કને એમ માની ગયે છે ! ”

કસાપી.

મંદાકિનીએ સહવારે ઉઠીને તપાસ કરી તો તેને સમસ્ત મકાન શન્ય જણાયું. હરિચરણે તેની માતાને પ્રશ્ન્યું:—“ મા ! તમારા ન્હાના જમાઈ ક્યાં છે ? સીમમાં જવાના નથી કે શું ? ”

માતા:—હું શું જાણું ભાઈ ! તેમનાં વચનોથી રામકૃષ્ણ કાલે ગુસ્સે ભરાયા હતા, તથા આજે સહવારે તેમણે ચાલ્યા જવાનું જણાવ્યું હતું—હમાણાં તેઓ શું કહે છે ?

હરિચરણ:—તેમને શું કહેવાનું હતું ! તેઓ કાંઈ નથી સમજતા કે, કૃષ્ણચંદ્રમાં એક પૈસાભાર પણ અફલ નથી ?

માતા:—ત્યારે તો ઠીક; પરંતુ ભાઈ ! તું દક્ષિણ તરફની સીમમાં જઈને કૃષ્ણચંદ્રની તપાસ કરી આવ જોઈ.

હરિચરણ:—પ્રથમ તમે મંદાજીને તો પૂછી જુઓ.

માતાએ તરતજ પુત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—
“ શાહુકારના પુત્ર ક્યાં ગયા છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્રની સાસુ કૃષ્ણચંદ્રને માટે ઘણીખરી વખતે “ શાહુકારના પુત્ર ”નુંજ સંબોધન વાપરતી હતી. મંદાકિનીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તેઓ કાલે રાત્રેજ કોઈ ડેકાણે ચાલ્યા ગયા છે. ”

માતા:—ત્યારે તો ઘેરજ ગયા હશે—ખીજે ક્યાં જવાના હતા ?
પરંતુ આવી વર્તણુક સારી ન કહેવાય.

પૂર્વે મંદાકિનીની માતા તેના પતિને જો કાંઈ કહેતી તથી તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ લાગતું નહોતું; પરંતુ આજે તેના પતિને ઉદ્દેશીને તેની માતા જો વચનો ઉચ્ચારવા લાગી તે વચનો તેના હૃદયને બેઠી નાખવા લાગ્યાં. તેણે કહ્યું:—“ મા ! એ ગયા તો બલે ગયા. હમેશાં કાંઈ તમારેજ ઘેર પડી રહે કે શું ? ! ”

માતા પુત્રીનું આ વાક્ય સાંભળી શકી નહિ. કૃષ્ણચંદ્ર કાલે રાત્રે કોઈ ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો છે એ સમાચાર તેણે હરિચરણ પાસે જઈને કહ્યાં. હરિચરણે ધણા ગુસ્સે ભરાઈને કહ્યું—“ કેવા નિમકહરામ જમાઈ મળ્યા છે તે જોયા ! હમણાં કામકાજ થોડું વધારે કરવું પડતું હતું એટલે કાંઈ પણ કહ્યાં કર્યાં સિવાય સટકી ગયા. ”

આ સમયે મંદાકિની અને રાધાચરણ ત્યાં જઈ ચઢ્યાં.

રાધાચરણે ધણું દુઃખ પામીને કહ્યું:—“ કાલે તમે તેમને જો વચનો કહ્યાં હતાં તે વચનો તેઓ કેવી રીતે સહી શકે ? તમે તેમને તુચ્છ સમજો છો; પરંતુ ખરી રીતે તો તેઓ તુચ્છ નથી. તેઓ બુદ્ધિશાળી છે; પરંતુ ભાગ્યના દોષથી તેમની આવી સ્થિતિ છે. સૌના દિવસો કાંઈ હમેશાં સરખી સ્થિતિમાં પસાર થતા નથી. ”

મંદાકિનીએ કર્ણપૂર્ણ દૃષ્ટિથી રાધાચરણ તરફ જોયું. પછી તેણે હૃદયનો દીર્ઘ નિશ્વાસ હૃદયમાંજ દબાવી રાખીને કહ્યું:—“ મહેં અનેક અપરાધ કર્યા છે—છતાં તેમણે કદાપિ મ્હારો તિરસ્કાર કર્યો નથી. સૌનો સમય કાંઈ સરખી સ્થિતિમાં પસાર થતો નથી. સુખ દુઃખનું ચક્ર હમેશાં ફર્યાજ કરે છે. ”

મંદાકિનીએ રાધાચરણને પોતાના શયનગૃહમાં લઈ જઈને કહ્યું:—“ ભાઈ ! મ્હારી એક વાત સાંભળશો ? ”

રાધાચરણ:—શી કહો ?

મંદાકિની:—હું તમને પૈસા આપું છું. તમે એક માણસને મ્હારે સાસરે જઈ આવવાને માટે બોલાવી લાવો.

રાધાયરણુ:-કેમ, કૃષ્ણચંદ્રના સમાચાર લઈ આવવા ?

મંદાકિની:-હા, તેઓ રાત્રે ચાલ્યા ગયા છે, તેથી સુખરૂપ પહોંચ્યા છે કે નહિ તે આપણે જાણવું જોઈએ.

રાધાયરણુ:-હું માણસ મોકલવા સંબંધીની અવસ્થા કહેછું. તમારે પૈસા આપવાની જરૂર નથી. મ્હારી પાસે પૈસા છે, હં, પણ બહેન ! તમારા શયનગૃહમાંથી આવી ઉત્તમ સુગંધ ક્યાંથી આવે છે ?

મંદાકિની કાંઈ ઉત્તર આપી શકી નહિ. તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે વસ્ત્રના પાલવથી ચક્ષુજળ સાફ કરીને કહ્યું:-
“ ભાઈ ! આ કામ ધરતું કોઈ માણસ ન જાણી શકે તેવી રીતે કરવાનું છે. તમે જે માણસને મ્હારે સાસરે મોકલો તેને અહિં તેડી લાવ્યા સિવાય આરોપ્યાર મોકલજો, તથા તે ત્યાંથી સમાચાર લઈ આવે તે પણ મ્હને છુપી રીતે કહી સંભળાવે એવી સૂચના કરી દેજો. ”

“ વાઈ, તેમજ કરીશ. ” કહીને રાધાયરણુ ચાલ્યો ગયો.

જે દિવસે આ પ્રમાણે વાર્તાચિત્ર થઈ તે દિવસે માણસ મળી આવ્યો નહિ. તેને બીજે દિવસે એક માણસને છાણી ગામ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો.

એ દિવસમાંજ એ માણસે આવીને એવી ખબર આપી કે, કૃષ્ણચંદ્ર ઘેર ગયા નથી.

રાધાયરણુ આ હકીકત પોતાની બહેનને કહી સંભળાવી. આ હકીકત સાંભળી મંદાકિની ઘણી ચિંતાતુર બની ગઈ. તે પૂર્વે એમ નહોતી જાણતી કે, પતિના ચાલ્યા ગયા પછી તેના આત્માને આટલું બધું દુઃખ થશે. તેણે વિચાર્યું:-“ અરેરે ! જ્યારે કપાળમાં ધા થતાં તેમાંથી લોહીની ધારા નીકળતી હતી ત્યારે મ્હેં હનભાગિનીએ એ લોહીની ધારાને વહેતી અટકાવવાનો કેમ કાંઈ યત્ન કર્યો નહિ ? જ્યારે તેઓ ચાલ્યા જવાને તૈયાર થયા ત્યારે મ્હેં હનભાગિનીએ શા માટે તેમના ચરણોમાં નખી પડીને તેમને શાન્ત થવાની પ્રાર્થના કરી નહિ ?

ચોથો ખંડ સમાપ્ત.

મિલન-મંદિર.

ખંડ પાંચમો.

સતીત્વની પરીક્ષા.

ખંડ ૫ મો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પતિનું સુખ એજ પત્નીનું સુખ છે.

“ ફરિયાદ ચક્ર આ તુજ નસીબની હડાણ મળશે !

અરે રો ના, હૈયા ' તુજ સહુ અધીરાળ અમથી. ” કલાપી.

સંધ્યા ધમ્ ગયા પછી સ્નેહલતા જ્યંતી પાસે બેસીને રૂદન કરી કરતી હતી. આ રૂદન શાન્ત હતું.

જ્યંતીએ કહ્યું:—“ આમ રડે છે કેમ ? હું થોડા દિવસમાં પાછી આવી પહોંચીશ. મ્હારે માટે રૂદન કેમ કરે છે ? ”

સ્નેહલતાએ હાથથી આંખોમાંનું જળ સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું:—
“ બહેન ! જગતમાં હવે મ્હારું કોઈ નથી. તમે પણ આજે મ્હને મૃત્યુને આત્મા બન્યો છો ! સાસુજી હવે ઘરડાં થયાં છે—લોકો કહે છે કે તેઓ ગાંડાં બની જઈને રસ્તે નહિ ભટકતાં ઘરમાંજ રહ્યાં છે એ આપણું મધ્ય સૌભાગ્ય છે. ચંચળવહુનો સ્વભાવ તો બદલાતોજ નથી; મ્હું માત્ર તમારો એકલાનોજ છેડો પકડ્યો હતો, હવે તમે આત્મા જશે એટલે હું એકલી આ સંસારમાં કેવી રીતે રહી શકીશ ? ”

જ્યંતી:—બહેન ! મ્હારા ગયા સિવાય ચાલી શકે તેમ નથી. તેમને આરામ થશે કે તરતજ હું પાછી આવીશ.

સ્નેહલતા:—ના જાઓ તો ચાલે નહિ કે ? તેઓ તમારાં શાં સગાં થાય છે ? માસીની સાસુને ? એટલું દૂરનું સગું બીમાર થાય તો કોણ તેની સેવા ચાકરી કરવા જાય ?

જ્યંતી:—એ કોઈ ન જાય તો તે જૂલ ગણાય. બહેન બીનો એવો ધર્મ નથી; આ વાત તને કેટલી વખત કહી છે ! સંબંધનો

વિચાર નહિ કરતાં રોગમાં સેવા ચાકરી, દુઃખમાં દયા તેમજ શોકમાં સાંત્વના આપવી એ રમણીનો મુખ્ય ધર્મ છે. જે આશ્રય લેવા આવે તેના પર ઉપકાર કરવો જાઇએ.

સ્નેહલતા:—ત્યારે જાઓ; પરંતુ જોગે હોં, પાછાં વહેલા આવજો.

જ્યંતી:—તે માટે ફિકર કરીશ નહિ. જો મુંબઈથી તેમનો કાંઈ કામળ પત્ર આવે તો મ્હને સમાચાર લખજો.

સ્નેહલતા:—એ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. હરિશ્ચંદ્ર ભાઈને મુંબઈ ગયાને ત્રણ માસ થયા છે; એટલામાં તો તેમના પાંચ છ પત્રો આવ્યા છે; પરંતુ તેમનાથી તો એક પણ પત્ર લખી શક્યા નથી. વળી હરિશ્ચંદ્ર ભાઈના પત્રોમાંની હકીકત તો તમે જાણો છોને ?

જ્યંતી:—હા હું જાણું છું કે, એ રંડા હજી પણ ભૂતડીની માફક તેમની પાછળ વળગી રહેલી છે.

સ્નેહલતા:—તેમાં એ રંડાનો શો દોષ ? રજનીચંદ્ર જાતેજ ઉન્મત્ત બની જઈને શા માટે તેની તરફ ધાય છે ?

જ્યંતીએ હસીને કહ્યું:—“ તને વશીકરણ મંત્ર નથી આવડતો માટે. પતિને સ્નેહવશ કરવાનો મંત્ર પ્રત્યેક પત્નીને આવડવો જોઈએ.”

સ્નેહલતા:—એ વાત તો ખરી છે; જો મ્હને વશીકરણ મંત્ર આવડતો હોત તો આજે હું શા માટે તમને મ્હારી પાસેથી જવા દેત ?

જ્યંતી સ્નેહલતાના મસ્તક પર ચુંબન કરી ઘર કામ કરવાને ચાલી ગઈ. સ્નેહલતા પણ તેની પાછળ પાછળ ગઈ.

ખીજે દિવસે પ્રભાતકાળે એક બળદગાડીમાં એસીને જ્યંતી પોતાની માશીની સાસુને ત્યાં ચાલી ગઈ.

જ્યાં પીડા હોય, જ્યાં શોક હોય, જ્યાં ચાતના હોય. ત્યાં જઈને જ્યંતી પોતાનાથી બની શકે તેટલી સેવા ચાકરી કરતી હતી. તથા સેવા કરવી એજ એના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થઈ પડ્યું હતું. આવી નિઃસ્વાર્થ સેવા કરીને તે અપૂર્વ આનંદ પામતી હતી.

જ્યંતી ચાલી ગઈ. ધરસંસારમાં ચંચળવદ્, સ્નેહલતા, સરસ્વતી, રામપ્રસાદ તથા રામપ્રસાદની માતા રજાં.

સરસ્વતી ધરડી થઈ હતી તથા દુઃખ-શોકથી તેનું હૃદય અસ્થિર રહેતું હોવાથી, તેમજ શરીર ખીમાર રહેતું હોવાથી તે કદાપિ રસોડામાં પ્રવેશ કરતી નહોતી. ચંચળવદ્ધુ પુત્ર-વિયોગના શોકથી ગાકાતુર રહેતી હતી તેથી તે પણ કદાપિ રસોડામાં પ્રવેશ કરતી નહોતી. રામપ્રસાદની માતા પણ રસોઈ કરવા તરફ તેમજ ગૃહ-સંસારના કોઈ કામકાજ તરફ લક્ષ્ય આપતી નહોતી. સંસારનું નેમજ રસોઈનું સંઘળું કામકાજ સ્નેહલતાને રૂઢિમણી સાથે મળીને કરવું પડતું હતું; પરંતુ કામકાજ કરવામાં સ્નેહલતાને સહજ પણ દુઃખ જણાતું નહોતું. પ્રભાતકાળથી તે મધ્યરાત્રિ સુધી કામ કરવું પડતું હોવા છતાં સ્નેહલતાને થાક જણાતો નહોતો. આ જ્યંતીનું શિક્ષણ હતું. જ્યંતીએ તેને શિક્ષણ આપ્યું હતું. નારીકર્તવ્ય શિખવ્યું હતું, સેવાવ્રત એજ તેનું મહાવ્રત હતું ! સ્નેહલતા આ વ્રત પ્રમાણે સર્વાંશે વર્તતી હતી.

ઉચ્ચ તેમજ વિશાળ પર્યતના ગગનને ચુંબન કરી રહેલા શિખર ઉપર ઉભું રહેલું માણસ જે પ્રમાણે વાયુની પ્રબળ તાડના, સખ્ત તાપ તેમજ વૃષ્ટિના નિર્દય પ્રહાર વગેરેમાં પણ તન્મય થઈ રહે છે તેજ પ્રમાણે સ્નેહલતા સ્વામિના તિરસ્કાર, સ્વામિના વિયોગ, સંસારના તદ્દન અભાવ વગેરેમાં પણ પતિદેવતાના મંદિરનું માર્જન કરવામાં તન્મય રહેતી હતી. આ શિક્ષણ તેને તેની શિક્ષયિત્રી જ્યંતીએ આપ્યું હતું. તેણે સ્નેહલતાને એમ સમજાવી દીધું હતું કે, રમણીએ સ્વામિના સુખમાં સંકટરૂપ શા માટે થવું ? તેઓ જેથી સુખી થાય તેમજ કરવું જોઈએ. નારીને બીજું સુખ શું છે ? જગતનો આનંદ એજ નારીનો આનંદ છે. નારીને જોઈએ પવિત્રતા અને કામકાજ. જેના અંતરમાં અનંત પ્રેમનો પ્રવાહ પ્રત્યેક ક્ષણે વહે છે, જે અચ્છેદ્ય પ્રેમબંધનમાં પોતાના સ્વામિને પોતાના હૃદયમાં રાખી શકે છે, તેને સ્વામિના વિયોગમાં પણ શું દુઃખ છે ? તેનો પતિ જો બીજી સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ કરીને સુખી થતો હોય તો પછી સ્વામિને સુખ લોગવતો જોઈને નારીએ શા માટે દુઃખ માનવું ?

જવંતીએ સ્નેહલતાને આવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેથી કરીનેજ સ્નેહલતા કે જે પૂર્વે પતિના વિશેષે રાત્રિ દિવસ દુઃખથી ઝુમ્યા કરતી હતી-જેને માત્ર સ્પર્શ કરવાને માટે તેનું તૃપ્તિ શરીર અધીરું થઈ જતું હતું, જેના પ્રયુક્ત મુખનાં પ્રેમવચ્ચનો સાંભળવાને માટે તેના કાન પ્રત્યેક ક્ષણે આતુર રહેતા હતા, તેજ સ્વામિ દેવતા હમણાં અન્ય નારીના મોહમાં પડી પોતાને સુખી માને છે, બીચારી નિર્દોષ પત્નીને દર્શન સુદાં આપતા નથી આ સર્વ હકીકત જાણવામાં છતાં સ્નેહલતા જવંતીના શિક્ષણને પ્રભાવ હવે ધૈર્ય ધારણ કરી પોતાનું જીવન ટકાવી રહી છે. જે વિકસિત થોવનનો ઉછળતો અનુરાગ પતિદેવતાને ગાઢ આલિંગન અંધનમાં બાંધી રાખવાની ઇચ્છા રાખતો હતો-જેનાં પ્રેમ વચ્ચનો સાંભળવામા ન આવે તો અભિમાનથી આંખોમાંથી આંસુઓ સરી પડતાં હતાં-જેના અનાદરની આશંકાથી હૃદય ગંતરથી ધ્રુવથી ઉડતું હતું-તેજ તેના પતિદેવ હમણાં અન્ય રમણીના છે ! જ્યારે આ સંઘર્ષ હકીકત સ્મરણમાં આવતી હતી ત્યારે તેની છાતી ફાટી જતી હતી. તે એમ વિચારતી હતી કે:-“ હું તેમની સેવા કરવાનું મુખ પામી શકતી નથી તોપણ તેમના ભાઈ, ભાભી તથા તેમના ઘરઆરનું કાર્ય કરી શકું છું એ મ્હારે માટે મહા સૌભાગ્યની વાત છે-એજ મ્હારા નારીજન્મની સાર્થકતા છે ! તેઓ ગુણવાન છે, અને હું અશિક્ષિત મૂર્ખ છું. હું તેમના ચિત્તને આનંદમાં-વિનોદમાં રાખી શકું તેમ નથી. તો પછી તેમના આનંદ-વિનોદનો મ્હારે શા માટે નાશ કરવો ? તેઓ સુખમાંજ રહે-તેમના માથા પરના એક પણુ વાળને આંચ ન આવે-એવી ઇચ્છાને હૃદયમાં રાખીનેજ હું અભાગિની મ્હારા જીવનના બાકીના દિવસો પસાર કરીશ. ”

પરંતુ સ્નેહલતાના દુઃખનો આટલોથી અંત આવ્યો નહિ. સમ-પ્રસાદની આપદષ્ટિ એ સતી શામળવતી રમણીની પ્રવિત્ર મૂર્તિ પર પડી.

પ્રકરણ ૨ જી.

દેવ કે દાનવ ?

રામપ્રસાદે કેટલાક માસમાં આ ગામની અંદર સારી પ્રખ્યાતિ મેળવી લીધી હતી; છતાં કોઈ સારા માણસને ત્યાં તે બૂલે ચુક્યે પણ જતો નહિ. સ્થવારે આડ વાગ્યે તો તે ઉડતો હતો તેમજ કોઈ દિવસે તેથી પણ વધારે મોડો ઉડતો હતો. છતાં એમ કહેવું બૂલી જવાય છે કે, કોઈ પણ દિવસે તે યૂમ પડ્યા સિવાય ઉડતો નહિ ! ઉડીને તરતજ દાતણ પાણી કર્યાં સિવાય તે ખીડી સળગાવીને ઘણા સમય સુધી શય્યામાં બેસી રહીને આંખો ચોળ્યા કરતો હતો. બરાબર એ ચાર ખીડીઓનો ધુમાડો કાઢ્યા પછી તે દાતણ પાણી કરવાને માટે ઉડતો હતો.

ત્યાર પછી તે તળાવ પર જતો હતો અને સ્ત્રીઓના સ્નાન કરવાના સમયે તો તે તળાવ પર હાજર રહેવાનું કદાપિ ભૂલી જતો નહિ. જે ઘાટ પર એ બેસતો હતો તે ઘાટ પર થઇને અનેક સુંદરીઓ તળાવ પર સ્નાન કરવા, વાસણ સાફ કરવા અગર તો પાણી ભરવાને જતી આવતી હતી. રામપ્રસાદ એ સુંદરીઓની તરફ લાલસામય દૃષ્ટિથી જ્વલ રહેતો હતો. ત્યાર પછી તે ઘેર આવીને રસોડામાં બેસી રહેતો હતો. તેની માતા તેમજ કોઈ તે સમયે ત્યાં બેસી રહેતાં હતાં—એ સમયે સ્નેહજ્વલતા રસોડામાં બેડી બેડી રસોઈ બનાવ્યા કરતી હતી. રામપ્રસાદ વારંવાર પાપપૂર્ણ દૃષ્ટિથી સ્નેહજ્વલતા તરફ નજર કરતો હતો, તથા પોતાની વિદ્વતા, સાહસિકતા તેમજ સસિકતાનો પરિચય કરાવતો હતો. આ સઘળો પરિચય પ્રાપ્ત થતાં તેની માતાના આનંદની સીમા રહેતી નહિ. તે એમજ વિચારતી હતી કે, જન્મ જન્મોંતર સુધી તપસ્યા કરીનેજ આ સ્તન ગર્ભમાં ધારણ કર્યું હતું ! પરંતુ રામપ્રસાદની ફોઈ આ સઘળા પ્રકારથી આનંદ પામતી નહોતી. તેને એમજ લાગતું હતું કે રામપ્રસાદ જે કંઈ બોલે છે તે બધું તેની મૂર્ખાઈને લીધેજ બોલે છે !

ત્યાર પછી રામપ્રસાદ સ્નાન કરવા જતો હતો, તથા સ્નાન કરી સંકેદ માંચેસ્ટરનું ઘોતીઉં પહેરી કાંસકાથી વાળ ઓળીને છેલ્લાઉ જોવો વાંકો સેંથો પાડતો હતો, અને કપાળમાં કુંકુંમની એક ન્હાની ટિપકી કરી જમવા બેસતો હતો. ભોજન કરી રહ્યા પછી પાછો સહ જતો હતો તે સંધ્યા સમયે ઉડતો હતો.

સંધ્યા સમયે ઉડી, વસ્ત્રો પહેરી, વાળ સમારી તે ગામમાં ફરવા નીકળી પડતો હતો.

હવે રામપ્રસાદની રાત્રિની લીલાનું વર્ણન કરીશું. તે કદાપિ કોઇ સદ્ગૃહસ્થને ત્યાં જતો નહિ. એક લાલસાહેબ તરીકે સમસ્ત ગામમાં પ્રખ્યાત થયેલા યુવકની પરસાળમાં હમેશાં સાંધ્ય-સમિતિ એકત્ર થતી હતી. રામપ્રસાદ એ સમિતિ-મંડળનો પ્રમુખ હતો. હમેશાં એ ત્યાં જતો હતો.

આ મંડળમાં રાજનીતિ, સમાજનીતિ, ધર્મનીતિ, વિજ્ઞાન, દર્શન વગેરે વિષયો પર ચર્ચા ચાલતી હતી. સંગીતશાસ્ત્રની ચર્ચા પણ બાકી રહી જતી નહોતી. રામપ્રસાદ આ સઘળી ચર્ચા કરવામાં નિપુણ ગણાતો હોવાથી બીજા મેમ્બરો તેના શબ્દો સાંભળવાને અતિ આતુરતા ધરાવતા હતા; તથા રામપ્રસાદની વક્તૃતા સાંભળી તેઓ અપૂર્વ જ્ઞાન મેળવતા હતા !

રામપ્રસાદ કહેતો હતો કે:—“ મુંબઇની સુંદરીઓ ગુલાબજળથી પોતાના અંગ પ્રત્યંગને સાફ કરીને ધુએ છે. ઇંગ્લેન્ડે પોતાનાં બાળબચ્ચાને દારૂથી નહવડાવે છે તેથીજ તેમનાં બાળબચ્ચાં ધણું સંકેદ થઇ જાય છે ! રવિંદ્રનાથ ઠાકુર બિલકુલ ભણ્યા નહોતા—આ દુઃખથી તેઓ એક દિવસે મધ્ય રાત્રે ગંગા નદીમાં ડૂબી મરવાને ગયા હતા; એ સમયે સાક્ષાત સરસ્વતીએ આવી તેમને વરદાન દીધું, અને તેથી કરીનેજ તેઓ ધીમે ધીમે સર્વોત્તમ કવિ તરીકે પૂજવા લાગ્યા ! ”

રામપ્રસાદ આવાં આવાં અનેક ઠંડા પહેરનાં અપ્પાં હાંકતો હતો. તે બ્યારે વ્યતથિત કરતો હતો ત્યારે શ્રીતાઓ તેની તરફ ટમર ટમર

જોઈ રહેતા હતા; અને કેટલીક વખત ‘વાહવાહ’ ‘વાહવાહ’ કહીને તેનાં વખાણુ કરતા હતા.

આ સિવાય રામપ્રસાદ જાણી ગામમાં વિશેષ પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો તેનું કારણ એ હતું કે, તે ગામમાં ધાર્મિક પુરૂષ તરીકે પ્રખ્યાત હતો. તે પોતાના ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા પહેરતો હતો. માથાની વચ્ચે મ્હોટી ચોટલી રાખતો હતો. તથા હમેશાં પોતાના કપાળમાં કુંકુમની ટિપકી કરતો હતો. આ સિવાય તેણે ભક્તિરસનાં કેટલાંક ગાયનો મુખસ્થ કર્યા હતાં. દયારામ કવિનું પ્રત્યેક કાવ્ય તેને કંઠસ્થ હતું. વળી તે પુષ્કળ ગાંજે પીતો હતો. ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવામાં તે અદ્વિતીય હતો. તે સિવાય મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, કવચ, વનસ્પતિનું ઔષધ વગેરે વિષયો સંબંધી ઘણી માહિતી ધરાવતો હતો.

તે જે દિવસે ધર્મશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરતો હતો. તે દિવસે શ્રોતૃમંડળ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે તેનાં વચનો સાંભળતું હતું. તે કોઈ દિવસે યોગશાસ્ત્ર સંબંધી બોલતો, કોઈ દિવસે મહાભારતની કથા કહી સંભળાવતો તથા ઘણે ખરે દિવસે વ્રજલીલાનું વર્ણન કરતો હતો. આથી કરીને રામપ્રસાદ ઘરડા ખેડૂતોના પ્રેમને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. કોઈ કોઈ સમયે કોઈ પ્રતિયોગી મળતાં રામપ્રસાદ વાદવિવાદ પણ કરતો હતો.

એક દિવસે ધનેશ્વર શર્માનો ભાણેજ મહેશ્વર તેમને ત્યાં આવ્યો હતો, તથા ખૂદર ઓટલા પર બેસીને ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી વાતચિત કરતો હતો. મહેશ્વર ચૈતન્ય ભાગવત, વૃન્દાવનવિહાર, વગેરે બે ચાર અંથનો અભ્યાસ કરતો હોવાથી તે એ વિષય સંબંધીજ વાતચિત કરતો હતો, એવામાં રામપ્રસાદ ત્યાં જઈ ચઢ્યો. તેના બે ચાર મિત્રો પણ તેની પાછળ પાછળ ધનેશ્વરને ત્યાં જઈ ચઢ્યા અને વાતચિત ચાલવા લાગી. રામસેવકે ગાંજના દમ કાંઈક વધારે મારેલા હોવાથી તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તેણે મૃદુકાસ્ય કરી ગર્વિત સ્વરે કહેવા માંડ્યું કે:—“એક દિવસે શ્રીમતી રાધા મથુરામાંથી ખૂદર નીકળી યમુના કિનારે આવતાં હતાં. તે સમયે કૃષ્ણ ભગવાન યમુનાના કિનારા પર ફરતા હતા. તેમનું તથા શ્રીમતી રાધાનું હૃદય—

મિશન થયું ! એ સમયે કૃષ્ણપરમાત્મા રાધાજીનું દર્શન કરી ધણો મોહ પામ્યા, અને બોલી ઉઠ્યા કે:-

“ રાધા અત્રે કેવે રહ્યો વેશ,
નહિ હું તો જોઈ શકું રે
વેણી ચુંથાઈ, આ કંપતી કાયા,
સ્નેહાંબુઓ મુખ ઉપરી આગ્યાં;
મન બળી ખાખ થાયે રે..... ”

રામપ્રસાદે ઉચ્ચ સ્વરે આ લીટીઓ ગાઈ, અને તે સાંભળી તેનું મિત્રમંડળ ‘ વાહવાહ ’ ‘ શાહપાશ ’ ‘ ખૂમ કરી ’ ‘ ઓહો ’ વગેરે શબ્દો બોલવા લાગ્યું; પરંતુ મહેશ્વરને આથી કરીને આનંદ થયો નહિ. તેણે કહ્યું:-“ પ્રભુ અદ્વિતીય છે. આપણે મૂઢ છીએ-પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રણામ કરીએ છીએ તેનો અર્થ સુદ્ધાં આપણે જાણતા નથી. કૃપા કરીને મ્હને એ સમજાવશો ? ”

રામપ્રસાદે કહ્યું:-“ કહો કહો, તમે કયા મંત્રનો અર્થ સમજી શકતા નથી ? ”

મહેશ્વરે કહ્યું:-

“ **અજ્ઞાન-તિમિરાન્ધસ્ય જ્ઞાનાંજન-શલાકયા ।**

ચત્તુરન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥ ”

રામપ્રસાદે કાંઈ ગાંઠયો જાય એવા નહોતો. એક ક્ષણ સુધી વિચાર કરીને તેણે કહ્યું:-“ હે ભાઈ ! આવા અતિ રહસ્યમય શાસ્ત્ર-મંત્રનો અર્થ તમારા જેવા સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યથી ઓછોજ કરી શકાય છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી હું આ મંત્રનો અર્થ થોડો ધણો સમજી શકું છું. **અજ્ઞાન-તિમિરાન્ધસ્ય જ્ઞાનાંજન-શલાકયા**—એટલે કે અજ્ઞાનની આગળ જે ત્રણ મણને દસ શેર માલૂમ પડે છે તે જ્ઞાનીની પાસે સોળ શેર માલૂમ પડે છે ! આમનો અર્થ તો સૌ જાણી શકેલાઈથી સમજી શકે તેમ છે । । ”

રામપ્રસાદનો અર્થ સાંભળી મહેશ્વર ધણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો; પરંતુ બીજા બધાઓએ તો રામપ્રસાદનો જનજન્યકર કર્યો. કહેવાનું તાર્કિક એ છે કે રામપ્રસાદની સાંખ્યબીજા આવી રીતે પૂરી થઈ હતી.

સમપ્રસાદના આવા વિવિધ ગુણોને પ્રભાવે ટૂંક સમયમાંજ તે પોતાની સેવામાં ધણુ શિષ્યો મેળવી શક્યો. તેઓ પ્રથમ ત્રણ સમ-પ્રસાદની ગાંજની ચક્રમના એક બે દમ મારીનેજ તૃપ્ત થતા હતા; પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓની તૃપ્તિ ઊડી ગઈ, અને તેઓ જૂદી જૂદી જાતના વ્યસનમાં ફસાયા. તેમના પૈસાનું પાણી થવા લાગ્યું.

શિષ્યો તરફથી ગાંજે, મદ્ય, વગેરે વ્યસની વસ્તુઓ જેમ જેમ મળવા લાગી તેમ તેમ રામપ્રસાદ વિશેષ વ્યસની બનવા લાગ્યો, તથા મધ્ય રાત્રિ સુધી મિત્રમંડળમાં રંગરાગ ઊડાવી, મુલતાન થઈને ઘેર આવવા લાગ્યો. પાકક ! આને દેવ કે દાનવ ?

પ્રકરણ ૩ જી.

મહાન યોગી કે વિષય ભોગી ?

રામપ્રસાદ કોઈ પણ દિવસે મધ્યરાત્રિ પૂર્વે ઘેર આવતો નહોતો. આમ છતાં પણ તે ચંચળવડુનો સ્નેહપાત્ર હોવાથી તેને માટે મધ્યરાત્રિ સુધી ભોજન ગરમ રાખવું પડતું હતું. આ માટે સ્નેહલતાને ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું. ઘરમાં બીજાં કોઈ પુરૂષ માણસ નહોતું—જયંતીના ચાલ્યા ગયા પછી સ્નેહલતાનેજ રસોઈ વગેરેનું કામકાજ કરવું પડતું હતું. તેની સાસુનું શરીર ભોગી પડ્યું હતું; હમેશાં સંધ્યા સમય પૂર્વે સરસ્વતીને થોડો ઘણો તાવ ભરાતો હતો. રાત્રે તે રસોડામાં નજર કરવા સુદાં જઈ શકતી નહોતી. ચંચળવડુ સંધ્યા સમયે સ્નહ જતી હતી; ત્યારે બીચારી સ્નેહલતા સ્નોધને સઘડી પર રાખીને રામપ્રસાદની સહ બેઠ બેસી રહેતી હતી. જે દિવસે રૂક્મણીને સ્નેહલતા ઉપર દયા થઈ આવતી હતી તે દિવસે તે રસોડાના બારણા પાસે સ્નહ રહેતી હતી, તથા જે દિવસે તેને દયા નહોતી થઈ આવતી તે દિવસે તે પોતાને ત્યાં જઈને સ્નહ રહેતી હતી. સ્નેહલતા બિચારી એકલીજ મધ્યરાત્રિ સુધી સ્નોધને ગરમ સપ્પાને બેસી રહેતી હતી.

પહેલાં તો આ પ્રકારમાં કાંઈ વિશેષ ખટપટ ઉત્પન્ન થઈ નહિ—ત્યાર પછી જ્યારે રામપ્રસાદની રસિકતાના ઘરફના ટુકડાઓ વરસવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે સ્નેહલતાએ પોતાના શિર પર મ્હોટું સંકટ આવેલું વિચાર્યું. જે દિવસે રામપ્રસાદ વિશેષ નીશાથી ચક્રચુર ખનીને ઘેર આવતો હતો તે દિવસે તેની રસિકતા પણ વધી પડતી હતી, તથા તે શું બોલે છે, તેનું તેને પોતાને લાન સુદ્ધાં રહેતું નહિ. તેનું લાલચોળ મ્હોં તેમજ સ્ત્રીરૂપ લાવલાવ નજરે પડતાંજ સ્નેહલતા તેને સ્સોધ પીરસી શકતી નહોતી—તે રામપ્રસાદની માતા-નેજ બોલાવી લાવતી હતી. આથી કરીને રામપ્રસાદની માતા સ્નેહલતા પર ઘણી ગુસ્સે ભરાતી હતી. તે સ્નેહલતાને એમ કહેતી હતી કે:—“ એ મ્હારો હજુ ન્હાનકડો છોકરો છે. તેની શરમ શા માટે રાખે છે ? વળી તને ખડીક પણ શી છે ? જેની આંખમાં કમજો હોય તેને બધું પીળુંજ દેખાય ! ”

આવાં વાગ્યાણો સ્નેહલતાની ઉપર વરસાવીને તે ભોજનની થાળી રામપ્રસાદ આગળ મૂકતી હતી. રામપ્રસાદ લાલચોળ મુખ કરી, ગુસ્સે ભરાઈ એમ કહેતો કે:—“ મા ! જો તો ખરી ! હું શું વાંધું છું કે ઘોડીનું લોહી ચુશી ખાઈશ ? ! ”

સ્નેહલતા રામપ્રસાદની સાથે વાતચિત કરતી નહોતી. રામપ્રસાદ નજરે પડતાંજ તે લાજ કાઢતી હતી. આથી કરીને પણ તે તેની ઘણી કઠા મસ્કરી કરતો હતો. પછીથી સ્નેહલતા જ્યારે ઉઘાટ માથે ઘર કામ કરતી હોય ત્યારે રામપ્રસાદ છુપી રીતે તેની પાછળ જઈને તેનું મુખ જોવાની આશાથી સ્થિર ઉભો રહેતો હતો. પછી સ્નેહલતા જ્યારે પાછી દષ્ટિ ફેરવતી હતી ત્યારે રામપ્રસાદ તેના મુખનું દર્શન કરી લેતો હતો. એવે પ્રસંગે તે પોતાનાં પાપિષ્ઠ નેત્રાને હલાવી, સ્મિતહાસ્ય કરી આવ્યો જતો હતો ! સ્નેહલતાનો અવ સમયથી ગભરાઈ જઈ લાકડાના જેવો સ્થિર થઈ જતો હતો. તે જલદીથી મ્હોટો ધુમટો ખેંચીને ન્યાં કામ કરતી હોય ત્યાંથી ઉડી ખીજે સ્થળે આવી જતી હતી. જ્યારે તે આ હકીકત પોતાની

સાસુ સરસ્વતીને કહેતી ત્યારે સરસ્વતી ચંચળવહુને કહેવાનું જણાવી નિશ્ચિત થતી હતી. જ્યારે સ્નેહલતા ચંચળવહુને આ વાત કહેતી ત્યારે તે ઉત્તરમાં જણાવતી હતી કે:—“ સ્નેહલતા ! ત્હારું મન બધું પાપી છે ! રામુ તો પેટના દિકરા જેવો છે—એ હસે છે તેમાં શું થઈ ગયું ? એમાં એનો કાંઈ દોષ નથી. તું ત્હારે આલી જા. ફરીથી આવી વાત કહી મ્હને કંટાળો આપીશ નહિ. ”

સ્નેહલતા અતે નિરૂપાયે શાન્ત રહેતી હતી. તેની આંખો-માંથી આંસુની ધારાઓ વહેતી હતી. મનમાં ને મનમાં તે વિયોગી પતિને યાદ કરીને કહેતી હતી કે: “ હે પ્રાણેશ્વર ! હૃદયદેવતા ! હવે મ્હને આવા મહાદુઃખમાં કેટલા દિવસ સુધી રાખશો ? અરેરે ! પહેલાં હું કેટલીય આશાઓ કરતી હતી—કે તમે ભણી રહેશો—એ પૈસા કમાતા થશો એટલે હમેશાં મ્હને તમારી સેવા કરવાને માટે તમારી સાથે રાખશો. તો પછી હે દેવ ! મ્હને આવી રીતે હડસેલી કેમ મૂકી ? હું વધારે ભણી ગણી નથી—હું ગાતાં વગાડતાં જાણતી નથી એ ખરું છે; પરંતુ મ્હારાથી તમારી ચરણ-સેવામાં કદાપિ ખામી આવત નહિ. મ્હારી સેવા ચાકરીથી શું તમારા હૃદયને આનંદ થાત નહિ ? વળી જ્યારે તમારી આવીજ ઇચ્છા હતી તો પછી તમે મ્હને લખતાં વાંચતાં, ગાતાં વગાડતાં શા માટે શિખવ્યું નહિ ? તમને સંતોષ આપવાને માટે હું શું ન કરત ? તમે જ્યારે મ્હારો અસ્વીકાર કર્યો છે, તો પછી આ ક્ષુદ્ર જીવન શા માટે આ મૃત્યુ-લોકમાં જીવ ધારણ કરી રહ્યું છે ? હે ધર્મરાજ ! હવે મ્હને માત્ર તમારોજ ભરોસો છે—તમેજ માત્ર મ્હારું આશ્રયસ્થાન છો ! પતિએ મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે; પરંતુ તમે મ્હને ભૂલી જશો નહિ. તમે જેમ ખને તેમ જરૂરીથી મ્હને તમારી પાસે ખેલાવી લ્યો. ”

પરંતુ સ્નેહલતાનાં આ મર્મભેદક વચનો તના પતિદેવ સુધી કે ધર્મરાજ સુધી પહોંચતાં નહોતાં.

એક દિવસે સ્નેહલતાને એકાંતમાં જોઈને રામપ્રસાદે કહ્યું:—
“ હું પાપી નથી. હું એક મહાયોગી અને ભક્ત છું ! તું મ્હને

સદ્દ કરન્દારી સાથે સસસીલા કરન્દેએ પછી આપણે બન્ને આ મૃત્યુલોકમાંજ વ્રજવાસી વ્રજવિહારીની વ્રજલિલાનું દર્શન કરી શકીશું; તથા પુષ્પના રથમાં ચઢીને મેઘ પામીશું. ”

સ્નેહલતાએ આ વાક્યો સાંભળ્યાં નહિ. સાંભળી શકી પણ નહિ. તે રડતી રડતી રસોડામાંથી બહાર નાશી ગઇ. એ દિવસની વાત પણ તેણે પોતાની સાસુ તેમજ અંચળને કહી; પરંતુ તેનું કાંઇ ફળ ફળ્યું નહિ. પરિણામે રામપ્રસાદનું સાહસ પણ વધી ગયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

પાપીના પાપની પરિસીમા.

“ ક્ષીક તે નરને ખર તુલ્ય ગણો, પકડે રસ્તો અભિચાર તણો;
કુઃખ ભોમવરો સુખ શું મળશે ? રખડી અન્ન પાણી વિના મરશે.
વળી લાજ બરો કુઃખ દેહ થશે, નિજ નૂર ગુમાવી બધે ફરશે;
પણ કોઈ નહિ વિશ્વાસ કરે, છટકેલ તણી ક્યમ દાઝ ધરે ? ”

મણિકાન્ત.

ગયા પરિચ્છેદમાં દર્શાવેલો પ્રકાર બની ગયા પછી એક દિવસે રામપ્રસાદે ઘણું તોફાન કર્યું. સ્નેહલતા રાત્રે જેવી તેની થાળી પીર-રીને રસોડામાંથી બહાર નીકળતી હતી તેજ સમયે રામપ્રસાદે તેનું મવન પકડી તેને ઊલી રાખી, તથા તેણે જે શબ્દો કહ્યા એ શબ્દો સાંભળી સ્નેહલતા મનમાં ને મનમાં મરી ગઇ. ઘરમાં જઈને તે છુટે મ્હોટે રડી પડી.

બરાબર આજ સમયે રામપ્રસાદની માતા ત્યાં આવી ચઢી. અગાઉથીજ સ્નેહલતાએ તેને બોલાવી હતી; પરંતુ તેણે આવવામાં થોડા વિલંબ કર્યો. સ્નેહલતાને રડતી જોઈને તેણે પૂછ્યું:—“ કેમરે, રડે છે કેમ ? વળી આજે પાછું તને શું થયું છે ? ”

સ્નેહલતા કાંઇ કહેવા જતી હતી તે પહેલાં તો રામપ્રસાદે આવીને કહ્યું:—“ હવે આપણાથી આ ઘરમાં રહી શકાશે નહિ. થાળી

પિરસવાની રીત તો જો, મા ! થાળી પીરસીને મૂકવી પડે છે, એમાં પણ આટલો બધો રોષ કરવાનું શું કારણ ? ”

રામપ્રસાદની માતા સળગી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ કેમ રે સ્નેહલતા ! અમે શું બે મૂઢી અનાજને માટે તમારે ઘેર આવ્યાં છીએ કે ? રામુની ફાઇનો એકનો એક પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી અમે તેમને શાન્તિ આપવાને આવ્યાં છીએ. અમે શું કાંઈ ત્હારું આપ્યું કે પહેરીએ છીએ ? વળી તું આટલું બધું સતીત્વ બતાવે છે; પરંતુ ત્હારા ઢોંગ કાંઈ મ્હારાથી અબડ્યા નથી ! ”

સ્નેહલતા કાંઈ બોલી શકી નહિ. તેનો જીવ ફાટી જતો હતો. પગનાં તળિયાં પાસેની જમીન બળે કે સરી જતી હતી. તે ચળુજળને સાફ કરતી કરતી ચંચળવડુના ઓરડામાં ચાલી ગઇ. તે બળજીતી હતી કે સાસુને આ વાત કહેવાથી કાંઈ બંદોબસ્ત થવાનો નથી.

આ સમયે ચંચળવડુ ગાઠ નિદ્રામાં હતી. અતિ નમ્ર સ્વરે સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ ચંચળ બહેન ! ઉઠો. જોઇએ. મ્હારી એક વાત સાંભળોને. ”

ચંચળવડુની ઉંઘ ઉઠી નહિ. સ્નેહલતાએ તેનું અંગ હલાવીને કહ્યું:—“ બહેન ! ઉઠીને મ્હારી એક વાત સાંભળો. ”

ચંચળવડુએ પાસું ફેરવ્યું, તથા અર્ધ નેત્રો ઉઘાડીને તેણે કહ્યું:—“ કેમ, શું છે ? ”

સ્નેહલતાએ રડતાં રડતાં સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. રામપ્રસાદે તેને એમ કહ્યું હતું કે:—“ જો સહેલાઇથી નહિ માને તો બળાત્કાર કરીશ. મ્હારા મ્હોડાનો કોળિયો કાઠી લેવાની શક્તિ કોઇનામાં નથી. અસો ખેડૂતો મ્હારી આજ્ઞાને આધીન રહે છે—હું તને કોઈ જુદાજ દેશમાં લઇ જઈ શકીશ. કોઇ કાંઈ બાણી શકશે નહિ. એમ થાય તેના કરતાં તું ધરમાં ને ધરમાંજ માની જા, એટલે બન્નેના દિવસો ધણાજ આનંદમાં પસાર થશે. ”

સ્નેહલતાએ સઘળી હકીકત ચંચળવડુને કહી સંભળાવ્યા પછી તેના પગ પકડીને રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ બહેન ! મ્હારું રક્ષણ કરો. હું

તમારીજ વહુ હું-મ્હારે તમારોજ આશ્રય છે-હું તમારી ન્હાની બહેન છું.-તમે મ્હારે રક્ષણ નહિ કરો તો ખીજું કોણ કરશે ? ”

કીચકનો ભય પામીને સૈરિન્દ્રીએ પણ આવી રીતેજ વિરાટ મહિષિના પથ પકડીને આશ્રય માગ્યો હતો. ચંચળવહુ ગમે એવી પણ સતી રમણી હતી; તેથી સતી સ્નેહલતાનું અપમાન સાંભળીને તેના મનને લાગણી થઈ આવી. એવામાં રામપ્રસાદની માતા ક્રોધા-વેશથી કંપતી કંપતી ત્યાં આવી પહોંચી, તથા ગરીબ ખીચારી સ્નેહલતાને સંબોધીને તેણે કહ્યું:-“ અલિ ! કેમ તું મ્હારા નિદોષ પુત્રની પાછળ લાગી છે ? એ એની ફાઇયાને ઘેર આગ્યો છે-છતાં તું શા માટે તેને દુઃખ દેછે ? શા માટે તેનું અપમાન કરે છે ? ચંચળબા મ્હને વિદાય કરો. અમે અમારે ઘેર ચાલ્યાં જઈએ. ” આમ કહી વકતૃતાનો પ્રવાહ વહેતો કરીને, પછીથી ઉપસંહારમાં રામપ્રસાદ જે કંઈ બોલ્યો હતો, તે હકીકત ફેરવી નાખીને સાલંકારથી તેણે ચંચળને કહી સંભળાવી. આ હકીકત સાંભળીને ચંચળવહુએ સ્નેહલતાનો દોષજ વિચાર્યો, તથા તેને ધમકાવીને પોતાની પાસેથી વિદાય કરી દીધી.

સ્નેહલતા ખીચારી હવે કોની પાસે જાય ? તે સાસુની પાસે ગઈ. તે દિવસે સરસ્વતીને સખ્ત તાવ આગ્યો હતો. સ્નેહલતાએ એ ત્રણ વખત સરસ્વતીના અંગ પર હાથ મૂકી જોયો તો ગરમીની લાલચથી સાસુનું સમસ્ત અંગ બળી જતું હોય એવો તેને લાસ થયો. ત્યાંથી પાછી ફરીને તે પોતાની ઓરડીમાં જતી હતી તે સમયે નસાધમ રામપ્રસાદ તેની ઓરડી પાસે ઉભો રહ્યો હતો. તેણે ભયંકર હાસ્ય કરીને કહ્યું:-“ સધાજી ! તમે ભલેને જ્યાં ધાવે ત્યાં જાઓ; પરંતુ આ રાખજો કે આ સાક્ષાત કૃષ્ણકૈયાળના પંડામાંથી તમારી મુક્તિ થવાની નથી. તમારે મ્હારી સાથે રાસલીલા રમવીજ પડશે. ”

શિકાર કરવાને માટે લક્ષ્ય નાકી રહેલા નિર્દય શિકારીના લક્ષ્યને ચુકાવી, પછીકણ, ચંચળ હરિણી જે પ્રમાણે ઝડપથી નાશી છુટે છે તેજ પ્રમાણે સ્નેહલતા રામપ્રસાદનું લક્ષ્ય ચુકાવી ઝડપથી નાશી ગઈ. તેણે

ખેતાની ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી જલદીથી દ્વાર બંધ કરી, સાંકળ વાસી દોધી. પછીથી તે શય્યામાં સૂઈ રહીને મ્હોટેથી રૂઢન કરવા લાગી. રૂઢન કરતાં કરતાં તે સ્વગત કહેવા લાગી:-“ હે પ્રભુ ! હૃદયદેવતા ! તમે રમણીના રક્ષક છો-જતાં ક્યાં છો ? તમારાજ ધરમાં તમારી હતભાગિની દાસી એક પાપીથી પીઠાય છે-તિરસ્કાર પામે છે ! એ પાપિષ્ઠ પુરૂષ સ્ત્રી જન્મના સ્મારને-આધારને-ધર્મને-પવિત્રત્તને દુરી લેવાનો ભય દર્શાવે છે. શું તમે આ દાસીનું રક્ષણ કરવા આવશો નહિ ? હું કોઈ પણ દેવને ઓળખતી નથી. તમેજ મ્હારા દેવ છો, પ્રભુ છો. તમારા સિવાય બીજા કોઈ દેવને ઓલાવતાં મ્હને શરમ આવે છે. હે મ્હારા પ્રભુ ! ભક્તને દુઃખમાં જોઈ તમે સ્થિર રહી શકતા નથી-શાન્તિ ધારણ કરી સુખ ભોગવી શકતા નથી-તો પછી કેમ આવતા નથી ? હું તમારી પૂજાની પદ્ધતિ જાણતી નથી-તમને ઓલાવવાનાં ભાષા જાણતી નથી. તેથીજ શું નથી આવતા કે ? !”

સ્નેહલતા ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી વ્યાકુળ ચિત્તે શય્યામાં સૂઈ રહી, તે વિચારવા લાગી કે:-“ એ પાપિષ્ઠે જે કહ્યું છે, જે ભય દર્શાવ્યો છે, તેને એ કાર્યમાં કેરવવાનો યત્ન કરશે તો મ્હાં રક્ષણ કરે એવું કોઈ નથી. જન કદાચ એકએક કોઈ દિવસે રાત્ર થોડા ઘણા ખંડૂતો સાથે આવી, તે મ્હાં મુખ બંધાવી મ્હને ઉચ્ચકારોને અહિંથી ઉપાડી જાય તો મ્હાં રક્ષણ કોણ કરે તેમ છે ! એમ થાય તો મ્હારી કેવી દશા થાય ? ”

આવા વિચારોથી સ્નેહલતાનું સર્વોગ કંપી ઉઠ્યું. અંગ પ્રત્યંગ-માંથી સ્વેદાંબુઓ ઉપસી આવ્યાં. તેનાથી સૂઈ રહી શકાયું નહિ. તે ઉઠીને બેડી થઈ. બેસી રહેતાં પણ શાન્તિ મેળવી શકી નહિ. ફરીથી સૂઈ ગઈ અને પાછી ફરીથી ઉઠી. ત્યાર પછી તેણે નાશી છુટવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સંસારજ્ઞાનથી વિમુખ રહેલી રમણી સમજી શકી નહિ કે, આ અસાર સંસારમાં સુખમાં રહી શકાતું નથી. સ્નેહલતાએ એમ વિચાર્યું કે, “ જો આ રાક્ષસના અધિકારવાળા ધરનો પરિત્યાગ કરી ખુલા

જગતમાં જઈ શકીશ તો મહારા શીખળ સ્વરૂપ અમૂલ્ય નિધિનું સંરક્ષણ થશે. ” કોઈ તેને સમજવનાર નહોતું, કોઈ તેને ભરોસો આપનાર નહોતું—પ્રાણની જવાબાબી—રાક્ષસતા બપથી તેણે પલાયન કરી જવાનો સંકલ્પજ નક્કી કર્યો.

સાસુને સખત તાવ આવ્યો છે; અને એવે પ્રસંગે જ પોતે પલાયન કરી જશે તો કોણ સાસુની સેવા ચાકરી કરશે એવો સ્નેહલતાને એક વખત વિચાર થઈ આવ્યો. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ-ધારાઓ સરી પડવા લાગી. ત્યાર પછી તેણે ફરીથી વિચાર કર્યો કે, પલાયન કરી ગયા સિવાય રક્ષણનો ખીન્ને એક પણ ઉપાય નથી; પરંતુ અરેરે ! તેણે એમ વિચાર્યું નહિ કે તે ક્યાં પલાયન કરી જશે ? તે ક્યાં આશ્રય મેળવી શકશે ? લાલચોળ આંખોમાંનાં આંસુઓને પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી સાફ કરી નાખીને, તેણે એક વખત પોતાના પ્રિય ઘર તરફ નજર કરી પોતાની પ્રિય વસ્તુઓને નિહાળી—ત્યાર પછી એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ તમે સૌ અહિં કાયમ રહો. હું અભાગિની તમારી પાસેથી હમેશાંને માટે વિદાય લઉં છું. જે કદાચ મહારા પતિ દેવ અહિં આવે તો તેમને એમ કહેજે કે તમારી અભાગિની પતિપ્રાણી સ્નેહલતા અમને સૌને તમારા ઉપયોગ માટે મૂકી સદાને માટે વિદાય લઈ ચાલી ગઈ છે. ”

આટલું બોલતાંમાં તો સ્નેહલતાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં; તે રડતી રડતી, એ અંધકારમયી રાત્રિએ ઘરનો ત્યાગ કરી મહાર રસ્તા પર નીકળી પડી.

રસ્તા પર જઈ પહોંચતાંજ તેની છાતી કંપી ઉઠી. તેણે ચારે દિશાએ દૃષ્ટિ ફેરવી તો સર્વત્ર તેને બચંકર અંધકાર માલૂમ પડ્યો. વૃક્ષોનાં પાંદડાના અવાજથી—ખડખડાટથી તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું, અને કોણ જાણે કયા બળથી તેની ઈન્દ્રિય-વૃત્તિ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ—તેણે જ્ઞાન ગુમાવ્યું—આત્મજ્ઞાન ભૂટી ગઈ. વિદિર્શુ વેદનાપૂર્ણ હૃદયે એકાંત રાત્રે તે અજાણ્યે માર્ગે આગળ ચાલી નીકળી.

પ્રકરણ ૫ મું.

સૌંદર્યજ સંકટ લાવે છે.

“ આ દરબાર દરવાજે ૮ કા પ્રેમના બાળે;
પરંતુ બેવકાઈનાં ઉપર નિશાન ફરકે છે. ” કલાપી.

સ્નેહલતા બાલ્યજ્ઞાન બૂલી જઈને દીવાનીની માફક સમસ્ત રાત્રિ સુધી અધિકારપૂર્ણ માર્ગ ઉપર ચાલી ગઈ. ક્યે રસ્તે થઈ ક્યાં જવું છે તેનો તેણે નિશ્ચય કર્યો નહોતો. તેને કાંઈ જ્ઞાન પણ એ સમયે રહ્યું નહોતું. તે માત્ર ચાલ્યાજ કગતી હતી. ચાલતાં ચાલતાં તે એક નદી કિનારે જઈ પહોંચી. નદીમાં પુષ્કળ જળ હતું તથા તેનો પ્રવાહ પ્રચંડ સ્વરૂપથી વહેતો હતો.

નદી કિનારે આવી પહોંચનાંજ સ્નેહલતાને કાંઈક જ્ઞાન થયું. તે સમજી શકી કે નદી ઉતર્યા સિવાય આગળ જઈ શકાય તેમ નથી. જ્ઞાનની સાથે સાથે ભયે આવીને તેના હૃદય પર પૂર્ણ પ્રતાપથી અધિકાર મેળવ્યો. સ્નેહલતા વિદ્યવળતાથી નદી કિનારા પર આવેલા એક વૃક્ષ નીચે બેઠી.

સ્નેહલતાના મનમાં હવે પોતાની સ્થિતિ સંબંધીના અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, તથા એ વિચારોએ તેને આકુળ વ્યાકુળ બનાવી દીધી. તેના બન્ને પગો કાંટા તેમજ માર્ગ પરના કાંકરા વાગવાથી ક્ષત વિક્ષત થઈ ગયા હતા ! થાકથી સમસ્ત શરીર અવસન્ન થઈ ગયું હતું. ઘણા સમય સુધી એ સ્થળે બેસીને તેણે રૂદન કર્યાં કર્યું. રડતાં રડતાં તેણે ચૈતન્ય ગુમાવ્યું. એવામાં એકાએક નદી કિનારા પર આવેલા વૃક્ષની પર બેઠેલા એક પક્ષીએ પ્રભાતકાળ થયાની સૂચના પોતાના સુમધુર સૂરથી જણાવી. એ સૂચનાથી સ્નેહલતામાં પાંખું ચૈતન્ય આવ્યું. તેણે ચંચળ તેમજ ચમકિત નજરે પુનઃ ચારે દિશાએ દૃષ્ટિ કરી. તેણે જોયું કે, પૂર્વ દિશામાં પ્રભાતકાળની જ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે. અનેક પ્રકારની અમંગળ આશંકાઓથી સ્નેહલતાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે વિચાર્યું કે:—“ જ્યારે સહવાર

થશે ત્યારે આ અભાગિનીની શી દશા થશે ? ! ”

એવામાં કોઈ માણસનો અવાજ સ્નેહલતાને કાને પડ્યો; પરંતુ સ્નેહલતાએ એને એક પ્રકારનો જામ વિચાર્યો. તેણે પોતાની દુઃખમય જીવન લીલા પૂરી કરવાને—આ સંસાર નાટકમાં પોતાના અભિનયની સમાપ્તિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સ્વગત કર્યું:—
 “મૃત્યુ ! પ્રાણાધિક મૃત્યુ ! તુંજ હવે મ્હારા દુઃખને દૂર કરી શકે તેમ છે. આ અભાગિની હવે તને આલિંગન કરી આ સંસારના સમગ્ર દુઃખને દૂર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. આ શીતળ જળમાં ડૂબી મરવાથી સંસ્કારો સંકટો દૂર થશે, મનની વેદના ઉડી જશે. હે યમદેવતા ! આ નિરાધાર રમણીને હવે માત્ર તમારોજ આધાર છે ! હે દેવ ! દાસી પર દયા કરો, અને તમારા ચરણોમાં સ્થાન આપો. કહેવાય છે કે આત્મઘાત એ મહા પાપ છે—આત્મઘાત કરનારની સર્ગગતિ થતી નથી; પરંતુ હું નથી ધારતી કે આ સંસારના અસાધારણ દુઃખ આગળ આત્મઘાતનું દુઃખ વિશેષ હોય ! જીવન—નારીજીવન—એને હેતુ શો ? પતિસેવા—હાય ભાગ્ય ! જ્યારે આ નારીજીવન પતિ-સેવાથી વંચિત છે, ત્યારે પછી તેને ટકાવી રાખવામાં શો સાર છે ? જો જીવનાધાર છે, આ રમણીના સાક્ષાત્ કૃષ્ણ છે, હૃદયનું લોહી છે, નેત્રોના નયનમણિ છે, કંઠના અલંકાર છે, ભક્તિમાં સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે તેજ જ્યારે આ નિરાધાર નારીની સેવા સ્વીકારતા નથી, તેને પોતાના ચરણ સુગંધમાં સ્થાન આપતા નથી તો પછી જીવનનું સાર્થક શું ? જીવનનો ધર્મ શું ? અને એવા ધર્મ વિનાના જીવન કરતાં મૃત્યુજ કર્યાણુકર્તા છે—સમસ્ત દુઃખહર્તા છે. પતિના સુખમાંજ, પતિના આનંદમાંજ, રમણીનાં સુખ તેમજ આનંદ સમાયલાં છે, પતિ—બ્રહ્મ—દેવ તમે સુખી રહો એજ મ્હારી વિશ્વાધાર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે, હું જાઉં છું—આ સંસાર સાથેનો સંબંધ છોડી—માયાનાં બંધન ત્રોડી, મૃત્યુને આલિંગન કરવા જાઉં છું. દેવ ! મ્હને ક્ષમા કરજો. આ નારી આપની સેવા કરવાને યોગ્ય નથી. હું મૂર્ખ છું તમે સિદ્ધાન્ત મહાપ્રાણુ પદ્ધતિ છે. ખમ્મ એજ વિશ્વાસ.”

એવામાં એકાએક ફરીથી કોઈ મનુષ્યનો સ્વર સ્નેહલતાએ સાંભળ્યો. નદીમાં ડૂબી ચરવા જતાં તે સંકોચ પામી. ક્ષણ સુધી તેણે ચારે દિશાએ દૃષ્ટિ ફેરવી પછીથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરી તે સ્મશાનભૂમિ તરફ જવા લાગી.

પ્રભાતકાળનો શીતળ વાયુ સપાટાથી વહેતો હતો. સ્મશાન-ભૂમિના ચરણોને ચુંબન કરી પ્રવળ વેગવતી સરિતા પ્રયંતતાથી સમુદ્ર સ્વામિને આલિંગન કરવાને દોડતી ચાલી જતી હતી. પૂર્વા-કાશમાં પથરાઈ રહેલી લાલ જ્યોતિ થોડા સમયમાંજ સૂર્યદેવતાના આગમનની સૂચના કરતી હતી.

સ્નેહલતાનો જીવ ઉદાસ હતો. સ્મશાનમાં તેણે શિયાળ તેમજ ફતરાંઓનો અવાજ સાંભળ્યો. એક શયનને તેઓ જમીનમાંથી ખુદાર કાઢી કરડી ખાતાં હતાં. માંસ તેમજ ચામડા સિવાયની અનેક મૃતકોની ઓપરીઓ સ્મશાનભૂમિમાં પડી રહેલી જણાતી હતી. તેઓ જાણે કે માણસને ઓલાવીને કહેતી હતી કે:—“ સાંભળ ! અમારામાં રૂપ હતું, યૌવન હતું, ધન, જન, કામ, ક્રોધ, ઈર્દ્રિય, મનોવૃત્તિ સર્વ હતું; પરંતુ હવે તેનું પરિણામ જો. જોજો કે, હવે અમારી કેવી શોચનીય સ્થિતિ થઈ ગઈ છે ? ! ”

સ્નેહલતા આ દેખાવ જોઈ ડરી ગઈ નહિ. કોણ જાણે કે સાથી સ્મશાનભૂમિનો ત્યાગ કરી જવાની તેને ઇચ્છા થતી નહોતી. જાણું કે તેના મનમાં એમ કેમ ન લાગતું હોય કે, આ સ્થાને અભાચાર નથી, મૂર્ખતા નથી—રામપ્રસાદ જેવા પાપીઓની પાપદૃષ્ટિ પણ નથી.

પરંતુ સ્નેહલતા વધારે વખત સુધી ત્યાં ઉભી રહી શકી નહિ. સ્મશાનભૂમિમાંથી આવતી દુર્ગંધ તે સહન કરી શકી નહિ. તે એ સ્થાનનો ત્યાગ કરી આગળ ચાલવા લાગી. ધીમે ધીમે સ્વપ્નર થયું. સૂર્યોદયનો આભાસ જોઈને ઉઠા સતી સભયે ચાલી ગઈ. સ્નેહલતા ક્ષણે જાય પામવા લાગી. હવે તે કેવી રીતે આત્મરક્ષણ કરશે ? એ વિચારથીજ તે આકુળઆકુળ બની ગઈ.

દૃષ્ટો પર પક્ષીઓ મધુર ગુંગરવ કરવા લાગ્યાં. સરિતાના સ્વચ્છ પરંતુ ઉછાળા મારતા જળમાં સૂર્યકિરણો ઉછળવા લાગ્યાં.

ભયથી, ક્ષોભથી, લજ્જાથી તથા અત્યંત પરિશ્રમથી કાતર બની જાતને “ હે પ્રભુ ! ” કહી સ્નેહલતા ભૂમિ ઉપર બેસી પડી.

આ સમયે પાછળથી કોઇએ પૂછ્યું:—“ તું કાણ છે ? અંગના કે દેવાંગના ? ત્હારા રૂપથી આ પૃથિવી પ્રકાશી રડી હોય એવો લાસ થાય છે. માટે હે જ્યોતિર્ભયી દેવી તું કાણ છે ? ”

સ્નેહલતાએ આશ્ચર્ય પામીને પાકું જોયું તો તેણે બે પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને માથા તેમજ હાથમાં ઘડાઓ સાથે ઉભી રહેલી જોઇ.

તેમને જોતાંજ સ્નેહલતા નાશી જવાનો યત્ન કરવા લાગી; પરંતુ નાશી શકી નહિ. તેના થાકી ગયેલા ચરણો એક પાણુ પગલુ આગળ ભરી શક્યા નહિ. તે રડી પડી.

એક સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ બહેન ! રડે છે શા માટે ? અમે તો સ્ત્રીઓ છીએ. કહે તો ખરી કે તું ક્યાં જાય છે ? ”

અરુપટ સ્વરે ગદ્ગદ કંઠે સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ માશુ ! હું નિરાધાર છું. ક્યાં જવું છે તેનું કાંઈ ઠેકાણું નથી—યમદેવતાના ઘરના માર્ગ શોધું છું; પરંતુ બિલકુલ પત્તો લાગતો નથી ! ”

બન્ને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓએ એમ વિચાર્યું કે—સાસુ નણંદના તિરસ્કારથી, અથવા પતિના મારથી આ છાકરી સાસરેથી નાશી છુટી પિયર તરફ જતી જણાય છે. બન્ને સ્ત્રીઓના દયાઈ હૃદયે નિરાધાર દુઃખી સ્નેહલતાને આશ્રય આપવાનો આગ્રહ કર્યો. એક જણીએ કહ્યું:—“ તું અમારે ઘેર આવીશ ? કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રાખીશ નહિ. અમે શ્રીમંત નથી તો પણ વંશમર્યાદામાં ઉચ્ચ છીએ. ”

સ્નેહલતા તેમને ત્યાં જવાને કબૂલ થઇ. તેણે મનમાં મનમાં વિચાર્યું:—“ હું એકલી રખડતી રઝળતી ક્યાં જઇશ ? વળી સ્ત્રી જાતિએ હિંમત કરી અજાણ્યે માર્ગે આગળ વધવાથી ઘણાં સંકેટો સહન કરવાં પડે છે તેથી હાલ તરત તો આ દયાળુ સ્ત્રીઓને ત્યાં

જાલ તેમના આશ્રયમાં રહું; ત્યાર પછી અમુક નિશ્ચય પર આવીશ.” આમ વિચારી સ્નેહલતા ઉઠી ઉભી થઇ.

અન્ને પ્રૌઢા સ્ત્રીઓ સરિતામાંથી સ્વચ્છ જળ ભરી લઇ સ્નેહલતાને સાથે લઇ ઘર તરફ જવા લાગી.

હજી પણ સૂર્યકિરણોની જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી—પ્રભાતકાળનો શીતળા સમીર વહેતો હતો. પક્ષીઓનો મધુર ગુંગરવ સાંભળવામાં આવતો હતો.

ગામના પટેલ શંભુપ્રસાદ સ્થવારે ફરવા નીકળી પડ્યા હતા. રસ્તે તેઓ સામા મળ્યા.

શંભુપ્રસાદની ઉંમર ચાળિસ વર્ષ ઉપરની હતી. ગામમાં તેઓની ગણના એક મુખ્ય પુરૂષ તરીકે થતી હતી. શ્રીમતી લક્ષ્મીની તેમના પર કૃપા હતી, અને તેને પરિણામેજ તેઓ પોતાની સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓને પરિતૃપ્ત કરતા હતા.

એ ખેડૂત સ્ત્રીઓની સાથે સાક્ષાત્ત ઉપાદેવી સમાન સ્નેહલતાને જોઇને શંભુપ્રસાદ ચમકી ઉઠ્યા. આટલું બધું રૂપ-આવું કુમુદ સુકુમાર લાવણ્ય ક્યાંથી આવ્યું? કાળા નાગના જેવો, મુનિજનને પણ મોહ પમાડે એવો કેશકંઠાપ, વિશાળ નેત્રો, લાલચાળ અધગેહ, ગુલંગુલાખી ગાલ વગેરે નજરે પડતાં શંભુપ્રસાદ આત્મભાન ભૂલી ગયા, તથા વિષયવાસનામાં તક્ષીન થયા. તેઓ આ રૂપ જોતાંજ એક વખત ચમકી ઉઠ્યા. તેમણે પૂછ્યું:—“ કમળાવહુ ! આ કોણ છે ? ”

કમળાલક્ષ્મીએ માથા ઉપરનું વસ્ત્ર સહજ આગળ ખેંચી નાખ તેમજ પવિત્ર સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હને ખગર નથી. નદી કિનારા પર એકલી ખેસીને રડ્યા કરતી હતી—તેથી તેને હું મ્હારે ત્યાં લઇ જાઉં છું. ”

શંભુપ્રસાદ ઘણી વખત તૃપિત દષ્ટિથી સ્નેહલતાના મુખનું દર્શન કરીને આસ્વા ગયા. અન્ને ખેડૂત સ્ત્રીઓ પણ સ્નેહલતાને સાથે લઇને ઘેર ગઇ.

છતાં શંભુપ્રસાદ સ્નેહલતાને ભૂલી શક્યા નહિ. ઘેર જવા છતાં એ અપૂર્વ સૌંદર્ય તેમના હૃદય-દેશમાંથી દૂર થયું નહિ. વળી શંભુ-

પ્રસાદનું ચરિત્ર પણ સાફ નહોતું; છતાં રૂપમાદકતાનો આવો નીશો પૂર્વે તેમને કદાપિ લાગ્યો નહોતો. તેમણે પાડોસમાં રહેલી સંતોક નામની એક સ્ત્રીને બોલાવી કમળાલક્ષ્મીને ત્યાં મોકલી, તથા તેની સાથે કાંઈ સમાચાર કહેવડાવ્યા.

સંતોકની ઉંમર લગભગ આડત્રિસ વર્ષની હતી. તે જાતે ઉદીચ્ય આત્મણી હતી. ત્રણ વર્ષથી તેનો પતિ પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો હતો. તેને ત્રણ કન્યા અને એ પુત્ર હતા. પતિ જીવતો હતો ત્યારથીજ તે એક યોગાનંદ નામના કહેવાતા સાધુ અર્થાત્ બગ ભગતની સાથે પ્યારમાં પડી હતી, અને એ સાધુ મહાત્મા પાસેથી કોઈ કોઈ સમયે ભાંગની પ્રસાદિ લઈ તેમની સાથે રાસલીલા રમતી હતી. પતિના મૃત્યુ પછી પણ તેણે એ સાધુનો સંગ છોડ્યો નહિ અને પરિણામે તેની વિધવા સ્થિતિમાં તે ગર્ભવતી થવાથી સમસ્ત ગામમાં કલટા સ્ત્રી તરીકે તે પ્રખ્યાત થઈ હતી.

સંતોકે કમળાલક્ષ્મીને ત્યાં જઈને તેને ઘણી હકીકત સમજાવી. ત્યાર પછી તેણે સ્નેહલતા પાસે જઈ તેના ઉપર થયેલી ગામના મુખી પટેલની કૃપા, તેમની અથાગ સંપત્તિ, તથા સ્નેહલતાના ભાવી સુખસુર્ષની કથા તેને કહી સંભળાવી ! સ્નેહલતા એ હકીકત સાંભળી રડી પડી, અને તેણે સંતોકનો તેમજ શંભુપ્રસાદનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો. સંતોકે શંભુપ્રસાદ પાસે જઈને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી; પરંતુ તેમનું ચિત્ત વિષય વાસનાને શાન્ત કરી શક્યું નહિ.

પ્રકરણ ૬ હું.

જળ-સમાધિ.

“ સ્ત્રી ગઈ એ, વાણુ દુઃખ ! તોફાન થયાં પૂયાં !
જળજળ થતો ઉઘો બાનુ ! તુષાર ઉડી ગયા !
દીપક મુજબ તે સુખકંડ ગઈ સચિમાં ભાળી !
ખમ્મી ખમ્મી પહેલી નહીં હરિને મળી ! ” કલાપી.

રૂપ ત્હારાં વખાણુ કરે, કે તિરસ્કાર કરે-તે વિચારી શકતો નથી; પરંતુ તું વિશ્વપ્રિય છે. તું સ્વર્ગવાસી છે, નહિ તો સ્વર્ગમાં ત્હારું આટલું બધું માન ક્યાંથી હોય ? નિલોત્તમા, રંભા, મેનકા તેમજ ઉર્વશી સંબંધી અનેક વ્યાખ્યાનો કેમ થાય ? તું સ્વર્ગવાસી છે તેથીજ ત્રિભુવનનું યૌવન છે. ત્હારા કટાક્ષમાં રૂપિ મુનિઓ ધ્યાન સમાપન કરી ત્હારા ચરણોમાં પોતાની નપખ્યાનું ફળ હાજર કરી દે છે. કવિની કલ્પના ત્હારી આસપાસ ફરે છે. વિશ્વ-સંસારના યૌવન-પ્રસારિત હાથમાં ત્હારા મિત્રનની ઇચ્છા રાખે છે. ત્હારા આ સમગ્ર ભાવનો ન્યારે વિચાર કરે છું ત્યારે તને માનથી બોલાવવાનો, ત્હારાં વખાણુ કરવાનો વિચાર થાય છે-ત્હારી પ્રકટ મૂર્તિ જોવાની ઇચ્છા થાય છે; પરંતુ ન્યારે તું આ કમનશીમ મૃત્યુલોકમાં આવીને મૃત્યુલોકના યૌવનને જાગ્રત કરીને શાંત થતું નથી-તું વ્યાકુળતાપૂર્ણ લાલસા ઉત્પન્ન કરે છે-ત્યારે ત્હારો તિરસ્કાર કરવાની ઇચ્છા નથી થતી કે શું ? વાદળાંની વિદ્યુત આકાશમાંથી ટૂટી પડીનેજ ઘણાખરાંના વિનાશ કરે છે.

શંભુપ્રસાદ રૂપના અગ્નિમાં વ્યાકુળ બની જવા લાગ્યા. મૃત્યુલોકનું રૂપ આવી રીતેજ માણસોને આજે છે. શંભુપ્રસાદ શાન્તિ ધારણુ કરી શક્યા નહિ. તેમણે કમળાલક્ષ્મીના પતિ ગોપાળદાસને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

ગોપાળદાસ બહીતો બહીતો શંભુપ્રસાદ પાસે જઈ પહોંચ્યો. શંભુપ્રસાદે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો, ત્યાર પછી બન્ને જણાં એક એકાંત સ્થાને જઈને બેઠા. બન્ને વચ્ચે ઘણા વખત સુધી વાતચિત થયું. ત્યાર પછી ગોપાળદાસે કહ્યું:-“ ત્યારે તેમ કરો મહાશય ! આપની વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવવાની મ્હારામાં તાકાત નથી ! ”

ગોપાળદાસ ઘેર આવ્યો ગયો. તેનું મુખ ઘણું ચિંતાપૂર્ણ થઈ ગયું હતું.

અધ્યા સમય પછી ગોપાળદાસ તેની પત્ની કમળાલક્ષ્મી સાથે વાતચિત કરતો હતો. ત્યાં આમળ ખીચું કોઈ હાજર નહોતું; પતિ

પત્ની બંધે ધીમે સ્વરે વાતચિત કરતાં હતાં. કમળાલક્ષ્મીએ બુકડી ચઢાવીને ચિરકિતપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ એમ કદાપિ બનશે નહિ. ”

ગોપાળદાસ:—એમાં શો દોષ છે ? એ આપણી શી સગી છે ?

કમળાલક્ષ્મી:—તે મને તે હોય; પરંતુ નિરાધાર છે—આપણી આશ્રિતા છે. આશ્રમમાં આવી રહેનારનું પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપીને પણ રક્ષણ કરવું એ હિંદુધર્મ છે. પવિત્ર હિંદુઓ આ ધર્મને ભૂલી ગયા છે—તેઓ સ્વાર્થાધ થયા છે.

ગોપાળદાસ:—આ સંસારમાં ધર્મનું આટલું મ્હોટું પૂંછડું પકડી રાખવાથી રહી શકાતું નથી.

કમળાલક્ષ્મી:—રામ રામ ! આ તમે શું કહો છો ? તમારા અંતઃકરણમાં લેશ પણ દયા માયા નથી ? આવી ગરીબ નિરાધાર સુકુમાર બુવતીને તમે વાઘનો શિકાર બનાવશો ? સતીના સતીત્વનો નાશ કરવાના સદાયકાર થશો ? હે પ્રભુ ! હવે હું ક્યાં જાઉં ?

ગોપાળદાસનું મ્હાન મુખ વિશેષ મ્હાન બની ગયું. તેણે કહ્યું.—
“ શું કરું ? તું નથી જાણતી કે શંભુપ્રસાદના કાપ્પનો ભોગ થઈ પડવાથી આપણું અહિત થશે ! ”

કમળાલક્ષ્મીએ ચિરકિતપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું.—“ ધર્મ કરવા જતા અહિત થાય તો તેને હું દિત થયા સમાન સમજું છું. તમારી માન્યતા પણ ખૂલ લેરેલી છે. ધર્મનોજ જ્ય અને પાપનો ક્ષય થાય છે; માટે ધર્મ માર્ગે આગળ વધો અને પાપ માર્ગનો ત્યાગ કરો. ધર્મશન્ય જીવન તે જીવન નથી, તથા આ સમસ્ત પૃથિવી ઉપર હિંદુઓજ ચુસ્ત ધર્માભિમાની ગણાય છે, તો એ ચુસ્ત હિંદુધર્મ ઉપર કંઈક ન બેસાડે. ધર્મનું રક્ષણ કરવા જતાં આપણે આપણા જીવ આપવા પડશે તો બેલાશક આપીશું અને દેવલોક નિવાસી થઈશું. ”

ગોપાળદાસ:—પરંતુ તું જાણે છે કે, શંભુપ્રસાદનું આપણી પાસે બધું હોય છે તેથી જ આપણે તેમની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તીશું તો તેઓ આપણું ધરખાર તેમજ સંબંધો સરસામાન વેચી નાખી આપણને રસ્તે રખડતાં નિરાધાર, કંબાલ બનાવી દેશે. તે આવી રીતે દૂરતાથી પોતાના વેરની વસુશાન લેશે.

કમળાલક્ષ્મી:—ત્યારે પછી હું શંભુપ્રસાદનાં ધર્મનિષ્ઠ પત્ની પાસે જઈશ. આ ગરીબ નિરાધાર રમણીનું રક્ષણ કરવાની તેમને પ્રાર્થના કરીશ. સતીજ સતીનાં માન મર્યાદાનું રક્ષણ કરશે.

ગોપાળદાસે ચમકીને કહ્યું:—“ નિદ્રાધીન થઇ ગયેલા વાઘને જાગ્રત કરી તું સર્વસ્વનો નાશ કરવા ચ્હાય છે ? ”

કમળાલક્ષ્મીએ કાંઈક આવેશમાંજ કહ્યું:—“ ત્યારે શું તમારે ધર્મને વેચી આવો છે ? કદાચ આપણા દુર્દૈવે આપણે ધરખાર વગરનાં થઈ પડીશું તો ભિક્ષા કરી જીવનનો નિર્વાહ કરીશું; પરંતુ ધર્મત્યાગ નહિજ કરીશું.

ગોપાળદાસ:—ખીન્ને પણ એક ભય છે.

કમળાલક્ષ્મી:—શો ?

ગોપાળદાસ:—તેમણે એમ કહ્યું છે કે, સંધ્યા સમય પછી ચાર માણસો આવશે.

કમળાલક્ષ્મી:—ત્રીક છે; આવવા ઘો. હું જાંઘશ કે સતીના અંગને સ્પર્શ કરવાની તાકાત કયા નરાધમમાં છે ? ! ”

ગોપાળદાસે મંદમંદ પ્રકાશના દીપકની જ્યોતિષા જાંઘું કે, તેની પત્નીના સર્વાંગમાંથી વારંવાર વિજળીની જ્યોતિ પ્રકાશી નીકળે છે. તે કાંઈ પણ ખોલી શકવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ; પરંતુ શંભુપ્રસાદના ભયથી તેનું હૃદય ચંચળ બની ગયું ! આ સમયે કમળાલક્ષ્મી ક્રોધાવેશમાંજ રસોડા તરફ ચાલી ગઈ.

સ્નેહલતા આ સમયે આ ઓરડાની એક બાજુએ બેઠી બેઠી રૂઢન કર્યાં કરતી હતી. ત્યારે પતિપત્ની વચ્ચે વાતચિત શરૂ થઇ ત્યારે તેણે ઓરડાની બહારથી કાન દઇ એકાગ્રચિત્તથી મમસ્ત વાચચિત સાંભળવા માંડી હતી. એક રીતે તેની સ્થિતિ પ્રવાહમાં તણાતા તૂણા જોડી થઈ ગઈ હતી—તેમાં પણ વળી ત્યારે ગોપાળદાસ તેમજ તેની પત્નીની વાતચિત તેના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેનો જીવ ધણે દુઃખી થયો. ભાવી ભયની ભાવનાથી તે આકુળ બાકુળ બની ગઈ. તેણે ધણું સમય સુધી વિચાર કર્યાં કર્યો, અંતે તેણે

વિચાર્યું કે:—“ અહિં બેસી રહી રૂઢન કરવાથી કાંઈ સારું પરિણામ આવવાનું નથી. ત્યારે મૂર્ખામિત્રું કામ કર્યું છે—સાસુજીને કાંઈ પણ કહ્યા સિવાય શ્વસુરગૃહનો ત્યાગ કર્યો છે—ત્યારે મહાપાપ કર્યું છે છે ત્યારે પછી તેનું પાયશ્ચિત્ત કરવુંજ પડશે. એ પ્રાયશ્ચિત્ત જીવનનું અગિદાન દઇનેજ કરીશ. ”

તેના મનમાં થઇ આવ્યું કે:—“ હવે જો હું અહિં રહીશ તો કદાચ મહારા સર્વસ્વનો નાશ થશે. એક પોપી પુરૂષના અસંખ્ય માણસોના જીવમમાંથી મહને એક ધર્મનિષ્ઠ નારી કેવી રીતે બચાવી શકશે ? વળી જો તે મહારૂં રક્ષણ કરવાનો યત્ન કરશે તો તેને પણ મહા સંકટને સ્વાધીન થવું પડશે. મહારે લીધે હું એમને શા માટે દુઃખી કરું ? આ જીવનની આહુતિ સિવાય આ કર્મ—હોમનું ત્યારે અવસાન થાય તેમ નથી ત્યારે પછી તેમના સર્વસ્વનો વિનાશ શા માટે કરું ? નદી કાંઈ વિશેષ દર નથી—ત્રણી સહેલાઈથી હું મહારૂં કાર્ય પૂર્ણ કરી શકીશ. ”

આમ વિચારી સ્નેહલતાએ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યો નહિ. કોઇને કાંઈ પણ કહ્યા સિવાય તે છુપી રીતે કમળાલક્ષ્મીના ઘરમાંથી જોમ બને તેમ જલદીથી બહાર નીકળી ગઇ.

જ્યોતિર્મયી રાત્રિ હતી—સ્નેહલતા સહેલાઈથી સરિતાતટ પર જઇ પહોંચી. પછીથી તીર પર ઉભી રહી, અને બન્ને હાથ જોડી, આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરી તેણે કરણ સ્વરે કહ્યું:—“ પ્રભુ ! સ્વામિન્ ! હું જાઉં છું. એક વખત તમારાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ અભિલાષા હતી—પરંતુ મહારી અભિલાષા મનમાંને મનમાંજ રહી જાય છે ! જેવું દૈવ ! જેવું ભાગ્ય !! ”

ખીજું કાંઈ તે બોલી નહિ. તેણે નદીના ઉચ્ચ કિનારા પરથી ઉછાળા મારતા જળમાં કૂદકા માર્યા.

થોડે છેટે એક ન્હાની નૌકામાં દીપક સળગતો હતો. તેમાં બેઠેલા માણસે માછીને કહ્યું:—“ જલદી જો જોઇએ; નદીમાં કોઇ માણસ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ! ”

પ્રકરણ ૭ મું.

પાપીનું પાપ પકડાણું.

સ્નેહલતા ગૃહયાગ કરી ચાલી ગઈ છે. સર્વત્ર તેના નામ પર કલંક લાગ્યું છે. સધળાં માણસો તેનો ધિક્કાર કરે છે; પરંતુ કોઈએ વિચારી જોયું નહિ, શોષ કરી નફો કર્યું નહિ કે કેવા ભયંકર જીવંતી, કેટલા બધા અવિચારી આત્મભાન જૂલી જઈને તેણે આવું મૂર્ખાઈનું કામ કર્યું છે !

લોકોએ વળી જુદોજ વિચાર કર્યો—તેમણે સાંભળી પણ જૂદીજ હકીકત ! રામપ્રસાદ તથા તેની માતાએ સમસ્ત ગામમાં એવા દંદેરો પીટ્યો કે, કોઈ એક છોકરો રાત્રે છુપાઈને સ્નેહલતા પાસે આવતો હતો. પ્રથમ તો એ આગતની કોઈને ખબર નહોતી; પરંતુ રામપ્રસાદના આવ્યા પછી તેમને પોતાના મિલનમાં ઘણી અડચણ નડતી હતી; કારણ કે રામપ્રસાદ મધ્યરાત્રે ઘેર આવતો હતો. આથી કરીને સ્નેહલતા એ છોકરાની સાથે નારી ગઈ છે. કેટલાક દિવસમાં તો આ વાત સર્વત્ર જાહિર થઈ ગઈ. સધળા લોકો આ પ્રકારનીજ ચર્ચા કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીમંડળમાં, તળાવના ઘાટ પર. નિશાળમાં ગૃહસ્થ માણસોના મંડળમાં માત્ર આ હકીકતની આલોચનાનાંજ આંદોલનો ચાલ્યા લાગ્યા. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી ઘણી ચર્ચા થયા પછી આ વાત કાંઈક ધીમી પડી.

પાડોસમાં રહેતા વિપ્લવપ્રસાદે આ વાત પર ઘણો વિચાર કર્યો; પરંતુ તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. તેઓ જાણતા હતા કે, સ્નેહલતા જેવી કુલલક્ષ્મી સમસ્ત ગામમાં ખીજ એક પણ નહોતી. વળી મુખ્યત્વે કરીને સદ્વંશમાં જન્મ પામેલી અને ભદ્રકુળમાં પરણેલી કુલવધૂ ઇંદ્રિયોને આધીન થઈ કુળને કલંક લગાડે—સ્વામિભક્તિ પર પાણી ફેરવે એ સહજ પણ વિશ્વાસ રાખવા જેવો પ્રકાર નહોતો ! તેઓ સંધ્યા સમયે પોતાના નિત્યકૃત્યાદિથી નિવૃત્ત થઈ, એક હાથમાં એક મ્હોટી જાડી લાકડી લઈને રમેશચંદ્રને ત્યાં આવ્યા.

આ સમયે રમેશચંદ્રની માતા સરસ્વતીનો તાવ કાંઈક ઉતર્યો હતો ખરે; પરંતુ તેણે શય્યાનો લાગ કર્યો નહોતો. પોતાના ભાગ્યમાં આવું બનવાનું હશે એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. શય્યામાં સ્થિત રહીને રાત્રિ દિવસ તે રૂઢન કર્યા કરતી હતી.

વિષ્ણુપ્રસાદ સરસ્વતીની પાસેજ આવી ચઢ્યા, તથા તેમણે પૂછ્યું:—“ વહુ કેમ છે ? ”

તેમને જોતાંની સાથેજ સરસ્વતી મ્હોટેથી રડી પડી.

વિષ્ણુપ્રસાદે લાકડીને નીચે મૂકી એક આસન ખેંચી તેના પર બેસતાં કહ્યું:—“ વહુ ! શું થયું છે, તે કહો તો ખરાં ? ”

તેઓમાંના આંસુઓને પડેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી સાફ કરી, અશ્રુવેગને કાંઈક ધીમે કરી સરસ્વતીએ કહ્યું:—“ હું તો કાંઈ બળ્ણતી નથી. ”

કાંઈક વિરક્તિપૂર્ણ સ્વરે વિષ્ણુપ્રસાદે કહ્યું:—“ તમે કાંઈ બળ્ણતાં નથી એ તો હું પણ બાલ્યું છું. તમે કોઈ પણ વિષય પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખતાં નથી. કોઈ પણ વિષય પર બરાબર વિચાર કરી જોતાં નથી. જરૂર જેવું હોય તો પણ તમે કોઈને પણ ઉપયુક્ત શાસન કરતાં નથી. તેથી કરીનેજ તમારો સંસાર આવી રીતે માટીમાં મળી જાય છે. જે ગૃહિણી પોતાના ગૃહસંસાર તરફ આવી રીતે દુર્લક્ષ્ય કરે છે, સંસારને સુચોચ બનાવવાનો યત્ન કરતી નથી તેના સંસાર સુખનો આવીજ રીતે વિનાશ થાય છે. ”

સરસ્વતીએ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. વિષ્ણુપ્રસાદે કહ્યું:—“ મ્હને લાગે છે કે આ કલંકપૂર્ણ પ્રકારમાં રામપ્રસાદનોજ હાથ છે. ”

સરસ્વતી:—જેનો હાથ હોય તેનો ખરે; પરંતુ હવે મ્હારાથી દુનિયામાં કોઈને પણ મ્હારું મુખ બતાવી શકાય તેમ નથી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—રામપ્રસાદને ધમકાવીને હું આ હકીકત પૂછી જોઉં ?

સરસ્વતી:—ના ના, એવું કામ કરશો નહિ. એમ કરશો તો વળી આટલા દુઃખમાં પણ બીજા દુઃખનો વધારો થશે—મ્હારાથી આ ઘરમાં રહી શકાશે નહિ.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-તમારા આવા શીર સ્વભાવને લીધે તો આમ થયું છે. ગમે તેમ થાય તો પણ કાંઈ પૂછ્યા ક્યાં સિવાય ખરી વાત બહાર નીકળશે નહિ, વળી ખરી વાત બહાર થયા સિવાય આપણા ઘરની કુલલક્ષ્મી સ્નેહલતાનો શો દોષ છે તે કાંઈ બાંધી શકશે નહિ. માટે તમારા ગૃહસંસારના દિવસની ખાતર, સ્નેહલતાના રક્ષણની ખાતર તેમજ તમારી પ્રતિષ્ઠાની ખાતર ખરી હકીકત શી છે તે બાંધવું જોઈએ.

ત્યાર પછી વિષ્ણુપ્રસાદે ‘ રૂદ્ધિમણી, રૂદ્ધિમણી ’ કહીને હાંક મારી. તરતજ રૂદ્ધિમણી ત્યાં આવી હાજર થઈ. વિષ્ણુપ્રસાદે તેને પૂછ્યું:-“ રામપ્રસાદ ક્યાં છે ? ”

રૂદ્ધિમણી:-કપડાં પહેરીને ગામમાં જવાને તૈયાર થયા છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-તેને બોલાવ નંદાંએ.

રૂદ્ધિમણીએ જઈને રામપ્રસાદને આ હકીકત કહી. રામપ્રસાદ પાન ચાવતો ચાવતો, અભિમાનથી પૃથિવી પર પગ મૂકતો મૂકતો વિષ્ણુપ્રસાદ તથા સરસ્વતી પાસે આવી પહોંચ્યો.

વિષ્ણુપ્રસાદે બુકુટી ચઢાવીને વક્રદષ્ટિથી એક વખત તેનું સમસ્ત અંગ નિહાળી કહ્યું:-“ એસ, ત્હારી સાથે કેટલીક વાતચિત કરવાની છે. ’

રામપ્રસાદ:-હમણાં મ્હને એસવાની ફરસદ નથી, જે વાત કહેવાની હોય તે હુંકમાંજ કહી નાખો.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-ખરી રીતે જોવા જતાં તુંજ એકલો આ ઘરમાં પુરૂષ માણસ છે તેથી ત્હારે ઘરની સર્વ પ્રકારની સંભાળ રાખવી જોઈએ.

રામપ્રસાદ:-આપ એમ કહીને મ્હને બાળોછો શા માટે ? હું શી બાબતમાં તપાસ રાખતો નથી ? આજે સ્નેહલતા નાશી ગઈ તે કાંઈ એકાદી મ્હારી આંખોમાં ધૂળ નાખીને નાશી ગઈ છે ?

વિષ્ણુપ્રસાદ:-હું પણ તેજ પૂછવાની ઇચ્છા સમજાઉં. શું બન્યું છે તે મ્હને કહે જોઈએ ?

રામપ્રસાદ:-શું કહું ? વહુની ટેવ સારી નહોતી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-કદાચ એમ હશે; પરંતુ શું બન્યું છે ?

રામપ્રસાદ:-તમે જાણતાજ હશે કે, હું મધ્યરાત્રિના સુમારમાં બેર આંતુંડું તેથી શો પ્રકાર બનતો હતો તે કાંઈ મહારી ધ્યાન મ્હાર નથી.

બરાબર આજ સમયે રામપ્રસાદની માતા હાંફતી હાંફતી ત્યાં આવી ચઢી. વિષ્ણુપ્રસાદ ઘણા વિચિત્ર માણસ હોવાથી તેઓ કદાચ પોતાના પુત્રને કાંઈ કહે, એ બચને લીધે તે ત્યાં આવીને ઉભી રહી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-ત્હારા ધ્યાનમાં શું આવ્યું ? ત્હેં શું જોયું ?

રામપ્રસાદની માતા બોલી ઉઠી:-“ એણે એકલાએ તો શું; પરંતુ મ્હેં પણ ઘણી વખત એ દેખાવ જોયો છે-એ દેખાવની કલ્પના કરવા જતાં સઘળું અંગ ધ્રુજે છે. ! ”

વિષ્ણુપ્રસાદ:-કયા દેખાવની કલ્પના, રામપ્રસાદ ?

રામપ્રસાદ:-એક મહારા જેટલી ઉમ્મરનો છોકરો--

રામપ્રસાદ આગળ બોલ્યો નહિ. વિષ્ણુપ્રસાદે પૂછ્યું:-“ હં પછી ? ”

રામપ્રસાદ:-એક એ વખત તો મ્હેં જાતેજ તેને હાંકી કાઢ્યો હતો.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-એ સ્નેહજ્વલતાનેજ મળવા માટે આવતો હતો એમ ત્હેં શા ઉપરથી જાણ્યું ?

રામપ્રસાદ:-એક દિવસે રાત્રે મ્હેં બન્નેને એક બીજાની સાથે વાતચિત કરતાં જોયાં હતાં; તેમજ તેમની વાતચિત મ્હેં સાંભળી પણ હતી.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-એ વાત ત્હેં ઘરના કોઈ માણસને કહી હતી ?

રામપ્રસાદ:-રૂક્મણીને કહી હતી.

વિષ્ણુપ્રસાદે રૂક્મણીને બોલાવી. રૂક્મણી આવી, અને તેને એ બાબતની હકાકત પૂછવામાં આવી તો તેણે ઉત્તર આપ્યો કે:-“ ના, મ્હને કોઈએ એવી વાત કદાપિ કહી નથી. ”

રામપ્રસાદની માતાએ ક્રોધે બરાચલી નાગણના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કહ્યું:-“ ઓ હરામજીદી ! અસત્ય કેમ બોલે છે ? ”

રૂઢિમણી કાંઈ ડરી જાય તેવી નહોતી. તેણે કહ્યું:—“ અસત્ય કોણ બોલે છે તે તો પરમાત્મા સારી રીતે જાણે છે. વળી હું કાંઈ કોઈના ઉપકારમાં આવી નથી કે કોઈથી ડરી જઈને અસત્ય બોલુ. અહિં આવી લૂંટી લૂંટીને ખાવું, અને વળી પાછી ઉપરથી આવી ધમકી આપવી એ સાફ નથી, સમજ્યાં ? ”

વિજયપ્રસાદ:—તકરાર કરશો નહિ, હું પૂછું એટલી વાતના જવાબ આપો. ફીક, રામપ્રસાદ ! ઘરની ચાકરડીને આ વાત કહેતા પહેલાં તહેાં આ વાત ઘરમાં બીજા કોઈને કેમ જણાવી નહિ ?

રામપ્રસાદ:—હું જણાવ્યા જઈ તો તેઓ કહે કે તું તેની તરફ દ્રવ્ય રાખે છે.

વિજયપ્રસાદ ! તહેાં ત્હારી કોઈને આ વાત કદાપિ કહી હતી કે ? તે તો તને પારકો નથી ગણતાં ને ?

રામપ્રસાદ:—હા, તેમને કહી હતી.

વિજયપ્રસાદ:—હું તેમને પૂછી જાઉં ?

રામપ્રસાદ:—તેઓ આપની સાથે વાતચિત કરશે નહિ.

વિજયપ્રસાદ:—શા માટે તેઓ મ્હારી સાથે વાત નહિ કરે ?

રામપ્રસાદ:—પુત્ર-વિયોગના શોકથી તેઓ ઘણાં ચિંતાતુર રહે છે. તેઓ કોઈની પણ સાથે કાંઈ વાતચિત કરતાં નથી.

વિજયપ્રસાદ:—ફીક સમજ્યા: હવે રામપ્રસાદ ! તુ મ્હારી એક વાત સાંભળ.

રામપ્રસાદ:—શી વાત ?

વિજયપ્રસાદ:—તુજ આ પ્રકારનું મગ છે.

રામપ્રસાદ:—કોણ, હું ?

વિજયપ્રસાદ:—હા, તુંજ. તુંજ ગરીબ બીચારી સ્નેહલતા ઉપર અત્યાચાર ચલાવવાને તૈયાર થયો હતો; અને તેથીજ તેણે કાંઈ પણ વિચાર કર્યાં સિવાય નહિ કરવાનું કામ કર્યું છે.

રામપ્રસાદ:—ફીક ત્યારે એમજ છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:—એમ છે કે ! તું એમ ધારીશ નહિ કે આવી રીતેજ તારા દિવસો ખસાર થશે. હામવાનની દૃષ્ટિ જગતમાં આલિષ્ઠ્ય સર્વ પ્રકારેલાં છે. જે પાપ કરે છે તેને તેની સજા મળ્યા સિવાય રહેતી નથી.

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ હીક છે, સગા મળવાની હશે તો મળશે.” આમ કહીને રામપ્રસાદ ચાલ્યો જતો હતો એવામાં વિષ્ણુપ્રસાદે તેને કહ્યું:—“ સાંભળ રામપ્રસાદ ! હજી પણ સાચું બોલ. જો કદાચ એ બાલિકા ભયની ભાવનાથી પશ્ચાત્તન કરી ગઈ હોય તો અમે તેની શોધ કરીએ. ”

રામપ્રસાદે ઉભા રહીને કહ્યું:—“ નારી ગંધવી વડુને શોધી લાવવા જતું કે કેમ એ સંગંધી તું કાંઈ સલાહ આપી શકતો નથી. ”

રામપ્રસાદ ચાલ્યો ગયો. તેની માતાએ આ વાતનો અતિથ્વનિ કર્યો. વિષ્ણુપ્રસાદ મ્હાન મુખે ચાલ્યા ગયા.

રમેશચંદ્રની માતા ઘણા સમયથી પરલોકવાસ પામેલા પોતાના પતિ, તથા મ્હોટા પુત્ર અને મ્હોનીચંદ્રનું નામ લઈને રૂદ્ધ કરવા લાગી. અંતે પાપીનું પાપ પકડાયું.

પ્રકરણ ૮ મું.

નિરાશામાં આશા.

“ કંઈ લાખા નિરાશામાં અમર આશા જુવાઈ છે. ”

મૃ ન૦ દ્વિવેદી.

વાદળાંઓને ભેદી નાખીને મધ્યાન્હનાં સૂર્યકિરણો આરે દિશાએ સમસ્ત પૃથિવી પર પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. સખત તાપને લીધે લાલ લાલ વસ્તી રહી હતી. રસ્તે કોઈનો અવર જવર જણાતો નહોતો. ખેતરો પાક વિનાનાં જણાતાં હતાં. ખેડૂતોએ ઘણા દિવસથી ધાન્યની કાપણી કરી નાખી હતી.

રસ્તાની એક બાજુએ એક મોટું તળાવ આવેલું હતું. આ તળાવમાં અનેક કમળે ઉગેલાં હતાં. રસ્તા પાસે તળાવને કિનારે થઈને જતો હતો, જ્યાં રસ્તે થઈને એક ધ્રુવ સાયકલ પર બેસીને જતો હતો. એવામાં એકાએક એક દોળાવ પરથી ઉતરતાં સાયકલ ઉપર થઈ ગઈ, તથા સાહેબ ત્યાં આગળ જ કડિલ માટીવાળી જગ્યા પર પહોંચી ગયો.

એક મુસાફર થોડું દૂર આવેલા એક વિશાળ વૃક્ષની નીચે બેસીને વિશ્રામ લેતો હતો. સાહેબને આકૃતમાં પડેલા જોઈને તે ત્યાં દોડી આવ્યો. આ મુસાફર કૃષ્ણચંદ્ર હતો.

કૃષ્ણચંદ્રે સાહેબની પાસે આવીને જોયું કે, સાહેબને સખ્ત વાગ્યું હતું. માથામાં પણ એક ફેલાણે વાગવાથી ઘા પડ્યો હતો, તથા એ ઘામાંથી લોહી વહી જતું હતું. ધીમે ધીમે સાહેબ બેભાન બની જતો હતો. તેની સાયકલ ભાંગી ગઈ હતી.

કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક કમાલ ખદાર કાઢીને સાહેબના મસ્તક પર બાંધી દીધો, તથા તળાવમાંથી કમળપત્રમાં જળ લઈ આવીને તે સાહેબના મુખ પર, તથા તેને માથામાં થયેલા આઘાત પર છાંટવા લાગ્યો. ઘણા સમય સુધી આવા પ્રકારની મેવા થયાથી સાહેબ શુદ્ધિમાં આવ્યો.

શુદ્ધિ આવતાં જ તે ઉઠીને બેઠો થયો. એક વખત તેણે ચારે દિશાએ દષ્ટિ ફેરવી જોઈ. જાણે કે થોડા સમય સુધી આ પ્રમાણે ચાલિયે દષ્ટિ ફેરવીને તે પોતાની સ્થિતિ વિચારી ગયો. ત્યાર પછી તેણે પોતાના મસ્તકમાં થયેલા ઘા પર હાથ ફેરવીને, કૃષ્ણચંદ્ર તરફ દષ્ટિ ફેરવીને પૂછ્યું:—“ તમે કાણ છો ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—હું એક દરિદ્ર મુસાફર છું. આ સામેના વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લેતો હતો; પરંતુ આપને એકાએક સંકટમાં ફસાઈ પડેલા જોઈને અહિં દોડી આવ્યો છું. આપ કાણ છો અને ક્યાં જાઓ છો ? આપની યાત્રી તે ભાંગી ગઈ છે. હવે કેવી રીતે આગળ જઈ શકશો ?

સાહેબ:—હું આ મામડાંઓ જોવાને માટે ખદાર નીકળી પડ્યો

હું. હું કેટલાંક ઈંગ્લીશ વર્તમાનપત્રોનો લેખક છું. લેખકોએ હરેક પ્રકારનો અનુભવ લેવાની જરૂર છે, અને હું પણ એજ ઉદ્દેશથી આ તરફ નીકળી પડ્યો છું. તમે ક્યાં જાઓછો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-મ્હારે માટે જવાનું કોઈ આશ્રયસ્થાન નથી નથી. સાહેબ ! હું ઘણો દિગ્દ્ર છું-નોકરી ચાકરી મેળવવાની આશાથી ભટકતો ફરું છું.

સાહેબ:-તમે ગુજરાતી હો એમ લાગે છે. તમારા જેવા માણસને નોકરી માટે ભટકવું પડે છે એ સાંભળીને મ્હને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ દેશ ઘણો દરિદ્ર છે. મુગ્ધ ગયા હતા કે ? ત્યાં કાઈ કેકાણે નોકરી ન મળી ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-ના હું મુગ્ધ ગયો નથી. વળી મુગ્ધમાં સિદ્ધારસ વિના નોકરી ભાગ્યેજ કોઈને મળે છે.

સાહેબ:-આમ છતાં ભારતવાસીઓ પોતાને ઉન્નત જ્ઞાતિ ગણવાનો યત્ન કરે છે એ આશ્ચર્યની વાત છે. તમારા જેવા દિગ્દ્રને માસિક પચાસ રૂપિયાની નોકરી મળે તો પણ તેથી તમને સંતોષ થાય તેમ છે-કુટુંબ પરિવારને લઈ મુખમાં દિવસ પસાર કરી શકાય તેમ છે. મુખ્યમાં ઘણા શ્રીમંતો પડ્યા છે કે જેઓ મોજમોજમાં તથા રોડાની ગુલામી કરવામાં હજારો રૂપિયાનું પાણી કરે છે, માટેના અને ઘોડાગાડીઓ દોડાવે છે, અનેક પ્રકારનાં વ્યસનોના દાસ થઈ સારાસારનો વિચાર કરતા નથી, અને તેને પરિણામેજ તેમના તમારા જેવા દેશબંધુઓને નોકરી વિના રખડવું પડે છે ! સિદ્ધારસ સિવાય નોકરી ન મળે એ એક પ્રકારનો અન્યાયજ કહેવાય. માણસની નીતિ રીતિ તેમજ તેના ચરિત્રની પરીક્ષા ક્યાં પછી તેને યોગ્ય સહાયતા કરવી એ શ્રીમંતોના ધર્મ છે, પરંતુ તેઓ પોતાના ધર્મનો-કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી, અવનતિના ઉડા ખાણમાં પડી પૈસાનો ધુમાડો કરે અને પછીથી પોતાનો દુનિયાની સઘળી જ્ઞાતિઓમાં શ્રેષ્ઠ જાતિ મનાવવાનો યત્ન કરે એ કેટલી મૂર્ખતા ભરેલી વાત છે ? તેમને શ્રેષ્ઠ જાતિ થવાને માટે હજી મુગ યુગાંતરની જરૂર છે !

કૃષ્ણચંદ્ર:-સાહેબ ! સંધ્યા સમય થવા આવ્યો છે. આપની ગાડી ભાંગી ગઇ છે. હું ધારું છું કે આપ જે ગામ જવા ધારો છો તે ગામ અહિંથી હજી આઠ નવ ગાઉ દૂર છે. હવે આપ કેવી રીતે જશો ?

સાહેબ:-તેથી તો હું તમને પૂછું છું કે તમે ક્યાં જશો ?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હું પણ આપની માફક આ જીલ્લાથી અનન્યો છું. જતાં અહિંથી થોડે દૂર એક ગામ આવેલું હોય એવું અનુમાન આ તગાવની પરિસ્થિતિ પરથી હું કરી શકું છું. એ ગામમાં જઈને જ રાત્રિ પસાર કરીએ, એવો મ્હારો વિચાર છે.

સાહેબ:-ચાલો, હું પણ તમારી સાથે આવું છું. ઈંગ્લિશ ભાષાથી ગામડાના લોકો હજી અજાની રહેતા છે. આ જીલ્લામાં તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં અઘાપિ ઈંગ્લિશ ભાષાનો જોછએ એવો પ્રચાર થયો નથી. તમે મ્હારી સાથે હશે તો મ્હને ઘણી સુગમતા થઈ પડશે. હું ધારું છું કે, મ્હારી સાથે રહેવામાં તમને કાંઈ અડચણ તો નહિજ હોય.

કૃષ્ણચંદ્ર:-અડચણ શાની હોય ? આપ ચાલો. અનુમાનથી એમ લાગે કે, ગામ અહિંથી લગભગ એક ગાઉ દૂર હશે; હં, પણ સાહેબ ! આપની ગાડીનું શું કરીશું ?

સાહેબ:-તમે કહો છો તે ગામમાં જઈને એક એ માણસો મોકલીશું.

કૃષ્ણચંદ્ર:-ડીક ત્યારે તેમજ કરીશું.

આમ કહીને કૃષ્ણચંદ્ર ઉડીને ઉભો થયો. સાહેબ પણ ઉઠ્યો. કૃષ્ણચંદ્ર સમજી શક્યો કે, સાહેબને મસ્તકમાં થયેલા સજ્જત ધામાંથી ઘણું લોહી વહી ગયેલું હોવાથી તે કાંઈક દુર્મળ બની ગયો હતો. બન્ને જણા ધીમે ધીમે ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

સંધ્યા સમયને થોડાજ વખતનો વિશંબ હતો એટલામાં તો કૃષ્ણચંદ્ર સાહેબને સાથે લઈને ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. ગામ ઘણું ન્હાનું હતું. માત્ર કેટલાક ખેડૂતો તેમજ મજૂરો એ ગામમાં રહેતા હતા. પ્રથમ તો સાહેબને જઈને તેઓ લખના માર્યા નાશી જવા લાગ્યા; પરંતુ કૃષ્ણચંદ્રે તેમને સમજાવ્યા કે તેઓ બન્ને સંકટમાં ફસાયા છે, અને તેમના અતિથિ તરીકે આવ્યા છે—ભય રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.

એક છૂર્ણ મકાનના અંગણમાં બંને જણાને વિશ્રામ માટે જગ્યા મળી. કૃષ્ણચંદ્ર સાહેબને એ સ્થાને રાખી, એક મળુરને સાથે લઇને સાહેબની સાયકલ લઇ આવવાને માટે તળાવ તરફ ચાલી નીકળ્યો, તથા મોડી રાત્રે તે સાયકલ ઉચકાવીને સાહેબ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી કેટલાંક રૂબ વગેરે મંગાવી તેણે સાહેબને ખવડાવ્યાં, અને પોતે પણ કેટલાંક રૂબ ખાધને રાત્રિ પસાર કરી. બીજા દિવસે એક બળદ માડી મંગાવી સાહેબને આગળ વધવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી આપી. એક મળુરને સાયકલ ઉચકા લેવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

જતી વખતે સાહેબે કહ્યું:—“મિ. કૃષ્ણચંદ્ર ! તમારા આવા પરા-પકારી વર્તનથી હું બહો સંતોષ પામ્યો છું. તમે પણ મ્હારી સાથે ચાલો. આપણે થોડા સમય સુધી આ દેશનું નિરીક્ષણ કરી પછીથી મુંબઇ જઇ પહોંચીશું, તથા મુંબઇમાં હું તમારે માટે નોકરીની વ્યવસ્થા કરી આપીશ.”

કૃષ્ણચંદ્ર:—જ્યાં સુધી આટલામાં કાંઈ ટેકાણે નોકરી મળી નય ત્યાં સુધી મ્હારો મુંબઇ નોકરી કરવાનો વિચાર નથી; કારણ કે ‘મુંબઇની કમાણી મુંબઇમાંજ સમાણી’ એવી જે લોકવાયકા છે તે કાંઈ ખોટી નથી.

સાહેબ:—હીક છે, ત્યારે તો જેવી તમારી મરજી: પરંતુ જો બીજો કાંઈ ટેકાણે નોકરી ન મળે તો મ્હારી પાસે મુંબઇ જરૂર આવશે. તમારે નિરાશ નહિજ થવું પડે. હવે આ મ્હારી મુલાકાત કરવાનું શિરનામુ છે.

આમ કહીને સાહેબે એક વિઝિટિંગ કાર્ડ કૃષ્ણચંદ્રના હાથમાં મૂક્યું, તથા સાહેબના કહેવાથી કૃષ્ણચંદ્રે સાહેબની ડાયરીમાં પોતાનું શિરનામું પણ લખી આપ્યું.

પાંચમો ખંડ સમાપ્ત.

મિલન-મંદિર.

ખંડ છઠ્ઠો.

કર્મ-ફળ.

ખંડ ૬ ફો.

પ્રકરણ ૧ હું.

માતૃ-ઉપાસક.

“ ક્યા કરે ચાહને વાલેકા ભરેસા કોઈ,
સય હય દુનિયામા કિસીકા નહી હોતા કોઈ;
અય જફાકાર નહી મેરી વફાઓકા ખિયાલ,
યુ લો કર લેતા હય પત્થરકા કલેજ કોઈ. ”

એક ઉર્દુ કવિ.

મુંબઈમાં કાલ્યાદેવી રોડ પર એક ઔષધાલય આવેલું હતું, આ ઔષધાલયને ભલકો ઘણું હતો. એમાં હમેશાં પાંચ છ માણસો કામ કરતા હતા. બહાર ગારણાની ઉપર એક પાટીઉ ટાગવામાં આવ્યું હતું. કે:- ‘ મિસિસ પી દેસાઈનો એલોપેથિક ડોર-ડોક્ટર રજનીચંદ્ર એલ, એમ, એસ, હમેશાં હાજર રહીને ઔષધાલયની વ્યવસ્થા કરે છે, તથા આવનાર રોગીઓની વગર ચાજ પરીક્ષા કરીને દવાની વ્યવસ્થા કરે છે. ’

આ મકાનમાં બે કુટુંબ રહેતાં હતાં. એક ભાગમાં કેશવજી નામના શેઠ પોતાના કુટુંબસહ રહેતા હતા. બીજા ભાગમાં પુષ્પાવતી રજનીચંદ્ર ડોક્ટરની સાથે રહેતી હતી. હરિશ્ચંદ્ર પણ આવીને તેમના બંગા રહેતો હતો.

પુષ્પાવતી ચારંવાર હરિશ્ચંદ્ર તરફ પ્રેમવિદ્વળ દૃષ્ટિથી નંદા રહેતી હતી. વેગવતી સરિતાનો પ્રયંત્ર પ્રવાહ જે પ્રમાણે નદીમાં સ્થાપેલા પુલના થાંભલાઓ સાથે અથડાઈને વિશેષ પ્રયંત્ર તેમજ ઉચ્છ્વસ્ય બની જાય છે તેજ પ્રમાણે પુષ્પાવતીના હૃદયની લાલસા હરિશ્ચંદ્રની આસપાસ-તેના સર્વ અવયવો સાથે અથડાઈને વિશેષ

ઉછૂંખણ બની ગઈ. તે તેના હૃદયના વેગને દબાવી શકી નહિ-ચિત્ત પર સંયમ રાખી શકી નહિ.

સંધ્યા વીતી ગઈ છે. ત્રિજા માળની અગાસીમાં એ આરામ-ખુસ્તીઓમાં પુષ્પાવતી અને હરિશ્ચંદ્ર બેઠાં છે.

ઉપર અનંત આકાશ છે. આકાશમાં તેજસ્વી ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે-પૃથિવી પર પ્રેમધારા વરસાવી રહ્યો છે. એ પ્રેમધારાથી જગત રસમસ બની ગયું છે. શીતળ વાયુ વાય છે. નીચે રસ્તા પરથી પસાર થતી દ્રામનો, ગાડીઓનો, ઓટરોનો તેમજ ખટારાઓનો ખડખડાટ સાંભળવામાં આવે છે. અનેક મનુષ્યો રસ્તા પર થઈને જતાં આવતાં જણાય છે. વિદ્યુતના દીર્ઘકાના પ્રકાશથી રસ્તો પ્રકાશિત બની ગયો છે.

પુષ્પાવતીએ આજે અપૂર્વ વેશ ધારણ કર્યો છે, તથા તેણે પોતાના મન સાથે એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, “ હવે સહન કરી શકતી નથી. ક્ષણે ક્ષણે હવે વિરહાગ્નિમાં બળી શકતી નથી. આજેજ હું મ્હારા વિરહાગ્નિને શાંત કરીશ. આજે હું તેમને મ્હારા હૃદય-સિંહાસન પર બેસાડીશ અગર તો મ્હારા પગમાં પછાડી, ઉત્સવના અંતની પુષ્પમાળાની માફક તેને કચરી નાખીશ ! ” આવા નિશ્ચયને લીધેજ પુષ્પાવતીએ આજે મનોહર કોમળી વસ્ત્રોથી તેના શરીરને સુંદરતાપૂર્ણ બનાવ્યું છે. સંકેદ સિંહકની સાડીમાંથી જણાઈ આવતા તેના મોહક અવયવો જ્વનારના હૃદયમાં વિસાસ-વાસના ઉત્પન્ન કરે તેમ છે. તેમજ સંકેદ સિંહકના પોલકાના મધ્યભાગમાંના સોનાના આંકડાઓ યોગીને બન્ને તરફથી બેંચી પોતાની અંદર છુપાઈ રહેલા મોહક અવયવોને છુપાવી રાખવાના યત્નમાં નાસિપાસ થાય છે. તેના પગમાં ઉંચી એડીના બેડિંગ શુઝ છે. ગળામાં એક નેકલેસ છે. ઉચ્છૂંખણ સુગંધિત કેસકંઠાપ વાયુની સાથે અશ્વિંગત ચુંબન કરી રહ્યો છે. પુષ્પાવતીનાં વસ્ત્રોમાંથી સુગંધિત સેન્ટ તેમજ ઓટોની સુગંધ અસહ્ય રહેલી છે. આકાશમાંથી કૌમુદી પૃથિવી પર ઉતરી આવીને તેના સર્વોચ્ચમાં ઉજળી રહી છે. તેની સામેજ એક બીજી

આરામપુરથીમાં હરિશ્ચંદ્ર બેઠો છે. તે ધીર, સ્થિર તેમજ ગંભીર છે. આ ગંભીરતા ઘણી પવિત્ર, ઘણી મધુર, તેમજ ઘણી કઠિન છે ! પુષ્પાવતીના વેશમાં જે ખૂબી છે, બાંધામાં જે કમ્પ્લીયતા છે, કાળા કેશકલાપમાં જે રમણીયતા છે, કલ્યાણમાં જે કુટિલ બાણ છે, અધ-રણ પર જે વિજળી છે, વર્ણમાં જે લાલિત્ય છે એથી ભાગ્યેજ કોઈ પુરૂષ સ્થિરતા ધારણ કરી શકે તેમ છે. હરિશ્ચંદ્ર પણ સ્થિરતા ધારણ કરી શકે એવા વિરલ પુરૂષોમાંનાજ એક છે.

હરિશ્ચંદ્ર શું યોગી છે ? આવી મોહિની મૂર્તિના દર્શનથી મહાન્ યોગીશ્વરનું મન પણ ચલિત થઈ જાય તેમ છે—ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર કોણ છે ? હરિશ્ચંદ્ર માતૃ-ઉપાસક શક્તિસાધક છે. તેથી કરીનેજ તે આ સંજ્ઞા સિવાયના અનંત સાધ્યને તેની ઉપાસ્ય દેવી માતૃ-મૂર્તિનો વિકાશ વિચારીને ગંભીર તેમજ સ્મિત વદને વિચારે કર્યા કરે છે, તથા ભક્તિ-ગદગદ કંઠે મનમાંને મનમાં તે માતું સ્મરણ કરે છે. મા ઘણા મધુર શબ્દ છે. માના નામ માવથી મહાન્ શત્રુ નિર્વંજ બની જાય છે. જીવ આનંદથી નાચે છે, નેત્રામાંથી આનંદાશ્રુઓ સરી પડે છે. તે માને બોલાવતાં શિખ્યો છે—રૂપ—રસ—ગંધ—શબ્દ સ્પર્શ-મયી અનંત સાધ્યશાલિની માને ઓળખતાં શિખી શક્યો છે; તેથીજ હરિશ્ચંદ્ર આત્મજયી છે. જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયો રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ તેમજ સ્પર્શની કંગાલ રહેશે—જ્યાં સુધી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાને આધીન રહેશે ત્યાં સુધી નવી નવી વાસનાઓ ઉત્પન્ન થશેજ. મનમાં વાસનાનો ઉદય થશે એટલે પછી તેનું રૂપ ઉત્પન્ન થયા સિવાય તેનો નાશ થશે નહિ. પ્રકૃતિ આપણને એવીજ રીતે બાંધે છે; પરંતુ જો આ અનંત પ્રકૃતિને માતા તરીકે પિછાનવામાં આવે તો જનક શકાય કે, કરૂણામયી માતા જે માર્ગે આવી છે તેજ માર્ગે ચાલી જશે. ચાલી જઈને, જે જીવનના માર્ગચિહ્ન વગરના મરૂપ્રદેશમાં માર્ગ હાર્યું હોય છે, તેને ફરીથી માર્ગ દર્શાવવાને પ્રવૃત્ત થશે. આનંદ શક્તિસાધના કહે છે. એ સાધનાના સાધકોને શક્તિસાધકો કહેવામાં આવે છે. હરિશ્ચંદ્ર સાધનાથી સિદ્ધપુરૂષ હતો.

કાણુ કહી શકશે કે આત્મજળથી-પૂર્વજન્મની સાધનાના પરિણામે હરિશ્ચંદ્ર આત્મજળી નહોતો ? !

પુષ્પાવતીએ કહ્યું:-“ સાંભળો હરિશ્ચંદ્ર ! મ્હારા હૃદયને તપાસી જુઓ-તેમાંનું પ્રત્યેક અણુ પરમાણુ તમારા હૃદય સાથેજ મળી ગયેલું છે. હું માત્ર તમનેજ મ્હાઉં છું. ”

હરિશ્ચંદ્ર ગંભીર સ્વરે કહ્યું:-“ શા માટે આવી ખોટી વાસના રાખો છો ? હું તો તમારા પુત્ર છું ! ”

પુષ્પાવતી:-એ બધી જુના જમાનાની વાતને મૂકી દો. મહેં તમને ઘણા દિવસથી કહ્યું છે કે, હું સ્વતંત્ર રમણી છું-કોઈની પણ સાથે મ્હારો કાંઈ સંબંધ નથી. હું મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું માટે શક્તિવાન છું. હું મ્હારી ઇચ્છાથી તમને ગ્રહણ કરું છું-તમે મ્હારા થાઓ.

હરિશ્ચંદ્ર:-તમે તો મ્હારાં મા છો.

પુષ્પાવતી:-ફરી પાછા એવું બોલ્યા કે ! એમ ન ધારશો કે તમારા ભાઈ આપણા સંબંધને બળી જશે. છુપી રીતે આપણે આપણી વાસના સંકેલાઈથી પૂર્ણ કરી શકીશું.

હરિશ્ચંદ્ર:-તમે મ્હારી આગળ આવા શબ્દો બોલશો નહિ.

પુષ્પાવતી:-સાંભળો હરિશ્ચંદ્ર ! તમે કાણુ છો કે હું તમારા ચરણોમાં નમી પડીને તમારી કૃપાલિક્ષા માગું છું ? આ જીવનમા આવું નિષ્કૃણ રૂઢન મ્હેં કદાપિ કર્યું નથી ! મ્હારા સંકેત માત્રથી સંકેતો પતંગો આવીને વાસના અગ્નિમાં બળી ગયાં છે. તો પણ હું સમજુ છું કે-મ્હારાથી તમને ભૂલી જવાશે નહિ. તમે વધારે નહિ તો માત્ર એકજ દિવસ મ્હને “ તને મ્હાઉં છું ” કહીને પ્રેમાલિંગન કુંગે એટલે હું મ્હને પોતાને કૃતાર્થ થઈ સમજીશ-હું મ્હારા જીવનને સદ્ગુણ થયુ સમજીશ.

હરિશ્ચંદ્ર:-પુષ્પાવતી ! હું કાણુ છું ? મ્હારે માટે શા સાફ તમને આટલી બધી લાલસા થાય છે ? મ્હારો દેહ કાપી જુઓ-તે શિયાળાવાં આ તેમજ કૃતરાંઓનો ખોરાક થશે. માટીની કાયા માટીમાં

મળી જશે; તો પછી એવી માટી પર શા માટે મોહ પામે છે ?

પુષ્પાવતી:—હે પાષાણ હૃદયના નિપુર માણસ ! આટલી બધી શક્તા ! આટલી બધી નીચતા ! !

હરિશ્ચંદ્ર:—હું તમને માતા સમાન સમજી છું. ફરીથી કહીશું કે, માતાજી મ્હારે રક્ષણ કરો—મ્હને માફ કરો !

પુષ્પાવતીનાં નેત્રોમાં ટંપાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. ગંભીર તીવ્ર તેમજ ઉત્તેજિત સ્વરે તેણે કહ્યું:—મ્હારી પ્રાર્થના, મ્હારી વિનંતિ તેમજ મ્હારી ભિક્ષા તમે કયૂં નહિ કરો ?

હરિશ્ચંદ્રે દૃઢતાથી કહ્યું:—“ ના. ”

પુષ્પાવતી દીવાનીની માફક ઉડીને ઉભી થઈ. તેણે ક્રોધાવશમાં પાતાના અન્ને હાથ હલાવી તીવ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ તો પછી તૈયાર થાઓ. એમ નહિ ધારના કે મ્હને પ્રેમાગ્નિમાં સળગાવી તમે મુખ્તી રહી શકશો. આ જુઓ, તમારે પણ બળી મરવું પડશે. ”

પુષ્પાવતીએ પાસેની ખુરસી નીચેથી એક વસ્તુ હાથમાં લઈ તે હરિશ્ચંદ્રને બતાવીને કહ્યું:—“ આ શું છે, જાણો છો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર:—જાણું છું.

પુષ્પાવતી:—તમારી સ્થિતિ કેવી છે તે જાણો છો ?

હરિશ્ચંદ્ર:—હા, ધણી સારી રીતે.

પુષ્પાવતી:—હું તમનેજ ગુન્હેગાર તરીકે પકડાવીશ, મ્હારો ઈચ્છા અર લાવીશ, મ્હારા વેરની વસુધાતમાં હું સંવોશે ફાવીશ.

હરિશ્ચંદ્ર:—મ્હેં શો ગુન્હો કર્યો છે ?

પુષ્પાવતી:—આ પુષ્પાવતીના સમસ્ત પ્રાણને તમે તમારા ચરણો નીચે ચુંઘી નાખ્યા છે ! હવે હું નેમ્હશ કે, તમે કેવી રીતે સુખમાં રહી શકો છો ? નેમ્હશ કે, કેવી રીતે આત્મરક્ષણ કરી શકો છો ? હજી પણ કહો કે મ્હારા થશે કે નહિ ? હજી વખત છે. એક વખત હાથમાંથી છુટેલું તીર પાછું નહિ ફરશે—અસ મ્હારે ધાર્યુંજ થશે. તમારું સુખ સદાને માટે ઉડી જશે. કહો પ્રિયતમ ! મ્હારા થશે કે નહિ ?

દૃઢતાથી હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું:—“ આ પૃથિવીનો નાશ થાય, ચંદ્ર સૂર્ય

પૃથિવી પર આલોદતા થઈ જાય, પ્રકૃતિ સર્જના પ્રકાશથી પ્રકાશિત ન થાય તોજ મહાનું વચનો મીથ્યા થાય.”

પુખ્તપત્ની:-હજી પણ દુનિમદ કરો છો ? દુઃખની સાથે પ્યાર કરવાનો અર્થ મહણુ કરો છો ?

હરિશ્ચંદ્ર:-માતાની સાથે પુત્રનું વર્તન હમેશાં એક સરખુંજ હોય છે.

પુખ્તપત્ની હવે એ સ્થળે એક ક્ષણ પણ ઉભી રહી નહિ. રાક્ષસીના જેવી ગતિથી તે આચારીમાંથી અડખ્ય થઈ ગઈ ! તેણે હરિશ્ચંદ્રને જે વસ્તુ બતાવી હતી તે વસ્તુ પણ જતી થઈને તે પોતાની સાથે લઈ ગઈ.

હરિશ્ચંદ્રે ઘણા સમય સુધી ખેંચી રહીને કાંઈ વિચાર કર્યા કર્યો. ત્યાર પછી મથુર કંઠે એક લકિતરસપૂર્ણ ગાનની લીરીઓને લગાડારતો ત્રણકારનો તે નીચે ઉતર્યો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ધર્મી પર ધાર.

રમણી અનંતનો મહિમા, વિદ્યની કીર્તિ, તેમજ સૃષ્ટિનું નૈપુણ્ય છે. નારી વિલાસીનો વિલાસ, સાધકની સાધના, યોગીનું ધ્યાન તેમજ તપસ્યાનો પ્રાણ છે. નારી સ્વરૂપમાં સેક્રલિકા, માર્ધ્યમાં અનરાજિતા તેમજ સતીત્વની કીર્તિમાં સુગંધિત પારિજાત છે. નારી સ્નેહની મંદાકિની, પવિત્રતામાં ગૌરુખી, દયા દાક્ષિણ્યમાં ભાગિરથી તેમજ શ્રેયની કુદ્દગ છે. આ નારીજ દુઃખ સહન કરવામાં સીતા, પાતિવ્રત્યમાં સાવિત્રી તથા તેજસ્વિતામાં દ્રૌપદી છે. નારી મુહકાર્યમાં શ્રદ્ધિથી સંતાનનું પાલન કરવામાં જનની, ભુખ્યાંની અન્નપૂર્ણા અને દુઃખીઓની દયામયી માતા છે. નારીનો અપાર મહિમા ભાષાથી દર્શાવી શકાતો નથી-આખ્યાયી સંપૂર્ણ થતો નથી.

દેવી કેમ દાનવી થાય છે ? માનવી કેમ નાગિની થાય છે ? ત્યારે દેવી દાનવી થાય છે, માનવી નાગિની થાય છે, ગુલાબની મુખધિ ઉડી જતાં તે નકામું થઈ પડે છે, સ્વર્ગનું પારિજનન મુખધિ વિશ્વતું થઈને મૃત્યુલોકમાં સાધારણ પુષ્પ ગણાય છે. પુષ્પાવતીએ હિન્મત ઈંદ્રિયોની ઉત્તેજનાથી સતીત્વ જેવા અમૂલ્ય ધનને લાલસાના કચરા-પટ્ટીના ફૂવામાં ગુમાવી દીધું છે. તેથીજ દેવી દાનવી થઈ છે. તેથીજ એ રમણી નાગિણી થઈ હતી. હરિશ્ચંદ્રના સંયમ આગળ તેની લાલસા નિષ્કૂળ થવાથી તે સળગી ઉડી હતી—તેથીજ તેણે નાગિણીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. લાલસાની પ્રચંડ શિખા તેનાં નેત્રામાં ધક્કા ધક્કા સળગી રહી હતી. તેના પ્રત્યેક વચનમાં ક્ષણે ક્ષણે જહર જણાતું હતું.

પુષ્પાવતી ત્રિજા માળની અગાસીમાંથી બીજે માળે આવી એક અનેકાસન પર પડી, તથા તેણે એક નોકરને ડૉક્ટર સાહેબને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો.

નોકર ચાલ્યો ગયો. ઘરમાં ગ્યાસનો દીવો સળગતો હતો. પુષ્પાવતીએ ઉડીને દિવાલ સાથે ટાંગેલા આપના પાસે જઈને એક વખત પોતાની પ્રતિમૂર્તિનું દર્શન કર્યું. ત્યાર પછી પાછી તે અનેકાસન પર આવીને બેઠી; તથા ઘણે ધીમે સ્વરે દૃઢ કંઠે બોલવા લાગી:—
“ હું મૂર્ખ ! તું આવા અપ્સરના જેવા સૌંદર્યનો તિસ્કાર કર્યો ? આવા નવીન યૌવન, આવા ઉન્નત શિક્ષણ, આટલી બધી વિલાસ લાલસા વગેરેને લઈને હું ચાર માસથી ત્યારે માટે ગુર્ખા કંઠ છું, વિશ્વદાગ્નિમાં બળી મરું છું અને તે બધું ત્યારે જોવામાં આવ્યા છતાં તું આટલો બધો અહંકાર રાખે છે ? ! તું કોઈ પણ રીતે કબલ નજ થયો ! તેથી કરીને તો આ કારસ્થાન સ્થીને આજે છેવટનો ઉત્તર લઈ લીધો. હવે તું ત્યારે આવા અવિચારી કૃત્યનું ફળ અસંખ્ય ભોગવજે-જ્યાં સુધી હરિશ્ચંદ્ર જીવતો હશે ત્યાં સુધી આ પુષ્પાવતીના આજીવન શાન્તિ મળશે નહિ. હવે તો બસ ત્યારે મૃત્યુ કરવું એજ મહાર્ગ લક્ષ્ય છે—એજ મહાર્ગ ઉદ્દેશ છે ! ”

અસંખ્ય આ સમયેજ ડૉક્ટર રજનીચંદ્ર ત્યાં આવી ચઢ્યો.

તેને છાંછેડાયલી પુષ્પાવતી આ સમયે અતિ સુંદર માલુમ પડી. રજનીચંદ્ર તેને જોતાંજ ચમકી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું:—“ આજે આટલા બધા ઠાઠમાઠમાં કેમ છે ? ”

પુષ્પાવતી:—ના ના સહજજ; પરંતુ મહારા સાંભળવામાં એક વાત આવી છે. તમે સાંભળી છે ?

રજનીચંદ્ર: ત્યાર કહ્યા સિવાય હું કેવી રીતે જાણી શકું કે શી વાત ?

પુષ્પાવતી:—ઘણી ગંભીર તેમજ મહત્વની વાત છે.

રજનીચંદ્ર:—શી વાત ?

પુષ્પાવતીએ જે વસ્તુ હરિચંદ્રને બતાવી હતી તેજ વસ્તુ રજનીચંદ્રને બતાવી. તે જનતાંજ રજનીચંદ્રે આશ્ચર્યથી ચમકી ઉઠીને કહ્યું:—“ એ આ મકાનમાં ક્યાંથી આવ્યો ? ”

પુષ્પાવતી:—તમારા લાઇની બહાદુરીથી આવ્યો !

રજનીચંદ્ર:—ત્યાર હવે કાંઈ ઉપાય ? તુજ એ આપદને ખેંચી લાવી છે. મહે તેને અહમ્મદનગરથી હાંકી કાઢ્યો હતો તો પણ તું તેને પુનઃ આગ્રહ કરીને બોલાવ્યો. હવે શું કરવું ? આખરે ચાલી જશે પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે. તું શું કરવાની સલાહ આપે છે ?

પુષ્પાવતી:—કરવાનું શું છે ? હમણાંજ હું કેશવજી શેઠની પાસે જઈશ. તમે તેમની પાસે ક્ષમા માગવા સંબંધીનો એક પત્ર મારને લખી આપો. તથા એ પત્રમાં એવું સ્પષ્ટ લખી દો કે, “ હરિચંદ્રને હું ત્વરાથી આ ઘરમાંથી હાંકી કાઢીશ, અને તેથી પરિણામે નમને કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રાખવાનું કારણ મળશે નહિ. ”

રજનીચંદ્રે કાંઈ વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:—“ હું અગાઉથીજ લખીને ગુન્હો કપૂત કરું ? ”

પુષ્પાવતી:—હા, તેઓ આ પ્રકાર જાણી શક્યા છે. હમણાં જ આપણે હરિચંદ્રને અહિંથી કાઢી મૂકીશું તો પણ તેઓ કેસ ચલાવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. તેઓ મહારાજ સાક્ષી મૂકશે, અને હું મરી જઈશ તો પણ મહારાજી જુહું બોલાશે નહિ. વળી આ ક્ષિતિશ

ગવર્નમેન્ટનું રાજ્ય છે—હરિશ્ચંદ્ર નાશી નાશીને પણ ક્યાં જઈ શકશે ?

રજનીચંદ્ર:—ત્યારે એવા ભાવનો પત્ર લખી આપું કે, ખરો પ્રકાર ખુલ્લો ન થઈ જાય.

પુષ્પાવતીએ આ વાતમાં સંમતિ આપી. રજનીચંદ્રે લખ્યું કે:—
“ મહારા મુખ તરફ નજર કરી દયા ભાવે ક્ષમા કરજે. તેને જલ-દીથીજ હું અહિંથી દૂર કરીશ, અને જ્યાં સુધી તે અહિં રહેશે ત્યાં સુધી હું તેના પર બરાબર દેખરેખ રાખીશ. આપની વસ્તુ મ્હેં આ સાથે મોકલી છે.

ક્ષમાભિલાષિ—રજનીચંદ્ર. ”

પુષ્પાવતી આ પત્ર તેમજ દાર લઈને ઉડી ઉભી થઈ. રજનીચંદ્રે હરિશ્ચંદ્રને બોલાવ્યા.

ખરી વાત એ હતી કે પુષ્પાવતી જે મકાનમાં રહેતી હતી તેજ મકાનમાં પહેલે માળે રહેતા કેશવજી શેઠની પત્નીનો એક કંઠદાર તેમજ એક વિંટી ઝોરાયાં હતાં. કેશવજી શેઠની સ્ત્રીએ પતિના લયને લીધે એ વાત પતિને કહી નહોતી. પછીથી શેઠને જ્યારે તપાસ કરતા માલમ પડી આવ્યું કે તેમની સ્ત્રીનાં બે ઘરેણાં ખોવાયાં છે, ત્યારે તેમણે એ સંબંધી શું બન્યું છે તે જાણવાને પત્નીને પ્રયત્ન. તેમની પત્નીએ કહ્યું:—“ ચોરાઈ ગયા હશે. હું કાંઈ જાણતી નથી. ” કેશવજીને પત્નીના ચરિત્ર ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેમનું ચિત્ત સંદિગ્ધ હોવાથીજ તેમને પત્નીના ચરિત્ર ઉપર અવિશ્વાસ હતો; નહિ તો ખરી રીતે તેમની પત્ની લક્ષ્મીસ્વરૂપા હતી. કેશવજી શેઠે આ ચોરી ઉપર પણ ઘણો સંદેહ કર્યો. ત્યાર પછી આ ચોરી સંબંધીની હકીકત તેમણે પોલિસમાં જાહેર કરી. આ પ્રકાર ત્રિજે દિવસે બન્યો હતો તેમજ મકાનમાં રહેતાં સઘળાં માણસોના જાણવામાં આવ્યો હતો.

આ કુકર્મ પુષ્પાવતીનું હતું. જ્યારે હરિશ્ચંદ્રદ્વારા પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય એમ નથી એમ તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે એક નવોજ માર્ગ સ્વીકાર્યો. કેશવજી શેઠના જિવાનખાનામાં પાવતી ગઈ હતી, અને તે જાતેજ આ ધરેણાં ચોરી લાવી હતી. તેના હૃદયમાં

પ્રેમને બદલે શત્રુતાએ સ્થાન લીધું હતું. તેણે રમણીને બદલે સક્ષતીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેથીજ તેણે હરિશ્ચંદ્રનો જીવ લેવાની ખટપટ કરવા માંડી હતી !

સિપાહીની સાથે હરિશ્ચંદ્ર રજનીચંદ્ર પાસે આવી પહોંચ્યો. સિપાહીને વિદાય કરી રજનીચંદ્રે ક્રોધ-કર્કશ કંઠે કહ્યું:—“ તું આતું નીચ કામ કરવાને માટે મહારી પાસે શા માટે આવ્યો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર:—કેમ ? મહેં શું કર્યું છે ?

રજનીચંદ્ર:—હજી પણ શું કર્યું છે ? દુષ્ટ ! ત્હેં અમારો વિનાશ કરવાના મુર્ખાણેજ સ્વીકાર્યો છે. તું કેનો હાર ચોરી લાવ્યો હતો ?

હરિશ્ચંદ્ર:—હું તો ક્રોધનો હાર ચોરી લાવ્યો નથી.

રજનીચંદ્ર:—ત્યારે શું, મહેં ચોરી કરી છે ?

હરિશ્ચંદ્ર:—ભાઈ ! હું તમારા સોગમ ખાધને કહું છું કે મહેં ચોરી કરી નથી. એ હાર પહેલ વહેલો મહેં પુખ્તાખાધના હાથમાં જોયો હતો.

રજનીચંદ્ર:—ત્યારે પુખ્તાવતીએ ચોર્યો છે, કેમ ?

હરિશ્ચંદ્ર:—એ સંબંધી હું કંઈ જાણતો નથી.

રજનીચંદ્ર:—નિમકહરામ ! પુખ્તાવતી ત્હારે માટે આટલું બધું કરે છે, તે ત્હારા ઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખે છે, તે ત્હારે માટે દામાલિક્ષા માગવાને ગઈ છે, તેના પર ચોરીનું કલંક મૂકતાં તને ગિલ-કલ શરમ નથી આવતી ? નિમકહરામ ! કૃતરા ! અહિંથી ચાલ્યો જા !

હરિશ્ચંદ્રનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ પુખ્તાવતી મહારાં માતા છે. તેઓ શા માટે મહારા પર પ્રેમ ન રાખે ? હું આવતી કાલની સવારની આડીમાંજ ચાલ્યો જઈશ; પરંતુ ભાઈ ! મહેને અમય આપો. મ્હારે તમને એક વાત કહેવાની છે—તમે મહારા મ્હોટા ભાઈ છો—તમારા કત્યાણમાંજ મ્હારૂં કત્યાણ છે. તમે કૃપા કરીને આ રમણીનો સંગ છોડી દો. ધરતી લક્ષ્મી જૂખના દુઃખથી રીંખાય છે, સર્વિ દિવસ તમને યાદ કર્યા કરે છે, અને તમે અમૃતને બદલે જહનને પીઓ છો ! ”

રજનીચંદ્ર આ વાક્યોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય કોથે બરાઈ બરબડતો બરબડતો ચાલ્યો ગયો. હરિચંદ્ર સ્થવારે વિદાય થવાનો હોવાથી પોતાનાં વસ્ત્રો એકઠાં કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

ભયંકર કાવતું

“ શ્વાસથી આગ જે વરસાવે તે અગ્નિજ્વલ થઈ હું ;
જિહ્વામાં તૂકાન તો ગુસ્સામાં સમન્દર થું હું,
હું ખાળીશ, ઉડાવીશ, હુમાવીશ તને,
ફરી ગયેલા તારા ભાગ્યનું ચક્ર ફરે છું હું ! ”

કેશવજીશેકની અટક ગમે તે હોય; પરંતુ સૌ તેમને રાગ્ન-સાહેબ કહીને ઓલાવતા હતા. આ ખિતાબ તેમને કેમ તથા કેવી રીતે મળ્યો તેનું કાંઈ ખાસ કારણ કોઈના જાણવામાં નહિ હોવા છતાં સૌ તેમને રાગ્નસાહેબના સંબોધનથીજ સંબોધતાં હતાં. અમે પણ તેમને રાગ્નસાહેબ સંબોધનથી સંબોધીશું.

રાગ્નસાહેબની રીતભાત, તેમનો પહેરવેશ વગેરે સમ્યક્સમાજને યોગ્ય થઈ પડે એવું હતું; છતાં એ સઘળું જાતીયતા વિવર્જિત જણાતું નહોતું. તેમના પિતાએ સ્વદેશમાંથી ખાલી હાથે મુખ્યમાં આવી કપડાંની કેરી કરીને કાળક્રમે અઢળક દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું; પરંતુ તેઓ એ દ્રવ્યને ભોગવી શકવાને માટે સૌભાગ્યશાળી નહોતા. તેમણે પોતાની પયદા કરેલી સઘળી સંપત્તિ પુત્રના હાથમાં સમર્પણ કરી, ઈશ્વરનું આમંત્રણ યતાંજ પરલોક-પ્રયાણ કર્યું. રાગ્નસાહેબનો જન્મ મુખ્યમાં થયો હતો, તથા મુખ્યની વિસ્ત્રાન કોમેજમાં તેમણે ઇચ્છા વિદ્યાનું શિક્ષણ સંપાદન કર્યું હતું.

રાગ્નસાહેબની ઉંમર ત્રિસ વર્ષ કરતાં વધારે નહોતી. તેઓ કાંઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર ધંધો કરતા નહોતા. માત્ર ખિતસંપત્તિને વ્યાજે ફેરવીને પોતાના દિવસો પસાર કરતા હતા. કાલબાદેવી ઉપર

તેઓ જે મકાનમાં રહેતા હતા એ મકાન તેમનું પોતાનું હતું, તથા મકાનના એ માળ ભાડે આપી ત્રિજે માળે તેઓ પોતે રહેતા હતા.

રાગસાહેબની દયાદષ્ટિ પુષ્પાવતી પ્રત્યે કાંઈક આકર્ષાઈ હતી; પરંતુ પુષ્પાવતી હવે પૂર્વના જેવી નથી. તે હવે સ્વચ્છંદતાથી વર્તી શકતી નથી. તેના હૃદયમાં વેદના ઉત્પત્ત થઈ છે. તે એક માણસને તેનું હૃદય સ્વાધીન કરી ચુકી છે. રાગસાહેબ પોતાની પાછળ દીવાના બન્યા છે, એ પુષ્પાવતી સારી રીતે જાણે છે; પરંતુ તેણે કદાપિ રાગસાહેબને તેમની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે એવા ભાવથી તેમના તરફ નજર સુઝાં કરી નથી.

આજે પુષ્પાવતી સ્વચ્છાથી રાગસાહેબની પાસે ગઈ, અને તેમને એકાંતમાં લઈ જઈને તેમની પાસે ખુરસી નાખી બેઠી.

રાગસાહેબે કહ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબા ! શા કારણે આજે મ્હારું ઘર પવિત્ર કર્યું ? તમે મ્હારા પ્રત્યે ધણી કૃપા દર્શાવી છે ! ”

પુષ્પાવતી:—રાગસાહેબ ! સૌભાગ્ય દુભાગ્યને હું સમજતી નથી. હું તમને સ્હાઉં છું. જ્યાં સુધી હું જીવતી હોઈશ:—જ્યાં સુધી મ્હારા જીવમાં જીવ હશે—ત્યાં સુધી હું આપનું બુદ્ધ થતું બંધ રાકીશ નહિ; તેથીજ હું આપની પાસે આવી છું.

રાગસાહેબ:—તમે મ્હને સ્હાઓ છો ! કેવી મધુર અમૃતધારાએ મ્હારી ચિત્તભૂમિને પવિત્ર કરી ? ડૉક્ટર સાહેબા ! મ્હારું બુદ્ધ કાણે કર્યું છે ?

પુષ્પાવતી:—એ હકીકત સાંભળવાથી આપના પરમ પવિત્ર કોમળ હૃદયને દુઃખ થશે.

રાગસાહેબ:—એવા તે શા સમાચાર છે ? તમે મ્હારે માટે નિભંચ રહો, અને જે હકીકત બની હોય તે બેલાશક કહો.

પુષ્પાવતી:—હું આપને અંતઃકરણથી સ્હાઉં છું, તેથીજ કહેવાને માટે આવી છું નહિ તો આપના અનિષ્ટની, આપના કુળકલંકની માત્ર કહેવાને માટે હું શા માટે આપની પાસે આવત ? મ્હારે શા માટે આપના આત્માને ખોદું ભગ્નકર્તું બેઠાં ?

રાગસાહેબ:-શું થયું છે તે કૃપા કરી જલદી કહો. તમારો એકેક શબ્દ મહારી ઉત્સુકતાને વધારી દઇ મ્હને આકુળ વ્યાકુળ બનાવી દેશે.

પુષ્પાવતી:-આપની પત્ની પવિત્ર રમણી છે-પરંતુ તેના યૌવનની ઉજ્જ્વલ લાલસા ડોકટર સાહેબના ન્હાના ભાઈ હરિશ્ચંદ્ર પર પડી છે.

રાગસાહેબ ફટકા મારીને ઉઠી કેલા થયા. તેમના કપાળમાંની સત્રણી નસો ઉપસી આવી. ઉત્તેજિત સ્વરે તેમણે કહ્યું:-“ આ વાત તમને કાણે કરી ? ”

પુષ્પાવતી:-સાંભળો રાગસાહેબ ! હું આપને પ્રથમથીજ કહી ચુકી છું કે હું આપને મહારા જીવન કરતાં પણ વિશેષ મ્હાઉં છું તેથીજ આપને આ ગુપ્ત કલંકપૂર્ણ હકીકત નિવેદન કરવાને આવી છું. વ્યાકુળ ન બની જાઓ-યોગ્ય ધૈર્ય ધારણ કરો, અને મહારી હકીકત લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો.

રાગસાહેબ:-હું તમારી હકીકત સાંભળી શકતો નથી. તમારે હવે જે કાંઈ કહેવું હોય તે બધું સક્ષિપ્તમાં કહો. વળી તમારે પ્રમાણ સાથે મ્હને આ હકીકત કહેવી પડશે. કહો કહો, હવે વિલંબ ન કરો.

પુષ્પાવતી:-આપની પત્નીએ તેનો કંઠહાર તથા હાથમાંની સુવર્ણમુદ્રિકા હરિશ્ચંદ્રને આપ્યાં હતાં.

રાગસાહેબે સવિશેષ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું:-“ તદ્દન ખોટી વાત ! એ વસ્તુઓ ચોરાઈ ગઈ છે ! તમને આવી ખોટી હકીકત કાણે કહી છે ? ”

પુષ્પાવતી:-જન એ વસ્તુઓ ચોરાઈ ગઈ હોત તો આપની પત્નીએ એ હકીકત આપને નિવેદન કરી હોત. આ જુઓ એ કંઠહાર અને સુવર્ણમુદ્રિકા.

રાગસાહેબનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિવૃષ્ટિ થવા લાગી. તેમનું મસ્તક ફરી ગયું. હૃદય ઊભવિઊભ થઈ ગયું. દાંતથી ઓછ દબાવીને તેમણે કહ્યું:-“ આ સું ? ! ”

પુષ્પાવતી:-ઉતાવળા ન થાઓ. અગ્ર પુરૂષ માણસ છો.

સાધારણ સ્ત્રીજાતિની માફક આ પ્રકારથી અસ્થિર બની ન બન્યો ? સાંભળો—સમજી હકીકત એક વખત સાંભળો.

રાગસાહેબ:—હવે કાંઈ સાંભળવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી, છતાં તમારું અપમાન કરી શકતો નથી; જે કહેવાનું બાકી રહ્યું હોય તે જલદીથી કહી નાખો.

પુષ્પાવતી:—આથી કરીને ડૉક્ટર સાહેબે એક પત્ર લખી આપ્યો છે. આ જુઓ આપને હરિશ્ચંદ્રનો ગુન્હો માફ કરવો પડશે—દયા દર્શાવવી પડશે.

પુષ્પાવતીએ રજનીચંદ્રનો પત્ર રાગસાહેબના હાથમાં મૂક્યો. રાગસાહેબે દીપક પાસે જઈ એ પત્ર વાંચી જોયો, અને ત્યાર પછી તેના અસંખ્ય ટુકડા કરી નાખ્યા. પછી તેમણે કંઠાર સ્વરે કહ્યું:—“ ક્ષમા ! હા, હરિશ્ચંદ્રના લોહીથીજ આ ગુન્હાની તેને ક્ષમા મળશે. તમારે હવે જવું હોય તો ભલે જાઓ. ”

પુષ્પાવતી:—આપ આટલા બધા ઉનાવળા કેમ થઈ ગયા ? હું ફરીથી કહું છું કે, રાગસાહેબ ! પ્રાણાધિક ! જીવન-સર્વસ્વ ! હું આપને મ્હાઉં છું. ઘણા દિવસથી હૃદયમાં રાખેલી વાત આજે આપને જણાવું છું. આપની હિતાકાંક્ષિણી તરીકે હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે, આ પ્રકારને સહન કરો. આપને દુઃખી કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી.

રાગસાહેબ:—પાપીને તેના પાપનો બદલો આપવામાં કાંઈ પાપ નથી.

પુષ્પાવતી:—પરંતુ એમ કરવાથી આપને શિરે સંકટ આવશે, એ આપ જાણો છો ?

રાગસાહેબ:—જેની સ્ત્રી પરપુરુષ સાથે પ્રેમ કરે છે તે પુરુષને માટે સુખ દુઃખ છેજ ક્યાં ?

પુષ્પાવતી:—નહિ નહિ, આપ ભૂલો છો. પ્રેમ કાંઈ જાનરહસીથી ઉત્પન્ન થતો નથી. ડૉક્ટર સાહેબ મ્હને ખુસી રાખવામાં ક્યાં પાછી પાછી કરે છે; છતાં મ્હારો જીવ આપની તરફ કેમ આકર્ષાય છે ?

આપને જોતાંજ મ્હારા જીવને કેમ અપૂર્વ આનંદ થાય છે ?

રાગસાહેબ:-ડૉક્ટરસાહેબા ! કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી-સમસ્ત હૃદય બળીને ખાક થઈ જાય છે. હરિશ્ચંદ્રનું લોહી રેડાયા સિવાય મ્હારા હૃદયમાં સળગી રહેલો કોધાગ્નિ શાંત થનાર નથી.

પુષ્પાવતી સમજી ગઈ કે તેનો શ્રમ વ્યર્થ થયો નથી વિષ-ક્રિયાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. યોગ્ય સમય વિચારીને તેણે પૂછ્યું:-
“ ત્યારે આપની શી ઇચ્છા છે ? ”

રાગસાહેબ:-હરિશ્ચંદ્રનું લોહી રેડાયેલું જોવાનીજ ઇચ્છા છે.

પુષ્પાવતી:-નજીવા કારણથી ઉત્તેજિત બની જઈને આપ શા માટે આપનો જીવ નંખમમાં નાખ્યા છો ? આ ન્યાયી ઈંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય છે-માટે ખૂનના બદલામાં આપનું ખૂન થશે; અને તેને પરિણામે મ્હારો જીવ બળીને ખાક થઈ જશે.

રાગસાહેબ:-મૃત્યુની ચિંતા નથી.

પુષ્પાવતી-નહિ નહિ, હું આપને શિરે સંકટ આવેલું જોઈ શકીશ નહિ.

આમ કહીને પુષ્પાવતી ખુરસી પરથી ઉડીને ઉભી થઈ. તેનાં નેત્રામાં અગ્નિ સળગી રહ્યો. તેણે કહ્યું:-“ ત્યારે તેમજ કરીશુ. આજેજ હું આપની ઇચ્છા પૂરી કરીશ. સાંભળો રાગસાહેબ ! હરિશ્ચંદ્રે મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે-જગ્નરક્તનીથી મ્હારા સતીત્વનો નાશ કર્યો છે. મ્હારી પાસે જે દ્રવ્ય હતું, તે ચોરી કરીને તેણે ઉડાવી દીધું છે-તેનું મૃત્યુ નિપજે તો મ્હારા વેરની વસુધાન પણ લીધી ગઈ શકાય. તેનું લોહી રેડાયાથી મ્હારા જીવને પણ શાંતિ થાય ! એ આવતી કાલે સ્થવારેજ ઘેર ચાલ્યો જવાનો છે, માટે આપણે આપણું કામ આજેજ આટોપી નાખવાનું છે. આ મૃત્યુ એક ગુપ્ત-ધાતક સોંપાળે ! હરિશ્ચંદ્ર દવાખાનામાંજ સૂઈ રહે-છે. હું આજે દવાખાનાનું પ્રવેશદ્વાર ખુલ્લું રાખીશ. ”

રાગસાહેબ કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. તેમણે કાંઈ વિચાર કરી

નંચો નહિ. રાક્ષસી પુષ્પાવતીએ પાથરેલી જ્વળમાં તેઓ ફસાઈ પડ્યા. પોતાના હેતુમાં સફળતા પ્રાપ્ત થયેલી જોઈને પુષ્પાવતી આનંદ પામી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રાજસાહેબે પોતાના પરમ વિશ્વાસપાત્ર રસોધ્યાને બોલાવી તેને હરિશ્ચંદ્રની હત્યા કરવાનું કહ્યું. રસોધ્યો હરિશ્ચંદ્રને ઓળખતો હતો. રાજસાહેબે તેને તે કાર્યના બદલામાં બે હજાર રૂપિયા ઇનામ તરીકે આપવાનું કહ્યું, તથા જણાવ્યું કે:—“ કાર્ય પૂરું કરી, રૂપિયા ત્રણ તું ત્હારે સ્વદેશમાં ચાલ્યો જાશે. ”

રસોધ્યો બે હજાર રૂપિયાના લોભનો ત્યાગ કરી શક્યો નહિ. તેણે ઘણા સમય સુધી બેસી રહીને કાંઈ વિચાર કર્યા કર્યો, અને ત્યાર પછી તે આ કાર્ય કરવાને કમ્બલ થયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખૂન.

હુમેશાં પ્રભાતકાળે નોકર દવાખાના આગળ આવી બારણાં ખખડાવીને હરિશ્ચંદ્રને જગાડતો હતો, અને હરિશ્ચંદ્ર જાગૃત થઈને દ્વાર ઉઘાડતો એટલે નોકર દવાખાનામાં પ્રવેશ કરી સાફસુક કરતો હતો.

તે દિવસે પણ નોકર નિત્યના નિયમ પ્રમાણે પ્રભાતકાળેજ આવી ચઢ્યો, તથા તેણે બારણાં ખખડાવ્યાં કે તરતજ ઉઘડી ગયાં. નોકરે આશ્ચર્ય પામીને અંદર પ્રવેશ કર્યો, તથા હરિશ્ચંદ્રની પથારી પાસે જઈ પહોંચનાંજ તે ખૂબ પાડી ઉઠ્યો !

હરિશ્ચંદ્ર શય્યામાં નથી. લોહીથી તેની પથારી ભીજાઈ ગઈ છે. પથારીની આસપાસ પૃથિવી પર પાથરવામાં આવેલી શેતરંજ પણ લોહીથી ભીજાઈ ગઈ છે. આ દેખાવ જોઈને નોકર “ આવો-કાંઈ જલદી આવો-ખૂન થયું છે ” કહીને ખૂસો મારવા લાગ્યો.

આ ખૂમ રજનીચંદ્રે સાંભળી. તે બીજો માણે ચાઈ રહેતો હતો ત્યાંથી ઉઠીને એકદમ નીચે દવાખાનામાં આવ્યો. આવતાંની સાથેજ

તેણે જે દેખાવ જોયો તેથી તે પણ આક્રંદ કરવા લાગ્યો. રસ્તા પર પહેરો ભરનાર સિપાહી પણ નોકરની જૂઠાં સાંભળીને આવી ચડ્યો. મકાનમાંથી રાજસાહેબ, પુષ્પાવતી વગેરે સૌ દવાખાનામાં એકત્ર થઈ ગયાં.

હરિશ્ચંદ્રની શર્યાને શૂન્ય જોઈ—રક્તથી ભીંગળાયેલી જોઈ—રાજસાહેબે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. પુષ્પાવતીનાં નેત્રો મીચાઈ જવા લાગ્યાં. તેના અંતરમાં ભયંકર દુઃખ થવા લાગ્યું. તેની છાતી ખેંચી ધડકવા લાગી. તેણે મર્મભેદક સ્વરે કહ્યું:—“ હરિશ્ચંદ્ર નથી ! ”

તેનાં નેત્રોમાં આંસુ નથી. શ્વાસ ત્વરાથી ચાલે છે. મુખ મલિન થઈ ગયું છે. જાણે કે તે દીવાની બની ગઈ છે—ઉન્માદિની થઈ ગઈ છે !

પૂર્વે તે જાણતી નહોતી કે હરિશ્ચંદ્રનું મૃત્યુ થવાથી તેનું લોહી રેડાયાથી—તેને આટલું બધું દુઃખ થશે. તેને પૂર્વે એવા અનુભવ પણ થયા નહોતા કે જેની તરફ પ્રેમ હોય છે તેના પર એક ક્ષણને માટે અભિમાન સુદ્ધાં ટકતું નથી તો પછી તેનું લોહી રેડાયલું તો ક્યાંથીજ નંદા શકાય ? પૂર્વે પુષ્પાવતીએ કોઈના પર પણ અંતઃકરણપૂર્વક પ્રેમ કયો નહોતો—લોકોનું હૃદય, મન, પ્રાણ લઈને તે રમ્યા કરતી હતી—પ્રેમને ચરણો નીચે ચગદી નાખતી હતી; પરંતુ હરિશ્ચંદ્રના પર તેનો અંતઃકરણનો સ્નેહ હતો. તે તેને પોતાનું હૃદય અર્પણ કરી ચુકી હતી. આટલે દિવસે તે સમજે કે તેણે હરિશ્ચંદ્રનું ખૂન કરાવી ભયંકર અગ્નિ સળગાવ્યો છે. એ અગ્નિમાં તેનું અંગ પ્રત્યંગ, જીવ વગેરે બધું મરવા લાગ્યું છે.

પુષ્પાવતી હરિશ્ચંદ્રની શર્યાના ભયંકર દેખાવને જોઈ શકી નહિ. તેનાથી ઉભી રહી શકાયું નહિ, તેમ ખેંચી શકાયું પણ નહિ. સમસ્ત સંસાર તેને નરકાગાર જેવા જણાયો. તે ત્વરાથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રજનીચંદ્ર રૂદન કરવા લાગ્યો. તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યો કે, રાજસાહેબનાજ કોઈ માણસે તેના સ્નેહ-માયાના આધાર કનિક બંધુને જીવતો મારી નાખ્યો છે.

રદન કરતાં કન્યા તોણે નોકરને પોલિસએટ પર બંધને ફોનદારને જોડાવી લાવવાનું કહ્યું.

થોડા સમયમાંજ કેટલાક પોલિસના માણસો સાથે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર આવી પહોંચ્યો. તેણે લક્ષ્યપૂર્વક સમસ્ત દવાખાનાની તપાસ કરીને એક છરો શોધી કાઢ્યો. ત્યાર પછી નોકરને પૂછ્યું:- “ તું અહિં ક્યારે આવ્યો હતો, તથા બારણાં ખુલાં છે એમ તને કેવી રીતે માલૂમ પડ્યું ? ”

નોકરે ઉત્તર આપ્યો:-“ હું હમેશાંના નિયમ પ્રમાણે લગભગ પાંચ વાગ્યાના સુમારે આવ્યો હતો. આવતાંની સાથે મેં હરિશ્ચંદ્ર-ભાઈને ખૂબ મારી હતી; પરંતુ તેમના તરફથી કાંઈ ઉત્તર નહિ મળવાથી મેં બારણાં હલાવ્યાં, અને તરતજ બારણાં ઉઘડી ગયાં.

ઇન્સ્પેક્ટર:-દરવાજાં હમેશાં અંદરથી બંધ રહેતો હતો કે !

નોકર:-હા. કાલે રાત્રે ત્યારે હું અહિંથી ગયો ત્યારે મેં હરિશ્ચંદ્રભાઈને બારણાં બંધ કરતાં જોયા હતા. તેમજ તેમણે અંદર સાંકળ પણ મારી હતી એમ સાંકળના ખખડવાથી હું સમજી શક્યો હતો.

ઇન્સ્પેક્ટરે રજનીચંદ્ર તરફ નજર કરીને કહ્યું:-“ મને લાગે છે કે આ મકાનમાંનાજ કોઈ માણસે ખૂન કરેલું હોવું જોઈએ. મકાનમાંથીજ આવીને કોઈએ આ છરાથી ખૂન કર્યું છે, તથા તપાસના માર્ગ બંધ કરવાના હેતુથી શયને અહિંથી ખસેડી નાખવામાં આવ્યું છે. તો પણ ખૂનીનું કાર્મ મદદગાર જણાતું નથી ! એક માણસ નિર્વિઘ્ને ખૂન કરી, શબદેહને છુપાવી શકે એ સંભવિત નથી.”

“ ત્યારે શું હું મહારા પ્રાણાધિક ભાઈને ફરીથી નહિજ જોઈ શકું ? ” આમ કહીને રજનીચંદ્ર એ સ્થાને બેસી પડ્યો. તેના અંતરમાં અપાર દુઃખ થવા લાગ્યું.

ઇન્સ્પેક્ટર થોડા તપાસ કરીને ખોનાનું કાર્મ સંપૂર્ણ કરી લગભગ દસ વાગ્યે આજ્ઞા ગયા.

રજનીચંદ્ર હજી સુધી ત્યાં બેસી રહ્યો હતો. નોકરે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરની રજા મળવાથી બધું લોહી પોઈ નાખ્યું હતું. લોહીથી

ભીળયજીં એદડું ઉસિકું અને શેતરંજી પોલિસ ગેટમાં લઇ જવામાં આવ્યાં હતાં.

રજનીચંદ્ર અસાધારણ દુઃખથી દીવાના જેવો થઈ ગયો છે. હૃદય અસ્થિર બની ગયું છે. આટલા લાંબા કાળને અંતરે તેને પોતાના ન્હાના ગામડાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. સ્મરણ થઈ આવતાંજ તે એક ન્હાના બાળકની માફક રડવા લાગ્યો. સાથે સાથેજ તેને તેની માતાનાં વચને યાદ આવ્યાં. રડતાં રડતાં તે બોલી ઉઠ્યો:— “ મા મા ! ત્હારો હરિ હવે આ સંસારમાં નથી ! મા ! જ્યારે આ સમાચાર ત્હારા જાણુવામાં આવશે ત્યારે ત્હારી કેવી શોચનીય સ્થિતિ થશે ? મા ! મ્હારી ભૂલને લીધેજ ત્હારા નમનમણિનો નાશ થયો છે ! ”

પરાંપર આજ વખતે પોષ્ટમેન આવીને રજનીચંદ્રની આગળ બે પત્રો મૂકી ગયો. એક પત્ર ઘેરથી આવ્યો હતો, અને બીજો પત્ર દમ્મભણ્ણથી ચંદ્રશંકર નામના એક સ્નેહીએ લખેલો હતો. બીજો પોષ્ટકાર્ડ હતો તેથી રજનીચંદ્રે બીજા પત્રનેજ પ્રથમ વાંચવા માંડ્યો. તેમાં તેના સ્નેહી ચંદ્રશંકરે લખ્યું હતું કે:— “ આ પત્ર મળે કે તરતજ અહિં આવજો. અહિં એક બાળિકા બીમાર છે. વખત ધણો બચાંકર છે, માટે વિલંબ કરશો નહિ. તમને તમારી મહેનતનો ધણો સારો બદલો આપીશું. ગમે એવું જરૂરી કામ હોય તે પણ પડતું મૂરીને આવજો. અમારે ત્યાંનાં બે ચાર માણસોને તમારા ઔષધથી આરામ થયેલો હોવાથી તમારા પર અમારી સૌની અસાધારણ શ્રદ્ધા છે. ”

ત્યાર પછી કવર ફાડી રજનીચંદ્રે ઘેરથી આવેલો પત્ર વાંચવા માંડ્યો. એ પત્ર વિષ્ણુપ્રસાદે લખ્યો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે:—

“ ચિં રજનીચંદ્ર !

ત્હારા વંશમાં ત્હેંજ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો છે. સગાં બહાવાં ત્હારી તરફથી ધણી આશા રાખતાં હતાં; પરંતુ તું છેકજ અધો-મતિને આપીને થયે ! ત્હારા ઘરની શોચનીય સ્થિતિના સમાચાર લખતાં લખતાં મ્હારા હાથમાંની લેખિની પણ ધ્રુજી ઉઠે છે. ત્હારી

પત્ની સ્નેહલતા તેના પર એક પ્રકારનો બુદ્ધ થયેલા હોવાથી ડોહને કાંઈ કહ્યા સિવાય અદિથી ચાલી ગઈ છે. તેના નાશી જવાથી કેટલાક નીચ લોકો તેને માથે કલંક મૂકીને અનેક આકાંક્ષાઓ ગપ્પાં હાંકે છે; પરંતુ હું જાણું છું કે, એ નિર્દોષ બાળિકા વિશેષ બુદ્ધિમતે સહન કરવાને અશક્ત હોવાથીજ આગળ પાછળનો વિચાર ક્યાં સિવાય ક્ષાન્તિ મેળવવાની આશાથી ડોહ જાણું કે ક્યાં ચાલી ગઈ છે ! ત્હારી માતાની સ્થિતિ પણ ધણી શોચનીય છે. પત્ર વાંચતાની સાથેજ ધર તરફ આવજો. ત્હારી સાથે હરિશ્ચંદ્રને તેડતો આવજો. ”

“ સ્નેહલતા—સ્નેહલતા ! શું તું કલંકિની છે ! હાયરે હનલાચ્ય રજની ! આટલા દિવસ પછી તું કયે મુખે સ્નેહલતાના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું સાહસ કરે છે ? ”

રજનીચંદ્ર પોતાના મન સાથેજ આ પ્રમાણે કહીને ત્યાર પછી વિષ્ણુપ્રસાદનું વાક્ય યાદ આવ્યું કે “ ત્હારી સાથે હરિશ્ચંદ્રને તેડતો આવજો. ” પરંતુ હાય ! હરિશ્ચંદ્ર ક્યાં છે ? !

પ્રકરણ ૫ મું.

ખૂન પર ખૂન કે આત્મહત્યા ?

રજનીચંદ્ર દવાખાનાના ઓરડામાં ઘણા સમય સુધી ખેંસી રહીને દેશ વિદેશ, આકાશ પાતાળ, સ્વર્ગ નર્ક વગેરેના વિચારો કરવા લાગ્યો. વિચારોને અંતે તેણે પોતાના મન સાથે કહ્યું:—“ અરેરે ! મ્હારા દુઃખની સીમા નથી ! હું ક્યાં જાઉં ? શું કરું ? ક્યાં જવાથી આ ભયંકર દુષ્પાત્રિ સાન્ન થશે ? ચંદ્રશંકરને ત્યાં જાઉં ? દ્રેનની મુસાફરી કરવાની છે—મ્હારાં માણસોની મુલાકાતથી આ ભયંકર દુઃખને થોડા સમયને માટે ભૂલી શકું એવો સંભવ છે ! ”

રજનીચંદ્ર ઉઠીને ઉભો થયો તથા પોતાના દિવાનખાનામાં ગયો. સ્વોપચ્છા સ્વોપ નૈયાર કરી તેની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. રજનીચંદ્ર સ્નાન કરી નામ, માત્રનું ભોજન કરવાને બેઠો. તેણે નોકરને પ્રશ્ન

કર્યો:—“ પુષ્પાવતી જમી ? ”

નોકરે કહ્યું:—“ ના. તેમની તબિયત ઘણી ખરાબ છે. હરિશ્ચંદ્ર ભાઈને માટે તેઓ હાહાકાર કરી રહ્યાં છે ! તદ્દન માંડાં બની ગયાં છે ! ! ”

રજનીચંદ્ર:—તે ક્યાં છે ?

નોકરે:—સવાના ઓરડામાં.

રજનીચંદ્ર નામ માત્રનું ભોજન કરી, વસ્ત્રો પહેરી પુષ્પાવતીના પાસે ગયા.

પુષ્પાવતીની મૂર્તિ ઘણી ભયંકર છે, મસ્તક પરના વાળ વિખરાઇ ગયા છે, નેત્રોમાંથી અગ્નિકણ્ણા વરસી રહ્યા છે, તે તદ્દન ઉન્માદિનીના જેવી બની ગઇ છે ! તે શાન્તિથી બેસી રહી શકતી નથી. ઉભી રહી શકતી નથી. કવચિત્ બેસે છે, કવચિત્ ઉઠી ઉભી થાય છે તો કવચિત્ શયનાલયમાં આમ તેમ આંટા મારે છે.

રજનીચંદ્રે શયનાલયમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે પુષ્પાવતીએ તેની પાસે આવીને કહ્યું:—“ કાણુ ડોક્ટર સાહેબ કે ? ન્હાના ભાઈનું લોહી પી હજી તૃપ્ત નથી થયા કે હજી રૂપિયા લેવા જાઓ છો ? અરેરે હરિશ્ચંદ્ર ! હું ન્હારું નામ લેવાને પણ અયોગ્ય છું ! ”

પુષ્પાવતીનાં વચનો સાંભળતાંજ રજનીચંદ્રનું દુઃખ વધી પડ્યું. તેણે પૂછ્યું:—“ પુષ્પા ! તું હરિશ્ચંદ્રને ન્હાતી હતી કે શું ? ”

પુષ્પાવતીએ ઉન્માદ—તીવ્ર ક્રોર સ્વરે કહ્યું:—“ ન્હાવું ? ! કોને ન્હાવું ? શું હરિશ્ચંદ્રને ન્હાવું ? જાઓ જાઓ, તમે દીવાના બની ગયા છો ! એ મહાન હતો હું ક્ષુદ્ર છું. એ પુણ્યાત્મા હતો, હું પાપી છું. એ દેવતા હતો, હું દાનવી છું ! તેને હું કેવી રીતે ન્હાઈ શકું ? તેને ન્હાવાને માટે સ્વર્ગના પવિત્ર સ્નેહની જરૂર હતી. તેના તરફ આટલો બધો બુદ્ધિમ ગુણર્યો; નેત્રોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવા વરસાવો તો પણ તે ન્હાઈ શકે નહિ ! કેવી રીતે ન્હારો થાય ? એ મહાન હતો—પવિત્ર હતો. મહેં ન્હારા મનની વાત તેને કહી દીધી હતી; છતાં તેણે ન્હારા કંઈકની વાત કોઈને પણ કહી નથી ! ”

એકાએક સર્પનો દંશ થતાંજ માણસ જેવી રીતે લપ્પીત તેમજ આશ્ચર્યચકિત બની જમ તેવીજ રીતે પુષ્પાવતીનાં આ વાક્યો સાંભળી રંજનીચંદ્ર લપ્પીત તેમજ આશ્ચર્યચકિત બની ગયો કેટલાક સમય સુધી શાંત રહીને તેણે કહ્યું:—“ પુષ્પાવતી ! આ તુ શું કહે છે ? ! ”

દાનવીના જેવી વિકટ-તીવ્ર દષ્ટિથી રંજનીચંદ્રના મુખ તરફ નજર કરી ઉન્માદિની પુષ્પાવતીએ કહ્યું:—“ ના ના, હું કાંઈ કહેતી નથી. હું બધું ખોટું બોલી ગઈ છું; પરંતુ હું સજ્જન બાળુ છું—બોડા સમય સુધી રાહ જુઓ. મ્હને વિચારવા ઘો-હરિશ્ચંદ્રનો વિચાર કરવા ઘો; ત્યાર પછી હું તમને સજ્જન હકીકત કહીશ. ”

બરાબર આ સમયે ત્રિજ માળ પર ઘણી ગરબડ થવા લાગી. એક માણસે ત્રિજ માળથી હાંફતા હાંફતા નીચે ઉતરી આવી કહ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! આપ જલદીથી ઉપર પધારો. મ્હારા શેકનાં પત્ની ગળે ફાંસો ખાઈને મરી ગયાં છે. ઘણો વખત થઈ ગયો છે—જીવ ઉડી ગયો હોય એમ લાગે છે ! ”

રંજનીચંદ્ર રાગસાહેબના નિવાસસ્થાને ત્રિજ માળ પર ગયો ત્યાં જઈને તેણે જોયું કે અનેક માણસો એકઠાં થયાં છે—શબદેવને પૃથ્વી પર સ્વાડવામાં આગ્યા છે. દેહનો રંગ લીલો થઈ ગયો છે.

પોલિસે આવી રંજનીચંદ્રને પૂછ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! આ પ્રકાર જોતાં શા હેતુથી મૃત્યુ નિપજેલું તમે ધારો છો ? ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે ! એકજ દિવસે એકજ મકાનમાં એક યુવક અને એક યુવતી મૃત્યુ પામ્યાં. આ બન્ને હાલમાં કાંઈ ગુપ્ત રહસ્ય સમાઈ રહેલું હોય, એવું અનુમાન થાય છે. ”

રંજનીચંદ્રે તપાસ કરીને કહ્યું:—“ બહારનાં લક્ષણો પરથી તો આત્મહત્યા કરેલી જણાય છે. જુરીની વિશેષ તપાસમાં સજ્જન હકીકત બરાબર જાહેર થશે. ”

પોલિસે મૃતદેહને ચકાસવાને એકલી દીધો. હરિશ્ચંદ્રના ખૂન સાથે આ યુવતીની આત્મહત્યાનો કાંઈ સંબંધ છે એવું પોલીસ અધિકારી

રીઓને લાગ્યું. આ સૂત્રને અનુસરીનેજ તપાસ કરવાની જરૂર છે, એવો પણ તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

રાજસાહેબના તો હાંખજ મગડી ગયા. તેમણે રજનીચંદ્રને જવા દીધો નહિ. તેમણે કહ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! થોડા વખતને માટે રાહ જુઓ. આ પ્રકારનો કાંઈ નિર્ણય થઈ જવા દો. જુરીનો રિપોર્ટ જોયા પછી આપ જાનો. ઉપરા ઉપરી એ ખૂન થવાથી મ્હાફે મન ધણું અસ્થિર બની ગયું છે ! ”

પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર ત્યાં હાજર હતો તેણે રાજસાહેબને ધણું અસ્થિર બની ગયેલા જોયા તેથી તેના મનમાં સંદેહ ભરાયો. તેણે વિચાર્યું કે, ‘ હરિશ્ચંદ્રની સાથે રાજસાહેબની સ્ત્રીનો ખરાબ સંબંધ હોવા જોઈએ, તથા તેનેજ પરિણામે રાજસાહેબે અગર તો તેમના કાંઈ વિશ્વાસુ માણસે હરિશ્ચંદ્રનું ખૂન કર્યું હોવું જોઈએ, તથા એ કારણને લીધેજ રાજસાહેબે પોતાની પત્નીને પણ મારી નાખી હશે. ’ જુરીની તપાસ પછી વિશેષ ચિકિત્સા કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે ચાલ્યો ગયો; પરંતુ એ ત્રણ ડિટકિટોને તે મકાનની આસપાસ તપાસ રાખવાને માટે મૂકી ગયો.

રજનીચંદ્રના પ્રાણમાં ભયંકર અશાન્તિ હતી તો પણ તે યંત્રથી ચાલના પુતળા પ્રમાણે રાજસાહેબને સાથે લઇને કોરોનરની તપાસનું પરિણામ જોવાને માટે ગયો. ત્યાં જતાંજ તેણે સાંભળ્યું કે રાજસાહેબની પત્નીએ ફાંસો ખાધનેજ આત્મહત્યા કરી છે. રાજસાહેબને વિદાય કરીને તે ચંદ્રશંકર તરફ જવાને માટે સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યો.

સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. ટ્રેન ઉપડવાની તૈયારી હતી. રજનીચંદ્ર દમ્ભજીની ટીકીટ કઢાવી જલદીથી ટ્રેનમાં જઈને બેઠો. ટ્રેન ઉપડી.

ટ્રેનમાં રજનીચંદ્ર અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો. અનેક પ્રકારની દુઃખપૂર્ણ કલ્પનાઓ તેના દુઃખમાં વધારો કરતી હતી.

તેણે વિચાર્યું:—“ પુણ્યાવતી શું દીવાની બની ગઈ છે ? તે શું કહેતી હતી ? હરિશ્ચંદ્રે તેની પાપપૂર્ણ પ્રાર્થના કમૂલ કરી નહિ તેથી

તેણે તેનું ખૂન કર્યું છે ? અરેરે ! કેવો નાશ ! ત્યારે શું મ્હારો પુણ્યાત્મા બાંધુ એક નીચ વેશ્યા જેવી સ્ત્રીને હાથે માર્યો ગયો છે ! હું નરાધમ છું. દેવાસ્વરૂપ પત્નીને ભૂડી જઈને આ વેશ્યાની મોહ-જાળમાં ફસાઈ પડ્યો છું. અરેરે ! મ્હારે લીધેજ મ્હારી સ્ત્રીને પણ મૂઠ્ઠાત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હૃદય ! આ સઘળી હાકીકત સાંભળીને હજી પણ તું વિદિર્ભ થતું નથી ? સ્નેહસત્તા ! હું અધમ છું, પાપી છું, ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ છું—તું હિંદુ કુલવધૂ છે—તહેં શા માટે આવું કાર્ય કર્યું ? તું શા માટે ધરતો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ ? શા માટે મ્હારી પ્રત્યે વિરૂપ થઈ ? તહેં શા માટે મ્હારા હૃદયને વિશેષ દુઃખી કર્યું ? ”

આ સમયે ટ્રેન દમ્ભણ સ્ટેશને જઈ પહોંચી. રાત્રિનો વખત હતો, મજૂરોના અવાજથી રજનીચંદ્રની વિચારમાળા અટકી ગઈ. રજનીચંદ્ર ટ્રેનમાંથી નીચે ઉતર્યો. સ્ટેશને તેને સામી લેવાને માટે ગાડી આવી હતી; એ ગાડીમાં બેસીને તે દમ્ભણ જઈ પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

સ્વપ્ન કે સત્ય ?

ચંદ્રશંકરની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. ખેતીમાંથી તેમને ઘણી સારી આવક હતી. વર્ષે લગભગ દસહજાર રૂપિયાની આવક હતી.

ચંદ્રશંકર વિદ્વાન તેમજ ધાર્મિક પુરૂષ હતા. ઉમ્મર લગભગ પંચોત્તર વર્ષની હતી. તેમને એક પુત્ર અને બે કન્યાઓ હતી. પુત્ર હાઇકોર્ટનો વકીલ હતો અને બે પુત્રીઓ પરણેલી તેમજ સંતાનવતી હતી.

રજનીચંદ્ર ગાડીમાં બેસીને ચંદ્રશંકરના વિશાળ મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે ગાડીમાંથી ઉતરી ચંદ્રશંકરના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ચંદ્રશંકર આતુરતાથી મોકલેલી રાહ જોઈને બેસી રહ્યા હતા. રજનીચંદ્રને જોતાંની સાથેજ તેઓ ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા.

તેમણે કહ્યું:—“ આપ અપોરે આવી પહોંચશો એવી મ્હને આશા હતી; કદાચ કામની વિશેષતાને કારણેજ આપ અપોરે નહિ આવી શક્યા હો. ઠીક છે; પ્રથમ રોગીની તપાસ કરીને પછી નિરાંતે બેસો.”

ચંદ્રશંકરે એક નોકરને હાથમાં વૉલસિટ લઈને આગળ આગળ ચાલવાનું ફરમાવ્યું, અને પછીથી તેઓએ ડૉક્ટરને સાથે લઈને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

રજનીચંદ્રે પૂછ્યું:—“ રોગીને શો રોગ થયો છે? અત્યાર પહેલાં કોઈ ડૉક્ટરે તપાસ કરી છે ? ”

ચંદ્રશંકર:—રોગી નથી; રોગિણી છે.

રજનીચંદ્ર:—રોગ શો છે ?

ચંદ્રશંકર:—ભયંકર તાવ આવે છે, અને જાતીમાં દર્દ થમા કરે છે.

રજનીચંદ્ર:—કાણુ તપાસ કરે છે ?

ચંદ્રશંકર:—હરિલાલ ડૉક્ટર.

રજનીચંદ્ર:—તેમણે રોગનું કાંઈ નામ કહ્યું છે ?

ચંદ્રશંકર:—હા, પહેલાં તેઓ ન્યુમોનિયા કહેતા હતા; પરંતુ કાલે સંધ્યા સમયે તેમણે એમ કહ્યું કે, હું રોગ અરાબર પારખી શકતો નથી. આથી કરીનેજ મહેં આપને તસ્દી આપી છે.

રજનીચંદ્ર:—તાવ ક્યારે આવે છે ?

ચંદ્રશંકર:—આખો દિવસ ૧૦૪ ડિગ્રી સુધી તાવ રહે છે. સંધ્યા સમય થતાંજ પાછો ધીમે પડે છે તે રાત્રિના આર વાગતા સુધીમાં ૧૦૦ ડિગ્રી સુધી રહે છે; વળી ફરીથી પ્રભાતકાળ થતાં વધતો જાય છે. જાતીમાં ઘસુંજ દર્દ થાય છે. તાવ વિશેષ ભરાય છે, ત્યારે વિશેષ દર્દ જણાતું નથી. તાવ નરમ પડે છે, ત્યારે દર્દ ઘસું વધી પડે છે.

રજનીચંદ્ર:—રોગિણી જ્ઞાનમાં રહી શકે છે કે ?

ચંદ્રશંકર:—વિશેષ તાવ ભરાયલો હોય છે, ત્યારે તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. તાવ ઓછો હોય છે, અને જ્ઞે બોલાવામાં આવે છે તે ઉત્તર આપે છે.

રેગિણી સંબોધી આવા અનેક પ્રશ્નો પૂછી લઇને તેઓએ રેગિણીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

રેગિણીની પાસે ચંદ્રશંકરનાં પત્ની ઉભાં રહ્યાં હતાં. તે સિવાય બીજી ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ પણ હતી. ચંદ્રશંકરે તેમને સંબોધીને કહ્યું:—“ તમે બધાં થોડા સમયને માટે ખસી જાઓ એટલે ડૉક્ટર સાહેબ રેગિણીની તપાસ કરે. ”

ચંદ્રશંકરનાં પત્ની તથા બીજી સઘળી સ્ત્રીઓ પાસેનાજ એક ઓરડામાં જઈને ઉભી રહી, તથા ડૉક્ટર શેા મન દર્શાવે છે તે જાણવાને માટે અતિ ઉત્સુક થઈને રહી.

રેગિણીનું સમસ્ત અંગ સફેદ વસ્ત્રથી ઢાંકેલું હતું. ઘરમાં એક વૉલસિટમાં મિણખતી સળગી રહી હતી. ચંદ્રશંકરે રેગિણીને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું:—“ જલેન ! હમણાં કેમ છે ? ”

કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. જે ઓરડામાં સ્ત્રીમંડળ ઉભું રહ્યું હતું તે ઓરડા તરફ દષ્ટિ ફેંકી ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ આજે હજી સુધી જાન આવ્યુંજ નથી કે શું ? ”

ચંદ્રશંકરનાં પત્નીએ પોતાની પાસે ઉભી રહેલી સ્ત્રીઓ તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ કહો કે, સંધ્યા સમય પછી જાન આવ્યું હતું. પછીથી ઔપધ આપનાંતી સાથેજ નિસ્તબ્ધ બની ગઈ છે. કદાચ ઉંઘતી હશે. ”

આ વાક્યો રજનીચંદ્રના સાંભળવામાં આવ્યાં. તેણે તેની પુનરૂક્તિ સાંભળવાની રાહ જોયા સિવાય કહ્યું:—“ ત્યારે તમારામાંથી એક જણ આવીને રેગિણી પાસે બેસો; હું નાડી તેમજ હૃદય તપાસું. ”

એક વિધવા પ્રૌઢા સ્ત્રી આવીને રેગિણીના ઉશિકા પાસે બેઠી. રજનીચંદ્ર પણ રેગિણીની શય્યા પાસે જઈને બેઠો. પ્રૌઢા સ્ત્રીએ રેગિણીના મસ્તક પરનું વસ્ત્ર એક બાજુએ સરકાવી દીધું.

એ મંદ પ્રકાશમાં સંખ્યાના કમળ જેવું, રેમથી મસ્તિન મધ ગયેલું મુખ જોઈને રજનીચંદ્ર ચમકી ઉઠ્યો ! તેને મુઝાઈ મધ

આવવાની આશંકા થઇ; પરંતુ મહા મુશિખતે બણી સાવચેતીથી તેણે પોતાની જાતને સંભાળી રાખી.

પ્રૌઢા સ્ત્રીએ રોગિણીને બોલાવતાં કહ્યું:—“ જહેન ! તુને ઉંઘ આવી છે કે શું ? ”

રોગિણી ઉઠી ગઈ હતી. પ્રૌઢાના બોલાવવાથી તેણે નેત્રો વિકાર્યાં. નેત્રો વિકારી તેણે શું જોયું ?—તેની આગળ તેના જન્મ જન્માંતરની આરાધ્ય ભૂત્તિ—તેના નારી જીવનનો દેવતા રજનીચંદ્ર ખેડો છે ! આ શું કાલ્પનિક સ્વપ્નની માત્રા છાયાજ છે કે સત્ય શરીરવાળી જીવિત ભૂત્તિ છે !

રોગિણી સ્નેહલતા છે.

રજનીચંદ્રે ચંદ્રશંકરની તરફ નજર કરીને કહ્યું:—“ મહાશય ! થોડા સમય સુધી રાહ જોવી પડશે. હમણાં હું રોગ પારખી શકતો નથી. થોડા સમય પછી ફરીથી તપાસ કરી ચાક્રસ નિર્ણય પર આવીશ. મ્હારું મસ્તક ભમવા લાગ્યું છે ! ”

સ્નેહલતા ઉઠીને શય્યામાં ખેડી થવાનો યત્ન કરતી હતી; પરંતુ તે ખેડી થઈ શકી નહિ. શય્યામાંજ પાછી ઢળી પડી. સૌ “ હાં હાં, આ શું કરે છે ? ” એમ બોલી ઉઠ્યાં. સ્નેહલતા ઉન્માદિનીની માફક બોલી ઉઠી:—“ મ્હારી છેવટની આશા પૂરી થઇ છે; હવે હું સુખથી મરી શકીશ. ફરીથી એક વખત તેમનું દર્શન કરવા ઘો—મ્હારાથી બરાબર જોઈ શકાતું નથી. ”

બાળાંએ એમ વિચાર્યું કે, છોકરીનો રોગ આજે વધી ગયો છે, તેથીજ તે બેભાનમાં જેમ ફાવે તેમ બેઠો છે. તે ઉઠીને બેસવા જતી હતી તે પણ રોગનાજ વિકારથી, એમ સ્ત્રીમંડળે વિચાર્યું; પરંતુ સંસાર-રસ-અભિજ્ઞ ચંદ્રશંકર સમજી શક્યા કે, ભગવાનના આ ચિત્રવિચિત્ર સંસારમાં ક્ષણે ક્ષણે શું થશે તે કોઈ સમજી શકતું નથી. આ યુવક યુવતીમાં એક પ્રકારનો ગૂઢ સંબંધ છે એવો તેમણે દૃઢ વિચાર કર્યો. અત્યાર સુધીમાં રજનીચંદ્ર તો બહાર દિવાનખાનામાં આસથો ગયો હતો.

ચંદ્રશંકરે રજનીચંદ્રને સંબોધીને ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! જલદીથી અહિં આવો, રોગિણીની તબિયત સારી નથી. દવા આપવામાં વિલંબ કરવાથી કદાચ માફું પરિણામ આવશે. ”

પરંતુ રજનીચંદ્ર પાછો રોગિણી પાસે આવ્યા નહિ. તે આકાશ પાતાળના વિચારો કરતો, જોરથી ધડકના હૃદયને દયાવી રાખી દિવાનખાનામાં બેસી રહ્યો. તેને એમ લાગવા માંડ્યું કે આતે સ્વપ્ન કે સત્ય ?

પ્રકરણ ૭ મું.

નવીન પરિચય.

“ શબ્દ તાવ્યુ-શયુ ટપકયું-ખિચાડ મીલનું હૈકું,
દ્રવ્યા કરશે હજી એનો, ખિચાડ પ્રેમનું ખ્યાલુ ”

“ હૈયું હનુમાનનું ચીરું, નિહાળી રામની મૂર્તિ;
હૃદય માટે અરીસો છે, ઉઘાડી છ ભણે જે તે. ” કલાપી.

કેટલાક સમય પછી રજનીચંદ્ર રોગિણીને નપાસી આવીને દિવાનખાનામાં આવીને બેઠો. ચંદ્રશંકર પણ દિવાનખાનામાં આવીને બેઠો એટલે બન્ને વચ્ચે વાતચિત ચાલવા લાગી.

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ રોગિણીને આરામ નહિ થાય ત્યાં સુધી આપ અત્રેથી જઈ શકશો નહિ. ”

રજનીચંદ્ર:—હું વિશેષ વખતને માટે રોકાઈ શકું તેમ નથી. કેટલાક ભયંકર રોગવાળા રોગીઓ મ્હારી સારવારમાં છે—મ્હારે હમણાંજ જવું પડશે. કોઈ જાતનો ભય નથી. આપની રોગિણીને જલદીથી આરામ થશે. જળમાં ડૂબી જવાથી તેનાથી ઘણું પાણી પીવાઈ જવાયું છે—એ પાણીમાંનું કેટલુંક ખૂદાર નીકળી ગયું છે, અને કેટલુંક ફેફસાંમાં ભરાઈ ગયું છે—તાવ પણ વિશેષ છે અને તેથીજ તમને આવી ભયંકર સ્થિતિ જણાય છે. મ્હેં જે ઔષધની

વ્યવસ્થા કરી છે તે ઔષધથી તેને વિના વિદ્યંબે આરામ થશે.

ચંદ્રશંકર:—ડોક્ટર સાહેબ ! ખરી વાત મ્હને કહેશો કે ? આ રાગિણી સાથે આપનો શો સંબંધ છે ?

રજનીચંદ્ર:—મ્હારો ? ! મ્હારો તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

ચંદ્રશંકર:—નહિ નહિ; હું ધારું છું કે તે આપની પત્ની છે.

રજનીચંદ્ર:—મ્હારી પત્ની ? ! તમને ક્યાંથી મળી આવી ? !

ચંદ્રશંકર:—હું મ્હારા કુટુંબ સાથે ચાણોદની યાત્રાએ ગયો હતો. ત્યાં થોડા દિવસ રહીને અમે ગુજરાતમાં પ્રખ્યાતિ પામેલી મહી નદીમાં સ્નાન કરવાના હેતુથી ટ્રેન માર્ગ તવાસદ ગયાં હતાં. તવાસદ ગામથી મહી નદી અડધો માઇલ દૂર થાય છે. ચોમાસાનો વખત હોવાથી અમે ગયાં ત્યારે મહી નદીમાં કાંઈ વિશેષ જળ હતું. જે દિવસે અમારે અહિં પાછા ફરવાનું હતું તેને આગલે દિવસે બહાર ફરવા જવાના વિચારથી હું એક બે માણસોને સાથે લઈને નદી કિનારે ગયો હતો. નદીમાં થોડે દૂર એક હોડી હતી અને તેમાં બે ત્રણ માછીઓ બેઠા બેઠા એક ગાન લલકારી રહ્યા હતા. મ્હને હોડીમાં બેસી થોડે સુધી ફરી આવવાની ઇચ્છા થઈ તેથી અમે હોડીવાળાને હોડી કિનારે લાવવાનું જણાવ્યું. હોડીવાળો પણ બે પૈસાની પ્રાપ્તિ થશે એવા વિચારથી હોડી કિનારે લાવ્યો. અમે સૌ તેમાં બેઠા અને હોડીને સામે કિનારે લઈ જવાનું જણાવ્યું. ચોમાસું વીતી જવા આવેલું હોવાથી પ્રવાહનો વેગ જોશમાં નહોતો. માછીઓએ સામા કિનારા તરફ હોડી હંકારી જવા માંડી. કિનારે લગભગ પચાસેક શીટ દૂર રહ્યો હશે એવામાં નદીમાં એક જળરદસ્ત પથર પડ્યા જેવો અવાજ અમે સાંભળ્યો; પરંતુ છેવટે ત્યાં આગળ જઈ પહોંચતાંજ કોઈ માણસને અમે ડૂબી મરતું જોયું. તરતજ મ્હેં માછીઓને કહ્યું:—“ જલદીથી તપાસ કરો, કોઈ ડૂબી ગયું હોય એમ જણાય છે.” માછીઓએ તરતજ નદીમાં પડીને આ રમણીના મરણતોલ દેહને ઊંચકીને નૌકામાં આણ્યો. પછીથી નૌકાને બીજી તરફને કિનારે લઈ જઈ રમણીના પેટમાં ભરાઈ ગયેલા પાણીને

બહાર કઢાવી નાખ્યું, અને તેજ દિવસે અમે ટ્રેનમાં બેસીને અહિં આવ્યાં. આ પ્રકાર બન્યાને પંદર દિવસ થયા છે; પંદર દિવસથીજ સારવાર ચાલે છે. તેની બેભાન સ્થિતિમાં તે જે કાંઈ બરબડે છે તે ઉપરથીજ એ પરમ પવિત્ર રમણી જણાય છે; સંસારમાં ઘણું દુઃખ પડવાથી આત્મઘાત કરવાનો યત્ન કર્યો હોય એવું અનુમાન થાય છે.”

રજનીચંદ્રનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિકણા ઝરવા લાગ્યા. તેના હૃદય-પ્રદેશમાં જાણે કે અસંખ્ય વીંછીઓ ડંશ દઇ રહ્યા હોય એવી ભયંકર વેદના તેને થવા લાગી. તેણે કહ્યું:—“ ના ના; આ રમણી સાથે મ્હારો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. ”

આ સમયેજ દારીએ આવીને ચંદ્રશંકરને કહ્યું:—“ એક વખત ઘરમાં આવી જાઓ જોઇએ. ”

ચંદ્રશંકરે રજનીચંદ્રને કહ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! આપ થોડા વખત બેસો. હું હમણાંજ પાછો આવી આપને સ્ટેશને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરું છું. ”

આમ કહીને ચંદ્રશંકર ઘરમાં ગયા.

રેગિણીના ઉશિકા પાસે બેસીને ચંદ્રશંકરનાં પત્ની મૃદુ મૃદુ હાસ્ય કરતાં હતાં, તથા પોતાનો કમળ સમાન હસ્ત રેગિણીના લલાટ પર ફેરવતાં હતાં. ચંદ્રશંકરે ત્યાં આગળ જઈને કહ્યું:—“ મ્હને કેમ બોલાવ્યો છે ? તમે કાંઈ આનંદમાં જણાવ્યો છો ! રેગિણીની સ્થિતિ સારી હોય એમ જણાય છે—કેમ ?

ગૃહિણીએ કહ્યું:—“ ઘણી સારી સ્થિતિ છે. ડૉક્ટર સાહેબની દવાનો જેટલો ગુણુ નથી લાગ્યો તેટલો ગુણુ તેમનાં દર્શનનો લાગ્યો છે ! આ બાળા કાણુ છે તે તમે જાણો છો ? ”

ચંદ્રશંકર:—હું કેવી રીતે જાણી શકું ?

ગૃહિણી:—એ મ્હારાં બહેનની પુત્રી ‘ સ્નેહલતા ’ છે.

ચંદ્રશંકર:—તમારાં બહેનની પુત્રી ?

ગૃહિણી:—મ્હારે ક્યાં ખાંચ સાત બહેનો હતી ? એકજ બહેન હતી.

ચંદ્રશંકર:-ત્યારે તો ભાગિરથી, કેમ નહિ ?

ગૃહિણી:-હા; મ્હારી માતાને પુત્ર સંતાન થયું નહોતું. અમે બેજ માત્ર બહેનો હતી. મ્હારાં બહેનનો વિવાહ સુરતમાં થયો હતો. વિવાહ થયા પછી થોડા સમયને અંતરેજ મ્હારા બનેલીનું મૃત્યુ નિપજ્યું હતું. વળી થોડો સમય પસાર થતાં મ્હારી પ્રાણાધિક બહેન પણ ભયંકર કાળનો ભોગ થઈ પડી હતી. તેને એકતી એક પુત્રી હતી તેજ આ સ્નેહલતા છે. મ્હું સ્નેહલતાનું નામ સાંભળ્યું હતું; કદાપિ તેને નજરે નંધ નહોતી. આપણે ઘેર ડૉક્ટર સાહેબ આવ્યા છે તેજ આપણી સ્નેહલતાના પતિ અર્થાત્ આપણા જમાઈ છે. આજનો દિવસ કેવા આનંદનો છે ? ! આપણા ગૃહમંદિરમાં આજે કેવું આનંદજનક મિલન થયું છે ? ! તમે હવેથી આપણા ઘરને મિલન-મંદિર તરીકે ઓળખાવજો !

ચંદ્રશંકર:-સ્નેહલતા અત્યારે બરાબર જ્ઞાનમાં છે ?

ગૃહિણી:-હા, હું એને પછીનેજ આ સઘળી હકીકત જાણી શકી છું. જો કે મ્હું સ્નેહલતાને કે જમાઈને કદાપિ જોયાં નથી તો પણ સ્નેહલતાનું નામ તથા તેનું સાસરું જે ગામમાં છે તે ગામનું નામ સાંભળેલું હતું. હું હનભાગિની છું-મ્હારા પિતાના વંશમાં કોઈ જીવતું રહ્યું નથી-મ્હારી બહેન પણ નથી !

ચંદ્રશંકર:-તમે સ્નેહલતાને પૂછ્યું કે, શા માટે તે નદીમાં પડી હતી ? શા માટે તેણે શ્વસુરગૃહનો ત્યાગ કર્યો હતો ?

સ્નેહલતા આ સમયે પાસું ફેરવી ઉડીને બેઠી થવા જતી હતી-તે ચંદ્રશંકરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનેજ બેઠી થતી હોય એમ લાગ્યું; પરંતુ તેની મારીએ તેને ઉડીને બેઠી થવા દીધી નહિ. તેણે કહ્યું:-“ હમણાં એ બંધી વાતચિત કરવાથી કદાચ એની સ્થિતિ પાછી બગડશે. એ સઘળી હકીકત પછીથીજ સાંભળીશું. ”

સ્નેહલતા ઉડી પણ નહિ તેમજ કાંઈ બોલી પણ નહિ.

ચંદ્રશંકરે થોડા સમય સુધી સ્થિર બેસી રહીને કાંઈ વિચાર કર્યા કર્યા. પછીથી તેમણે કહ્યું:-“ મ્હને આજે અપાર આનંદ થયો; પરંતુ-”

ગૃહિણીએ આતુરતાથી પૂછ્યું:—“ પરંતુ શું ? ”

ચંદ્રશંકર:—ડૉક્ટર સાહેબના મન પર જાણે કે એક પ્રકારનો ડાઘ લાગ્યો છે; છતાં હું ખાત્રીથી કહી શકું છું કે આપણી સ્નેહલતા પવિત્ર છે. દયાળુ દેવે જ્યારે આવું અપૂર્વ આનંદજનક મિલન કર્યું છે તો પછી તેનું પરિણામ પણ સારુંજ આવશે ! કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાનું કારણ નથી. હવે હું જાઉં છું.

ગૃહિણી કાંઈ કહેવા જતી હતી; પરંતુ તે કહી શકી નહિ. ચંદ્રશંકર એ સમયે બહાર ચાલ્યા ગયા હતા.

ચંદ્રશંકર જો કે વૃદ્ધ હતા તો પણ તેમના શરીરમાં યથેષ્ટ બળ હતું. તેઓ ત્વરાથી દિવાનખાનામાં ગયા.

રજનીચંદ્ર એ સમયે દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો અસંખ્ય વિચારો કર્યા કરતો હતો. તેના વિચારોનો અંત નહોતો. બ્રાતૃ-શોક, પોતાના નિષ્ફળ અપવિત્ર પ્રેમ-રહસ્યની તીવ્રવેદના, તથા સ્નેહલતાના વિચારોથી તે અસ્થિર બની ગયો હતો. તે મનમાં મનમાં કહેતો હતો કે:—“ સ્નેહલતા તું શા માટે મરી ન ગઈ ? ફરીથી તને જોવાનું મ્હારા નસીબમાં કેમ નિર્માણ થયું ? હરિશ્ચંદ્ર મરી ગયો છે—તું પણ કેમ ન મરી ગઈ ? તું મરી ગઈ હોત તો હું પણ નિરાંતે મરી શકત ! સ્નેહલતા—શું તું કલંકિની છે ? ના ના, મ્હારી સ્નેહલતા અપવિત્ર હોઈ શકેજ નહિ—હુંજ અપવિત્ર છું—સ્નેહલતા સતી સાધ્વી છે ! પરંતુ તે ગૃહત્યાગ કરીને ગુપચુપ નાશી કેમ છુટી ? ઘેર તેના પર શા જીલ્મ ગુજર્યો હશે ? ”

રજનીચંદ્ર આવા આવા અનેક વિચારોમાં નિમગ્ન હતો એવામાં ચંદ્રશંકર તેની પાસે આવી પહોંચ્યા.

ચંદ્રશંકરને જાનાંજ રજનીચંદ્ર જાણે કે ચમકી ઉઠ્યો. ત્યાર પછી ઘડીઆળ જોઈને તેણે કહ્યું:—“ મ્હારે હમણાં ને હમણાંજ રોશને જવું જોઈએ. જંત થોડો પણ વખત નકામો જશે તો ટ્રેન હાથમાં આવશે નહિ. ”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ ના ના, આજ રાત્રે તમારાથી જઈ શકાશે નહિ. ”

“ તમારાથી ! ” જો કે ચંદ્રશંકર વયોવૃદ્ધ હતા તથાપિ તેઓ કદાપિ રજનીચંદ્ર પ્રતિ ‘ તમે ’ તમારૂં વગેરે સંબોધનોનો ઉપયોગ કરતા નહોતા. તો પછી આજે તેઓએ એકાએક પોતાના સંબોધનમાં ફેરફાર કેમ કરી નાખ્યો ? રજનીચંદ્રે જાણે કે ‘ કાંઈક વિરક્તિપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું :— “ ના મહાશય ! મ્હારે હમણાંને હમણાંજ જવાની જરૂર છે. ”

ચંદ્રશંકરે હસતાં હસતા કહ્યું :— “ મ્હારાં પત્ની તમને રગ્ન આપવાની ઈચ્છા રાખતાં નથી તેથી હું શું કરું ? તમે તેમની પાસે જાઓ—અને તેમની રાન મળે તો બેલાશક ચાલ્યા જાવો. ”

રજનીચંદ્ર આ વાક્યોનું રહસ્ય સમજી શક્યો નહિ. તે ચંદ્રશંકરના ગંભીર તેમજ હાસ્ય-વિકસિત મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. ચંદ્રશંકરે તેની સ્થિતિ કળી જમીને કહ્યું :— “ તમને આશ્ચર્ય લાગે છે ? આશ્ચર્ય લાગે એવીજ વાત છે ! તમે હજી મુઠ્ઠી કાંઈ હકીકત જાણતા નથી ! ગમે તેમ હોય, તમે હાલ તરત માત્ર એટલુંજ લક્ષ્યમાં રાખજો કે, તમે અમારા જમાઈ છો ! હમણાં હું મ્હારાં પત્ની પાસેથી તમારી તેમજ મ્હારી સ્નેહલતાની હકીકત સાંભળી આવ્યો છું. ”

ત્યાર પછી ચંદ્રશંકરે પોતાની પત્ની પાસેથી સાંભળેલી સઘળી હકીકત રજનીચંદ્રને કહી સંભળાવી.

રજનીચંદ્રે કહ્યું :— “ આપનું કહેવું વાસ્તવિક છે. મ્હેં પણ ઘણા સમય પૂર્વે એમ સાંભળ્યું હતું કે, મ્હારાં એક માશીસાસુ છે. પરંતુ તેમના સંબંધી બીજી વિશેષ હકીકત મ્હને માલૂમ નહોતી. ”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું :— “ હું પણ તમને પિછાનતો નહોતો. અત્યાર મુઠ્ઠી હું તમને મુખધના એક સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર તરીકેજ ઓળખતો હતો ! તમારૂં મૂળ વતન કયું ? કુટુંબ કયું ? એ વગેરે મ્હેં તમને કદાપિ પૂછ્યું નથી. ચાલો, હવે ઘરમાં ચાલો. ”

રજનીચંદ્ર :— મ્હને ક્ષમા કરો. મ્હારે જલદીથી મુખધ જવની જરૂર છે. હવે તો હું આપનોજ બાળક છું. આપ આજ્ઞા કરશે એટલે મ્હારે રહેલુંજ પડશે; પરંતુ—

રજનીચંદ્રને બોલતો અટકાવીને ચંદ્રશંકરે કહ્યું :— “ મનમાં

કાંઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ કરશો નહિ. મ્હારી સ્નેહલતાનું ચરિત્ર નિષ્કલંક છે; એ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તમને જણાવી શકું છું. કલંકિની જીવનત્યાગ કરવાનું સાહસ કરી શકતી નથી ! ત્યાર પછી અમે ત્યારે તેને ખેલાન સ્થિતિમાં નૌકામાં લીધી ત્યારે પણ તે સ્વામિ દેવતાનું સ્મરણ કર્યા કરતી હતી. એવી સતી પત્ની પર સંદેહ લાવનાં સર્વથા અયોગ્ય છે. ”

રજનીચંદ્રે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ એ સંબંધી પછી વિચાર કરીશું. હમણાં મ્હારે શિરે એક ભયંકર સંકટ આવ્યું છે. ”

ચંદ્રશંકર:—શાનું સંકટ ?

રજનીચંદ્ર:—મ્હારો સૌથી ન્હાનો ભાઈ મ્હારી સાથે રહેતો હતો. તે દવાખાનામાંજ સર્જ રહેતો હતો. આજે પ્રભાતકાળે નોકરે આવી દવાખાનાનાં આરણ્ય ઉધાડ્યાં તો મ્હારા ભાઈનું ખૂન થયેલું જણાયું.

ચંદ્રશંકર ધ્રુજ ઉઠ્યા. તેમણે ધ્રુજતા સ્વરે પૂછ્યું:—ખૂન ! ”

રજનીચંદ્ર:—જી, હા.

ચંદ્રશંકર:—એ તો ઘણા દુઃખી થવા જેવી વાત છે.

રજનીચંદ્ર:—હજી પોલિસની ખટપટ ચાલે છે તેથી મ્હારે હમણાંને હમણાં અહિંથી વિદાય થવું જોઈએ.

ચંદ્રશંકર:—ત્યારે તો હું તમને રોકી શકતો નથી. હું તમારાં માશીસાસુને આ વાત કહી આવું.

રજનીચંદ્ર:—મહે; પરંતુ ગુપ્ત રીતે કહેજાન. રાગિણી જાં આ દપ્તકત જાણશે તો તેનો રોગ વધી પડશે, અને તેને આરોગ્ય પામતાં વિશેષ વખત લાગશે.

ચંદ્રશંકર:—ઝીક છે, એ માટે હું સાવચેત રહીશ.

ત્યાર પછી તેમણે મુનીમને બોલાવી રજનીચંદ્રને સો રૂપિયા વિઝિટ ફી આપવાનું કહ્યું. ગાડી પણ તૈયાર કરવામાં આવી. રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ રૂપિયા હમણાં રહેવા છો; વળી એક દિવસે લખશો. ”

ચંદ્રશંકરે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ છોકરી તેના પિતાને

ઘેર માંદી થતાં ડૉક્ટર જમાઈ વિઝિટ લે એ રિવાજ તો ગુજરાતી ડૉક્ટરોમાં પરાપૂર્વથી આલ્યોજ આવે છે ! ”

રજનીચંદ્ર આ વાક્યોના ઉત્તરમાં કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય માત્ર શુષ્ક હાસ્ય કરી, ચંદ્રશંકરને પ્રશ્નમ કરી ગાડીમાં બેઠો. ગાડી સ્ટેશન તરફ જલ્દીથી જવા લાગી.

પ્રકરણ ૮ મું.

નિરપરાધીનો નમુનો !

રામપ્રસાદની માતા ધરનો કારભાર ચલાવતી હતી તેથી રામપ્રસાદ ઘરમાં સર્વાંશે નિરંકુશ હતો ! ચંચળવલુની સ્થિતિ તો પૂર્વ પ્રમાણે કાયમજ હતી. ચંચળવલુનો સાસુ સરસ્વતી બિચારી ઉન્માદિનીના જેવા ગઇ હતી. તે સુસ્થ સ્થિતિમાં હતી ત્યારે પણ સંસાર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપતી નહિ. તે પ્રત્યેક પ્રકારથી અલગ રહેતી હતી. રાત્રિ દિવસ તે ચિંતાજ કર્યા કરતી હતી. રૂક્મિણી આવીને જ્યારે સ્નાન કરાવતી ત્યારેજ સ્નાન કરતી, નહિ તો તેને સ્નાન કરવાની સુદ્ધાં ફિકર રહેતી નહિ. રસોઈનું કામકાજ હવે રામપ્રસાદની માતાજ કર્યા કરતી હતી. તેની દયા તેમજ કૃપાથી સરસ્વતીને જે બોજન મળતું હતુ તેને તે રૂક્મિણીના આગ્રહથી ન્યાય આપતી હતી. આનપાનની પણ તેને પોતાને ચિંતા નહોતી.

એક દિવસે રામપ્રસાદની માતા દશ વાગ્યાના સુમારે રસોઈ કરતી હતી. રામપ્રસાદ રસોડાની દિવાલ સાથે અદેલીને બેઠો બેઠો તેની માતા સાથે વાતચિત કરતો હતો. માતા પુત્રની દિન પ્રતિદિન ઉન્નતિ થતી જોઈને આનંદશ્રેણી બની જતી હતી, તથા વચ્ચે વચ્ચે આનંદસ્રવક ઉત્તર આપતી હતી. વાતમાંને વાતમાં રામપ્રસાદે કહ્યું:— “ જે સમયે જે મનુષ્યની ઉન્નતિનો કાળ આવે છે તે સમયે તેની આવીજ રીતે ઉન્નતિ થાય છે ! ”

.. માતાએ ભર્વિત સ્વરે કહ્યું:—“ તું મ્હારા કેટલા દેવદેવાદિની

પ્રસાદી સ્વરૂપ છે, એ તો માત્ર મ્હારો આત્માજી જાણે છે. તું ચિર-કાળ સુધી જીવતો રહીને વંશનું મુખ ઉજવળ કર. હું તને સુખી નંદને આ સસારમાંથી વિદાય થાઉં એવીજ મ્હારી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે યાચના છે. ”

રામપ્રસાદ:-હું ખાટું બોલતો નથી. હમણાં મ્હારી ઉન્નતિ થતી જાય છે. આ જો તો ખરી કે માત્ર થોડાજ સમયમાં એક વૈદ્યરાજ તરીકે હું કેટલો જધો પ્રસિદ્ધ થયો ? એક મહિનામાં લગભગ ત્રણ ચાર રૂપયા મહેં પચદા કર્યા છે, તથા ઘણાખરા ખડૂતો મ્હારા શિષ્ય છે. હું તેમને જે કાઈ કહું છું તે તેઓ નીચું માયું રાખીને સાંભળી રહે છે, ખીજ એક વાત કહું કે ? ”

માતા:-શી વાત ?

રામપ્રસાદ:-રામનારાયણ હરિભક્તનો એક કામળ કિશોરી કુમારિકા કન્યા છે. તે પરીના જેવી સુંદર છે, સ્વર્ગની હુરીના જેવી તેજસ્વી છે, દેવલોકની અપસરાના જેવા કિન્નર કંઠવાળી છે, અરે સાક્ષાત કામદેવની રતી સમાન છે. મ્હારી સાથે એ દેવી સમાન કન્યાનો વિવાહ થવાની વાતચિત ચાલી રહી છે. તેના પિતા વડોદરામાં ન્યાયાધીશ છે.

માતા:-આઈ એ કરતાં વિશેષ આનંદ થાય એવી ખીજ કયી વાત હોઈ શકે ? પરંતુ વિવાહ કરવામાં પૈસાની જરૂર પડશે તેનું શું કરીશું ?

રામપ્રસાદ:-આ દુનિયામાં સૌ કોઈ પૈસાને જાતું નથી. સેંકડે એકાદ વ્યક્તિ નિર્લોભી પણ નીકળે છે. વળી મ્હારા જેવો સાક્ષાત કામદેવ સમાન જમાઈ મેળવવાને માટે તો ઘણી સુરસુંદરીઓ સમાન કન્યાઓનાં માતા પિતા ઉત્સુક થઈ રહેલાં છે. મ્હારા વાંકા સેંથા તરફ જાંઘને ભલભલી કુમારિકાઓ માથા પરનાં બેડાં પૃથિવી પર પછાડી નાખે તેમ છે; તો પછી પૈસાની શી ચિંતા છે ? રૂપ આગળ પૈસાની એક કોડીની પણ કિંમત નથી.

માતા:-ત્હારું કહેવું સત્ય છે; ત્હારા જેવો જમાઈ મેળવવા

જેવાં સદ્ભાગ્ય લાગ્યેજ કાંઈનાં હોઈ શકે !

બરાબર આ સમયે એ પોલિસ સિપાહી રસોડાના દારની બહાર આવીને ઉભા રહ્યા. તેમનો પહેરવેશ કાળો હતો. માથા પર લાલ પાઘડી હતી. કમર પર ન્હાનો પરતુ મજબુત ડાંગે લટકી રહ્યો હતો. એમના એક સિપાહીએ કર્કશ સ્વરે કહ્યું:—“ રામપ્રસાદ છે કે ? ”

સિપાહી દૃઢાંત્રે જોતાંજ રામપ્રસાદનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. રામપ્રસાદ જેવો રસોડામાંથી ઉડીને બહાર જતો હતો કે, તેની માતાએ કહ્યું:—“ રામપ્રસાદ ! કપડાં પહેરી આવ જાઉં. ”

રામપ્રસાદ:—હવે કપડાં પહેરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

માતા:—ત્યારે ઉભો રહે. આયનો, કાંસકી વગેરે લાવી આપું. લગાર સેથો પાડતો જા. ત્યારે સેથો મ્હને ધણો સુંદર જણાય છે !

એક સિપાહીએ સ્મિત હાસ્ય કરી પૂછ્યું:—“ કેમ ? સેથો પાડવાથી શું વિશેષ છે ? ”

માતા:—તે તમારા જેવા કાળી ડગલીવાળા કૂર પુરૂષો ક્યાંથી સમજી શકે ? રામપ્રસાદ એક રત્ન સમાન છે. દેવદેવાદિ કરતાં પણ તે વિશેષ ગુણવાન છે; લગભગ ન્યાયાધીશો તેમજ તેમની કામળાંગી કુમારિકાઓનું મ્હારું આ અમૂલ્ય રત્નમાં ધ્યાન છે, તથા મ્હારા આ રત્ન પર તેમનો જાન પણ કુરબાન છે.

બીજા સિપાહીએ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ ફોજદાર સાહેબ તમારા આ ગુણવાન, વિદ્યાવાન દેવપુત્રનો વિવાહ કરવા માટેજ આવ્યા છે; પરંતુ બિલકુલ વિલગ્ય કરશો નહિ. નહિ તો લક્ષ્મી ચાલેલો કરવા આવેલી હોવા છતાં મ્હોં ધોવા મયા બરાબર થશે. ”

આમ છતાં રામપ્રસાદ એક પ્રકારની બચકર આશાથી ધ્રુજતો હતો. બહાર ફોજદાર પાસે જવાને તે આનાકાની કરતો હતો. તેથી એક સિપાહીએ જોરથી તેને ધક્કો માર્યો, અને પરિણામે રામપ્રસાદને બહાર નીકળવું પડ્યું.

ન્યાયાધીશ સાહેબના ભવિષ્યમાં જમાઈ થનાર પુત્ર પર પોલિસનો આવો જુલમ થતો, રામપ્રસાદની માતા જોઈ શકી નહિ.

તે પણ જ્યાર જામને શો પ્રકાર બને છે, તે જોવાને જોઈ રહી.

ફોજદારે સમપ્રસાદની તરફ જુકુટી ચઢાવી કઠોર નજર કરીને કહ્યું:—“ ત્હારું નામ શું ? ”

સમપ્રસાદે કંપતાં કંપતાં કહ્યું:—“ સમપ્રસાદ. ”

ફોજદારે એક સિપાહી તરફ દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ હાથકડી નાખો. ”

તરતજ સમપ્રસાદના બન્ને હાથમાં લોહાની બેડી પડી.

આ પ્રકાર જોઈને સમપ્રસાદ તથા તેની માતા બૂમો મારવા લાગ્યાં.

થોડે દૂર આવેલા એક ઓટલા પર વિષ્ણુપ્રસાદ બેઠા હતા. તેઓ મૃદુ હાસ્ય કરતા કરતા આ પ્રકાર જોઈ રહ્યા હતા. એક સિપાહી ગામના બેચાર માણસોને બોલાવી લાવવા ગયો હતો તે પણ આવી પહોંચ્યો. આવનાર ગૃહસ્થોમાં એક માણસનું નામ ત્રિભૂવનદાસ હતું. ત્રિભૂવનદાસે વિષ્ણુપ્રસાદને પૂછ્યું:—“ કેમ, આશી ધમાક છે ? ”

વિષ્ણુપ્રસાદે કહ્યું:—“ અમારા કુટુંબમાંની સ્નેહતા નામની વડુ પલાયન કરી ગઈ છે એ તો તમારા સાંભળવામાં આવ્યુંજ હશે. મને લાગે છે કે આ પાપીષ્ઠ સમપ્રસાદજી એ પ્રકારમાં કારણ-જૂત છે. મ્હેં તેની પાસેથી ખરી હકીકત જાણવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ મ્હારો યત્ન વ્યર્થ થયો છે તેથીજ મ્હારે ફોજદાર સાહેબની મદદ લેવી પડે છે. તમે બધા હાજર રહો એટલે ખરી હકીકત શી છે તે જાણવામાં આવશે, અને નિર્દોષ રમણીના નિષ્કર્ષક ચરિત્ર પર લાગેલું કલંક દૂર થશે. ”

“ લાઈ તમે તો હદ કરી, હોં ! ” આમ કહીને ત્રિભૂવનદાસ હસવા લાગ્યા. પછીથી વિષ્ણુપ્રસાદ ફોજદાર સાહેબ, સમપ્રસાદ તેમજ બીજા ગૃહસ્થોને લઈને તેમના બેઠકખાનામાં ગયા, તથા વિષ્ણુપ્રસાદે ફોજદારને કહ્યું:—“ ફોજદાર સાહેબ ! તમે આ બિચારાને શા માટે પકડ્યો છે ? એ તો તદ્દન બલો માણસ છે. ! ”

ફોજદાર સાહેબ કાંઈ બોલવા જાય તે પહેલાંજ સમપ્રસાદે રડતાં રડતાં અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:—“ જુઓ ફોજદાર સાહેબ ! સૌ એમજ કહે છે કે, હું તદ્દન બલો માણસ છું. ”

રામપ્રસાદની માતા પણ બેઠકખાનાનાં બારણાં પાસે આવીને ઉભી રહી હતી. તેણે કહ્યું:—“ ફોજદાર સાહેબ ! મહારા નિર્દોષ પુત્રને છોડી દો. મહારા પુત્ર તદ્દન બલો માણસ છે ! ”

ફોજદાર:—ખૂન કરનાર માણસને છોડી દેવાને માટે કાયદો સાફ ના પાડે છે.

રામપ્રસાદે બચથી ધ્રુજતા સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હેં ખૂન કર્યું છે ? ”

રામપ્રસાદની માતા બોલી ઉઠી:—“ કેવી જૂઠી વાત ? શું મહારા પુત્ર ખૂની છે ? ”

વિષ્ણુપ્રસાદે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ શું કહ્યું ફોજદાર સાહેબ ! રામપ્રસાદે ખૂન કર્યું છે ? કોનું ખૂન કર્યું છે ? ”

ફોજદાર:—રજનીચંદ્રની નિર્દોષ પત્ની સ્નેહલતાનું.

રામપ્રસાદ:—તદ્દન ખોટી વાત. હું નિર્દોષ છું—બિનચુ-હેઆર છું. એ છાનીમાની નાશી ગદ્દ તેને હું શું કરું ? મ્હેં ક્યાં તેનું ખૂન કર્યું છે ?

ફોજદાર:—ચુપ રહે બદમાશ ! ન્યારે ફાંસીને લાકડે બૂલતો થઈશ ત્યારેજ તું સાચું કહીશ.

રામપ્રસાદની માતા:—“ ઓ બાપ રે ! મહાર હવે શું થશે રે ! હું શા માટે અહિં મરવાને આવી હતી રે ! મહારા પુત્રનું રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી રે ! ”

આ પ્રમાણે જૂઓ મારતી રામપ્રસાદની માતા અસ્થિર બની ગઈ. રામપ્રસાદે પણ માતાનું અનુકરણ કરીને રડતાં રડતાં કહેવા માંડ્યું કે:—“ અરેરે ! હું શા માટે અહિં મરવાને આવ્યો ! મહાર કોઈ નથી રે ! ”

વિષ્ણુપ્રસાદે ફોજદારના મ્હેં તરફ નજર કરી મોટેથી હસીને કહ્યું:—“ પરંતુ ફોજદાર સાહેબ ! જો રામપ્રસાદ ખરી વાત કહી દે તો તમે તેને માફ કરશો. ? ”

ફોજદાર પણ હસી પડ્યો. તેણે કહ્યું:—“ હા; જો એ ખરી હકીકત કહી દે તો હું એનો ચુન્હો માફ કરી શકીશ; પરંતુ એ

ધણે બદમાશ છે—તે કદાપિ ખરી હકીકત કહેશે નહિ. ”

રડતાં રડતાં રામપ્રસાદની માતાએ કહ્યું:—“ એના વંશમાં પાછ કે બદમાશનો જન્મ કદાપિ થયો નથી—એ વડુ બદમાશ હતી તેથીજ આજે મ્હારો નિર્દોષ પુત્ર જુનુંદેવાર ગણાય છે, નિર્દોષ પર જુનું થાય છે, પાપની પરિસીમા જણાય છે ! ”

વિશ્વપ્રસાદે રામપ્રસાદની માતાને ધમકાવી. તેમણે કહ્યું:— “ તમેજ તમારા ગોપાળને આટલો બધો બગાડ્યો છે. તમારે લીધેજ તેની આવી દુર્દશા થઇ છે. હજી પણ જો તેને ખરી વાત નહિ કહેવા દો તો પછી કાંઈ પણ પ્રકારે તેનું રક્ષણ થશે નહિ ! હજી પણ જો તે સાચું બોલશે તો ફોજદાર સાહેબ નેને છોડી દેશે ફોજદાર સાહેબ સમજી જાણી ગયા છે. ”

રામપ્રસાદે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ હું કહું છું—બધી ખરેખરી હકીકત કહું છું. મ્હારી માને કાંઈ ઓછુજ ફાંસીને લાકડે ચઢવાનું છે; ફાંસીએ જવાનું તો મ્હારે છે. હવે મ્હારી મા કહેશે તો પણ હું જૂઠું નહિ બોલું; વળી મ્હારા ગળામાં ફેરાક્ષની માળા છે. ”

ફોજદાર:—કહે, જલદીથી કહે, કે રનેહલતા ક્યાં ગઈ છે ?

રામપ્રસાદ:—ફોજદાર સાહેબ ! એ ક્યાં ગઈ છે તેની મને માહિતી નથી. મ્હેં કેટલાંક માણસો માર્ગ તેની શોધ કરાવી હતી. પરંતુ પત્તો લાગ્યો નથી.

ફોજદાર:—એક શબ્દ પણ જૂઠો બોલીશ નહિ. તું જો સાચું બોલીશ તોજ તને છોડી દઈશ. ઠીક કહે જાંબએ કે તે શા માટે જતી રહી ?

રામપ્રસાદ:—મ્હેં તેની મશ્કરી કરી હતી તેથી.

રામપ્રસાદની માતા બોલી ઉઠી:—“ મ્હારા છોકરાને મશ્કરી કરવી બહુ ગમે છે. હું તેને વારંવાર શિખામણ આપ્યા કરું છું કે સૌની મશ્કરી કરવી એ સાઈ નથી; પરંતુ મ્હારો છોકરો તદ્દન મૂર્ખ છે ! તદ્દન બોળો માણસ છે ! ! ”

વિશ્વપ્રસાદે રામપ્રસાદની માતાને ધમકાવીને કહ્યું:—“ તમારથા,

ચુપ નથી રહેવાતું કે ? છોકરાને ફાંસીને લાકડે ચલાવવાનોજ તમારો વિચાર છે કે ? ”

રામપ્રસાદની માતા ગભરાઈ જઈને શાંત રહી. ફોજદારે ફરીયાદ રામપ્રસાદને પૂછ્યું:—“ તહે મશ્કરીમાં તેને શું કહ્યું હતું ? ”

રામપ્રસાદ:—તે મ્હારી સાથે વાતચિત કરતી નહોતી તેથી હું વારંવાર તેને મ્હારી સાથે વાતચિત કરવાનો આગ્રહ કરતો હતો.

ફોજદાર:—તેથી તે શું કરતી હતી ?

રામપ્રસાદ:—અરે ફોજદાર સાહેબ ! હું શું કહું ? એ તો એવી યુવ્વી હતી કે હું જે કાંઈ કહેતો હતો તે બધી હકીકત મ્હારાં ફોજદારને કહી દેતી હતી. કોઈ દિવસે ફોર્મ મ્હને ડંપકો પણ આપતાં હતાં—તો કોઈ દિવસે કાંઈ પણ કહેતાં નહોતાં, અને જ્યારે તેઓ શાંત રહેતાં ત્યારે સ્નેહલતા રડ્યા કરતી હતી.

ફોજદાર:—પછી ?

રામપ્રસાદ:—એક દિવસે તેને મ્હેં જખરદસ્તીથી કહ્યું કે, ‘ જો તું મ્હારું કહ્યું કબૂલ નહિ કરે તો પણ હું તારા સતીત્વનો ભંગ કરીશજ—એક દિવસે મધ્યરાત્રે મ્હારા કેટલાક ખંડૂત શિષ્યોની સહાયતાથી હું તને કોઈ ગુપ્ત સ્થાને લઈ જઈશ—જેથી ત્હારું કોઈ રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ’ પરંતુ એ એવી તો મૂર્ખ હતી કે મ્હારી વાત ખરી માની તે ભય પામીને છ પાંચ અગીઆર ગણી ગઈ !

ફોજદારે વિષ્ણુપ્રસાદ તરફ જોયું. વિષ્ણુપ્રસાદે ક્રોધાવેશમાંજ કહ્યું:—“ રામપ્રસાદ ! સાંભળ, તું અત્યાર સુધી આખા ગામમાં શું કહ્યા કરતો હતો તે તને યાદ છે કે ? ”

રામપ્રસાદની માતા બોલી ઉઠી:—“ ઓ બાપ ! તમે તો સાગ ગૃહસ્થ માણસ છોને આમ કેમ પૂછો છો ? પોતાનો ગુન્હો કોઈ પોતાની જાતે કબૂલ કરે ખરું કે ? ”

ફોજદારે રામપ્રસાદની માતાને બહુ ધમકાવી તેથી તે મરતી જેવી થઈ જઈને દૂર ખસી ગઈ.

રામપ્રસાદ:-હા ભાઈસાહેબ ! મ્હારી ભૂલ થઈ છે. હું સૌને એમજ કહેતો હતો કે તે એક છોકરા સાથે નાશી ગઈ છે. મ્હારો આ મુન્હો માફ કરો, નહિ તો ન્યાયાધીશ સાહેબની છોકરી સાથે મ્હારો વિવાહ થવાનો છે તે બંધ રહેશે !

વિષ્ણુપ્રસાદ:-ત્યારે તું સૌને કહેતો હતો એ વાત ખોટી છે ને ?

રામપ્રસાદ:-હા, ભાઈસાહેબ !

વિષ્ણુપ્રસાદ:-કયો વાત ખોટી છે ? ત્હેં કબૂલ કરી તે કે તું સૌને કહેતો હતો તે ?

રામપ્રસાદ:-હું સૌને કહેતો હતો તે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-તેની સાબિતી શી ?

રામપ્રસાદ:-સાબિતી મ્હારાં ફાઈ. જે દિવસે મ્હેં તેને મ્હારી સાથે વાત કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો તે દિવસે તેણે મ્હારાં ફાઈ પાસે જઈને મ્હારા નામ પર ફરિયાદ કરી હતી-ત્રણું રહી હતી; પરંતુ ફાઈઆએ કાંઈ કર્યું નહોતું. હું પણ રનેહલતાને જોઈને ચક્રમ બની ગયો હતો, તેથી-

“ બસ કર, હવે કાંઈ બોલીશ નહિ.” આમ કહીને વિષ્ણુપ્રસાદે ઘરમાં જઈને એક છોકરાને રક્ષિમણીને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો. રક્ષિમણી વિષ્ણુપ્રસાદના મકાનની બહાર આવીનેજ ઉભી રહી હતી. તે તરતજ હાજર થઈ. વિષ્ણુપ્રસાદે તેને પૂછ્યું:-“ તું અહિંજ હતી કે શું ? ”

રક્ષિમણી:-હા, મ્હારા સાંભળવામાં સઘળી હકીકત આવી છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ:-ત્યારે તું ચંચળવડુને પૂછી આવ કે, રામપ્રસાદ ખરી હકીકત કહે છે કે નહિ ?

રક્ષિમણી ચાલી ગઈ. સૌ આતુરતાથી તેના પાછા ફરવાની રાહ જોવા લાગ્યા. કેટલાક સમય પછી રક્ષિમણીએ પાછી આવવાને કહ્યું:-“ ચંચળબા કહે છે કે સઘળું હું બાણું છું. રનેહલતાનો કાંઈ દોષ નથી. રામપ્રસાદના જુસ્મના બચથીજ તે ઘરમાંથી મુખમુખ નાશી ગઈ છે. જો હું પ્રથમથી સાવચેત થઈ હોત તો આમ થાત નહિ.”

આ સમયે વિષ્ણુપ્રસાદે સૌને સંબોધીને કહ્યું:—“ હવે આપના સૌના જાણવામાં આવ્યું કે, સતી લક્ષ્મીના નામ પર મિથ્યા કથક બેઠું છે ! તે જીવતી હોય અગર તો તેણે પોતાના સતીત્વરૂપી અમૂલ્ય ધનનું રક્ષણ કરવાને માટે મૃત્યુને આલિંગન કર્યું હોય તો પણ તે સતીજ છે—દુષ્ટના જુઝમથી—પાપીના પાપમાંથી આત્મરક્ષણ કરવાને માટે તે ગૃહનો ત્યાગ કરી જતી રહી છે, અને તેણે પોતાના સતીત્વ ધર્મનું સંરક્ષણ કરી પવિત્રતાનો મહિમા દર્શાવ્યો છે ! ”

આ વચનો સાંભળતાંજ સૌના નેત્રામાંથી આંસુ ઉબરાઈ જવા લાગ્યાં. ફોજદારની આત્માથી એક સિપાહીએ રામપ્રસાદના હાથમાંની ખેડી કાઢી નાખી. સૌ રામપ્રસાદનો નિરંકાર કરતા કરતા ચાલ્યા ગયા.

રામપ્રસાદ પોતાના હાથ પર પડેલા હાથકડીના ડાઘને જોતો જોતો, રડતો રડતો ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો. રસ્તે કેટલાક માણસો તેને ‘ નિરપરાધીનો નમુનો ! ’ કહીને ખિજવવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

સતીને માટે સાસરું દેવમંદિર છે.

સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો. શીતળ સમીર વહેતો હતો, પશ્ચિમો પૃથિવી પર આહાર શોધવાને માટે વ્યાકુળ બની ગયેલા જાણતાં હતાં.

મંદાકિનીની પાડોસમાં શારદા કરીને તેની એક સહિયર રહેતી હતી. તેણે બરાબર સંધ્યા સમયે મંદાકિની પાસે આવીને કહ્યું:— “મંદા ! તું ને બળ્યું ક્યાં સંતાઈ ગઈતી ? કાલે હું સાસરે જવાની છું તેથી આજે તને મળવા આવી છું. ”

મંદાકિની આ સમયે દીપક સળગાવતી હતી. તેણે કહ્યું:— “ આવ બહેન ! આજે તું તો ઘણું દહાડે આ તરફ બૂલી પડી છે ! તું સાસરે જવાની છું ! તોના મહાતીર્થસ્થાન સ્વરૂપ સાસરે જવાની છું ? ”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો મંદાકિનીનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પ્રથમથીજ તેનું મુખ મ્હાન હતું, ચિત્ત ચિંતાતુર હતું, હૃદયમાં અસાધારણ વેદના થતી હતી.

શારદાએ કહ્યું:—“ તું વળી શ્વસુર-સ્થાન પ્રત્યે આટલી બધી ભક્તિ રાખતાં ક્યારથી શિખી ? ”

મંદાકિની:—તું એક વખત ઘરમાં તો ચાલ. ઘણા દિવસથી તને મળાયું નથી. આ હૃદયમાં કેટલું બધું દુઃખ થાય છે તે તું જાણતી નથી ! ત્હારું શરીર આમ છેકજ કેમ સુકાઈ ગયું ?

શારદાનું મુખ પણ કાંઈક મલિન બની ગયું. તેણે કહ્યું:—“ ચાલ બહેન ! ત્હારા ભાવ જોતાં મ્હને ભય લાગે છે. શું બન્યું છે તે ખરાબર કહે તો ખરી. ”

મંદાકિની જલદીથી હાથમાંનું કામ પૂરું કરી, શારદાને લઈ ઘરમાં ગઈ.

શારદા:—ત્હારી બહેન આવ્યાં છેને ? લગભગ એક માસથી તેમના આવ્યાની વાત મ્હેં સાંભળી છે, છતાં બિલકુલ દેખાતાં કેમ નથી ?

મંદાકિની:—હા, તેમને પ્રસવનો વખત છે. તેઓ મ્હોટા દરનાં મહારાણી સાહેબ છે તેથી તેમનાથી હાથ કે પગ કાંઈ પણ હલાવાતું નથી. હું હતભાગિની છું—મ્હારો પતિ ગરીબ છે તેથી મ્હોટાં બહેનનું કામકાજ, તેમનાં બાળબચ્ચાંનું કામકાજ વગેરે ગદ્દાવૈતરું મ્હારેજ કરવું પડે છે. જો મ્હારાથી કદાચ કાંઈ કામ રહી જાય છે તો મા પણ મ્હને ભાંડવામાં બાકી રાખતી નથી. તે મ્હને જેમ ફાવે તેમ કહે છે. શારદા ! બહેન ! અરેરે ! હું પહેલાં જાણતી નહોતી કે પતિની સેવામાંજ રમણીનું સમસ્ત સુખ સમાયલું છે. મ્હવારથી તે રાત્રિના દશ વાગ્યા સુધી કામ કરી કરીને મરી જઈ છું—છતાં કોઈ કાંઈ કરવા લાગતું નથી. મ્હેં પાણી સૂકાં પીધું છે કે કેમ તેની કોઈ સંભાળ રાખતું નથી. અરેરે ! હું અભાગિની છું—પાપિણી છું. એ સમયે હું સમજતી નહોતી કે, ભાઈ હોય, મા હોય અગર તો બહેન હોય તો પણ પતિના બેવો સ્નેહ તેમજ દયા રમણીને કોઈની

તરફથી પણ મળતાં નથી. તે સમયે હું સમજતી નહોતી કે, પતિના માનમાં પત્નીનું માન સમાયતું છે. હું બીમાર પડી ગઇ હતી ત્યારે તેમણે ઘણું કष्ट વેડીને મ્હારી સેવા ચાકરી કરી હતી. દવાદાર માટે મહા મુશિયત વેડીને પણ તેમણે ધણું ખર્ચ કર્યું હતું; પરંતુ હું અભાગિની તેમના પ્રેમને પિછાની શકી નહિ-મૌરવન સમજ શકી નહિ. હવે હું સારી રીતે સમજ છું. તે દિવસે સખ્ત તાવ આવ્યો હતો-દશ દિવસ દુઃખ ભોગવ્યું-ઉપવાસ કર્યો-કોષએ બરાબર ખવડાવવાની પણ સંભાળ લીધી નહિ ! જ્ઞેન ! હવે તો હું સહન કરી શકતી નથી-થું હવે હું તેમની પવિત્ર પ્રેમમયી પ્રતિમાનું દર્શન કરી શકીશ નહિ ?

વર્ષાસુતામાં ખિન્નેલા પુષ્પ પરથી ઝાકળનાં બિંદુ સરી પડે તે પ્રમાણે મંદાકિનીનાં નેત્રામાંથી આંસુઓ સરી પડ્યાં. તેણે રૂઢ કંઠે કહ્યું:-“ શારદા ! બે સાંભળ, હું હતભાગિની છું-પાપના અગ્નિમાં બળી મરું છું. મ્હારી સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખજે. સ્વામિ તથા ધ્યસુરપક્ષ સ્ત્રીને માટે આ સંસારમાં કીમતી સુખ-ભંડાર છે ! સ્વામિની સેવા કરવામાં, ભક્તિ કરવામાં પાછી ખુદાની કરીશ નહિ. તેમને તું ત્હારું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દેજે. માટે એમ કરવાથી તને અપાર પુણ્યની પ્રાપ્તિ થશે. ”

શારદાની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં તેણે કહ્યું:-
“ જ્ઞેન ! ત્હારા પતિનો ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો ? ”

મંદાકિનીએ ઉત્તર આપ્યો:-“ ના ! પરમાત્મા તેમને દીર્ઘાયુ કરે ! મ્હારા પર તેમનો અપાર પ્રેમ હતો; પરંતુ હું હતભાગિની છું. મ્હેં તેમને જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું છે ! મ્હારા કહેવાથીજ તેઓ વૃદ્ધ માતા, ભાઈ, ભાભીઓ વગેરેથી છુટા પડીને અહિં આવ્યા હતા ! હું સુખી છું એમ વિચારી તેમણે અપાર અપમાન તથા અપાર તિરસ્કાર સહન કર્યો હતાં ! તેમની સેવા આકરી કરવાનું, તેમની ભક્તિ પૂજા કરવાનું તો દૂર રહ્યું; પરંતુ શારદા ! હું બાણું છું કે મ્હેં જે મહાન પાપકર્મ કર્યું છે. તેનું

પ્રાયશ્ચિત્ત હમણાં હું કરી રહી છું. મહારા હૃદયમાં જે દુઃખ થાય છે તેનો અંત નથી ! શારદા ! હવે હું તેમનું દર્શન કરી શકીશ નહિ—તેમના જેવો સ્નેહ તેમજ દયા મહારા પ્રત્યે કાંઈ દર્શાવશે નહિ તેઓ આંસુ ભરેલી આંખોએ મહારી પાસેથી વિદાય થયા છે—વિદાય થયા તે થયા—પાછા આવ્યાજ નહિ ! મહેં અભાગિનીએ એ સમયે તેમને કાંઈ પણ કશું નહિ—તેમને જતા રોકી પણ રાખ્યા નહિ ! ”

મંદાકિનીથી વિશેષ બોલી શકાયું નહિ. તેનો કંઠસ્વર અટકા જવા આવ્યો.

શારદાએ સહિયરને દુઃખે દુઃખી થઈને કહ્યું:—“ તું હમણાંજ ત્હારે સાસરે જા. ત્યાં જવાથી તને થોડી ઘણી શાન્તિ મળશે. ”

મંદાકિની:—શારદા ! મહારાંજ પાપોને પરિણામે મહારા શ્વસુર-પક્ષનો સુખપૂર્ણ સંસાર બળીને ખાકસાર થઈ ગયો છે. સ્વર્ગ સ્મશાન સમાન બની ગયું છે—ત્યાં હમણાં જન્મનું હું શું કરું ?

શારદા:—તું પૂરો વિચાર કરી જા. પરમાત્માનું સ્મરણ કર. તેઓ ત્હારા પર કૃપા કરશે, અને ત્હારું દુઃખ હરશે. ફરીથી ત્હારા પતિદેવ પાછા ઘેર આવશે. તું જા—ત્હારે સાસરે જા.

મંદાકિની:—પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાનો મહારા અધિકાર મ્હેં જાતેજ ગુમાવ્યો છે. જે પાપિણીએ પતિને દુઃખ દીધું હોય છે, પતિનું અપમાન કર્યું હોય છે, જે પાપિણીએ પતિને ભયંકર દુઃખાગ્નિમાં સળગાવી દીધા છે એ પાપિણીને પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાનો અધિકાર નથી ! મહેં જેવું કર્મ કર્યું છે તેવુંજ કૃપા મહેં ભોગવ્યું છે અને ભોગવું છું—અને હજી પણ કેટલું ભોગવીશ તેની કલ્પના સુદ્ધ કરી શકતી નથી !

બરાબર આ સમયે હરિચરણ પોતાના હાથમાં એક પત્ર લઈને હસતો હસતો ઘરમાં આવ્યો. માતા તથા ભગિનીએ મંદાકિનીને બોલાવી. મંદાકિની શારદાને સાથે લઈને માતા તથા મ્હોટી બહેન પાસે ગઈ.

હરિચરણે હસતાં હસતાંજ મસ્કરીના સ્વરે કહ્યું:—“ મા ! ભાગ્યચક્ર ફરી ગયું છે. ન્હાની બહેનને તેડવાને માટે નેમની સાસુએ ગાડી તથા માણસ મોકલ્યું છે. ”

હરિચરણની માતાએ કહ્યું:—“ ફીક છે; પરંતુ પેલા રાવસાહેબના દિકરા ઘેર પધાર્યા છે કે ? ”

હરિચરણ:—ના. જે સાંભળ હું આ પત્ર વાંચું છું.

આમ કહીને હરિચરણ હાથમાંનો પત્ર વાંચવા લાગ્યો:—

“ સ્વસ્તિશ્રી ગામ વિલાયત મઘે મહાશુભસ્થાને અનેક સંવં ગુણોપમાલાયક સદ્ગુણાલંકૃત શેઠજી હરિચરણ વગેરે. જાણીથી લી. તમારાં વહેવાણુ સરસ્વતીના ઘટિત. બીજું અમારા દુર્ભાગ્યની સધળી લક્ષીકન મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તમે સાંભળી હશે. રામપ્રસાદ તથા તેની માતા અલિપ્તી ચાત્યાં ગયાં છે. હવે ઘેર રાંધી શકે એવું કાંઈ પણ માણસ નથી. ચંચળવહુ પુત્રવિયોગથી શોકાતુર રહે છે. તેથી મહું ગાડી મોકલી છે તો એ ગાડીમાં મંદાકિની વહુને જોમ અને તેમ જલદીથી મોકલી દેજો. રૂક્મિણીને પણ મોકલી છે. રમેશચંદ્ર નોકરી પર છે. કૃષ્ણચંદ્ર, રંગનીચંદ્ર તથા હરિચંદ્રના કાંઈ સમાચાર મળ્યા નથી. મ્હારી સ્થિતિ કેવી દુઃખપૂર્ણ છે તે તો માત્ર મ્હારો જીવજી બનણું છે; માટે મંદાકિની વહુને જરૂર મોકલી દેજો, એજ.

લી. તમારાં વહેવાણુ

સરસ્વતીના યથાઘટિત વાંચશો. ”

હરિચરણની માતા ક્રોધથી બેકામ બની જઈને બોલી ઉઠી:—
“ હા શા માટે ના મોકલું ? મ્હારી છોકરીને ત્હારી ગુલામગિરી કરવાનેજ હું મોકલીશ, કેમ ? ! ક્યાં છે, રૂક્મિણી—તેને બોલાવો. એટલે હું મ્હારી મંદાને મોકલવાની સાફ ના પાડી દઉ. ”

શારદાએ ધીમેથી કહ્યું:—“ ના ના કાકી ! એમ ન કરો. મંદાને સાસરે જવા લો. સાસરે જઈને દુઃખી સાસુની સેવા કરવી એ અત્મારે મંદાનું કર્તવ્ય છે. ”

હરિયસ્થની માતાએ વિશેષ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:-“ ત્યારે શું આટલા દિવસ સુધી મ્હારી પુત્રીએ તેમની સેવા કરી નથી કે? હમણું મ્હારી મ્હોટી પુત્રીને એક બે દિવસમાં પ્રસવ થાય તેમ છે, એટલે હું મંદાને મોકલી દઉં તો અહિંનું કામકાજ કોણ કરે ? ”

મૃદુ પરંતુ દૃઢ સ્વરે મંદાકિનીએ કહ્યું:-“ હું તો સાસરે જઈશ.”

માતા:-જવું હોય તો ભલે જા: પરંતુ પાછી રકતી કકળતી અહિં આવીશ નહિ ! અહિં હવે તને સ્થાન મળશે નહિ, સમજ ? પિયર કરતાં પણ સાસરાની કોમન આ કલિયુગની પુત્રીઓ વધારે ગણે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી ! ”

મંદાકિનીએ માતાનાં આ વચનોનો કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. તેણે મનમાંને મનમાં કહ્યું:-“ હા હા એમજ થશે-જે એ પવિત્ર તીર્થમાં મ્હને સ્થાન નહિ મળે તો પછી હું મ્હારું સ્થાન સરિતામાંજ કરી લઈશ. ”

આ સમયે રૂદ્ધિમણી પણ તળાવ પર ન્હાવા ગઈ હતી ત્યાંથી જ્ઞાન કરીને આવી પહોંચી.

સંધ્યાને વિશેષ વિલંબ નહિ હોવાથી શારદાએ કહ્યું:- “ મંદાકિની ! તારે તું જઈશને ? ”

મંદાકિનીએ આંસુ ભરી આંખોએ શારદા તરફ જોઈને નમ્ર પરંતુ દૃઢ સ્વરે કહ્યું:-“ હા, હું અવરય જઈશ. કોઈનું કહ્યું પણ સાંભળનાર નથી; આ ભયંકર દુઃખાગ્નિમાં હવે વિશેષ બળી મરનાર નથી. ”

છટો ખંડ સમાપ્ત.

મિલન-મંદિર.

ખંડ સાતમે.

કર્મફળ (ચાલુ).

અને

મિલન-મંદિરની સ્થાપના.

અંડ ૭ મો.

પ્રકરણ ૧ હું.

ખૂની કોણ ? રાજસાહેબ !

લાંબા સમયની અતૃપ્ત આકાંક્ષા, તથા વ્યર્થ પ્રયાસે પુષ્પા-
વતીના હૃદયમાં જે દુઃખ જાગ્રત કર્યું હતું તે દુઃખમાં હરિશ્ચંદ્રનું
લોહી રેડાયાથી ધણો વધારો થયો. તેનું દુઃખ સુતીક્ષ્ણ, અસહ્ય
તેમજ ગંભીર બની ગયું. અત્યાર સુધી તેણે વિલાસ-લાલસાની સેવાથી
પ્રમત્ત બની જઈને કામળ સ્વર્ગીય પવિત્ર પ્રવૃત્તિને અવિચારથી પોતાના
ચરણો નીચે છુંદી નાખી છે. તેણે અંતે માત્ર એકલા હરિશ્ચંદ્રનેજ
પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું હતું; પરંતુ તેના પર પોતાનો કટલેા
પ્રેમ છે તેનો એ પૂર્વે નિશ્ચય કરી શકી નહોતી. હરિશ્ચંદ્રનો હમેશાંને
માટે વિયોગ થતાં પોતાને દીવાની, ઉન્માદિની બની જવું પડશે એમ
તેને માલૂમ નહોતું. જે એમ માલૂમ હોત તો તે હરિશ્ચંદ્રની હત્યા
કરવાનું કારસ્થાન રચત નહિ. એ સમયે તો તેણે એમજ વિચાર્યું
હતું કે, “ હરિશ્ચંદ્રની હત્યા કરવાથી પોતાના સમસ્ત દુઃખનો અંત
આવશે ! ” વળી આજકાલની નવલકથાઓમાં પણ જે પ્રેમાતુરો
નાયિકા નાયકને મેળવી સંભોગ-સુખ મેળવી શકતી નથી તો પછી
તેનો પ્રેમ પ્રચંડ વૈરમાં બદલાઈ જાય છે, અને રમણી ભયંકર રાક્ષસી
બની જાય છે. પુષ્પાવતીને પણ નવલકથાઓ વાંચવાનું કાર્ય વિશેષ
પ્રિયકર હોવાથી તેના મનમાં આવી લાવના ભરાઈ જાય એ સંભ-
વિત છે. હરિશ્ચંદ્રનો વિનાશ થવાથી પોતાનું જીવન પણ વ્યર્થ થઈ
પડશે, અને પોતાને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળી મરવું પડશે એવો
તેને પ્રથમ વિચાર સુદાં નહોતો આવ્યો. સર્પિણી કાંઈ મનુષ્યની
જીવનલીલા અંતે લાવવાનો નિશ્ચય કરીને, એ નિશ્ચયનું હૃદયમાં

પાપણુ કરી રાખી દંશ દેતી નથી—તેટલો કદાચ વિચાર પણ કરતી નથી. યુરસે ભરાતાંજ તે દંશ દબને નિશ્ચિત થાય છે !

પુષ્પાવતી કોઈ પણ પ્રકારે હૃદયને સ્થિર કરી શકતી નહોતી. નોકરે સ્નાન કરવાનું કહ્યું, રસોઈયાએ આહાર કરવાની પ્રાર્થના કરી; પરંતુ તેણે સ્નાન કે આહાર કંઈ કર્યું નહિ. એ સમયે તેનાં નેત્રા લાલચાળ થઈ ગયાં હતાં. વેશ વિચિત્ર હતો. ચાટલો વિખરાયલો હતો.

રજનીચંદ્રના ચાલ્યા ગયા પછી તેણે નોકરને રાજસાહેબનં ત્યાંના સમાચાર લઈ આવવા મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈ આવ્યાં સમાચાર આપ્યા કે:—“ રાજસાહેબની સ્ત્રી પણ ગળે ફાંસો ખાઈને મરી ગઈ છે ! ”

પુષ્પાવતીનું વ્યાકુળ હૃદય વિશેષ વ્યાકુળ બની ગયું. બરાબર ત્રિજા પ્રહરે નોકરની ઘણી વિનંતીથી તેણે એ કાળિયા બાજન કયુ, અને માત્ર એક ખાલો પાણી પીધું.

સંધ્યા સમય પછી તે શાન્ત રહી શકી નહિ. તેણે નોકરને પોલિસ ગેટ પર મોકલ્યો, તથા પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટરને જલદીથી પોતાને મળી જવા તથા ખૂન સંબંધી પોતે ઘણી હકીકત બોલે છે એમ કહેવડાવ્યું.

સમાચાર મળતાંજ પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટર પુષ્પાવતી પાસે આવી પહોંચ્યો. પુષ્પાવતીની મૂર્તિ જોઈને તે સમજી ગયો કે—આ રમણીનું ચિત્ત બરાબર સ્વસ્થ નથી. કદાચ એણે જાતેજ ખૂન કર્યું હશે, અને એતે પોતાના પાપકાર્યના પશ્ચાત્તાપથી પોતાના ચિત્તની અશાન્તિને લીધે તે ખૂન કરેલું કબૂલ કરશે, અગર તો આ ખૂન સંબંધીના કારસ્થાનમાં તે શામિલ હશે.

પુષ્પાવતીએ ગંભીર મુખે તેમજ ઉદાસ સ્વરે કહ્યું:—“ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ ! એ નથી—હવે આવશે પણ નહિ—તેની હત્યા કરનાર કેદ પકડાય—શિક્ષામાં સપડાય એજ મહારી ઇચ્છા છે. ”

ઈન્સ્પેક્ટર:—મહારી પણ એવીજ ઇચ્છા છે; પરંતુ કાંઈ પણ આવાર મળી આવ્યા સિવાય ખૂનને કેવી રીતે પકડવો ?

પુષ્પાવતી:—આધાર ! હું તમને સઘળી હકીકત જણાવું છું.

ઈન્સ્પેક્ટર:—જણાવોને, હું હમણાંજ ખૂનીને કેદ કરીશ—કાણુ છે ખૂની ?

પુષ્પાવતી:—રાગસાહેબ.

ઈન્સ્પેક્ટર:—રાગસાહેબ ?

પુષ્પાવતી:—ઝ, હા.

ઈન્સ્પેક્ટર:—તેઓ પોતે ?

તેઓ પોતે નહિ તો તેમનોજ કાઈ માણસ. તેમને કેદ કરશે. એટલે સઘળી હકીકત તમે જણી શકશો.

ઈન્સ્પેક્ટર:—મ્હને કૃપા કરીને સઘળી હકીકત સ્પષ્ટ રીતે કહો.

પુષ્પાવતી:—રાગસાહેબની પત્ની સાથે હરિશ્ચંદ્રનો ગુપ્ત સંબંધ હતો. બન્ને એકબીજાને મ્હાતાં હતાં. આ પ્રકાર રાગસાહેબના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે હરિશ્ચંદ્રનું ખૂન કર્યું છે, અને તેમણે પોતાની પત્નીને સખ્ત માર માર્યો તથા તેને કેટલાંક એવાં ખરાબ વચનો કહી સંભળાવ્યાં કે જેથી ગુસ્સાના, ક્રોધના તેમજ અભિમાનના આવેશમાંજ તેમની પત્નીએ ગળે ફાંસો ખાધને આપઘાત કર્યો.

ઈન્સ્પેક્ટર:—મ્હારી ધારણા પણ એવીજ છે; પરંતુ પ્રમાણ સિવાય રાગસાહેબને કેવી રીતે કાયદાની બારીમાં પકડી શકાય ?

પુષ્પાવતી:—પ્રમાણ ! પ્રમાણ જોઈએ એટલાં છે.

ઈન્સ્પેક્ટર:—શાં શાં છે ? કહો જોઈએ ?

આ સમયે પુષ્પાવતીએ ઈન્સ્પેક્ટરને અનેક પ્રમાણો કહી સંભળાવ્યાં. પુષ્પાવતીના હૃદયમાં જે નરકાગ્નિ સળગી ઉઠયો હતો તે નરકાગ્નિની પ્રચંડ શિખાઓ સ્વરૂપજ આ પ્રમાણ હતાં. મનુષ્યના પ્રાણમાં એક વખત પાપની પ્રતિષ્ઠા થતાં તેનું પાપ ધીમે ધીમે વધતુંજ જાય છે !

સઘળી હકીકત સવિશેષ લક્ષ્યથી સાંભળી લઈને ઈન્સ્પેક્ટરે કહ્યું:—“ હવે હું આપના પ્રમાણોને અનુસરીનેજ તપાસ ચલાવીશ,

તથા મ્હારી તપાસનું જે પરિણામ આવશે તે હું તમને યથા સમયે જણાવીશ.”

આમ કહીને ઇન્સ્પેક્ટર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨ જી.

દિવ્ય-અગ્નિ.

“ અહાહા ! ઈશક જુઓ, ચડ્યો તો દાવ શો ત્યારે !

પડ્યો પાસે હવે ઉઘો ! ફફારી આ રહી મ્હારે ! ” કલાપી.

રજનીચંદ્ર બીજે દિવસે સ્થવારે ઘેર આવી પહોંચ્યો. જે ઔરડામાં પુષ્પાવતી સ્થ રહેતી હતી ત્યાં જઈને જાંચુ તો, તેણે પુષ્પાવતીને એક સોફા પર ઉન્માદિનીના વેશમાં પડી રહેલી જોઈ. આ સમયે તે નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી ! પરંતુ તેની નિદ્રા સુખનિદ્રા નહોતી. રજનીચંદ્ર સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યો કે પુષ્પાવતી નિદ્રામાં ચિત્ર વિચિત્ર સ્વપ્ન જુએ છે—એ સ્વપ્ન દુઃખદાયક હતાં. તેનું સુખ લીલાશ પડતું થઈ ગયું હતું તેની નસે નસ અસ્વાભાવિક ઉછળા રહી હતી. રજનીચંદ્ર સમજ્યો કે—પાપચિંતાનો પ્રવાહ સ્વપ્નરૂપે વિકાસ મેળવીને પુષ્પાવતીના હૃદયને ખાળી દે છે.

રજનીચંદ્રે પુષ્પાવતીને બોલાવી. પુષ્પાવતી જગી ઉઠી જલદીથી સોફા પર બેઠી થઈ. તેણે ઉદાસ તેમજ ઉન્માદ બની ગયેલાં નેત્રાંએ ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી. તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી રજનીચંદ્ર તરફ જોઈને કહ્યું:—“ તમે તો હરિશ્ચંદ્ર નથી ! તમે શા માટે અહિં આવ્યા છો ? પુષ્પાવતીનો પ્રેમ સ્વીકારવાને ? પ્રેમ !—ખોટી વાત ! તમે તો ઇદ્રિય-સંત્રામના વાણકર છો—પ્રેમ-પ્રકાશને વ્રક્ષમાં રાખી કેવી રીતે મરવું જાંચુએ તે માત્ર હરિશ્ચંદ્રજી સમજી શકે—તેથીજ તે મહત્ત્વ છે, તે પવિત્ર છે ! તમે જાઓ—હવે ફરીથી આવશો નહિ. મ્હારા સુખપૂર્ણ આનંદો ભંગ કરશો નહિ.

રજનીચંદ્ર:—પુષ્પા ! તું મું દીવાની બની ગઈ છે ?

પુષ્પાવતી:-દીવાની ? ના ના, અત્યાર મુધી હું દીવાની હતી, હવે શાણી થઈ છું ! જે મનુષ્ય પેતાના સ્વરૂપને સમજી શકતું નથી તેજ દીવાનું કહેવાય છે ! તમે હજી મુધી દીવાના છો. ખાલેશા ફતરાની માફક હજી પણ મ્હારી પાછળ પાછળ ભમ્યા કરો છો ! શા માટે ભમ્યા કરો છો ? પ્રેમ પ્રાપ્તિની આશાથી ? હુ પ્રેમ કરવાનું સમજી નહોતી-હરિશ્ચંદ્ર પાસેથી સમજી છું-શિખી છું; પરંતુ તે મ્હને શિખરીને તેના મૂળનો પણ નાશ કરીને ચાલ્યો ગયો છે. મ્હેં બધા દિવસથી તેના પ્રત્યેના પ્રેમને મ્હારા હૃદયમાં છુપાવી રાખ્યો હતો; પરંતુ તમે અજ્ઞાન હતા, અંધ હતા તેથી જોઈ શક્યા નહોતા. હરિશ્ચંદ્ર મહત્ત્વ હતો, પવિત્ર હતો:-તે મ્હારા અપવિત્ર હૃદયને કેવી રીતે સ્વીકારી શકે ? તમારા જેવા પુરુષોજ ભૂલે છે ! એના જેવો દેવતુલ્ય પુરુષ કેમ ભૂલ કરે ? એના પવિત્ર લાલીથી મ્હેં મ્હારા હૃદયના પાપને ઘોષ નાખ્યું છે-હવે હું તમને અડકીશ નહિ. તમે પિશાચ છો-તેથીજ પિશાચીના પ્રેમના લોભથી મ્હારી પાછળ પાછળ ભમ્યા કરો છો ! શું તમે નથી સાંભળ્યું કે:-

“ ફાની છે આ જગત સઘળું અન્ન આ જીવવાને,
જે છે તે ના ટકી કદિ રહે, સર્વદા કાળ ક્યાએ;
શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે ! સર્વદા જે રહેશે,
આશા તૃપ્તિ ત્રિભવ મુખની તમ્હ સૌ ઓડી દેને । ”

કથાપી.

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તે પુષ્પાવતીનાં નેત્રો લાલચાળ થઈ ગયાં. તે દાંત સાથે દાંત પીસીને ફરીથી મ્હોટેથી હસી પડી !

આટલા દિવસ પછી રજનીચંદ્રના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો ! તેણે વિચાર્યું:-“ ખરેખર ! હું પિશાચ છું ! ખરેખર, હું જે પવિત્ર છે, જે શાંત છે, જે સુશીતળ છે તેનો ત્યાગ કરીને નરકની પાછળ ફર્યા કરું છું. આથી કરીનેજ ભગવાને મ્હારા પાપની શિક્ષા મ્હને કરી હોય એમ લાગે છે ! તેથીજ મ્હારી રનેહલતા મ્હારા હૃદયમાં અસાંતિનો દુઃખાગ્નિ સળગાવવાને માટે કુળપામ

કરીને આવી ગઈ છે ! શું તે ખરેખર કલંકિની છે ! ના ના. તેણે જુદાના જુદા રીતો અસ્થિર બની જઈને મૂલનો ભાગ કર્યો છે. ચંદ્ર-શંકરે કહ્યું છે કે:—“ પાપી મનુષ્ય મરવાનું સાહસ કરી શકતું નથી ! ” એ વાક્ય ખરું છે ! અજ્ઞાન અવસ્થામાં પણ રનેહલતાએ મૂન બોલાવ્યો છે. ચંદ્રશંકર શિક્ષિત, ધાર્મિક, વિચારવાન છે. તેઓ અસત્ય વાત કહે નહિ—તેઓ બ્રમથી ભૂલે નહિ ! ત્યારે તો મ્હારી રનેહલતા મ્હારીજ છે ! ”

હવે પુષ્પાવતી ? પુષ્પાવતી મૂને છેતરતી હતી. હું ઇન્દ્રિયનો ગુલામ છું—હું તેનું હૃદય અલાર મુધી સમજી શક્યો નહોતો. એ પાપિષ્ઠાએ મ્હારા કનિષ્ઠ ભાઈને છેતરવાનો યત્ન કર્યો હતો—પરંતુ તે જુદીશાળી હતો. એ સમજતો હતો કે એ પાપ છે ! અરેરે ! તેણે આ પાપી નારીની પાપપૂર્ણ પ્રાર્થના કબૂલ કરી નહિ તેથીજ તેના જીવનનો નાશ થયો છે !

પુષ્પાવતીએ કહ્યું:—“ શું વિચારો છો ? મ્હારો વિચાર કરો છો ? તમે આજથી એમ સમજાવે કે, પુષ્પાવતી આ દુનિયાથી દૂર ઘઈ છે—મૃત્યુ પામી છે. હવે મ્હારી પાસે ફરીથી કદાપિ આવશો નહિ. મ્હેં સાંભળ્યું છે કે તમારે એક સફળણી પત્ની છે; તમે તેની પાસે ગયો. મ્હારે દવાખાનું બંધતું નથી—તમે તે ચલાવ્યું છે તેથી હું તેને તમારે સ્વાધીન કહું છું. મ્હારી પાસે જે દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યની સહાયતાથી હું જીવનના આકીના દિવસો સુખમાં પસાર કરીશ—હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે હવે કદાપિ મ્હારી પાસે આવશો નહિ—હત-ભાગિની સમગ્રતા હૃદય પાસે આવશો નહિ. હું હવે નિશ્ચિંત ચિત્ત એ પરમપવિત્ર પ્રેમિકના પવિત્ર ચરિત્રનું ચિંતન કર્યાં કરીશ. હવે મ્હારી પાસે આવવાથી તમારી વિશેષ દુર્ગતિ થશે. ”

આ સમયે રજનીચંદ્રના હૃદયમાં પ્રજ્વાલાપનો ભયંકર અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. આ સમય ઘણો દુઃખદાયક હતો ! મનુષ્ય તેનાં આત્મમય જીવનનાં અસંખ્ય પાપોનું સ્મરણ કરીને ઘણું આવમાં આવસા બની જાય છે. આત્મમય જીવનના ભયંકર

અગ્નિમાં એક કલાકમાંજ બળી લસમ થઈ જાય છે સમસ્ત પાપોનું તીવ્ર હળાહળ એક ક્ષણ માત્રમાં પી જઈને અસ્થિત બની જાય છે ! એ શુભ મુહુર્ત ક્યારે આવે છે, તે કોઈ જાણતું નથી. ક્યારે આવે છે ત્યારે મનુષ્ય બધીને પવિત્ર થાય છે—એ અગ્નિને—‘દિવ્ય અગ્નિ’ કહેવાય છે !

રજનીચંદ્રના જીવનનો એ શુભ સમય હમણાં આવ્યો હતો. તે એ દિવ્ય અગ્નિમાં બળીને પવિત્ર થયો. એ સમયે તેને પુંપાવતી રાક્ષસી સમાન માલૂમ પડી. તે ચિંતાતુર ચિત્તે દસાખાનામાં ગયો. ત્યાં જઈ કપડાં પહેરી સ્થેશને ગયો, અને ટીકીટ લઈ, ટ્રેન આશતાંજ તેમાં બેસી દમ્ભણું તરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૩ નું.

રણોલી તરફ પ્રયાણ.

દમ્ભણું જઈ પહોંચતાં સાંજ પડી ગઈ. ત્યાં જતાંજ તેણે સાંભળ્યું કે, સ્નેહહતનાની તબિયત ઘણી સારી છે. તાવ પણ બીજા દિવસોની માફક વિશેષ પ્રમાણમાં આવ્યો નહોતો. સ્નેહહતા રોગ શય્યામાં બેઠી બેઠી સૌની સાથે વાતચિત કરતી હતી.

ચંદ્રશંકરને ત્યાં આજે રજનીચંદ્રને એક જમાઈ જોડલું માન મળતું હતું. તેનાં માસીસાસુ તેની સાથે આનંદજનક વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં. તથા મનમાંને મનમાં કન્યા અને જમાઈનો પુનઃ કદાપિ વિયોગ ન થાય એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતાં હતાં !

આમ જતાં સ્નેહહતનાના ચરિત્ર સંબંધી રજનીચંદ્રના અંતઃકરણમાં જે આશંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સર્વશે દૂર થઈ નહોતી. ચંદ્રશંકરે સંસારમાંને સંસારમાં વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના અનુભવો મેળવ્યા હતા તેથી તેઓ તરતજ રજનીચંદ્રના મનની આશંકા સમજી ગયા. એજન વખેરે થઈ રહ્યા પછી તેમણે રજનીચંદ્રને કહ્યું:—“રજનીચંદ્ર ! હવે એક કામ કરવાનું છે ! ”

રજનીચંદ્ર:-શું કામ ?

ચંદ્રશંકર:-પતિ પત્નીનો સંબંધ ઘણો પવિત્ર છે. એ સંબંધમાં ઘણો દૃઢ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ-જો લેશ માત્ર પણ સંદેહ કે અવિશ્વાસ રહે છે તો તે અપાર ઈર્ષ્યુખનું કારણ થાય છે. આથી હું એક વાત કહેવા માગું છું.

રજનીચંદ્ર:-કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય આપને જે કાંઈ કહેવું હોય તે બેઝાશક કહો.

ચંદ્રશંકર:-સ્નેહહતતાનું ચરિત્ર અતિ પવિત્ર છે-તે પોતાના અમૂલ્ય નિધિ સતીત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે જીવન સુદ્ધાં વિસર્જન કરવા તૈયાર થઈ હતી; પરંતુ હજી તમારા મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે. એ સંદેહને પરિણામે તમારા આત્માને ઘણું દુઃખ થાય તેમ છે.

રજનીચંદ્ર:-આપ જાણી છો. આપની ધારણા ખાટી હોયજ નહિ

ચંદ્રશંકર:-અમે તમારાં હિતૈષી છીએ, તેથી તમારી આગળ સ્નેહહતતાના પવિત્ર ચરિત્રની ખાત્રી કરાવી આપવી એ અમારું કર્તવ્ય છે માટે આપણે બધાં રણોલી ગામે જવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

રજનીચંદ્ર:-ત્યાં જવાથી શું થશે ?

ચંદ્રશંકર:-સ્નેહહતતાએ તેનાં માર્શીને જે સંબંધી હકીકત કહી છે, તે ખરી છે કે કેમ, તેની આપણે તપાસ કરીશું.

રજનીચંદ્ર:-આપ હિતૈષી છો. આ સંબંધી આપને જેમ કરવું યોગ્ય લાગે તેમ બેઝાશક કરો કહેવાની જરૂર નથી કે, ભાષના વિયોગ શોકથી મ્હારું હૃદય રાત્રિ દિવસ બળીને ખાક થઈ ગય છે; પરંતુ આપ કહો છો એ સંબંધીની તપાસ કરવાની પણ જરૂર છે.

તરતજ મુસાફરીનો સર સામાન બાંધીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને સૌ રાત્રે એક વાગે ઊપડતી પેસેન્જર ટ્રેનમાં રણોલી જવાને માટે નીકળી પડ્યાં.

રજનીચંદ્ર - આ સમયે સ્નેહહતતાને મળી શકે એ નહોતો. ચંદ્રશંકરે પણ એ સંબંધી સ્નેહહતતાને કાંઈ સૂચના કરી નહોતી.

તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જ્યારે રનેહલતાના પવિત્ર ચરિત્રની રજનીચંદ્રને ખાત્રી થશે ત્યારેજ તેમનું-પતિ પત્નીનું પ્રેમમિલન વિશેષ આનંદપૂર્ણ થશે. રજનીચંદ્ર માત્ર દવાજ આપ્યા કરતો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

સતીના સતીત્વનો પરિચય.

બીજે દિવસે બપોરે ચાર વાગે સૌ રણોલી સ્ટેશને ઉતર્યાં. સ્ટેશનેથી ગામ એક માઈલ દૂર થતું હોવાથી બે ગાડીઓ ભાડે કરી, તેમાં બેસી સૌ ગામમાં જઈ પહોંચ્યાં. પુરૂષ વર્ગ ગોપાળદાસને ત્યાં ઉતર્યો અને સ્ત્રી વર્ગને ગામની ધર્મશાળામાં ઉતાર્યો.

થોડા સમય સુધી વિશ્રાંતિ લીધા પછી ચંદ્રશંકરે ગોપાળદાસને પૂછ્યું -“ તમારું નામ શું ? ”

ગોપાળદાસ:-ગોપાળદાસ.

ચંદ્રશંકર:-થોડા દિવસ પહેલાં તમારે ત્યાં એક છોકરી આવી હતી કે ?

ગોપાળદાસ:-ના-ના-અમે ગરીબ-

ચંદ્રશંકર:-જૂઠું બોલશો નહિ: તેમજ કાંઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખશો નહિ. જૂઠું બોલશો તો દુઃખી થશો.

ગોપાળદાસ રડી પડ્યો. તેણે કહ્યું:-“ મહાશય ! એ છોકરીને લીધે તો અમારું સત્યાનાશ થવા બેઠું છે ! ”

ચંદ્રશંકર:-શાન્ત થાઓ, અને શું થયું છે તે કહો.

ગોપાળદાસ:-અરે ! શું કહું, મહારું કપાળ ! આ ગામના પટેલ શંભુપ્રસાદે મહારું સત્યાનાશ વાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

ચંદ્રશંકર:-શા માટે ?

ગોપાળદાસ:-આપ જે છોકરીની વાત કરો છો, તે છોકરી પ્રજ્ઞાતકાળે સરિતાના કિનારા પર બેસીને રૂદ્ધ કર્યા કરતી હતી.

મ્હારી સ્ત્રી પાડોસમાં રહેતી એક ખીજી સ્ત્રી સાથે નદી કિનારે પ્રાણી ભરવા મઠ હતી. ત્યાં એ છોકરીને નિરાધાર સ્થિતિમાં રહતી કંકળતી જોઈને મ્હારી સ્ત્રી તેને મ્હારે ઘેર લઈ આવી. રસ્તે ચામના મુખી શંભુપ્રસાદે એ છોકરીને જોઈ. શંભુપ્રસાદનો સ્વભાવ સારો નથી—શ્રીમંત માણસોનો સ્વભાવ આંવા ખરાબ કેમ હશે ? તેમણે એક કુલટા વિધવાને અમારે ત્યાં મોકલી. એ વિધવાએ મ્હારી સ્ત્રીને જે હપ્તીકત કહી તેથી મ્હારી સ્ત્રીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. એ છોકરી બ્રહ્મી પવિત્ર હતી. તે પણ પેલી વિધવાએ મ્હારી સ્ત્રી સાથે જે વાતચિત કરી તે ગુપ્ત રીતે સાંભળીને એ છોકરી રડી પડી, તથા પરમાત્માનું સ્મરણ કરી શંભુપ્રસાદનો મનમાં ને મનમાં તિરસ્કાર કરવા લાગી.

રજનીચંદ્ર એક ગાદ નિશ્વાસ મૂકી સહજ આવેા ખસીને બેઠો.

ગોપાળદાસ આગળ કહેવા લાગ્યો—“ એ વિધવાએ શંભુપ્રસાદ પાસે જઈને મ્હારી સ્ત્રીના ગુસ્તાનું મીઠું મરચું ભેળવીને વિવેચન કર્યું. અંતે શંભુપ્રસાદે મ્હને તેમની પાસે બોલાવ્યો. હું તેમની પાસે ગયો એટલે તેમણે મ્હને પૈસાનો લોભ દર્શાવીને એ છોકરી પોતાને સ્વાધીન કરવાનું જણાવ્યું, તથા હું તેમનું કહેવું અમાન્ય કહું તો તેમણે જગ્ગરદસ્તીથી એ છોકરીને પોતાને સ્વાધીન કરવાનો ભય દર્શાવ્યો. મ્હેં ઘેર આવીને સઘળી હકીકત મ્હારી સ્ત્રીને કહી સાંભળાવી. એ પવિત્ર આળાને પાપીષ્ઠ શંભુપ્રસાદને સ્વાધીન કરવાની મ્હારી પત્નીએ સાદ ના પાડી. તેજ દિવસે રાત્ર એ છોકરી ગૂમ થઈ ગયેલી જણાઈ. ”

ચંદ્રશંકર—તમે કહ્યું હતું કે એ છોકરીને લીધે તમારા સર્વ-સ્વનો નાશ થવા બેઠો છે, તે કેવી રીતે ?

ગોપાળદાસ—છોકરી ગૂમ મઠ તેને ખીજે દિવસે શંભુપ્રસાદે મ્હારા પર એવો આરોપ મૂક્યો કે મ્હેંજ એ છોકરીને તસાડી મૂકી છે. લેથી તેમણે મ્હારા પર ભુલમ ગુજારવા માંડ્યો છે. તેમણે મ્હારા નામ પર ખોટી રકમ ઉધારી કચેરીમાં દ્રવિષ્ટ નોંધાવી છે.

ચંદ્રશંકર:-તમે મિત્રકુલ ડરશો નહિ. તમારો ધર્મજ તમને બચાવશે. જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, તેનું રક્ષણ ધર્મ પાતે કરે છે. એ પાપિષ્ઠ શંભુપ્રસાદને તેના પાપકાર્યની યોગ્ય શિક્ષા મળશે અને અંતે સત્યનો વિજય થશે.

પછીથી ચંદ્રશંકરે રજનીચંદ્રને મળીને છાણી જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેઓ ધર્મશાળામાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં રસોઈ તૈયાર થયેલી હોવાથી સૌ જામી પરવારી સાંજના સાત વાગ્યાની પેસેન્જર ટ્રેનમાં બેઠાં, અને સહાડ ચાર વાગે બાજવા સ્ટેશને ઉતર્યા.

પ્રકરણ ૫ મું.

માતા પુત્રનો મેળાપ.

રાત્રિના લગભગ દશ વાગ્યા હતા. સમસ્ત છાણી ગામ શાન્ત હતું. મૃદુ વાયુથી વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ હાલી રહ્યાં હતાં. ચંદ્રમા પૃથિવી પર અમૃત વરસાવી રહ્યા હતા. પપૈયા કવચિત ‘પિયુ પિયુ’ નો પોકાર કરતા હતા. વિરહિણી લક્ષ્મણાઓ પતિ સંબંધીના વિચારો કરતી કરતી શય્યામાં આઘોટતી હતી.

ધીમે ધીમે ચંદ્રશંકર, તેમનાં પત્ની, રજનીચંદ્ર એહલતા અને ખીજ નોકર ચાકને રજનીચંદ્રના ઘર પાસે જઈ પહોંચ્યા. ઘરનું મુખ્યદ્વાર બંધ હતું. જહારની સાંકળ ખખડાવી રજનીચંદ્રે માતાને ધૂમ મારી.

હજી પણ ઘરમાં દીપક સળગતો હતો. રજનીચંદ્રની માતા, જ્યંતી, ચંચળ, મંદાકિની તથા રક્ષિમણી વગેરે હજી સુધી જાગતાં હતાં. તેઓ બેઠાં બેઠાં વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં. રમેશચંદ્ર પણ નોકરી પરથી રજ મેળાગીને ઘેર આવ્યો હતો.

એકાએક પરિચિત મધુર શબ્દ “મા” સાંભળીને સરસ્વતી આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. વાછરડાથી વિભોગી થયેલી માય વાછરડાને અવાજ સાંભળતાંજ એકાએક અધીરી બની જાય તેજ પ્રભાણે રજનીચંદ્રની

બૂમ સાંભળી સરસ્વતી અધીરી થઈ ગઈ. તેણે અધીરાધી રક્ષિમણી તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ બે બેઠાએ રક્ષિમણી ! મહારો રજની આવ્યો હોય એમ લાગે છે, તેના જેવાજ અવાજે ‘ મા ’ કહીને મહાને કોઈએ બૂમ મારી ! ”

આ સમયેજ રજનીચંદ્રે ફરીથી બૂમ મારી:—“ મા ! ”

જયંતી બોલી ઉઠી:—“ રજનીચંદ્રભાઈજ આવેલા જણાય છે ! ”

રક્ષિમણીએ જલદીથી જઈને દ્વાર ઉઘાડ્યાં. રજનીચંદ્રે સૌની સાથે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. રક્ષિમણીએ સૌને બેસવાને માટે એક શેતરંજ તથા તે પર રજઈ પાથરી. રજનીચંદ્રે માતાના ચરણોમાં નમી પડી પ્રણામ કર્યાં. માતા મ્હોટેથી રડી પડી. રજનીચંદ્ર પણ રડી પડ્યો. માતા રડી—સુકુમાર તથા રંગહત્તતાને માટે ત્યારે રજનીચંદ્ર રડ્યો હરિશ્ચંદ્રને માટે; પરંતુ રજનીચંદ્રે માતાને એ દુઃખપૂર્ણ વાત જણાવી નહિ. માતાએ વિચાર્યું, સુકુમાર તથા રંગહત્તતાને માટેજ રજની રડે છે. અતે તેણે રજનીચંદ્રને હરિશ્ચંદ્રના સમાચાર પ્રશ્ન્યા. રજનીચંદ્રે ધ્રુજતા સ્વરે ઉત્તર આપ્યો કે:—“ સારું છે ! ”

કાલાહલ થવાથી રમેશચંદ્ર પણ જાગી ઉઠ્યો. ચંદ્રશંકરની સાથે સંજંધી તરીકેની ઓળખાણ જાણવામાં આવતાંજ તેણે તેમને યોગ્ય આદર સત્કાર આપ્યો તેણે પોતાની સંસાર-ચિત્તિની સઘળી હકીકત વિસ્તારથી ચંદ્રશંકરને કહી સંભળાવી. સઘળી હકીકત સાંભળી લીધા પછી ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ આ દુઃસ્થિતિનું, આવી અશાન્તિ ઉત્પન્ન થવાનું, તથા તમારા સંસાર મુખનો વિનાશ થવાનું કારણ તમેજ છો. સંસારમાં ધૈર્ય, વિચાર તેમજ દૃઢતાથી જે કામ કરવામાં આવતું નથી તો તેનું આવુંજ પરિણામ આવે છે. ગમે તેમ હોય પરંતુ હવેથી સાવચેત રહેજો. ”

રમેશચંદ્રે એક માઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ હોલવાઈ ગયેલા દીવામાં તેજ પૂરવાથી શું ફળ મળે છે ? ”

આ સમયેજ વિષ્ણુમસાદ ત્યાં આવી ચઢ્યા. રમેશચંદ્રે ચંદ્રશંકરની વિષ્ણુમસાદ સાથે ઓળખાણ કરાવી. ઓળખાણ થતાંજ

વિષ્ણુપ્રસાદે રમેશચંદ્ર તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“ આજે તેઓ આપણે ત્યાં પધાર્યા છે તેથી આપણું ઘર પાવન થયું છે; તો પણ મ્હોટા દુઃખની વાત એ છે કે—”

વિષ્ણુપ્રસાદને ખેલતા અટકાવીને ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ મ્હારી કન્યા સ્નેહલતા મ્હારે ત્યાં આનંદમાં છે. એને માટે ચિંતા કરશો નહિ. હું એટલા માટેજ અહિં આવ્યો છું. ”

આ વચનો સાંભળી સૌ આનંદ પામ્યાં. ચંદ્રશંકરે સધળી હકીકત વિસ્તારથી કહી સાંભળાવી. એ હકીકત સાંભળી વિષ્ણુપ્રસાદે મલકાતે મુખે કહ્યું:—“ જે મનુષ્ય ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, તે મનુષ્યનું ધર્મ જાતે રક્ષણ કરે છે. દુનિયાના લોકો ! તમે શિખો કે, ધર્મ કદાપિ ધાર્મિક મનુષ્યનો ત્યાગ કરતો નથી. ”

આમ કહીને તેમણે રામપ્રસાદનાં સધળાં કુકર્મોની હકીકતનું અથેતિ વર્ણન કર્યું. પછીથી ચંદ્રશંકરે રજનીચંદ્રને પૂછ્યું:—“ કેમ, સાંભળ્યું કે ? ”

સધળી હકીકત સાંભળીને રજનીચંદ્રે મન્ત્રક નમાવ્યું—તે કાંઇ પણ બોલ્યો નહિ. રજનીચંદ્રની માતા, જયંતી, રૂક્મિણી વગેરેને અપૂર્વ આનંદ થયો. રૂક્મિણીએ આ દુર્ઘટનાના મળ રામપ્રસાદનો મનમાં ને મનમાં ઘણો તિરસ્કાર કર્યો.

વિષ્ણુપ્રસાદે રમેશચંદ્રને કહ્યું:—“ ત્યારે ચાલો, હવે આપણું બધું એક વખત ચંદ્રશંકરનાં મહેમાન થઇ આવીએ. સગા બ્હાલાં-ઓને ત્યાં જવા આવવાથીજ અરસપરસના સ્નેહમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ”

ચંદ્રશંકરે પણ ઘણી ખુસીથી સૌને પોતાને ત્યાં આવવાનું કહ્યું. સૌ તેમના કહેવાને સંમત થયાં. ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ હજુ સ્નેહલતાને સંપૂર્ણ આરામ થયો નથી તેથી આપણે દમ્ભણ તરફ જલદીથી જઇએ તોજ સાફ. ત્યાં જઇને આપણે ઘણો આનંદ ભોગવીશું. ”

આથી કરીને બીજે દિવસેજ સૌ છાણીથી ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલા વડોદરા સ્ટેશનથી બપોરની બાર વાગ્યાની ફાસ્ટમાં બેસીને દમ્ભણ તરફ જવા નીકળી પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧ હું.

અંધુ-મિલન અને ઇંગ્રેજની ઉદારતા.

એ દિવસનો આનંદ અપૂર્વ હતો. સંધ્યા સમયે સૌ દમ્ભણ સ્ટેશને ઉતરી આડીઓમાં બેસી ગામમાં ગયાં.

ઘેર જતાંજ માલૂમ પડ્યું કે, સ્નેહલતાનો તાવ ઉતરી ગયો હતો. તેણે થોડો ધણો અહાર કર્યો હતો. સૌને આવેલાં જાણી આનંદધેલી બની જઈને તેણે પ્રથમ વડિલ મંડળને પ્રણામ કર્યો, અને ત્યાર પછી તેણે જયંતીના કંઠે લપટાઈ જઈને રડવા માંડ્યું. જયંતી પણ અશ્રુજળના આવેગને અટકાવી શકી નહિ. ત્યાર પછી સાસુ, ચંચળવહુ, મંદાકિની વહુ તથા વિખ્યુપ્રસાદનાં પત્ની વગેરેની સાથે તે ક્રમે ક્રમે વાતચિત કરવા લાગી. ચંદ્રશંકરનાં પત્નીએ પણ સૌનો યોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો.

રજનીચંદ્રનો જીવ હજી આનંદમાં નાંચતો. હરિશ્ચંદ્રના વિયોગ શોકને તે દૂર કરી શકતો નહોતો. વિશેષમાં જ્યારે આ સમાચાર માતાના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે કાણ જાણે શું થશે ? એ પ્રશ્નથી તે ચિંતાતુર બની ગયો હતો.

રજનીચંદ્ર ઘરમાંથી બહાર ઓટલા તરફ જતો હતો એવામાં સરસ્વતીએ પૂછ્યું—“ ભાઈ ! અહિંથી મુંઝઈ કેટલું દૂર છે ? ”

રજનીચંદ્ર—અહુ દૂર નથી.

સરસ્વતી—ત્યારે તો આપણા અહિં આવ્યાના સમાચાર તુ હરિયાને પહોંચાડ; મ્હેં તેને ધણા દિવસથી જાણ્યો નથી.

રજનીચંદ્ર—પહોંચાડીશ.

સરસ્વતી—વાઈ; ત્હારા કૃષ્ણચંદ્ર ભાઈના કાંઈ પત્તો લાગ્યો છે કે ?

રજનીચંદ્ર—ના; મુંઝઈમાં મ્હેં ધણેખરે ટેકાણે તપાસ કરી હતી; પરંતુ સંધ્યેથી હું નિરાશ થયો છું ! ભાઈનો પત્તોજ નથી !! મ્હેને લાગે છે કે તેમણે મુંઝઈમાં પગજ મૂક્યો નથી.

આ વાક્યો સાંભળતાંજ સરસ્વતીનાં નેત્રામાંથી આંસુઓ

ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં. ધ્રુજતા સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ અરે રામ ! હવે તેની શોધ ક્યાં કરવી ? ”

થોડે દૂર મદાકિની બેઠી હતી. તેણે આ વાક્ય સાંભળ્યું. તેની આંખામાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. રજનીચંદ્ર બહાર જવાને બદલે દિવાનખાના તરફ જ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પણ તેનું ચિત્ત શાન્ત થયું નહિ. તેના મનમાં કૃષ્ણચંદ્ર સંબંધીના વિચારો આવવા લાગ્યા. તેણે વિચાર્યું:—“ અરેરે ! ભાઈનો પત્તો નહિજ લાગે કે શું ? શું તે જીવતો નહિ હોય ? પરંતુ હરિશ્ચંદ્રના ખૂન થયાના સમાચાર પણ જ્યારે માતાના જાણવામાં આવશે ત્યારે શું થશે ? માતાને કેટલું બધું દુઃખ થશે ? ”

ચંદ્રશંકરને ઈંગ્રેજ સાહિત્યનો ઘણો શૌક હતો. કેટલાંક ઈંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો તથા માસિકપત્રોના તેઓ ગ્રાહક હતા. રજનીચંદ્રે વાંચન-કાર્યમાં મન ગેફી જીવને શાંત કરવાના હેતુથી એક નોકર માર્ફત કેટલાંક નવીન આવેલાં વર્તમાનપત્રો મંગાવ્યાં, તથા તેમાંથી એક ઈંગ્રેજ દૈનિક પત્ર લઈને તેણે વાંચવા માંડ્યું.

રાત્રિના લગભગ આર વાગ્યા હતા. દિવાનખાનાની દિવાલ પર ટાંગવામાં આવેલું કોઈક ‘ ટક ટક ’ અવાજ કરી રહ્યું હતું. હજી મુઘી શયનાલયમાં ચંદ્રશંકર, વિષ્ણુપ્રસાદ, રમેશચંદ્ર વગેરે બેઠા બેઠા વાતચિત કરતા હતા.

રજનીચંદ્ર સપાફકની નોંધ વાંચવા લાગ્યો. એવામાં એજ દૈનિક પત્રમાં એક ટેકાણે દષ્ટિ પડતાંજ તે ચમક્યો. તે જે ભાગ વાંચીને ચમક્યો તે ભાગ તેણે બે ત્રણ વખત વાંચ્યો. પછીથી એ પત્રને હાથમાં લઈને તે શયનાલયમાં ગયો.

રજનીચંદ્રે વર્તમાનપત્રને ચંદ્રશંકરના હાથમાં મૂકી એક ટેકાણે આંગળી મૂકીને કહ્યું:—“ આ જુઓ ! એક મહા આનંદના સમાચાર છે ! ”

ચંદ્રશંકરે ઉત્તેજિત બની જઈને એ લખાણ વાંચ્યું. પછીથી આનંદપૂર્ણ મુખે તેમણે રજનીચંદ્ર તરફ દષ્ટિ કરીને પ્રશ્ન્યું:—“ કૃષ્ણચંદ્ર તમારા શા સગા થાય છે ? ”

રજનીચંદ્ર:-હારા મ્હેંટા ભાઈ થાય છે.

રમેશચંદ્રે ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન કર્યો:-“ કેમ, કૃષ્ણચંદ્રને શું થયું છે ? ”

રજનીચંદ્ર:-જુઓ, આ વર્તમાનપત્રમાં આવી હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

આમ કહીને ચંદ્રશંકરના હાથમાંથી વર્તમાનપત્ર પોતાના હાથમાં લઇને રજનીચંદ્રે એ હકીકત વાંચવા માંડી. એનો ગુજરાતી ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:-

“ અમે મહાદુઃખની સાથે ગયા અંકમાં અમારા સહકારી સંપાદક મિ. જોન સ્ટૉન સાહેબનું આકસ્મિક મૃત્યુ થયાના સમાચાર જાહિર કર્યા છે. તેમણે મૃત્યુપર્યંત વિવાદજ્ઞ કપો નથી-તેઓ કર્મવીર હતા. દરિદ્રોની સેવા કરતાં તેઓ તેમના મૃત્યુ પાછળ એંશીહજાર રૂપિયા ખૂરી ગયા છે. મૃત્યુ સમયે તેઓ એક વિત્ત કરી ગયા છે. તેમની એંશીહજાર રૂપિયાની રકમ તથા વિત્ત વડીલ પાસે છે. આ એંશીહજાર રૂપિયાની રકમમાંથી ચાલિસ હજાર રૂપિયા તેમણે પોતાની જન્મભૂમિ કાંડનના દરિદ્રવાસના અધ્યક્ષને દરિદ્રોનું યોગ્ય કરવાને માટે આપવાના જણાવ્યા છે. તેઓ ત્યારે ગુજરાતમાં મુસાફરીએ ગુજરાતી પ્રજાની વિશેષ માહિતી મેળવવા ગયા હતા ત્યારે તેઓ એક વખતે જંગલમાં સાયકલ પરથી પડી ગયા હતા, અને તેમને ઘાયલ વાગ્યું હતું. એ સમયે એક ગુજરાતી યુવકે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી તેમની સેવા ચાકરી કરી હતી, અને એ યુવકની સેવા ચાકરી વીજ તેઓ એ ભયંકર પ્રસંગમાંથી બચી શક્યા હતા. એ ગુજરાતી યુવકને તેમણે વિસ હજાર રૂપિયા સ્વાધીન કરવાનું જણાવ્યું છે. એ ગુજરાતી યુવકનું નામ કૃષ્ણચંદ્ર છે. તે વડોદરા તાલુકામાં આવેલા જાણી ગામનો રહેવાસી છે, તથા બાકીના વીસ હજાર રૂપિયામાંથી દશ હજાર રૂપિયા દુષ્કાળ સમિતિના હાથમાં તથા દશ હજાર રૂપિયા મિશનરી કાંડને દાન આપ્યા છે. ”

આટલું વાંચી રજા પછી રમેશચંદ્રે કહ્યું:-“ કૃષ્ણચંદ્ર ક્યાં છે ? તેણે આ રૂપિયા લીધા છે ? ”

રજનીચંદ્ર:-તે કાંઈ આ લખાણ પરથી સમજી શકાય તેમ નથી. હું આવતી કાલે અપોસ્તી ટ્રેનમાં મુંબઈ જઈશ, તથા ત્યાં આ વર્તમાનપત્રની એપ્રિસમાં જઈશ એટલે લાઈ મુંબઈ ચલા હતા કે કેમ ? તથા ગયા. હોય તો ત્યાંથી પાછા ક્યાં ગયા છે એ સમજાવી શકીશ નહીં.

રમેશચંદ્ર:-ત્યારે તો હવે વિલાંબ કરીશ નહિ. તું કહેતો હોય તો હું પણ તારી સાથે આવું ?

આ સમયેજ એક નોકરે બહારથી આવીને કહ્યું:-“ એક ગૃહસ્થ બહાર આવીને ઉભા રહ્યા છે; તેઓ ડૉક્ટર સાહેબને મળવા માગે છે.”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:-“ તેઓ વિદેશી છે કે ? ”

નોકર:-હું કાંઈ જાણતો નથી.

ચંદ્રશંકર:-તેમને માનસહિત અંદર તેડી લાવ.

નોકર:-મહેં તેમને અંદર આવવાનું કહ્યું હતું; પરંતુ તેઓ આવ્યા નહિ. તેમણે કહ્યું કે:-“ હું બહારથીજ ડૉક્ટર સાહેબને મળીને ચાલ્યો જઈશ.”

રજનીચંદ્ર તરતજ નોકર સાથે બહાર ગયો. બહાર ઓટલા પાસે એક ગૃહસ્થ રજનીચંદ્રની રાહ જોઈને ઉભો રહ્યો હતો. રજનીચંદ્ર અધકાર હોવાથી એ ગૃહસ્થને એકદમ ઓળખી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું:-“ કેમ મદાશય ! તમે કોણ છો ? ”

ગૃહસ્થ રજનીચંદ્રની છેક પાસે આવ્યો. રજનીચંદ્ર ક્ષણભર તેના મુખ તરફ જોઈ રહી તેને ભેટી પડી બોલી ઉઠ્યો:-“ લાઈ ! મ્હોટા લાઈ ! અમારા બધાનો ત્યાગ કરીને તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા હતા ? ”

કૃષ્ણચંદ્રનાં નેત્રોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું:-“ મ્હેં ઋણી મુસાફરી કરી છે. દ્રવ્ય ક્યાં છે તેની તપાસ કરવાનોજ મ્હારી મુસાફરીનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હતો. હમણાં હું મુંબઈ ગયો હતો. કાન્યાદેવી રોડ પર ત્હારા નામનું સાંધન બોર્ડ નજરે પડતાં હું આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો. હું તપાસ કરવાને

અંદર ગયો તો લાંઝ તહાં રહેકાણુ માલુમ પડ્યું; પરંતુ ત્યાં જતાંજ મહેં ઘણા ભયંકર સમાચાર સાંભળ્યા. કહે કહે ભાઈ! કે આપણા સોના સ્નેહનો આધાર હરિશ્ચંદ્ર હવે આ પૃથિવી પર જીવતો નથી કે શું? અરેરે! આપણા સૌના સર્વસ્વનો વિનાશ થયો છે!”

રજનીચંદ્ર:-ભાઈ! શાન્ત થાઓ! માતાજી, મ્હોટાં ભાબા તથા રમેશચંદ્ર ભાઈ વગેરે સૌ અહિં આવેલાં છે અને આ ભયંકર સમાચાર હમણાં તેઓના જાણવામાં આવશે તો સૌના શોકની સીમા રહેશે નહિ. વળી હરિશ્ચંદ્ર માતાજીને ઘણો વ્હાલો હતો તેથી આ હકીકત માતાજી જાણશે તો તેમનો જીવ બચાવવો પણ મુશ્કેલ થશે.

કૃષ્ણચંદ્ર:-માતાજી વગેરે અહિં કેમ આવ્યાં છે?

રજનીચંદ્ર:-આ મકાનના માલિક ચંદ્રશંકર મ્હારા માસાસસરા થાય છે. ઘણી હકીકત બની ગઈ છે-ક્રમે ક્રમે તમે સઘળી હકીકત જાણી શકશો. હમણાં ઘરમાં ચાલો. હું અહિં આવ્યો છું એની ખબર તમને મ્હારા નિવાસ-સ્થાનેથીજ મળી હશે?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હા, હું પરમ દિવસે ત્હારા નિવાસ-સ્થાને ગયો હતો, તેમજ ફરીથી ગઈ કાલે પણ ગયો હતો. ત્યાં એક કંપાઉન્ડરે મ્હને કહ્યું કે:-“ ડૉક્ટર સાહેબ થોડા દિવસથી દમ્ભણ ગામના પ્રખ્યાત જમીનદાર ચંદ્રશંકરને ત્યાં એક રોગીની તપાસ માટે ગયા છે; ત્યાંથી હજી પણ પાછા આવ્યા નથી.” આ સમાચાર સાંભળી હું અહિં ચાલ્યો આવ્યો છું.

રજનીચંદ્ર:-ભાઈ! તમે ભરૂંચ તરફ ગયા હતા?

કૃષ્ણચંદ્ર:-માત્ર ભરૂંચ તરફ નહિ; પરંતુ ગુજરાતનાં ઘણાં ખરા સ્થળોએ હું ફર્યો છું.

રજનીચંદ્ર:-ભરૂંચથી થોડે દૂર આવેલા એક જંગલમાં એક સાહેબ સાયકલ પરથી પડી ગયા હતા, એ તમે જાણો છો કે?

કૃષ્ણચંદ્ર:-હા, જાણું છું. મહેં તેમને મ્હારાથી બનતી મદદ કરી હતી. પછીથી અમે બન્નેએ સાથેજ એક ગામડે જઈને રાત્રિનો વખત પસાર કર્યો હતો, અને રહવારે તેઓ આગળ મુસાફરી કરી

શકે એવો બંદોબસ્ત મહેં કરી આપ્યો હતો.

રજનીચંદ્ર:-એ સાહેબ એકાએક મરી ગયા છે !

કૃષ્ણચંદ્ર:-અરેરે ! તેઓ ઘણા ભક્ષા તેમજ પરીપકારી પુરૂષ હતા. તેઓ મ્હારા ભાગ્યના દોષને લીધેજ મરી ગયા છે ! તેમણે મ્હારી દરિદ્ર સ્થિતિની હકીકત સાંભળીને મુમઝ તેમને મળવાનું મ્હને જણાવ્યું હતું, તથા એક નોકરી મેળવી આપવાનું પણ કહ્યું હતું; પરંતુ મહેં થોડા દિવસ તીર્થયાત્રા કરી ચિત્તને શાન્ત કરી મુમઝ જઈ તેમની માર્ફત નોકરી મેળવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. મુમઝ ગયો ત્યારે મ્હને ત્હારૂં નિવાસ-સ્થાન જડી આવ્યું. હું સાહેબ પાસે જવાના વિચારમાં હતો; પરંતુ હરિશ્ચંદ્રનું ખૂન થયાની હકીકત જાણવામાં આવ્યાથી મહેં પ્રથમ તને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને અહિંં આપ્યો આવ્યો. હવે એ સાહેબ માર્ફત નોકરી મેળવવાની મ્હારી આશા વ્યર્થ થઈ છે; પરંતુ રજની ! તું કેવી રીતે આ ખનાવ જાણી શક્યો ? એ સાહેબની સાથે ત્હારે ઝોળખાણ હતી કે શું ?

રજનીચંદ્ર:-ના ના, એવું કાંઈ નહોતું. એ સાહેબ તેમના મૃત્યુકાળે તમારા નામ પર વીસ હજાર રૂપિયા પોતાના વિલમાં લખી ગયા છે. આ હકીકત હમણાંજ મ્હને વર્તમાનપત્ર વાંચી જ્ઞેતાં માલૂમ પડી છે. એ વર્તમાનપત્રમાં તમારૂં નામ તથા ખીજ પણ કેટલીક હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

કૃષ્ણચંદ્ર: કેવી ઉદારતા ! કેવું ધન્ય હૃદય ! એક નજીવા સામાન્ય ઉપકારની વાત પણ એ સાહેબ પોતાનું મૃત્યુ થતાં સુધી જૂલી શક્યા નહિ. જ્ઞે આમ ન હોત તો પછી તેમની જાતિ જગતમાં આટલી બધી ઉન્નત કેમ થાત ?

રજનીચંદ્ર:-ભાઈ ! તમે મ્હારી સાથે આવો. રમેશચંદ્ર લાઈ, વિષ્ણુ કાકા સૌ શયનાલયમાં છે. તમે એક વખત માતાજીને મળો. તેઓ તમારા વિયોગથી વ્યાકુળ બની ગયાં છે. આપણે આવતી કાલે મુમઝ જઈને તમારા વીસ હજાર રૂપિયા લઈ આવવાની વ્યવસ્થા કરીશું.

કૃષ્ણચંદ્ર રજનીચંદ્રની પાછળ પાછળ શયનાલયમાં ગયો. રજનીચંદ્રે દાર સમીપ જઈ પહોંચતાંજ કહ્યું:—“ રમેશભાઈ ! જુઓ તો ખરા, કૃષ્ણચંદ્રભાઈ આવ્યા છે. ”

“ કૃષ્ણચંદ્ર ! ” આમ કહીને રમેશચંદ્ર એકદમ ઉભો થવા જતો હતો એવામાં તો કૃષ્ણચંદ્રે તેની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યા. બન્ને ભાઈઓ એકબીજાને અપૂર્વ સ્નેહથી આલિંગન કરી નેત્રોમાંથી આંસુઓ સારવા લાગ્યા. એ સ્થાને એ સમયે આનંદના તરંગો ઉછળી રહ્યા. ચંદ્રશંકર તથા વિષ્ણુપ્રસાદના આનંદની સીમા પણ રહી નહિ.

ત્યાર પછી કૃષ્ણચંદ્રે ઘરમાં જઈને માતાને પ્રણામ કર્યા. માતાની આંખોમાં એટલાં બધાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં કે તેનાથી પુત્રનું બરાબર દર્શન કરી શકાયું નહિ. ઘણા દિવસથી હૃદયમાં અટકી રહેલો અશ્રુપ્રવાહ પૂરવેગથી નેત્રોમાંથી વહેવા લાગ્યો. અને તેણે પુત્રના મસ્તક પર પોતાનો હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા.

ચંદ્રશંકર જેવા ચતુર તેમજ સારાસારનો વિચાર કરનાર હતા તેવાંજ તેમનાં પત્ની હતાં. તેમણે વિચાર્યું કે કૃષ્ણચંદ્ર અને મંદાકિનીનો ઘણા દિવસથી ત્રિયોગ રહ્યો હતો તેથી તેમના કેલયના મનમાં પ્રેમ-મિલનની આશા પ્રબળ થાય એ સાહજિક છે. તેથી તેમણે પોતાના મકાનમાંજ પતિ પત્નીનું પ્રેમ-મિલન થાય એમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કૃષ્ણચંદ્ર માતાને, રજનીચંદ્રની માશીસાસુને તથા પોતાની બન્ને વડિલ ભાભીઓને પ્રણામ કરીને જ્યારે સૂતા જતો હતો ત્યારે એક દાસીએ તેને કહ્યું:—“ તમે મ્હારી સાથે આવો. ”

કૃષ્ણચંદ્ર દાસીની પાછળ પાછળ ગયો. દાસીએ એક સુંદર ઓરડાના દાર પાસે ઉભી રહીને કહ્યું:—“ આ ઓરડામાં તમારી પથારી કરેલી છે; માટે અંદર જઈ નિરાંતે વિશ્રામ લ્યો. ”

આમ કહીને દાસી ચાલી ગઈ. ઓરડાનાં દરેર ઉપાડી જેવો કૃષ્ણચંદ્ર અંદર પેડો કે તરતજ સ્ત્રી-માદિનીના જેવી બની ગયેલી

મંદાકિની તેના પગમાં નખી પડી, તથા રૂઢ કરતાં કરતાં તેણે નમ્ર પરંતુ અસ્પષ્ટ સ્વરે પૂછ્યું:—“ મ્હને ક્ષમા કરશો કે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—કોણ મંદા ! તું ? શા માટે મ્હારી પાસે ક્ષમા માગ્ય છે ? શું તને પશ્ચાત્તાપ થાય છે ? મ્હારા કરતાં તારા ભાઈની સ્થિતિ સારી છે. હું દરિદ્ર છું. મ્હારી પાસે આવતાં તને ત્હારી જાત પર તિરસ્કાર ઉપજતો હોય એમ મ્હને લાગે છે !

મંદાકિની:—પ્રભુ ! હું સ્ત્રી જાત છું. મૂર્ખ છું હું પૂર્વે મ્હારું કર્તવ્ય સમજતી નહોતી. મ્હારો ધર્મ જાણતી નહોતી ! તે સમયે હું સમજતી નહોતી કે પતિના સર્વ સુખમાંજ પત્નીનું સમસ્ત સુખ તેમજ આ લોક તેમજ ચરલોકનું સર્વસ્વ સમાયેલું છે. પ્રભુ ! હું તો તમારી દાસી છું—સેવિકા છું. હું અજ્ઞાની છું, મ્હને ક્ષમા કરો. ફરીથી કહે:—“ પ્રિયે ! હું તને ક્ષમા કરું છું. ”

કૃષ્ણચંદ્ર:—તને આવું અપૂર્વ જ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું ?

મંદાકિની:—આ સઘળાં મ્હારાં અંતરનાં વાક્યો છે. હું તમારા અભાવથી ઉપજતા દુઃખનો અનુભવ કરી શકી છું. શ્વસુરગૃહનું માહાત્મ્ય સમજી શકી છું—તેથીજ હું પિયરનો ત્યાગ કરી સાસરે ગઈ હતી. હું ધારું કે એ પુણ્યફળથીજ હું આજે તમને ફરીથી મેળવી શકી છું.

કૃષ્ણચંદ્ર:—પણ હું તો ગરીબ છું.

મંદાકિની:—નહિ નહિ; તમે મ્હારા રાજરાજેશ્વર છો. એક વસ્ત્રના બે ભાગ કરી નાખીને આપણે બન્ને આપણાં શરીરોને ઢાંકીશું. જે બાજરી આવડાનો ખોરાક મળશે તેને પંચામૃત સમ્મન માની આરોગીશું. જુઓ સાંભળો:—

“ હું તો ધનુષ્યું છું, પતિ તમ્હારી સેવા,
મને અન્ય વિષયથી નહિ કંઈ લેવા દેવા;
મને બાકા બાકાં ખાઈને ચેટ બરીશું,
અથશે તે પણ સંતોષે ગુજર કરીશું.
પતિના જોઈ દુકાંડા તે મીઠા મેવા.....

કમ નહિ પણ સૌભાગ્ય કાળની મુઠી,
મંગળદેવે એ સ્ત્રી નામની મુઠી
કાચા સુત્રને તારે બંધાયાં એવાં.....
બડે કપડે પણ અંગ સહુ દંકરો;
પતિ સંગે પર્ણકુટી મહાલય સમ થારો,
અતિ રનેહદષ્ટિએ અમે વેચાયાં જેવાં- ” દિવાનો.

મંદાકિનીની અપૂર્વ ભક્તિ બેઠા કૃષ્ણચંદ્ર વિશેષ વખત મુઠી
ચિર રહી શક્યો નહિ. તેણે પત્નીને ગાઢ પ્રેમાલિંગન કરી, તેના
ગુલાબી અધરોષ પર મિલનના પ્રેમ-ચિહ્ન તરીકે ચુંબન કર્યું !

પ્રકરણ ૭ મું.

ભાગ્યોદય.

બીજે દિવસે બપોરના એ વાગ્યાના સુમારે કૃષ્ણચંદ્ર અને
રજનીચંદ્ર મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા તથા ઉપર દર્શાવેલા વર્તમાનપત્રની
આફિસમાં જઈ યોગ્ય તપાસ કરી વકીલ પાસે ગયા. રૂપિયા સાહેબના
વકીલ પાસે ડિપોઝિટ હતા.

વકીલને ત્યાં ઓળખાણુ આપી, એક એ માણસોની સાક્ષી
આપી રજનીચંદ્રે કૃષ્ણચંદ્રના નામનો ૨૦ હજાર રૂપિયાનો ચેક
મુંબઈ બેંક પર લખાવી લીધો.

રજનીચંદ્રની એક વખત દવાખાનામાં જઈ આવવાની ઇચ્છા
હતી; પરંતુ કદાચ ત્યાં જતાંજ પુખ્તવાતી પોતાને ફાવે તેવાં વચનો
સંભળાવ, અને વડિલ બંધુની હાજરીમાં પોતાને સરમ્મવું પડે એવી
આશંકા થઈ આવવાથી તેણે બીજે દિવસે એકલા આવવાનો વિચાર
કર્યો, અને તે દિવસે દમ્ભણુ જવાનું નક્કી કર્યું.

સંધ્યા સમયે બન્ને ભાગ્યો દેનમાં બેઠા. દેન બરાબર સમય
દમ્ભણુ જઈ પહોંચી. સ્ટેશને ઉતરતાંજ તેમણે બેથું કે આકાશમાં
ધનધોર વાદળાંઓ એકત્ર થઈ ગયાં હતાં. ચારે દિશાઓમાં અંધકાર
ફેલાઈ ગયો હતો.

ચંદ્રશંકરે ઘેરથી બે ઘોડા મોકલ્યા હતા. બન્ને ભાઈઓ ઘોડા પર સ્વાર થઈને ગામ તરફ જવા લાગ્યા. બળવાન ઘોડાઓ વાયુની માફક પૂરવેગથી આગળ વધવા લાગ્યા; છતાં રજનીચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર વરસાદ પડતા પહેલાં મુકામ પર પહોંચી શક્યા નહિ.

ગામ લગભગ અડધો માઈલ દૂર રહ્યું હશે એવામા પ્રચંડ જંશથી વૃષ્ટિ થવા લાગી. ગગનમાં ભયંકર ગર્જનાઓ થવા લાગી વિદ્યુત્ ચમકવા લાગી. આથી કરીને બન્ને ભાઈઓ ઘોડા પરથી ઉતરી રસ્તા પર આવેલા એક મંદિરમા પેડા, અને પાણીની ઝાપટથી બચવાને તેમણે મંદિરનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં.

ક્રમે ક્રમે વૃષ્ટિનું જંશ વધવા લાગ્યું. ગર્જનાઓ વિશેષ ગર્જતા લાગી. વિદ્યુત્ કાળે કાળે ચમકવા લાગી.

ઘણા સમય સુધી આવી રીતે મુપલધાર વરસાદ પડ્યો. છતાં અંધકાર તો દૂર થયોજ નહિ. વરસાદ પછીથી ટપક ટપક વરસવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે વિજળી પ્રકાશવા લાગી.

રજનીચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર મંદિરની આંદર એસી રીતે હરિશ્ચંદ્રના બૂન સંબંધીની વાતચિત કરતા હતા; એવામાં બહારથી કોઈએ બન મારીને કહ્યું કે:—“ મંદિરમાં કોણ છે ? કૃપા કરીને દાર ઉઘાડો—કું મહોટા સંકટમાં પડ્યો છું. ” આ કંડુચર સાંભળીને કૃષ્ણચંદ્રે ઘણાજ આશ્ચર્યથી રજનીચંદ્ર તરફ જંચુ, તથા તે બોલી ઉઠ્યા:—“ રજની ! રજની ! આ તો હરિશ્ચંદ્રનો સ્વર સાંભળાયો ને ? ”

રજનીચંદ્રે કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં તરતજ દાર ઉઘાડ્યાં. મંદિરમાં સળગતા દીપકનો પ્રકાશ બહાર સુધી જઈ પહોંચ્યો. દાર આગળ જે દેખાવ નજરે પડ્યો એ દેખાવ નજરે પડશે એવી પૂર્વે બિલકુલ કલ્પના સુદાં નહોતી આવી ! કૃષ્ણચંદ્ર આ આશ્ચર્ય-પૂર્ણ દેખાવ જોઈને ભયથી કંપી ઉઠ્યો. કૃષ્ણચંદ્ર અને રજનીચંદ્ર બરાબર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા કે, દાર આગળ હરિશ્ચંદ્ર ઉભો છે, અને તેના બહા પર મુકુમાર છે ! બન્ને જાણુ જાણથી લીંગડ ગયા છે.

રજનીચંદ્રે ધ્રુવતા સ્વરે કહ્યું:—“ હરિશ્ચંદ્ર ! અમે શું ત્હારી

આ પ્રેતમૂર્તિને જોઈએ છીએ ? તુ શું પરલોકના રાજ્યમાંથી અમને દર્શન દેવાને આવ્યો છે ? ”

હરિશ્ચંદ્ર મ્હોટેથી હસી પડ્યો. તેણે કહ્યું:—“ ના ભાઈ ! આપ દમ્ભણુ ગામમાં છો એવા સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યાથી હું મુંઝાટથી આ તરફ આવ્યો છું. મ્હારી પાસે મ્હારો ગુમ થઈ ગયેલો કંકભાર સુકુમાર છે. હું થોડા સમય પછી તમને સઘળી હકીકત કહું છું. વરસાદ પડવા શરૂ થયો ત્યારથી હું ભીજતો આવું છું. તમે સુકુમારનું શરીર સાફ કરી નાખો. ”

આમ કહીને હરિશ્ચંદ્રે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. રજનીચંદ્રે ધ્રુજતા હાથે સુકુમારના ગાત્રને સ્પર્શ કર્યો. સુકુમાર કૃષ્ણચંદ્રની પાસે ગયો; કારણ કે રજનીચંદ્રને તે વિશેષ ઓળખતો નહોતો.

આ સમયેજ કૃષ્ણચંદ્ર અને રજનીચંદ્ર સમજી શક્યા કે, આ બન્ને પાર્થિવ દેહ છે તેઓ શરીરની છાયારૂપી પ્રેતમૂર્તિઓ નથી.

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ હરિશ્ચંદ્ર ! પ્રાણાધિક ! શું હું સ્વપ્ન જાઉં છું ? ”

હરિશ્ચંદ્ર:—ના ભાઈ ! સ્વપ્ન નથી. હું મરી ગયો નહોતો. જુઓ, સઘળી હકીકત સાંભળો. પુષ્પાવતીએ મ્હારું ખૂન કરાવવાના હેતુથીજ કારસ્થાન રચ્યું હતું. રાજસાહેમે પોતાના રસોઈઆને જે હળર રૂપિયા આપવાના કરાવી મ્હારું ખૂન કરવાનું જીલ્મ ભરેલું કાર્ય તેને સોંપ્યું. એ બ્રાહ્મણે રૂપિયા લઈને પાપી થવા ઉપરાંત ખૂન કરીને મહાપાપી થવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેણે ભયંકર રાત્રે દવાખાનાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે મ્હને જગાડીને થોડા દિવસ સુધી છુપાઈ રહેવાનું જણાવ્યું, અને જો હું તે પ્રમાણે નહિ કરું તો પુષ્પાવતી મ્હને જીવતો રહેવા દેશે નહિ એમ પણ તેણે જણાવ્યું. હું થોડા સમય સુધી વિચાર કરીને તેના કહેવા પ્રમાણે કરવાને કમૂલ થયો. શા માટે કમૂલ થયો ? આપ જાણો છો ? મ્હારી માર્ફત કદાચ આપનું કાંઈ અનિષ્ટ થાય. રસોઈઓ મ્હને ઘરમાંથી બહાર કાઢી, એક બકરો કાપી નાખીને તેનું લોહી મ્હારી સપ્થામાં તથા સપ્થાની પાસે રેડી બકરાનો ખૂતદેહ લઈને આપ્યો ગયો.

રજનીચંદ્ર:-કેવું ભયંકર કારસ્થાન ! એ રસોઈઓ હમણું ક્યાં છે ?

હરિશ્ચંદ્ર:-તે ઉપરોક્ત પ્રકાર બન્યો તેને ખીજે દિવસે પ્રલાન-કાળેજ રાજસાહેબ પાસેથી એ હજાર રૂપિયા લઈને સ્વદેશમાં ચાલ્યો ગયો છે.

રજનીચંદ્ર:-જવા દે, એ બધી હકીકત પછી સાંભળીયું સુકુમાર તને ક્યાંથી મળી આવ્યો ? મ્હેં સાંભળ્યું હતું કે-સુકુમારના મૃત દેહને તો સ્મશાનભૂમિમાં જીવતો દાડી આવવામાં આવ્યો હતો તે પછી તે તને કેવી રીતે મળી આવ્યો ?

હરિશ્ચંદ્ર:-હા, જુઓ સાંભળો; એજ હકીકત હું તમને કહું છું. રસોઈઓએ મ્હને જીવન અર્પણ કરીને જ્યારે ચાલ્યા જવાનું જણાવ્યું ત્યારે પ્રથમ તો મ્હેં ધેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ધેર જવાથી ચિત્ત અનેક પ્રકારે અસ્વસ્થ રહે તેમ હોવાથી હું દેશબ્રમણ કરવાના વિચાર કરીને ખીલીમોરા તરફ ચાલ્યો ગયો. ખીલીમોરા અને પારડી વચ્ચે એક નદી આવેલી છે, તથા એ નદીની આસપાસના પ્રદેશમાં મ્હોટું જંગલ આવેલું છે. હું ખીલીમોરા સ્ટેશને ઉતરી કેને ત્યાં જવું તે સંબંધી કાંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. તેથી રેલ્વેની સડક પરજ ચાલવા લાગ્યો. બપોરના એ વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. ટ્રેનની મુસાફીરોને કારણે મહારાથી સ્નાન સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી શકાયું નહોતું. નદી આવતાંજ હું તેને કિનારે ગયો અને કપડાં ઉતારી મ્હેં સ્નાન કરી લીધું. પછીથી પ્રાણાયામ પણ કરી લીધો એટલામાં એક હોડી કિનારે આવી પહોંચી. બાધ્યાવસ્થાથીજ મ્હને પ્રકૃતિ ઘણી મોહક લાગતી હોવાથી મ્હને હોડીમાં બેસી ગાઉ એ ગાઉ સુધી ફરી આવવાની ઇચ્છા થઈ. હોડીવાળાને પણ કાંઈ કારણુને લીધે ગાઉ એ ગાઉ સુધી જવાનું હોવાથી તેણે મ્હને નૌકામાં બેસાડવાની હા પાડી. હું તરતજ નૌકામાં બેઠો અને હોડી ચાલવા લાગી.

માત્ર પાંચ કલાકમાંજ તે દિવસે પણ આજની માફક આકાશ વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું. ગગનમાં મેઘની ગર્જના થવા લાગી. વિજળી

ચમકવા લાગી અને વિના વિલંબે મુખપ્રધાર જુદી થવા લાગી. સરિતાના જળમાં પ્રયંત તરંગો ઉછળવા લાગ્યા. નૌકા ડોલવા લાગી. એવામાં વાયુનું સખ્ત તોફાન થવાથી અમારી નૌકા ડૂબી ગઈ. દિવસનો વખત હોવા છતાં ચારે દિશાએ એટલો બધો અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો કે એ અંધકાર આગળ મધ્યરાત્રિનો અંધકાર જાણે કાંઈજ નહોતો. એક બીજાનું મુખ પણ જોઈ શકાય તેમ નહોતું. તેથી હું તરીને કિનારે જઈ પહોંચ્યો. હું જ્યાં આગળ જઈ પહોંચ્યો એ સ્થાને ભીષણ જંગલ આવેલું હતું ચારે દિશાએ ભયંકર વન-પશુઓની ભયજનક ચીસો સાંભળાતી હતી. એ ચીસો સાંભળીને મહેં જીવનની આશાનો ત્યાગ કર્યો. એવામાં થોડે દૂર એક દીપક સળગતો મ્હારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. અંતરમાં આશાનો સંચાર થયો. વળી થોડા સમયમાંજ જે સ્થાન આગળ એ દીપક સળગતો હતો એ સ્થાન તરફથી ઘંટ વાગતો હોય એવા સ્વર મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યા. હું સમજ્યો કે એ સ્થાને અવસ્ય કોઈ માણસ હશે.

હું એ દીપક જે તરફ સળગતો હતો તે તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં જઈ પહોંચતાંજ એ સ્થળે મહેં એક દેવમંદિર નંચુ. મંદિરનાં દ્વાર ખુલાં હતા તેથી મંદિરમાં રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ મ્હારી નજરે પડી. મૂર્તિની સામે એક સંન્યાસી મહાત્મા બેઠો હતો. એક પાત્રમાં લોખાન સળગી રહ્યો હતો. મહેં ભક્તિપૂર્વક મૂર્તિને પ્રણામ કર્યા. ”

રજનીચંદ્ર—સુકુમાર ક્યાંથી કેતી રીતે મળી આવ્યો તે તો તું કહેતોજ નથી.

હરિચંદ્ર—હું એજ કહું છું. ઘણા સમય પછી સંન્યાસી મહાત્માની સમાધિનો ભંગ થયો હું ભીળવલાં વચ્ચે પહોંરીનેજ પારણાં આગળ બેઠો હતો. સંન્યાસીએ પૂર્ણ સમાપ્ત કરીને મ્હારી તરફ દૃષ્ટિ કરી, તથા મ્હારી ઓળખાણ પૂછી. મહેં એ મહાત્માને સઘળી હકીકત વિન્તારથી નિવેદન કરી. મંદિરની પાસેજ બીજાં એક આશ્રમ હતો. સંન્યાસીએ એ આશ્રમ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી એક નોકરને બૂમ મારી. તરતજ નોકર આવી પહોંચ્યો. મહાત્માશ્રીએ એ નોકર

પાસે બે ત્રણ રૂબે મંઝાવ્યાં. નોકર વસ્ત્રો લઇ આવ્યો એટલે મહેં લીંગ્લ મહેલાં વસ્ત્રો બદલી નાંખ્યાં—પછી સંન્યાસી મહાત્માએ મહેને પ્રસાદ આપ્યો. હું એ પ્રસાદ આઇ ગયો. પછીથી એ સત્રે એ સ્થાનેજ સ્થ રહ્યો. બીજે દિવસે પ્રજાતકાળે ઉડીને હું બ્યારે સંન્યાસી મહાત્મા પાસે વિદાય લેવા ગયો ત્યારે મહેં તેમની પાસે સુકુમારને ગંત્યો. મહારે હૃદય કપી ઉડ્યું—એ કાણ સુકુમાર છે કે કેમ ? હું એ સંન્યાસી પ્રશ્ન કરવા જતો હતો; પરંતુ કરી શક્યો નહિ. “ આ મહારા ન્હાના કાકા આવ્યા ! ” એમ કહીને સુકુમાર મહારી પાસે આવી દબતાથી મહારા ગળાને વળગી પડ્યો, તથા ‘ કાકા ઘેર ચાલો ’ કહેતો કહેતો રડવા લાગ્યો.

આ પ્રકાર કેવા આશ્ચર્યપૂર્ણ હશે તેની કલ્પના તમે સહેલાઇથી કરી શકો તેમ છો. જે—પ્રાણાધિક સુકુમારના મૃત દેહને સ્મશાન-ભૂમિમાં મૂકી આવવામાં આવ્યો હતો તેજ ફરીથી ‘ ન્હાના કાકા ’ કહીને મહારા કંઠને વળગી પડીને ઘેર આવવા માટે રૂદ્ધ કરવા ગયો. આટલે બધે દૂર—રાધાકૃષ્ણના મંદિરમાં સંન્યાસી મહાત્મા પાસે એ ક્યાંથી કેવી રીતે આવ્યો ?

હું આશ્ચર્યથી સંન્યાસી મહાત્માના ચરણોમાં ઢળી પડ્યો અને મહેં તેમને સંઘળી હકીકત પ્રશ્ની. સંન્યાસીએ હસીને કહ્યું:—“ દાચ્છા-મય પરમાત્મા કપી દાચ્છાથી કયું કાર્ય કરે છે તે સમજી શકાતું નથી ! તમે તમારા આ જાત્રિજનને જે દિવસે સ્મશાનભૂમિમાં મૂકી આવ્યા હતા તેજ દિવસે દૈવયોગે હું એ સ્મશાનમાં હાજર હતો. તે દિવસે અમાવાસ્યાની રાત્રિ હતી. હું મુસાફિરી કરતો કરતો ત્યાં સુધી આવી ચઢ્યો હતો. અમાવાસ્યાની સાધનાને માટે તે દિવસે મહેં સ્મશાનમાંજ આસન માંડયું હતું.

મહારે એક શયની જરૂર હતી. તમે ચાલ્યા ગયા એટલે હું તમારા આ જાત્રિજનનો શયદેહ લઇ આવવાને ગયો. શયદેહ તપાસી ગંતાં મહેને માહુમ પડ્યું કે, તે દેહમાં અપાનવાયુ અવિકૃત ભાવે કાયમ રહેલો છે. સર્પદંશનું જહર રોગીના અંગ પ્રત્યંગમાં ફેલાઈ

મર્યુ હણું-તેનો અપાનવાયુ કાયમ રહ્યો હતો. દારીથી બાંધેલું પક્ષી ઉડી જતાં તેને દારી ખેંચી પાછું પોતાની પાસે લાવવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે અપાનવાયુ કાયમ હોય છે તો તેની સહાયતાથી પ્રાણવાયુને ખેંચી શકાય છે, અર્થાત્ અપાન આવતાં પ્રાણ આવી શકે છે. હું સર્પનું વિષ ઉતારી નાખવાનું ઔષધ જાણતો હતો. મ્હેં તરતજ એ ઔષધ બાળકના દેહમાં ઉતાર્યું, અતે તેનામાં પ્રાણ આવ્યો-તે જીવતો થયો. એક વખત મ્હને એવો વિચાર થઇ આવ્યો કે, તપાસ કરીને આ જેનો બાળક હોય તેને હું પાછો સોંપી આવું. વળી ફરીથી એવો વિચાર થઇ આવ્યો કે, તેનાં માખાપોએ તેમજ સગાં સંબંધીઓએ તેની માયાનું બંધન કાપી નાખ્યું છે. વળી મ્હારે એક બાળકની જરૂર હતી. હું પરમાત્માનો ભક્ત છું-મ્હારા દેહનો ત્યાગ થતાં મ્હારે એક બાળકની સેવક તરીકે જરૂર હતી. આ બાળકનું પ્રતિપાલન કરીને તેને યોગ્ય ઉભરે મંત્ર દીક્ષા દઇને મંદિરનો સેવક બનાવવાના વિચારથી હું તેને અહિં લાવ્યો હતો. ”

મ્હેં વારંવાર સંન્યાસી મહાત્માને પ્રણામ કરીને કહ્યું:-“ પ્રભો ! ત્યારે અમારા સુકુમારને જીવન આપ્યું છે ત્યારે પક્ષી અમને પણ જીવન આપો. એને ઘેર લઈ જવાની રજા આપો. સુકુમાર અમારું સૌનું જીવન-સર્વસ્વ છે. ”

મહાત્માએ પ્રશાંત દષ્ટિથી મ્હારા મુખ તરફ જોઇ મ્હોટેથી હસી પડીને કહ્યું:-“ માયામાં મુગ્ધ બનેલા મનુષ્ય ! હજી પણ બ્રમમાં ભૂલે છે કે ? આ સંસારમાં કોણ કોનું છે ? સુકુમાર ગયો હતો તેને તમારામાંથી કોઇ પણ રાખી શક્યું નહોતું ! ફરીથી તે આવ્યો છે; પરંતુ તમારી અસંખ્ય બૂમો સાંભળીને પણ તે આવ્યો નથી ! તો પક્ષી આટલું બધું અદ્વંજીન રાખવાની કાંઇ જરૂર ? ”

હું શાંત રહ્યો. સંન્યાસી મહાત્માએ કહ્યું:-“ સુકુમારને લઇ, જા; મ્હને કોઈ પણ પ્રકારની હરકત નથી. હું પણ આમ્મો જાઈશ. ”

મ્હેં પૂછ્યું:-“ પ્રભુ ! આપ ક્યાં જશો ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ પરલોકમાં—આજે સત્રેજ હું મહારા દેહનો ત્યાગ કરીશ. મહારૂં આયુષ્ય પૂરું થયું છે. મહેં સુકુમારનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે તેથી તેને થોડું ઘણું દ્રવ્ય આપવાની મહારી ઇચ્છા છે. ”

મહેં કહ્યું:—“મહાત્મન ! સુકુમાર આપનો દાસાનુદાસ છે. આપ આપની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરો. આપના દેહત્યાગની વાત સાંભળી મહારો જીવ વ્યાકુળ બની ગયો છે. આપના ચરણો પાસે બેસીને ક્રિયાયોગનો ઉપદેશ લેવાની મ્હને ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ આવી છે.”

સંન્યાસી:—હું તને હમણાંજ દીક્ષિત કરીશ—તથા આ પરમ-કૃપાળુ પરમાત્મા વજ્રવાસિ અને માતા રાધાજીની સેવાનો ભાર તનેજ સોંપીશ. પરમકૃપાળુ પરમાત્માની પણ એવીજ ઇચ્છા છે, અને તેથીજ તું આજે એકાએક અહિં આવી ચઢ્યો છે.

મહેં કહ્યું:—“પ્રભુ ! આપનાં વચનોથી હું ઘણો સંતુષ્ટ થયો છું; પરંતુ મહારે માત્ર એક વાત આપને કહેવાની છે.”

સંન્યાસી:—શી વાત?

મહેં કહ્યું:—પહેલી વાત તો એજ કે મૃત્યુ આપની ઇચ્છાને આધીન છે—તેથી જો થોડા દિવસ મુધી આપ દેહત્યાગ ન કરો તો ન ચાલે કે ?

“ મૃત્યુ મહારી ઇચ્છાને આધીન નથી—અરિષ્ટનાઈ દર્શનથી આજે રાત્રેજ મહારૂં મૃત્યુ થશે એમ મ્હને લાગે છે. તેથી મૃત્યુ સમયે જીવાત્મા પિતૃમાર્ગે નહિ જતાં દેવમાર્ગે જાય એ હેતુથી હું યોગનું અવલંબન કરીશ—સંધ્યા પછીથી હું સમાધિ ચઢાવીશ. હવે બીજું કંઈ ત્હારે કહેવું છે ? ”

† મૃત્યુ જ્ઞાનું હોય છે ત્યારે ટોડા સમય પૂર્વે સ્વસ્થાવ બદલાતો જણાયો. વિવિધ શારીરિક અને માનસિક વિકારો પણ બદલાતા જાય છે એ સ્વભાવ વિકારો તથા મૃત્યુનાં ચિહ્નો—સૌ કોઈ સમજી શકતાં નથી; પરંતુ જ્યોત્સના સાધક હોય છે, યોગી હોય છે તેઓ એ વિકારોને સમજી શકે છે એ સ્વભાવ મરણપૂર્વે જ્ઞાત વિકારો અગર તો મરણનાં પૂર્વે ચિહ્નો સંસ્કૃતિ ભાષામાં ‘ અરિષ્ટ ’ નામથી જાણખાય છે.

મહેં કહ્યું:—“આપની પાસેથી દીક્ષિત થઈને પરમાત્માની સેવા કરી હું મ્હારા આ માનવ-જન્મનું સાર્થક કરીશ; પરંતુ પ્રભુ ! આપની સાફક મ્હારી પાસે ગિરકુલ ઐશ્વર્ય નથી—આવા જનજન્ય ભયંકર જંગલમાં હું કેવી રીતે રહી શકીશ ?”

સંન્યાસી:—પરમાત્માની ઈચ્છા પોતાનું મંદિર વસ્તીમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય એવી હોય એમ જણાય છે. તું આ યુગલમૂર્તિને ત્હારા ગામમાં લઈ જઈને પ્રતિષ્ઠિત કરજે. તું મ્હારી સાથે આવ એટલે જે દ્રવ્ય દેવતાનું છે તથા જે દ્રવ્ય સુકુમારને આપવાનું છે તે હું તને પતાવું.

આમ કહીને સંન્યાસી મહાત્મા મ્હને સાથે લઈને જંગલમાં ગયા. જંગલમાં જઈને એક જુના વૃક્ષનું મુળ ખોદીને તેમણે સાત પીત્તળના ઘડા દેખાડીને કહ્યું:—“આમાંના પાંચ ઘડા દેવતાના છે, અને એ મ્હારા પોતાના છે. મ્હારા પોતાના એ ઘડા હું સુકુમારને અર્પણ કરું છું, તથા દેવતાના પાંચ ઘડાનો ઉપયોગ તું દેવકાર્યમાં કરજે.”

ત્યાં પછી ઘડાઓને પાછા પ્રવેશ પ્રમાણે દ્યાની રાખવાની નેમણે આજ્ઞા કરી. અને મહેં મહાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કર્યું.

મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યા પછી મહાત્માએ મ્હને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા કરી. હું સ્નાન કરી આવ્યાં. પછીથી પરમાત્માની પ્રતિમા પાસે એસાડીને મહાત્માએ મ્હને દીક્ષા દીધી. મહેં નવજીવન મેળવ્યું.

ત્યાર પછી દેવતાની પૂજા સમાપ્ત કરી મ્હાઈ નામ ધામ તથા પિતાના નામ વગેરેની માહિતી મેળવીને સંન્યાસી મહાત્મા કોઈ રથજો આદ્યા ગયા, તથા સંધ્યા થવાને થોડા સમયનો વિરામ હતો એવામાં તેમણે પાછા આવી પહોંચીને મ્હને એક રજીટર કરાવેલું દાનપત્ર આપ્યું. મહાત્માએ દાનપત્રમાં દેવતા તથા દેવધન મ્હને સોંપ્યું એ સંબંધીનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

સંધ્યા પછી દેવતાની આરતિ સમાપ્ત કરી, સંધ્યાનો ભોગ પોતાને હાથે ધરાવીને મ્હારા ગુરૂદેવ—પરમાત્માના પરમભક્ત સંન્યાસી મહાત્મા—પદ્માસન વાળીને બેઠા. મધ્યરાત્રિને સમયે તેમનો આત્મા દેહ ત્યાગ કરી મોક્ષમાં જઈ પહોંચેલો મ્હને માલુમ પડ્યો !

બીજે દિવસે પ્રજાતકણે મ્હેં સંન્યાસી મહાત્માના પવિત્ર દેહનો સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી શું કરવું, કેવી રીતે સુકુમાર, દેવમૂર્તિ તથા પુષ્કળ ધન રત્નાદિ લઈને ઘેર જવું એ વિચારમાં હું પડી ગયો. અંતે મ્હેં પોલિસની સલાયતા લીધી. મ્હારી પાસેનું દાનપત્ર દેખાડીને એ સમસ્ત દ્રવ્યની તપાસ રાખવાનું કામ પોલિસને સોંપીને હું મુકુમારને સાથે લઈ મુંબઈ આવ્યો. મુંબઈ આવવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે આપને સાથે લઈ જઈને સઘળી વ્યવસ્થા કરવી.

મુંબઈ આવતાંજ મ્હેં સાંભળ્યું કે તમે દમ્ભણ ગયેલા છો. પુષ્પાવતી મુંબાઈના પોતાના નિવાસ-સ્થાનનો ત્યાગ કરી તેની માતા પાસે ચાલી ગઈ છે. રાગસાહેબની પાછળ પોલિસ ઘણી લાગી રહી હતી તેથી તેમને વિના કારણ જો દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું તે દુઃખમાંથી તેમની મુક્તિ કરવાના હેતુથી હું પોલિસને જઈને મળી આવ્યો. હું મરી ગયો નહોતો તેથી રાગસાહેબ નિર્દોષ થયા.

મ્હેં સઘળી હકીકત તમને કહી સંભળાવી છે. હવ તમને યાગ્ય જાણે તેમ કરો કૃષ્ણચંદ્રભાઈ અહિં ક્યારના આવ્યા છે ? ”

કૃષ્ણચંદ્ર:-હું ગઈ કાલે ગતનો આવ્યો છું-સંન્યાસી મહાત્માનું ગુપ્તધન તુ પોલિસને બતાવી આવ્યો છે કે શું ?

હરિશ્ચંદ્ર:-ના.

કૃષ્ણચંદ્ર-ભાઈ ! હું એકસોજ કાંઈ અહિં આવ્યો નથી. માતાજી, મ્હોટા ભાઈ, જયંતી ભાભી, ચંચળ ભાભી, ત્હારા ભાભી તથા રંગનીચંદ્રનાં પત્ની સૌ અહિં આવેલાં છે.

હરિશ્ચંદ્ર:-શા માટે ?

કૃષ્ણચંદ્ર-કુટુંબમાંજ કુટુંબની સઘળી હકીકત હરિશ્ચંદ્રને કહી સંભળાવી. પોતાને વીસ હજાર રૂપિયા મળ્યા સખંધીની હકીકત પણ જણાવી. આ સઘળી હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી હરિશ્ચંદ્રે મ્હોટેથી હસી પડીને કહ્યું:-“ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા જગતના જીવોને કેવા પ્રકારે ન્યાયે છે તે સમજી શકાતુ નથી ! ખરાર હવે ચાંદની પ્રકાશી નીકળી છે વૃદ્ધિ પણ બંધ થઈ ગઈ છે, ચાલો આપણે સુકુમારને

સાથે લઈ જઈને આનંદની રેલછેલ કરી મૂકીએ. ”

હરિશ્ચંદ્રે સુકુમારને ઉચકી લીધો. પછીથી ત્રણે લાઇએ ચંદ્રશંકરને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

સુકુમાર મળી આવવાથી, તથા સઘળી હકીકત સાંભળવામાં આવ્યાથી એ દિવસે જે આનંદના તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા તેનું વર્ણન નિર્જીવ લેખિની વાક્યોદ્વારા કરી શકે તેમ નથી. એની તો માત્ર મનમાં કલ્પનાજ કરી શકાય તેમ છે.

ચંદ્રશંકર એ રાત્રેજ રમેશચંદ્ર, કૃષ્ણચંદ્ર તથા હરિશ્ચંદ્રને સાથે લઈને દેવમૂર્તિ તથા ધનરત્નાદિ લઈ આવવાને માટે ખીલીમોરા તરફ ચાલ્યા ગયા, અને ખીલીમોરા ઉતરી નદી પાસે જઈ નૌકા લાડે કરી દેવમંદિર પાસે જઈ પહોંચ્યા.

સુકુમારે હરિશ્ચંદ્રની સાથે જવાની હઠ લીધી હતી. એ સમયે ચંચળે હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું હતું કે:—“હરિશ્ચંદ્ર લાઈ! સુકુમારને તમે તમારી સાથે ત્રણ જાઓ. સુકુમાર મ્હારો નથી—તમારો છે. એક વખત મ્હં તેને મ્હારો એકલીનો ગણીને ગુમાવ્યો હતો. તમે મરી ગયેલા સુકુમારને જીવતો કરી લાવ્યા છો માટે હવે હું તેને મ્હારો એકલીનો ગણીશ નહિ. એ આપણું સૌનું ધન છે.” ચંચળે તો આ પ્રમાણે કહ્યું હતું; પરંતુ સુકુમારને સાથે લઈ જવાથી તેને રસ્તે દુઃખ પડશે એમ વિચારીને હરિશ્ચંદ્ર તેને સાથે લઈ ગયો નહિ. આ સઘળા પ્રકારથી ચંદ્રશંકરને અપૂર્વ આનંદ થયો. એ દિવસ સુધી તેમને ત્યાં મિલન-મહોત્સવ ચાલ્યો. વિપ્લવપ્રસાદના આનંદની પણ સીમા નહોતી.

ચાર પાંચ દિવસ પછી વિપ્લવપ્રસાદે કહ્યું:—“ત્યારે હવે આપણે ઘર જઈએ. સૌના સ્નેહ—સંમિલનથી પ્રત્યેકના હર્ષની સીમા રહી નથી.”

ચંદ્રશંકરે હર્ષાશ્રુ નેત્રોએ પ્રસન્ન મુખે કહ્યું:—“જગદીશ્વરની કૃપાથી આવી રીતે સૌનું સંમિલન થશે એવો વિચાર સ્વપ્ને પણ આવ્યો નહોતો. આવી અસંભવ કલ્પના મનુષ્યના મનમાં આવી શકે પણ નહિ. આ સઘળી દયાળુ દેવની લીલા છે; વળી સૌને સંસાર લાગેલો છે તેથી હું તમને જવાની ના પાડતો નથી; પરંતુ આજે

આનંદ સમસ્ત જીવનમાં કદાપિ થયો નથી.”

ખીજે દિવસે વિદાય થવાનું હોવાથી સૌએ વેળાસર મોજન કરી લીધું. વિદાય થતી વખતે ચંદ્રશંકરે તથા તેમનાં પત્નીએ સૌને પુનઃ કોઈ પ્રસંગે આવવાનું જણાવ્યું. અંતે રમેશચંદ્રની માતા સરસ્વતીએ ચંદ્રશંકર તથા તેમનાં પત્નીને કહ્યું:—“ મહેં સાંભળ્યું છે કે હરિશ્ચંદ્ર છાણી ગયા પછી ત્યાં દેવમૂર્તિની સ્થાપના કરવાનો છે. તેથી મ્હારી એવી અભિલાષા છે કે, જેમના પવિત્ર અને પુણ્યમય પ્રભાવથી અમારું સૌનું સ્નેહ-સંમિલન થયું છે, તે પતિ પત્ની દેવમૂર્તિની સ્થાપના સમયે અમારે ત્યાં પધારે. ”

ચંદ્રશંકરે આ ઇચ્છાને માન્ય કરી. મ્નેહુલતા તેનાં માશીના ચરણોમાં પ્રણામ કરી રહન કરવા લાગી. માશીએ તેના માથા પર ચુંગન કરીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો. ચંદ્રશંકરે એક રજીટર કરેલો પત્ર રજનીચંદ્રના હાથમાં આપ્યો. રજનીચંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“ આ શું છે ? ”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ તમારા દેશ તરફ લગભગ પંદર ગામની અમારી જમીનદારી છે—જેની વાર્ષિક આવક સરકારનો ટેકસ ભરતાં વાર્ષિક ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાની છે. એ સમગ્રી સંપત્તિ હું તમને અર્પણ કરું છું—તથા આ તેનું દાનપત્ર છે. ”

રજનીચંદ્ર આશ્ચર્યચકિત તથા કૃતજ્ઞતા ભરેલી દૃષ્ટિથી ચંદ્રશંકરના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. વિષ્ણુપ્રસાદ પાસેજ ઉભા રહ્યા હતા તેમણે કહ્યું:—“ આપના જેવા ઉદાર આત્માની ઉદારતા પણ અનુપમજ છે ! ”

ચંદ્રશંકરે હસીને કહ્યું:—“ હું ઉદાર કેવી રીતે ? પુત્રીને બની શકે તેટલી મદદ કરવી એ મ્હારું કર્તવ્ય છે. મ્હારી સંપત્તિની વાર્ષિક આવક ત્રિસ ગ્રાહિસ હજારની છે. તેમાંની પચીસ હજાર પુત્ર માટે રાખ્યા, એ પુત્રીઓને માટે પાંચ પાંચ હજાર મળીને દશ હજાર, તથા સ્નેહમતાને પાંચ હજાર મળીને મ્હારી મહેં સમગ્રી આવકની સુચોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે. ”

વખત થતાંજ સૌ રોજને ગયાં. અને જપોરની દેનમાં તેમને રવાના કરી અંદરશંકર પોતાના કુટુંબસહ રોજનેથી ઘેર આવ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું.

મિલન-મંદિર.

ઠાણી ગામમાં આવેલા રમેશચંદ્રના મકાનમાં આજે આનંદ કાલાહલ થઈ રહ્યો છે. સમસ્ત મકાનને સુધરાવવામાં આવ્યું છે, સમસ્ત મકાન સુંદર જણાય છે. ચારે ભાગેએ એકત્ર થઈને સલાહ સંપત્તી સંસારની વ્યવસ્થા કરે છે. પાંચ વહુએ સલાહ સંપત્તી સંસ્કારકાર્ય કરે છે. ઘરમાંનું પ્રત્યેક માણસ આનંદમગ્ન રહે છે અને કર્તવ્ય કરવામાં સદૈવ તત્પર રહે છે.

આ સમયે હરિશ્ચંદ્રનો વિવાહ કરવા માટે ઘણાખરા માણસોએ આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ હરિશ્ચંદ્ર કાંઈ પણ મકારે સંસારના બંધનમાં બંધાવા કબૂલ થયો નહિ. તેણે કહ્યું:—“ મહને માત્ર હરિસ્સ પીવા દો. હું સંસારની પ્રપંચ જાળમાં પડીને મ્હારૂં જીવન દુઃખી કરવા નથી ઇચ્છતો. પરમકૃપાળુ પરમાત્માની સેવામાંજ મ્હારૂં સુખ તેમજ આનંદ સમાયતાં છે; સુકુમાર આપણો વંશધર છે. ”

સંન્યાસીના સોના મહોરોના પેલા સાત ઘડામાંથી એ ઘડા સુકુમારને મળ્યા હતા. એ દ્રવ્યની સહાયતાથી રમેશચંદ્રે જમીનદારી ખરીદવાની શરૂઆત કરી.

પાંચ ઘડા સોના મહોરો દેવતાની હતી. હરિશ્ચંદ્રે એ દ્રવ્યમાંથી એક ઘણું દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરીને એક ભવ્ય તેમજ સુંદર મંદિર બંધાવ્યું. મંદિરની સાથેજ અતિથિશાળા, દરિદ્રાવાસ, મહત્ત્વ ઔષધાલય, તથા એક સંસ્કૃત પાઠશાળા ઇતીને યોગ્ય માણસોને તેની વ્યવસ્થા કરવાને નિમ્મા. હરિશ્ચંદ્રે ભગવાં વસ્ત્ર, ગળામાં રદાક્ષની માળા પહેરી, શરીરે વિભુતિ ઝાળી, મસ્તક પર જટાંગણી, અને

દેવતાની સ્થાવી સેવા ચલાવવાને માટે એ દ્રવ્યમાંથી કેટલીક જમીનદારી ખરીદી તેને દેવોત્તર સુંપસિ કરી, તથા તેણે જનને દરિદ્રોની સેવા કરવા માંડી.

તેમના છિન્ન વિચ્છિન્ન થઇ ગયેલા પરિવારની-મુખ્યત્વે કરીને સુકુમારની-મિલન સ્મૃતિ કાયમ રાખવાને માટે એ મંદિરના આગલા ભાગ પર એવા સોનેરી અક્ષરો કાનરાચા કે.-

‘ મિલન-મંદિર. ’

એક વર્ષ પછી ‘ મિલન-મંદિર ’ નો મહોત્સવ ચાલુ થયો છે આ મહોત્સવ પર ચંદ્રશંકર તથા તેમનાં પત્ની આવ્યાં છે. સધળાં સમાં જહાલાંને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. હરિચરણ, તેની પત્ની તથા તેની માતા પણ આ પ્રસંગે જાણી આવ્યાં છે,

ચંદ્રશંકર પણ ધર્મનિષ્ઠ હતા. તેઓ આ મહોત્સવના દર્શનથી ઘણા આનંદ પામ્યા. મિલન-મંદિરમાં રાધાકૃષ્ણની સુંદર મૂર્તિની સ્થાપના થઈ છે. પ્રતિમાની પાસે પદ્માસનવાળીને નવીન સાધક હરિશ્ચંદ્ર બેઠો છે. તેણે ભગવાં વસ્ત્રો પહેર્યા છે. કંઠમાં કેદારની માળા ઝુલી રહી છે. અંગ પર વિભુતિ ચોળેલી છે. જમણા હાથ તરફ પડેલા એક પુષ્પપાત્રમાં વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો છે. ડાબા હાથ તરફ પૂજા કરવાની સામગ્રી છે. ચારે દિશાએ શ્રીના દિવાઓ સળગી રહ્યા છે. યજ્ઞધૂપથી સમસ્ત મંદિર સુગંધિત થઈ રહેલું છે. જહાર પડિતોએ મહાયજ્ઞને આરંભ કર્યો છે-કોઈ હોમ કરે છે, કોઈ પૂજા કરે છે, કોઈ જપ કરે છે, કોઈ પ્રાણાયામ કરે છે, કોઈ ગીતા પાઠ કરે છે. મંદિરના ઓટલા પર રમણી મંડળ ભકિતરસપૂર્ણ ગીતો ગાઇને ગગનને ગજવી દે છે. સિંહદ્વાર આગળ વાગ્ગવાળાઓ વાગ્ગ વગાડે છે. ચંદ્રશંકર આ અપૂર્વ દેખાવ જોઇને આત્મ તેમ દુર્ધા કરે છે. ફરતાં ફરતાં એક બ્રાહ્મણ ભક્તને એક ગાયન ગાતો તેમણે સાંભળ્યો ! ચંદ્રશંકરે સ્થિરતાથી ઉભા રહીને એ ગાયન સાંભળ્યું. બ્રાહ્મણ ગાનો હતો કે.-

“ દે મનમાં આવે તો માને, પ્રભુ નામ ખસે પસવાને—દે મનઃ ટેક.
 શ્રી હરિચરની છાપ થડે તો, અંત ઉદય થવાનો—દે મનઃ
 ભવસાગર ભારે ઉતરતાં, ન નડે નર તોફાનો—દે મનઃ
 હરિચરનુ પહાનું છે તેને, કાળ નથી નરવાનો;
 કેશવ હરિ કલ્પદ્રુમ સાચું, સંશય રેઝ શાનો ?—દે મનઃ ”

કેશવકૃતિ.

ગાયન સાંભળી નેત્રોમાં ભરાઈ આવેલું અશ્રુજળ સાફ કરી નાખી ચંદ્રશંકર ભોજનશાળા તરફ ગયા તો ગરીબ તેમજ દરિદ્ર માણસોથી તેમને ભોજનશાળા ભરાઈ ગયેલી માલૂમ પડી. જ્યંતી, ચંચળ, મંદાકિની, તથા સ્નેહલતાએ મળીને વિવિધ પ્રકારની રસોઈ બનાવી છે.

આવી રીતે દેવમંદિરની સ્થાપનાના મહોત્સવમાં કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. ક્રમે ક્રમે સઘળાં સગાં જ્ઞાતાં પોત પોતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. આજે ચંદ્રશંકર પણ જવાના છે. તેમણે વિદાય થતી વખતે રમેશચંદ્રના કુટુંબનાં સઘળાં માણસોને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ હું હવે વિદાય થાઉં છું; જ્ઞે કે અહિં રહેવાથી મને ધણો આનંદ થાય છે; પરંતુ ત્યાં ગયા વિના પણ કાંઈ ચાલી શકે તેમ નથી. હું જતી વખતે તમને બે શબ્દો કહેવાની ઇચ્છા રાખું છું, તો મહારા શબ્દોને ધ્યાનથી સાંભળો. જુઓ, તમે પોત પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા જતાં તમારા સંસારને કેવો દુઃખપૂર્ણ કરી નાખ્યો હતો ? ‘ ઝાઝા હાથ રળિયામણા ’ વળી એ કહેવત પ્રમાણે તમે ચારે ભાઈઓ એક બીજાની સાથે સલાહ સંપ રાખી તમારો સંસાર ચલાવશો તો તમારા સુખની સીમા રહેશે નહિ. તમે એમ ન સમજતા કે, તમારી સૌન્દર્ય સ્વાર્થવૃત્તિથીજ તમારી આટલી ઉન્નતિ થઈ છે. તમે એવા ભ્રમમાં પડી જાઓ તેમ હોવાથીજ મહારે તમને પ્રથમથીજ સાવધાન કરવાં પડે છે. તમે કદાચ એમ ધારો કે, તમે બધાં પોત પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને અગ્રેસર ન થયા હોત, તો તમને આટલા બધા દુઃખની પ્રાપ્તિ થાત નહિ. જો આવી ધારણા

રાખશે તો ફરીથી તમારી અધોગતિ થયા સિવાય રહેશે નહિ. તમે જે પાપ કર્યા હતાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત તમારે કરવું પડ્યું છે—પશ્ચાત્તાપથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું છે. પછીથી જેના ભાગ્યમાં જે નિર્માણ થયું હતું તેને તે મળ્યું છે.

“ સુકુમારે મરી જઇને એમ દર્શાવ્યું છે કે, કુટુંબને દુઃખી કરી કાને માટે દ્રવ્ય એકઠું કરવું ? જે કાઢને માટે સંયય કરવાના હેતુથી ખીજાઓને દુઃખ દેવામાં આવે છે તો જેને માટે સંયય થાય છે, તેજ વ્યક્તિ આ સંસારમાંથી અદ્રવ્ય થાય છે. અનેક પ્રકારના યત્નોથી અદ્રવ્ય થયેલી વ્યક્તિ પાછી લાવી શકાતી નથી. સુકુમારે આવા પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. વિશેષમાં ભાગ્યજ સૌનું મૂળ છે. જેના ભાગ્યમાં જે મળવાનું નિર્માણ થયું હતું તેને તે મળ્યું છે; નહિ તો સુકુમારને એ ઘડા સોના મહોરો ક્યાંથી મળે ? તમે સૌ મળીને પણ તેને માટે આટલું બધું દ્રવ્ય એકઠું કરી શકત કે !

“ હરિશ્ચંદ્ર તમારા વંશનું તિલક છે. તેનાજ સંયમ-અળથી આજે વનવાસી દેવતા તમારે ત્યાં પંચાર્યા છે. હરિશ્ચંદ્રની સાધનના અળથીજ દેવતા તમારા સૌના પર પ્રસન્ન થયા છે ! ”

ત્યાર પછી સૌએ તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. ચંદ્રશંકર કુટુંબસહ દમ્ભાણુ જવાને વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

કર્મફળ.

જ્યંતીએ દેવમંદિરનું કામકાજ કરવાનો ભાર પોતાના શિર પર લીધો. જે કે દેવમંદિરમાં અનેક દાસ દાસીઓ હતાં તો પણ જ્યંતીને કામકાજ તેમજ સેવા કર્યા સિવાય એન પડતું નહોતું, દીન દરિદ્રોને માટે ભોજન બનાવવાનું, રોગીઓની સેવા કરવાનું, મંદિરમાં સાફસુદ કરવાનું વગેરે કાર્યો જ્યંતી પોતાની જાતેજ કરી જતી.

હરિશ્ચંદ્ર હમેશાં દેવતાની પૂજા કરતો હતો.

હરિશ્ચંદ્રે રજનીચંદ્રને કહ્યું:—“ ભાઈ ! પરમાત્માની ઇચ્છાથી વાર્ષિક પાંચ હજાર રૂપિયાની આવકની સંપત્તિ તમને મળી છે. વળી વાસના લક્ષ્મી ખરાબ વસ્તુ છે. તેને બેટલી વધારશો તેટલી વધશે. હવે નોકરી ચાકરી કરવાની શી જરૂર છે ? દેવતાની સંપત્તિમાંથી થોડું દ્રવ્ય લઈ મુંબઈ જાઓ, ત્યાં ત્યાંથી ઔષધ તથા રોગીઓ તપાસવામાં યંત્રાદિ લઈ આવી પરમાત્માનાં ગરીબ દુઃખી બાળકોની સેવા કરો. ”

રજનીચંદ્રે કબૂલ થયો, તથા તેણે મુંબઈ જવાની વ્યવસ્થા કરી. સંખ્યા સમયે એકાંત મળતાં સ્નેહલતાએ રજનીચંદ્રને પૃછ્યું:— “ રાત્રિની દ્રેનમાં તમે મુંબઈ જવાના છો કે શું ? ”

રજનીચંદ્રે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ હા, કેમ કાંઈ અડચણ છે ? ”

સ્નેહલતા:—અડચણ નથી, ભય છે !

રજનીચંદ્ર:—શાનો ભય છે ?

સ્નેહલતા:—તમે ક્યાં નથી ગયેલા ?

રજનીચંદ્ર:—હવે ત્હારો ભય અસ્થાને છે. મહેં જે ભયંકર પાપ કર્યું હતું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મ્હને મળી ગયું છે, અને શ્રી પરમાત્માની અપાર કૃપાથીજ આજે હું મહા મુખી થયો છું તેથી હવે કદાપિ પાપમાર્ગે જઈશ નહિ.

આમ કહીને રજનીચંદ્રે સ્નેહલતાના અધરોડ પાંચ ચુંબન કર્યું. સ્નેહલતાએ નમ્રતાથી પૃછ્યું:—“ મ્હને ! પાછા ક્યારે પધારશો ? ”

રજનીચંદ્ર:—એક એ દિવસમાંજ.

સ્નેહલતા:—તમારા દવાખાનામાં જવાના છો કે ?

રજનીચંદ્ર:—એક વખત દવાખાનાની પરિસ્થિતિ તો જાણ આવવીજ પડશે. દવાખાનાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી નાખવાનો મ્હારો વિચાર છે.

સ્નેહલતા:—ત્યાં જે રોગિણી છે, એ રોગિણીને ઔષધ આપવું પડશે કેમ ?

રજનીચંદ્ર:-તેને હવે દવાખાનાના ઔષધની જરૂર નથી. તેને લયંકર પશ્ચાત્તાપના ઔષધની જરૂર છે.

સ્નેહલતા:-તમારું કહેવું સત્ય છે.

રજનીચંદ્ર:-જે ત્યારે હવે હું જાઉં છું. ગાડીનો વખત થયો છે.

આમ કહીને રજનીચંદ્ર સ્નેહલતા પાસેથી વિદાય લઈ ચાલી નીકળ્યો. સ્નેહલતાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

સ્થવારે આઠ વાગે રજનીચંદ્ર મુંઝઈ જઈ પહોંચ્યો, તથા રેંશનેથી આરોપાર કાલબાદેવી ગયો. દવાખાનાના દ્વાર આગળ એક નોકર બેસી રહ્યો હતો તેણે રજનીચંદ્રને સલામ કરી. એક કંપાઉન્ડર પણ તેની પાસે આવી સલામ કરીને ઉભો રહ્યો.

રજનીચંદ્ર પોતાની ગેરહાજરીમાં બનેલી સંવર્ણી હકીકત કંપાઉન્ડરને પૂછી તો તેણે કહ્યું.-“ આપ આવ્યા નહિ, આપને એ ત્રણ પત્રો લખ્યા હતાં એક પણ પત્રનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. તેથી બીજા બધા નોકરોને વિદાય કરી માત્ર એક ને કરનેજ રાખી હું દવાખાનું ચક્રાવું છું. અમારું ખર્ચ તથા પગાર બાદ કરતાં આઠસો રૂપિયા સિલકે રહ્યા છે. વળી પુષ્પાવતી પોતાનો સરસામાન તથા દ્રવ્યાદિ લઈને તમે ગયા તેજ દિવસે અહિંથી ચાલ્યાં ગયાં છે.”

રજનીચંદ્રે દવાખાનાની તપાસ કરી જઈ તો દવાખાનામાં જે ઔષધો તથા યંત્રો હતાં તેથી મિલન-મંદિરના ઔષધાલયનું કામ સારી રીતે ચાલી શકે એમ તેને જણાયું. તેણે એ કંપાઉન્ડર તથા નોકરને પણ પોતાની સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેઓ બન્ને તેની ઇચ્છાને કબૂલ થયા. અંતે તેઓ ઔષધ યંત્રાદિ પકડી રેંશને પહોંચાડવાની ખટપટ કરવા લાગ્યા.

એ દિવસે સંધ્યા સમયે રજનીચંદ્ર વાલુકેશ્વર તરફ ફરવા ગયો તો સમુદ્ર કિનારા પર એક દીવાની સ્ત્રી બેસી રહેલી તેની નજરે પડી. અનેક બાળકો તેની આરે બાજુએ ઘેરા બાલીને તેને અસ્થિર બનાવી દેતાં હતાં. રજનીચંદ્ર એ દીવાનીને જોતાંની સાથેજ ઓળખી ગયો કે તે પુષ્પાવતી છે.

પુષ્પાવતી દીવાની બની ગઈ છે. તેનાં નેત્રો લાલચોળ બની ગયાં છે. તેની ચંપકના જેવી ગૌરકાંતિ નિસ્તેજ બની ગઈ છે. તેનો ક્રોમળ દેહ સુકાઈ જઈ હાડપિંજર જેવો બની ગયો છે. તેનું સાહિત્યજ્ઞાન, સંગીતજ્ઞાન, રૂપ-રસ-શબ્દ-સ્પર્શ વગેરે સમસ્ત જ્ઞાન વિસુપ્ત થઈ ગયું છે ! રજનીચંદ્ર તેની છેક પાસે ગયો તો પણ તે તેને પિછાની શકી નહિ. જે પિછાની શકી હોત તો તેના ભાવમાં અવશ્ય કાંઈ ફેરફાર થયો હોત-પરંતુ તેણે રજનીચંદ્ર સાથે બિલકુલ વાતચિત કરી નહિ-તેનાં નેત્રો તરફ નજર સુઢાં કરી નહિ.

દીવાની પુષ્પાવતીની આવી દુર્દશા જોવામાં આવતાં રજનીચંદ્રના મનમાં એક પ્રકારનું તત્વજ્ઞાન ઉદય થયું ! તે વિચારવા લાગ્યો:- “ ક્યાં ગયો પેલો અપૂર્વ પ્રેમ ? જે રૂપ જોઈને, જ્ઞાન સાંભળીને ખ્હારના ગુણોથી મુગ્ધ થઈ પુષ્પાવતી પ્રત્યે મ્હારો જે સ્નેહ જન્મ્યો હતો તેનું સ્થાયિત્વ ક્યાં ગયું ? પુષ્પાવતીમાં રૂપ હતું, ગુણ હતા, યૌવન હતું, તેના શબ્દોમાં માધુર્ય હતું તેથીજ હું તેને મ્હારા જીવ કરતાં પણ વધારે મ્હાતો હતો-હમણાં એ સમયે ક્યાં ચાલ્યું ગયું-છે ? રૂપ ગયું છે, ગુણો ગયા છે અને તે સાથે મ્હારા પ્રત્યેનો સ્નેહ પણ ગયો છે ! ત્યારે શું સ્નેહ સ્થાયી નથી હોતો ? ”

સંધ્યા સમયના શીતળ વાયુએ બાણે કે આ વાક્યોનો ઉત્તર આપ્યો કે:- “ રૂપ જડ છે, ગુણ પણ જડ છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને જડથી કેવી રીતે આકર્ષી શકાય ? તું જે સુંદર મુખ જોઈ દીવાનો બન્યો હતો, ગુણોને માટે ઉન્મત્ત બન્યો હતો એ બધું જડ હતું. એ જડના આંતર સ્વરૂપમાં ધંધરી શક્તિ સમાયલી છે-ધંધરી પ્રેમની લહરિયો વહો બાંધ છે. માનવ ! તપસ્યા કર એટલે તું સમજી શકીશ કે, તે બાણે કે એક મ્હોટો મુખક પથર અને તું બાણે કે લોહમૂર્તિ છે ! સદા સર્વદા તેનાથી આકૃષ્ટ થાય છે ! સૌ તેને મેળવવાનો યત્ન કરે છે; પરંતુ તેનું દ્વાર આ રૂપ-રસ-ચંદ્ર-સ્પર્શ-શબ્દમયી પ્રકૃતિ છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિને કબિની

તરીકે સમજાવવાની ઇચ્છા કરીશ-ત્યાં સુધી ત્હારે દુઃખ ભોગવવું પડશે. ત્યાર પછી જે દિવસે જાયાને જનની તરીકે સમજાવશે તે દિવસેજ તેનું કાર્ય પૂરું થશે. ત્યારેજ તું સ્વરૂપ પ્રેમનો સ્વરૂપાનંદ મેળવી શકીશો.”

પવન વહેતો ચાલ્યો ગયો. રજનીચંદ્ર પુષ્પાવતી તરફ જોઈ રહ્યો. પુષ્પાવતીમાં આજ્ઞાજ્ઞાન બિલકુલ નહોતું. તે પોતાના મન સાથે જેમ ફાવે તેમ બકા કરતી હતી. રજનીચંદ્ર થોડા સમય સુધી ઉભો રહ્યો. પુષ્પાવતી બેઠી હતી તેને બદલે ઉઠી ઉભી થઈ. તેનાં ઉત્તરમાં નેત્રોમાંથી આંસુઓ સરી પડવા લાગ્યાં. તે ઉદાસ સ્વરે બોલી ઉઠીઃ—“ હરિશ્ચંદ્ર ! પ્રાણાધિક હરિશ્ચંદ્ર ! મહેંજ ત્હારી હત્યા કરી છે. મહેંજ ત્હારું ખૂન કર્યું છે હું પિશાચી છું. આવ આવ પ્રાણાધિક ! મ્હારી પાસે આવ. હું તને સ્લાઉં છું—પુષ્પની માફક સ્લાઉં છું, પક્ષીની માફક સ્લાઉં છું—હાના બાળકની માફક સ્લાઉં છું—ત્હારા જેટલું હું કોઈને સ્લાતી નથી. છતાં તું મ્હારો એક પાણુ શબ્દ કેમ નથી સાંભળતો ? ! નહિ નહિ, હવે હું તને નહિ છોડું—તું ક્યાં નાશી જાય છે ? ! ”

પુષ્પાવતી સમુદ્ર કિનારા પર નાસવા લાગી. બાળકો “ આ ગાંડી નાહી ” એવા પોકાર કરતાં કરતાં તેની પાછળ નાસવા લાગ્યાં. કોઈ દીવાની પુષ્પાવતીની તરફ કાંકરા ફેંકવાં લાગ્યાં.

રજનીચંદ્ર પુષ્પાવતીની દુર્દશા જોઈને ધણો દુઃખી થયો. તે ઉદાસ ચિત્ત પાછો ફર્યો, અને સઘળો સરસામાન તેમજ ઔષધ યંત્રાદિ લઈને ગાડીમાં બેઠા. ઘેર જઈને તેણે મિલન-મંદિરના રાગીઓની સેવા કરવામાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું. **इतिशम् ।**

સમાપ્ત.

વાંચવા લાયક નોવેલો.

રતિ-સુંદરી.	૧-૮-૦
ગુર્જરી-મુંબઈની શેઠાણી.	૧-૪-૦
મિલન-મંદિર.	૧-૪-૦
કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૧ લો.	૦-૧૨-૦
કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૨ નં.	૦-૧૨-૦
કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૩ નં.	૦-૧૨-૦
કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૪ થો.	૦-૧૨-૦
કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૫ મો.	૦-૧૨-૦
પદ્મલતા થાને કંટકમાં ગુલામ.	૧-૪-૦
તરૂણતપસ્વિની.	૧-૮-૦
કુસુમકુમારી.	૧-૮-૦
કુસુમ લતા (એક રમક નોવેલ)	૧-૦-૦
સુગુણ સવિતા.	૮-૮-૦
વિશ્વજીત ઉદ્ધે વિશ્વાસનાત.	૦-૮-૦
વિશ્વમલા.	૦-૮-૦
મધુર-મિલન.	૮-૮-૦

આ સિવાય અમારી તથા મુંબઈની
જાપેલી ધણી બાતની નોવેલો અમારી
દુકાનેથી ફીકાયત લાવેથી મળશે.

મળવાનું ઠેકાણું

હરમોવનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર
ચાનકાર નાક:-અમદાવાદ.

નવલકથાના સ્વોપ્પાસને ઉમદા તક !

તેયાર છે !

તેયાર છે !

ગુર્જરી મુંબઈની શેઠાણી.

લેખક:-સાક્ષરશ્રી મણિલાલ હથારામ લાલ.

આ નવલકથામાં મુંબાઈનું અવતરણ, આશાના અંકુર, આનંદમાં આનંદ, દૈન્યનો દુર્ગુણ દેવ, આત્મચિત્તાર, રામચંદ્રનું ચરિત્ર, રંગનું ચટકું, સુખ દુઃખના ખેલી, વરની મંદશ, ક્યાં મન માને, મિત્રોનો મેળાપ, સારા વરની ખોટ, નિરાશાનો છાંયો, વિવાહનું વચન, વિવાહ નફી થયો, ચંદુનું જતું, રજવાડી રહેણી, બંગલાની બલા, બેદી બનાવ, ખરાનું ખાટું વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારની આખતો એવી ચિતરવામાં આવી છે કે વાંચકવર્ગને એક પાનું વાંચતાની સાથેજ સાંસારિક વ્યવહારિક તેમજ રજવાડી ખાતામાં કેવી નજીવી તકરારને લીધે કાવતરાવા કરવામાં આવે છે તેનો આખેહુખ ચિતાર કેટલો ચિતરવામાં આવ્યો છે તે માત્ર પરી આવશે.

મુંદર સોનેરી નામવાળું કપડાનું પુકું સુંદર સફેદ ચીકણા કાગળ. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૧૬ છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ વી. પી. પોષ્ટેજ જૂદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦-પાલિકાર નાકા-અમદાવાદ.

આઠ ભાગમાં મળત થતી

કુંદન અને કુસુમ.

લેખક:-કવિ રણછોડલાલ મહાસુખરામ ત્રિવેદી.

દોહરો

કલાગતે છે દીપ્તો મુલવતી છે નાર,
જેના ઘરમાં તે વસે ધન્ય તેનો અવતાર

આ રસભરી જીવન કથામાં સંસાર વ્યવહારની અવનતિના કારણરૂપે મનાતાં આળસ, વદ્ધલસ, દ્વિત્રિયાલસ, કન્યાવિક્રય અને પુનર્લસના વિષયોના કેન્દ્રબિંદુના કથના પ્રદેશમાં કુંદન અને કુસુમ પાત્રો કદપી તે દ્વારા સુધારાના સપાટા, કુળ મોટાઈના કડાપા, જમાનાના ઝપાટા. પ્રેમની શળી ને હૈયાની હોળીના આચારવિચાર જાણી સરસ ભાષામાં ખૂબી-ભરી રીતે આબેહુલ ખતાવવામાં આવ્યા છે. તે સાથે આધુનિક આર્ય ધર્મસંસારનું પ્રતિબિંબ સારી રીતે પાડવામાં આવ્યું છે.

આ નવલકથા એટલી બધી રસિક છે કે તેનાં થોડાંક પાનાં વાંચતાંજ વાંચકોના મનમાં પૂરેપૂરી વાંચવા જતાસા ઉત્પન્ન થશેજ એમ અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ. એક વખત મંગાવીને વાંચવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

ભાગ ૧ લો. { સચિત્ર ! (આવૃત્તિ બીજી) તૈયાર છે.

ભાગ ૨ જો.

ભાગ ૩-૪-૫ તૈયાર છે. ભાગ ૬ ઠો. છપાય છે.

હરેક ભાગની કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું.-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૧૩૦ પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

